

Ч. 26.

На правах рукопису
[33(09)]

Мицюк, О. К.

Екстраординарний проф. Вільного Унр. Университету в Празі, проф. по кафедрі народнього господарства на Українській Господарській Анадемії в Ч. С. Р.

Історія політичної економії

Том I.

1922-1923

Подєбради

Видання „Видавничого Т-ва при Українській Господарській Анадемії в Ч. С. Р.“

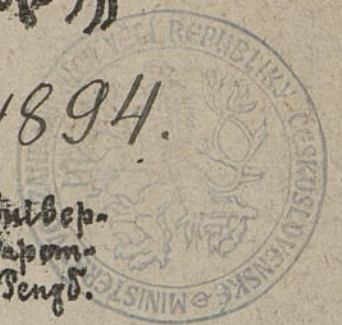
На правах рукописи

(рз(09))

Мицук, О.К.

4894.

Екстраординарний професор Вільного Українського Університету в Празі, професор по кафедрі народного господарства в Українській Господарській Академії в Харкові. Пенсб.

Історія політичної економії.

"Історія науки — єдина наука."

Сеґе.

1922

Подобради

Видання „Видавничого Іл-ва при В.У.А“ № 26

U 4605 / 12

Літографовано 150 примірників

17943

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186244651

ДРУКАРСЬКІ ПОХИБКИ .

Переглянувши видання сего першого тому "Історії" . . . , я помітив кілька важливіх дефектів друку, міжючих яким, які перед коректуванням книжкою необхідно виправити.

НАДРУКОВАНО:

Стор. 40, шостий рядок
знизу: Софії
" 101, тринадцятий "
згори: і осіда
" 107, 36 згори: -
на Україні, проя-
вився як відомо
"чертої осідлості"
" 234, - Зріст ренти
землевласника, пі-
діймає ціну хлібо-
робських продуктів,
зростає вартість

МУСИТЬ БУТИ:

Скіфії.

і на роздріб.

На Україні, що, як
відомо, а "чертою
осідлості".

Зріст ренти земле-
власника, в наслі-
док зросту ціни на
хліборобські про-
дукти, підіймає
вартість.

Що ж до інших помилок, як от на

Стор. 197 - рядок 37 зверху:

надруковано спеціалістів, замість "соціа-
лістів".

або стор. 250 - 20 рядок:

"Секетія" Замість "Секотія".
то, уважаючи їх без того зрозумілими для
своїх слугачів, на яких тільки і розрахо-
вана праця, наводити всі такі менші важли-
ві похибки я не вважав потрібним.

16.VIII.1923.

Автор.

П Е Р Е Д М О В А .

Під загально прийнятою на високих школах офіційною назвою історії політичної економії стало доброю науковою традицією викладати курс історії економічних та соціальних доктрин в зв'язку з історією господарського побуту. Такий саме курс протягом 1921-23 р.р. я викладав на Українському Університеті та Українській Господарській Академії в Чехо-Словацькій республіці і в цих зошитах міститься його скорочений виклад.

Викладаючи теорії на тлі економічного побуту і в умовах відповідних віків хоч і конспективно, але історію економіки людськості вважав потрібним починати я з часів, попереджаючих першого економіста, Арістотеля, від первісного стана людства і доводячи її до сучасної нам епохи. Розуміється за такої ширини трудно претендувати на вичерпуючу повноту предмету. Не претендую я також і на ідеальну пропорцію уваги ріжним господарчим періодам, країнам та каміням економічної науки. Процес розвитку господарського життя дається в найтипівніших його виявах, а з творців економічної гадки стараюсь не обминути і об'єктивно представити думки найбільш відомих в кожду добу авторів, що були економістами чи висловлювалися в економічних справах. Коли був привід торкнутися господарства України, чи згадати про її досі ще мало досліджених піонерів економічної думки, то, маючи на увазі українських студентів і відсутність поки що історії національної економії України, я свідомо допускався де-якої непропорційности, що само собою мусить бути зрозумілим.

Я вибрав хронологічний спосіб представлення процесів розвитку, з кроками не тільки вперед, але й назад, та коли того вимагала зручність викладу, подекуди відступав від нього, наводячи споріднені факти чи й думки з інших епох.

Богацтво української мови ніколи не ставило мені труднощів у виборі виразів і оформленню понять. Інша річ, що не всі вони певно є найвлучнішими, а не маючи доки що "загально прийнятих термінів", часом щоби заховати ясність про що йде мова, я полишав де-які терміни прийняті в адміністрації на Україні/як наприклад "община" /, не вдаючись в те, наскільки вони з погляду українського мовознавства є оправдані. В справі економічної термінології на мою гадку мусять винести авторитетний вирок такі інституції, як Українська Академія Наук чи Наукове Товариство імени Шевченка.

Я не міг подати тут багатої літератури окремих питань, бо ^{на}значно ^{не}рездо-б розмір і без того важкого на наші ресурси видання скрипту. Це буде зроблено, коли судилося цій праці колись побачити світ в типографському друкові.

Навчання в українських високих школах під данну хвилю трудне для професури не легше й для студентства, бо по богатом дисциплінам, в тому числі й економічним, по причинах од нас незалежним, не має ще виданих курсів. Цілковита відсутність на руках у студентів відповідаючого вимогам українського підручника по історії економіки примушує мене, РАНІЙШ НІЖ Я САМ ВИ ТОГО ХОТІВ, давати до друку по мірі написання цей доки ще здається єдиний на українській мові неперекладний курс історії політичної економії.

АВТОР.

ВСТУП

Такі об'єкти зовнішнього світу, як зорі небесні, земна куля, поверхня землі, а на ній звірини та рослини і що є в недрах землі - все це предмети, які досліджуються астрономією, фізикою, хемією, зоологією, геологією і тому подібними науками, що в своїй загальній складовій частині складають цілий цикл наук ФІЗИЧНИХ чи ПРИРОДНИХ.

Серед цих різноманітних об'єктів всесвіту граєтьється ще одна-жива людина, що разом з собою подібними складає суспільство, що-ж суспільними явищами і різноманітними міжлюдськими стосунками займається перерогатива наук. З них базовою є етика, право, політику, мовознавство, нарешті, економіку. Вони разом дають другий цикл, так званих наук СУСПІЛЬНИХ чи СОЦІАЛЬНИХ. Також чином в ряді останніх наук ми знахоремо місце нашої дисципліни.

Вдяючись складовою частиною наміченої ще Станіслом Контом науки про суспільство-соціології економіка, в свою чергу, розпадається на ряд наукових дисциплін. Сама ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ поділяється на теоретичну та практичну економічну науку, при чому теоретичну в свою чергу поділяють на абстрактну і конкретну, що разом дає таку схему:

З них ТЕОРЕТИЧНО-АБСТРАКТНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ досліджує економічні явища сучасного наш капіталістичного періоду в загальних рисах, з боку їх типових форм, установлюючи причинно-функціональні залежності тих явищ.

В протилежність абстрактній КОНКРЕТНА політична економія, користуючись вказівками теорії, ставить собі мету опис, класифікацію і пояснення конкретних типів народньо-господарських явищ не тільки існуючих, а головним чином, і минулих, пильнуючи їх історичного розвитку. Досліджуючи методом спостережень порівняння та індукції господарче життя людськості, як воно виявлялося в різних народів, в різних місцевостях земної кулі та в різних історичні епохи, з тими ідеями, які в праводу господарства повстали, а будучи зведені до гурту дають зміст низшим економічним дисциплінам-конкретна політична економія і є те, що инакше називається-ІСТОРИЧНО ПОЛІТИЧНОЮ ЕКОНОМІЮ.

Практична /прикладна/ політична економія, або ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА, досліджує фактичні господарські відносини, але в зв'язку з тими змінами в народнім господарстві, які БАКАНІ, або десяти людського добробуту. В наші часи, коли людина все більше і більше опановує над природою, коли вона вже зноситься з прудкістю думки, коли під водер плаває ліпше всякої риби, коли в повітрі літає не-вище всякої птиці, - її водеві прояви являються одним із безперечних факторів, що тягнуть за собою зміну форм і умов господарчого життя.

Етика дає економічній політиці провідну ідею-, сформульовану великим Кантом-ідею верховної цінности та рівноцінності людської особи. Можливість як найповнішого розвитку всіх сил і здібностей людини-такий соціальний ідеал, до здійснення якого мусить пререстувати економічна політика. В обсягу ж об'яснення явищ, а, ясування того ЧО Б чим займається теоретична політична економія, розуміється для етичного елементу не може бути місце.

До економіки-я опріч названих дисциплін відносяться статистика, фінансова наука, економічна географія, кооперація, сільсько-господарська економія і т.п. розгалуження економічних знань. Давати їм характеристику не входе в наше завдання.

Коли ми кинемо оком в глибину віків аж до чотирьохногої чи чотирьохрукрі істоти, предка людини, то побачемо, це переконуючи доводить між иншим Бихер-що первісна людина на нижчій щаблі розвитку не має ще того, що носить назву господарства, здібности розрахувати, передбачити майбутне, зробити свідому оцінку річам. В міру того, як первісна людина підіймається на вищий ступінь розвитку, вона починає розраховувати свої кроки і оцінювати явища, свідомо розкладати свою працю, набувати запаси на майбутне і взагалі укладати свою діяльність по більш менш свідомому плану, лише тоді з, являються початки господарства. Означити хронологичну дату такого повалення розуміється не має ніякої можливости. Господарчі організації первісних людей виступають як поодинокі, ізольовані од інших, по термінології Родбертус-ойкоси, Маркса-натуральні, нарешті Бихера-замкнені господарства. Які регулюються волею, свідомістю окремих господарів. Взірцями подібних господарств можуть служити инні відсталі селянські господарства поодиноких глухих місцевостей України, котрі нічого не продають і нічого не купують, всі потреби-їжі, одягу, взуття і т.д. і т.д. задовольняються зі свого господарства. Та ось між окремими, замкнутими в собі, натуральними господарствами з, являється зв'язок, який устанавлюється процесом обміну. В такій раві кождий окремий господар, свобідний і юридично від сусідів незалежний, в більшій чи меншій мірі і не-инше своєї волі вже працює на инші господарства. Кождий виробляє в своїм господарстві те хоче, але на продаж іде не всякий виріб і не в якій завгодно кількості. Господар, котрий хоче або його виріб знайшов собі збут мусить стати в залежність, скоритися вказівкам ринку. Таке господарство-стіхійне, воно не підлягає волі якогось окремого господаря, як не підлягає жадному наперед виробленому плану, - одначе функціонує так, ніби той план існує. Таким чином зв'язані обміном поодинокі господарства обертаються у вищий комплекс-в єдине НАРОДНЕ господарство, сучасниками якого являємся ми і котре являється предметом досліджувань політичної економії. Картину змін господарського життя, починаючи з до-історичних часів, на протязі мільонів літ, в порядкуї економічно послідовности і подає нам історія господарчого побуту. Вона показує нам, як одні форми господарства змінюються другими і в якому напрямку протікають ті зміни. Вона показує, як одна соціальна формація непомітно повстає з недрів другої, і кожда виштова в більшій чи меншій мірі має на собі сліди старей давнини. Нарешті вона доводить нам що поступове явище для одного періоду, в инші часи виступає вже застарілим, віджившим, гальмуючим життя.

Стародавні часи східних держав і античних-Греції та Риму вже подають уривчасті економічні знання. Древні греки, як свідчать про те праці історика Ксенофонта, вже вживали вираз "економія", який походить від слів-"ейкос" дім і "номос"-правило і в цілому під економією розумілася хатне господарство. В філософів стародавньої Греції-Платон вже вказує на доцільність розподілу праці, а Аристотель досить докладно розбирається в ряді політично-економічних питань.

Християнство підіймає людську особу до рівня сучасного нам розуміння. СЕРЕДНІ ВІКИ зазнали панування зв'язаних, регульованих форми господарства, покладає початки системі банківій, ломбардів і торговельних союзів. НОВІ ЧАСИ в XV і до половини XVIII віку продовжують триматися регульованого, на цей час державного господарства взагалі роблячи крок вперед. Окремі поради, що давалися представникам влади чи окремим людям з приводу економічних завдань, приводяться до системи. В середній Європі економіка разом з адміністрацією злипається в так званих камералістів. Кладається основа з початку практичній, а потім теоретичній економічній політиці, що відоме під назвою-меркантилізму. Року 1615 з, являється по французьки перша система політичної економії "*Traité de l'économie politique*" Шекретьєна. Вираз "політичної" нав підкреслити, що данна наука буде займати-

є як не приватними справами, а публічними. У фізіократів політична економія носила назву /science économique/. Адам Сміт знову приймає і устальює назву "політична економія". З еманіпацією третього стану, буржуазії, з порше з праці венеціанця- *diammara ortes* дізнаємося що й пре иншу назву той-ж дисципліни-національної економії, або науки пре наредне господарство.

Назва "Національна Економія" запанувала в німецьких країнах. Доки наука була монополією науучих класів, економічна дійсність освітлювалася з погляду їх же інтересів, прикриваючись фразами пре "національне багатство", або "багатство наредів", з чим не могли примиритися пригноблені шари, мріючи пре свою політичну економію, оперту на ідею верховної цінности та рівноцінности всіх людей. З набуванням впливу четвертого стану-працюючих мас: робітництва та трудового селянства-в найновіші часи починає виступати ще одна назва для нашої науки-"соціальної економії".

Починаючи з другої половини XVIII віку, на зміну регульованому господарству попередніх часів, приходить свобода економічного оборету, капіталістичний лад в його стихійність господарчих процесів, з одного боку появилася Бокен зі своїми позитивними методами досліджування явищ, з другого-зі стремління зрозуміти стихійне взаємовідношення, звязаних обміню, господарств повстає і та струнка сістема знань пре явища і закони нареднього господарства, яку уявляє в себе сучасна політична економія. "Політична економія", каже Гуган-Барановський, "дитина славного XVIII віку. Вона в самий інтимний спосіб звязана зі соціальним ладом тої епохи/капіталізму/, коли вона виникла." Коли свобода економічного оборету змінилась-би регуляцією, наприклад, соціалістичного господарства, завдання вивчення економічних явищ радикально змінятьсоя. З упадком капіталізму і політичній економії, як такії не лишитьсоя місця: вона увійде одною частиною в соціологію, а другою в економічну політику.

Історія нареднього господарства має діло з царинною господарчих фактів з практичною діяльністю людей, що завжди і є первісним джерелем для появилення самої науки. Історія-в соціально-економічних доктринах має діло з царинною думкою. Маємо дві зовсім окремі галузі економічної науки, звідки повстає питання чи доцільним є виклад їх разом, одної в звязку з другою./Походження і форми економічних теорій каже Інгрем, в значній мірі залежить від фактичного положення, потреб і духовних напрямів відповідної доби... Кождий мислитель хоч-би не в однім напрямі перевищував своїх сучасників і йшов наперед їх, був дитиною свого часу і не можна його відділяти від суспільного оточення, в яким він живе і працює.* /.

Студіювання економічних фактів з одного боку, а економічних думок з другого хоч і різні самі по собі, одначе стоять в тіснім обопільнім звязку. Волка доктрина, що займає те чи инше місце в історії економічної літератури так чи инше звязана з господарчим побутом своєї епохи: вона або бере від свій захист господарчі інститути свого часу, або навпаки нападає на них і збиває. Один і той-же капіталістичний осередок, для одної і тої-ж доби в залежности від становища і суспільних сімнатій втерів викликав появу протилежних думок. Наприклад, СЕІ виправдує капіталізм, а його сучасник СІЗМОНДІ критикує. Той же самий суспільний устрій дає буржильніма ентузіаста БАСТІА і непримиримих борців ПРУОНА та МАРКСА. Придбавши собі тільки можна зауважити, що економічні потреби данного часу дають початок розвитку економічних ідей. Явища господарського життя завжди впливають на склад господарчих ідей свого часу. Тільки особлива економічна сітуація Англії в першій чверті XIX віку спричинилася до того, що появилася значенита теорія ґрунтової ренти Рікардо. З другого-ж боку і самі господарчі погляди і ідеї в свою чергу впливають на перемены в господарчій побуті. Ідеї стають причиною господарчих фактів.

Економічні погляди А. Смита, мали величезний вплив на законодавство майже цілого наступного століття... або хіба можна, наприклад, заперечувати вплив Манчестерської школи на англійські торговельні трактати 1800 року. І цей тісний зв'язок між економічними ідеями і складом економічних відносин спостерігається увесь час і у всіх народів. Економічні теорії, каже англійський економіст Кейнс, можна розглядати не тільки у відношенні до їх абсолютної правдивості; їх можна розглядати і у відношенні до тих господарчих явищ, котрі сприяли їх виникненню, як таков і у відношенні до явищ, виникненню котрих сприяли вже самі теорії. Завзначений тісний зв'язок між явищами господарського життя і господарчої думки вплинув і на студіючі їх науки і дав підставу економістам до того, щоб історію соціально-економічних доктрин викладати в зв'язку з історією господарчого побуту, ЯН РОБИМО МИ, або, навпаки, викладати історію народного господарства в зв'язку з історією економічних ідей, як роблять другі - в залежності від того на що звертається більше уваги. Переглядаючи господарчі ідеї ми спенялися переважно на тих думках, що в минулі часи мали поважний вплив на практику, або коли з них можна було пізнавати зарідок ідей, що поволі розвиваючись в сумі своїй складають нині науку про народне господарство. Господарчі ідеї завжди стараємось ставити в зв'язок з господарчим побутом відповідного часу і місця, поминаючи незабутні слова Сен-Сімона, що кожне "сучасне є резюме минулого і зарідок майбутнього".

З розвитком економічного знання, з'явилося кілька варіантів економічного тлумачіння історії людскости. Насамперед виступило так зване економічне розуміння історії по котрому дивлячим фактором в трансформації різних боків суспільного життя являються **ФОРМИ ПРОДУКЦІЇ**: технологія, техніка, стан продукції в дану епоху. Пізніше прихильники цієї теорії стали допускати вплив політичної і юридичної надбудови на економічні відносини. Другий варіант дивлячим фактором соціального життя зважає **РОЗПОДІЛ ПРАЦІ**. По третьому варіанту в суспільному житті першорядне значіння надається фактору **НАРОДОНАСЕЛЕННЯ**. Повільно зростаюча густина населення, на думку Максима Ковалевського, являється найголовнішим фактором суспільного розвитку, що означає собою зміну і в розвитку продукції і в умовах обміну.

Нарешті, пригадаємо тут ще теорію американця Паттена, згідно котрої основою поступу людського і дивлячим фактором соціального життя являється продукція багатства і зв'язаного з ним стремління людей, усуваючи невручності, досягати комфорту. З появленням і розвитком капіталізму в наші дні економічний фактор соціального розвитку набуває все більше і більше значіння.

Із існування кількох варіантів економічного тлумачіння історії людства видно оскільки взагалі важливим є вивчення історії економіки взагалі, з окрема-ж ця історія займає виключне місце спеціально при вивченні **ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ**.

Не на всі питання встигає дати відповідь політична економія. *Шипта Бю-Уин* Екстсуає все нові і нові проблеми, до яких належить наприклад проблема монополій. Де-які-ж питання хоча і розв'язуються, але не однаково; на них різні економічні школи дають неоднакові відповіді. В одні спосіб розв'язує проблему існування дрібних виробників кооператор Шувльце-Деліч і в відворотний-соціаліст Карл Маркс. Різниця залежить, як від методів, якими робляться дослідні, так само і, в геловній мірі, від класової належності і тих етичних критеріїв, з якими оберуть автори. Однак виходячи із конкретної економічної дійсності майже кожна школа більш чи менш відрізняючись від інших вносить і свою долю правди в загальну скарбницю економічного знання. Не можна вважати останнім словом пради всього того, що каже, якась педиднока школа в політичній економії, але це витримало наукову критику мусимо прийняти.

Вибрати ці окремі цеглини правди і скласти з них єдиний стрункий

будинка політичної економії в дідом історії політичної економії. До історії через те цілком можна прикласати і фраза Гете: *Die Geschichte der Wissenschaft ist die Wissenschaft selbst*, тоб-то історія науки є сама наука. Економічна дійсність здібна до далеко йдучих змін, і погляди на неї, що нині вважаються вірними, але оперті на означену дійсність зі зміною її в більшій чи меншій мірі мусять в свою чергу змінитися. Цього не слід забувати.

Відповідно етапів, яких завнада в своїм розвитку економічні науки, історію соціально-економічних доктрин слідом за працями Луїджі Кооса та проф. В.Ф. Левітського можна розділити на такі чотири періоди: ПЕРШИЙ період фрагментарний, що обмежує себе стародавній світ та середньовіччя, коли економічні відеомости окремі і уривчасті містилися в інших, вже існуювавших тоді науках-в історії, праві, філософії, почасти також в релігії. ДРУГИЙ період відносять на нові часи, від XV і до половини XVIII віку, період монографій та емпіричних систем, коли економічні науки взагалі, перебували на ступневі ще УМІЛОСТІ. За допомогою їх випробовуються різного роду заходи, щоби побільшити народне багатство, - як наприклад притягти в країну, що не має золотих рудників, більше дорогоцінного металю, - і на основі цих наук критикуються хибні економічні політики держави. З розвитком капіталістичного господарства і в того часу, як в царні суспільствознавства стали вживати позитивні методи дослідів, в половини XVIII століття почався і до нашого часу тягнеться ТРЕТІЙ період, період наукових систем, наукового існування економічного знання, які вляюють причинний зв'язок і вказують закономірності економічних явищ. В цей період політична економія знаходить собі привітання як самостійна галузь в ряді інших суспільних наук. Нарешті, останній ЧЕТВЕРТИЙ період в розвитку економічних наук, сучасний нам період, можна назвати методологічною фазою в розвитку економічних дисциплін, по Л. Кооса-періодом сучасної критики, коли в науці, що є признаною і розвиненою ставляться і розглядаються питання про її межі, завдання та про її методи.

Ще до господарчої структури, те відбуваючи зміни в процесі розвитку, вона в певні історичні періоди в певних країнах та народів уявляє з себе типові форми. На ція підставі економісти шукають послідовності в зміні форм господарчого побуту. Шукають для всіх часів і народів загальну схему господарчого розвитку, силкуються укласти увесь хід історії господарчого побуту народів, з певільну зміну певних, означених типів господарчих відносин. Таких спроб схематизації господарчого розвитку існує декільке.

По одній СХЕМІ ГОСПОДАРЧОГО РОЗВИТКУ, найбільше старій, що відноситься до XVIII віку, а в варіанку ще до більш пізнішого часу, розвиненій в XIX віці Листом, кождий народ обов'язково проходить стадії: 1/ мисливського, 2/ пастушого, 3/ хліборобського, і 4/ промислового господарства. /Власне 7-та стадія 4/ хліборобсько-мануфактурна і 5/ хліборобсько-мануфактурно-торгопельна/. Щедивляється на поширенність цієї схеми вона не витримує критики по перше, тому що поділяє історичні епохи лише по роду здобутків, а не по тому як і в яких СУСПІЛЬНИХ ФОРМАХ добуваються ті продукти; по-друге, вона збудована априорно і не відповідає історичним фактам. Так, не тільки не можна сказати, що скотарство незмінно попереджає хліборобство, а як раз навпаки, рече хліборобство, коли збирали рослини, викопуючи корінці колючем і з.п. порівнюючи зі скотарством є більш раннім етапом. Не розглядаючи спеціально питання схематизації в своїх працях Маркс, а за ним і Енгельс, кажуць про періоди натуральної економіки, феодального, простого товаришого/ремісничого в середньовіччя/ і нарешті капіталістичного господарства. А ще один представник школи т.зв. наукового соціалізму, Редбертус окреслив тільки тип натурального, або як він назвав, оїкосного господарства античних держав.

По иншій схемі, Еруна Гільденбрандта, більше десконалій за першу, господарчий розвиток поділяється на три фази: натурального, грешового та кредитового господарства. Але через те, що кредит ґрунтується на грешах і креди-

тове господарство не може бути протиставлене грешовому, - то й цю схему не вважають вдалою.

Найбільшим успіхом в наші часи користується схема господарчого розвитку запропонована Бюхером. В її основі лежить **ДОВЖИНА ШЛЯХУ**, який проходить продукт від виробника до споживача. Коли довжина цього шляху дорівнюється до нуля, виробник свій продукт споживає сам, маємо першу стадію господарчого розвитку, господарство **ЗАМКНУТЕ**. Коли продукт вже починає переходити од виробника до споживача, тільки безпосередньо, з рук до рук, такою є продукція дрібних самостійних виробників середньовіччя, один на одного, - маємо другу стадію середньовікового господарства - **МІЙСЬКОГО**. Нарешті, в періоді третім - продукт переходить від виробника до споживача не престо, а через посередника - торговця, іноді через ряд посередників, ця доба ціркуляції продукту має назву періоду **НАРОДНОГО** господарства. З приводу появлення вище наведеної схеми другої відомий німецький економіст Шмеллер зауважив, що сам він, лише виходячи з інших засад, раніш Бюхера діяв господарську історію на подібні ступні розвитку лише з додатком ще одного четвертого ступня - **МІНОВОГО** господарства. Ця увага не тільки не зменшувала, а навпаки ще збільшувала якість вищенаведеної схеми.

Однак схема Бюхера надзвичайно узвичаїлине історичну дійсність, відносячи під рубрику замкнутого господарства і початки господарства первісної людини і античне рабство і середньовічне кріпацтво, між котрими, як побачимо далі, є мало чого спільного. З неї далі виходить, ніби те господарчий лад стародавньої Греції в цілому являється єдиносним господарством, чому рішуче заперечив уже Едуард Мейер. Старий світ пройшов довгий шлях розвитку, маб так би сказати, своє середньовіччя і свій новий час. Господарство Греції в епоху розквіту подіяло на промислі та торговлі і тому не може трактуватись як замкнуте. Взагалі невірним буде - б уявляти собі всесвітню історію як незмінне поступовий розвиток, в котрім кожда наступуюча фаза неодмінно стоїть вище попередньої. Во, наприклад, Греція та Рим, в епоху розквіту стояли далеко вище наступного після них раннього середньовіччя. Далі основна гадка Бюхера, де він вбачає в довжині шляху між виробником і споживачем характерну **ПРИКМЕТУ ПОСТУПУ** і ні, слідом за Зембартом, піддається сумніву. Невісті велике-капіталістичне підприємство, з одного боку, а кооперативні підприємства з другого підіймають про те, щоб навпаки між виробником і споживачем усунути посередника. Таким чином прикмету поступу вбачають не в подовженню, а в скороченню шляху ціркуляції виробів.

В своїй схемі Бюхер дав не апріорну буділю, але синтез реальних історичних фактів, синтез господарчої історії західної Європи. Іменно для неї характерний середній член схеми - **Міське** господарство. Дійсно, як поглянути на середньовічну мапу Германії, то побачимо, як вся вона покрита такою густою сіткою міст, що селянин самого віддаленого місця міг в один день піти на базар і на вечір повернутися до дому. Кожде місто було осередком дрібної промисловості, що виробляло безпосередньо на споживача - в тім числі і на сільського, причім разом з селами, ще до нього прилягали - однадале одну господарську цілість, яка самостійно задовольняла всім своїм господарчим потребам. Міськкі самоврядування Заходу мали струнку і закінчену організацію дрібних промисловців, міськких ремісників. На ґрунті цієї організації виникла вся цивілізація і культура заходу. Міста відвоювавши собі свободу від феодалів потім сиряли поваленню абсолютної монархії. Але міськка організація в таким вигляді виявила себе лише в Західній Європі. Ії от Бюхер, син Заходу, і одбив в своїй схематизації. Що - ж до інших країн, напр., України, то **МАРНА** - б в господарчій історії своєї землі шукали ми такого міського періоду. У нас міст було не багате і мали вони характер переважно адміністративних центрів і торгових, але ніяк не промислових. Наші міста не знали цехової організації ремісництва в тім вигляді і в таким значінням, як то було на Заході. У нас, в протилежність Заходу міське повітря не віяло свободою.

Отже періоду мійського господарства Україна не знала, не мала його й Росія, як також і інші, не Єврейські частини Сходу. Таким чином, схема Вухера ні в якому разі не може бути визнана загальним законом світового господарчого розвитку. Та його й не може бути, бо всесвітня історія є процес, що раз відбувся і вдруге не повторюється.

Історія людського суспільства не знає повторення одних і тих же фаз розвитку на зразок того, що спостерігається в явищах біологічних. Немоżliво, каже Туган-Барановський, щоби в якій небудь царині суспільного життя можна було встановити єдиний, незмінний і обов'язковий для всіх народів закон історичного розвитку". Тільки народи, які живуть в подібних, однакових умовах соціально-економічного осередку, можуть і розвиватись аналогічним порядком, але не інакше.

Після цього, ми одмовляємося від гадки знайти чи прийняти якусь схему світового господарчого розвитку, щоби в порядку її фаз розглядати історію господарчого побуту. Хоча подібних схем, крім згаданих, мається ще декілька. Так, Зомбарт давши одну схему, сам же потім одмовився од неї, виславивши другу, в якій господарчі періоди з погляду цілей, які ставляться, поділяються на: а/ господарство для власного вжитку і б/ господарство для одержання прибутку. *Shinger* класифікує господарчі ступні розвитку по ступневій і характеру залежності вискокуваних елементів від вискокувачів і означає періоди так: а/ рабства, б/ кріпацтва, в/ нарешті, найманої праці. Маслов з погляду зростаючого зв'язку між окремими господарствами дає таку схематизацію періодів: а/ ізольованого господарства, б/ общинного, в/ районного, г/ національного, д/ нарешті, світового.

Ми будемо в обсягу господарчої історії давати загальні нариси характерних типів і рис господарства в порядку їх хронологічної послідовності, починаючи від найдавніших часів і аж до наших днів. Розуміється в міру того оскільки дозволить нам місце і оскільки потребуватиме того історія соціально-економічних доктрин.

КУРСИ по ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ я називаю тут, маючи на увазі студентів і читачів-українців на трьох мовах: українській, російській-приступній наддніпрянцям, та німецькій-якою здебільшого вільно володіють наддністрижцями.

На УКРАЇНСЬКІЙ мові до сього часу існує лише один, перекладений з англійської мови, курс: *History of political economy* J. K. Ingram'a видання 1888 року, або Д. ІНГРЕМ-"ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ", в перекладі Д-ра Дозинського. Цей же курс вийшов в перекладі і в російській мові під ред. проф. Янжула в 1891 р. Для нашого часу курс Інгрема не є повний. Господарства античних держав він торкається лише побіжно, середньовічні господарські відносини цілком пропускає, немає й огляду й новітніх шкіл в політичній економії. Інгрем пропускає такі постаті в економії, як Сен-сімон, Овен, Фур'є, Родбертус, Маркса, що представляють собою теоретиків соціалізму, роблячи свій виклад свідомо "буржуазним". Саме слово соціалізм він уживає, коли вже ніяк не можна було його обійти, бо треба було констатувати, що соціалістичні теорії мали величезний вплив на німецький державний соціалізм. Між тим "не можна зрозуміти буржуазних теорій в їх розвитку, каже проф. Оппенгаймер, "без точного знання соціалістичних теорій і навпаки."

Про анархізм Інгрем не згадує, як не згадує він і про кооперативну школу в політичній економії. Мало того, що курс Інгрема не повний, він опріч того і односторонній. Будучи представником історичної школи і значить прихильником історизму та індукції Інгрем не міг не одбити в

своїм творі кінтеміх цій школі односторонніх тенденцій направлених про-
тя "дегматизму", "теоретизму" та дедукції англійської класичної школи. В
наші часи курс Інгрема радити не можливо де вжитку.

На російській мові з усіх курсів на перше місце треба поставити
курс проф. В. Ф. ЛЕВИТСЬКОГО під назвою "ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ ВЪ
СВЯЗИ СЪ ИСТОРИЕЙ ХОЗЯЙСТВЕННОГО БЫТА". 1914 р., що кілька літ викладався
на університетах. Автор почавши від господарського побуту і думок старо-
давньої Греції, через середні віки, нові часи доводить свій виклад трохи
по де останнього часу. "В цім виданні", признається автор, "курс мій не
зовсім закінчений, бо в нього не ввійшов виклад поглядів соціалістів-реві-
зійоністів та австрійської школи. Крім того в ньому немає характеристики
нових течій в царині методології політичної економії." Я-б добавив, що в
ньому ще бракує школи анархічної, математичної та кооперативної, та обі-
дено американських соціальних реформаторів.

Повнішим по задуму, але фактично лише гарним конспектом, а не курсом,
являється проф. В. Ф. ТОМОШАНЦЯ-ИСТОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ І СОЦІАЛЬНИХ ИДЕЙ,
в звязку з господарським побутом, видана 1921 року. Книжка по признанню
автора є "сжатый курс лекцій", які він читав в Московському університето-
ві та Тифліській політехніці. З хиб я би указав на пропуск аграрної сіо-
теми середньовічного феодалізму та мійського періоду в середні віки. Жи-
вими і просто захоплюючими читача являються на жаль не повні "ОЧЕРКИ ИЗЪ
НОВЫШЕЙ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ" проф. М. І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО,
вид. 1903 р. Особливо солідні монографічні нариси присвячені родоначальни-
кам німецького соціалізму, Родбертусу і Марксу, але цілком відсутніми є
стародавні, середні віки і нові часи, бо починається "очерки" від Адама Сміта.
Не містять в собі вони найновіших економічних шкіл. Добрий для свого часу
курс відомого проф. Московського університету А. И. ЧУПРОВА, - ИСТОРИЯ ПОЛИ-
ТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ, вид. 1892 року нині може з користю бути читаним для пе-
ріоду від середніх віків і до класичної школи включно. Розуміється тогочас-
ні цензурно-поліційні умови не дозволяли трактувати таких шкіл як соціа-
лістична та анархістична, а про сучасні найновіші школи в політичній еко-
номії тоді ще не могло бути мови. З оригінальних ще праць на російській
мові треба згадати Л. В. ФЕДОРОВИЧА-ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ, видана
1890 року в Одесі, та Н. І. МИВЛАШЕВСЬКАГО-ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ-вид.
1909 р. в Криві, з перекладних-працю італійського ученого - Luigi Corra
- "ИСТОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УЧЕНІЙ, яка на цілий людський вік від-
стала від сучасності, наука економічна дуже розвинулась, а книжка приста-
рїла. Ця книжка є в перекладі і на німецьку мову.

В німецькій мові в хронологічному порядку є праця - Julius Kantz'a
"Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihrer Literatur"
що видана у Відні 1860 році вийшла на три роки перед по-
явленням "Капітала" Маркса і більш ніж на двадцять літ перед першими пра-
цями К. Менгера. Можна з користю читати лише для середньовікового періоду
господарства і теорій, в останнім вона застарїла. Так само пристарілою яв-
ляється і праця - Eisenhauf's "Geschichte der Nationalökonomie"
що вийшла в 1882 році і зараз уявляє з себе задовольняючі
нариси головніших напрямків, що склалися в економічній науці до дати її
видання. Порівнюючи новішою виглядає "Geschichte der Nationalökonomie
und des Sozialismus" Eugenia Dühring's
1900 року. Та має в собі односторонні пристрастні погляди і так явно неспра-
ведливі уривання, що на думку проф. Оппенгайма не може без шкоди чита-
тися починаючими. Досить пригадати, що Дюрре у нього є просто божевільною
людиною... В 1905 році появилася "Geschichte der Nationalökonomie
von der mittelalterlichen bis zur neuesten Zeit" та німецька наукова

критика не вважає її за так солідний внесок, щоб вона могла собою за-
 тупити прогалавину в обсягу економічних знань, на яку показують самі
 німці. Призnanої високої якості являються праці - *Augusta Onken's*
 "*Geschichte der Nationalökonomie*" - третє незмінене
 видання вийшло в 1922 р. в Ляйпцігу, та - *Georga Adler's* *Geschich-*
-te der Socialismus und Kapitalismus 1899 р.,
 та на жаль перша обривається перед А. Смітом, а друга - перед часом
 французької революції. Вони обидві призначалися для "*Hand und Lehr-*
-buch der Staatswissenschaften" - Франкенштейна потім Геккеля.
 Таким чином все що є оригінального в німецькій літературі по історії
 економіки являється або пристарілим, або одностороннім, або нарешті незакін-
 ченим. Тим і пояснюється той факт, що німці, аби тримати своїх студентів
 і читачів на рівні світового знання економіки не погребували скориста-
 тися з колективної праці двох французьких професорів: в 1921 році з
 останнього третього французького видання в Ієні під редакцією проф.
 - *Franz'a Oppenheimer'a* - вийшла "*Geschichte der Volkswir-*
-tschaftlichen Lehrmeinungen" von *Charles Gide* und *Charles*
Rist - - - - - . Ця історія економічних доктрин починається при-
 близно з того часу, на яким кінчаються дві найліпші німецькі праці, -
 від фізіократів і доведено до найновіших часів; разом з ними ці праці
 можна рекомендувати як взаємно доповнюючі. Мушу зазначити, що названа
 праця Ш. Жіда та Ш. Ріста в перекладі під редакцією проф. Тотомяндя,
 здається з першого французького видання існує на російській мові, а
 в перекладі *Kwiatkowski'ego* - - - - - з другого французького і на мо-
 ві польській. В означеній праці історичний момент щасливо сплучений з
 теоретичним, економічні ідеї викладаються в зв'язку з господарськими яви-
 щами, а соціалістичні теорії з такою-ж увагою, як і буржуазні.

II. ПЕРЕДГОСПОДАРСЬКА ДОБА ПЕРВІСНОЇ ЛЮДИНИ.

Ми не йдемо за усталеною традицією і не починаємо нашої історії
 з стародавньої, наприклад, Греції, як то робиться в багатьох курсах. Роз-
 почаття історії від часів Греції залишає неосвітленою велику поперед-
 ню добу і механічно прищеплює читачеві думку, наче-б то лише з часів
 Греції існують люди, а перед тим ніби їх зовсім не було. Тоді як справ-
 ді період від Греції і до наших днів складає лише малу частку того ча-
 су, на протязі якого вже існувала людськість. Новіші досліді геолого-
 гії доводять, що земля куля в твердім вигляді існує від 8 до
 14.000.000.000 літ, само собою зрозуміло, що й появлення первісної лю-
 дини приходить на мільйони років перед нашою ерою. В те-ж
 далеке минуле треба відносити і ембріональні зародки господарських
 явищ.

Розуміється не могло бути писаних пам'ятників такої глибокої дав-
 нини. Про неї приходить думати на підставі посередніх вказівок-археоло-
 гії, пережитків в побуті сучасних диких народів, натяків з релігійних
 вірувань, пісень та мови і т.п. джерел, відновляючи картини минулого ме-
 тодом порівнявання і роблячи відповідні припущення.

В цих припущеннях ми повинні обійтися без того, щоби в душу пер-
 вісної людини вкладати сучасні нам погляди та почуття. Наприклад, щоби
 не уявляти тої первісної людини зо всіма тими дедукційними посилками,
 якими сучасна нам абстрактна політична економія наділяє людину сучас-
 ної нам капіталістичної доби. Буде би помилкою, вважати, що первісна лю-
 диня дбає про себе і про свою родину так, як *belli, patrie, familia*...
 - - - - - , що вона діє згідно з економічним принципом, з повним знан-
 ням всіх обставин і по мотивах та в згоді з сучасним нам цивільним
 правом, та ще-й збудованим на основі приватної власності і спадщини. На-
 томісць правдивим буде уявлення, що в рлибні минулого на протязі дуже
 багатьох тисячеліть існувала доба людського розвитку, коли людськість
 мала чисто інстинктивне задоволення тих істинних потреб, яке находимо
 нині у звірів.

Лише це уявлення не повинно бути штучно збудоване, а всі риси його повинні бути взяті з тогочасної дійсності. Нема потреби шукати цілком некультурних людей або з них розпочати наш виклад, досить того, що усе-да наука про людину, що бажає представити хід історичного розвитку, му-сить виходити з гіпотези про такий первісний стан, в котрому людина примушена боротися за існування, не маючи ніяких інших засобів, окрім тих, які має і звірина.

Ми муємо тільки зринути, каже Бюкер, проби ілюструвати цей первіс-ний стан на прикладах з життя того чи іншого племені. Ми маємо кра-щі з наукового погляду наслідки, коли сполучимо разом риси, емальні для всіх народів, що стоять на низькому ступні культури, і таким чином від-творимо картину первісного господарства та суспільності. /Карл Бюкер. Повстання народнього господарства. Перекл. М. Залізняка. Київ 1911 року. стор. 7./ Зі сполучення рис для різних народів і малюється нами карти-на передгосподарчого життя до історичних часів. Малпоподібні попередники первісної людини мабуть трималися невеликими черідками. Ці черідки стрі-валися звичайно в місцях де було багато поживи, на якійсь час зливалися в одну череду, потім як це вистарчало поживи вони знов розпоршувалися.

Спільність крові була початковою основою суспільних відносин і груп. Група складалася переважно з кровних родичів, але в одмінному од сучас-ного розуміння. Морган в своїм творі "Ancient Society" /Пер-вобутне суспільство/ доводить, що доки склалася сучасна нам форма подру-жжя-з одного чоловіка та одної жінки/моногамія/, існувало перед тим три-лишніх форми, які попереджаються найдавнішим станом неупорядко-аних поло-вих зв'язків між різними, коли всяка жінка належала до всякого чоловіка і навпаки всякий чоловік-всякій жінці. Полові-ж зв'язки з чужими-не дозво-лялися. За подібного стану міжполових відносин не можна говорити про такі речі, як кохання чи дожиттєвий зв'язок між чоловіком та жінкою. За те тре-валішим виступав родинний зв'язок між матір'ю та дитиною. В своїх май-дрішках мати мусіла нести за собою дитину, звичайно причепленою у себе за спину. За існування повинні були вести боротьбу всі члени роду-ін-дивідуально чи гуртом. На протязі кількох літ мати годує дитину грудьми чи з рота, потім молоде покоління по прикладу старших вже змалку приймає участь в розшуванні їжі. Аби не впасти жертвою випадковості, яка не-розривно сполучена з зародковими способами трудової діяльності, як такої знаряддями праці в доповнення до індивідуального способу здобування хар-чів, дуже рано, час від часу люде примушені виступати об'єднано, гуртом, як суспільні звірини.

Коли, наприклад, одні члени групи на протязі кількох днів шукають їжі і не знаходять нічого, то другі, що тимчасом натрапили на багату здобич, кличуть і перших до їжі рятуючи, таким чином, їх від неминучої за-гибелі. Облави на порівняючи велику звірину, боротьба з стіхами, захист від хижих звірів і т. п. початкова діяльність можливі по суті своїй лише для людської групи. Тому родова з'єднаність в якійсь мірі являлася прес-то необхідною. Роди часто борються між собою. Насамперед повстає ворож-неча за місце полювання, рибальства, потім кочівки. В процесі боротьби на низьких ступнях, тому, що людська сила не виробляє надлишки понад засоби виживлення, переможці не беруть переможених в полон і не роблять з них невільників, а обертають в м'ясо і поїдають переможених. Господарча діяль-ність людини, каже Туган-Барановський, є взаємозв'язок з внутрішнім і зовніш-ньої природи. Зовнішня природа впливає на господарство, і через господар-ство-ж в свою чергу вона середітся і форми громадського життя. Чим нижче по своєму культурному розвитку виступає народ тим тісніша і більше очевидна залежність всього ладу його господарства від зовнішньої природи. Зрозуміло, що над первобутньою людиною влада природи була безмежною. Побут пер-вісних людей цілком залежав від умов природи даної місцевості. Де лю-де могли існувати завдяки сприятливим даним природи, що найвиразніше

програлася в теплих країнах, там насамперед і появилася людськість. Тільки в розвитку знаряддя продукції і по мірі зросту цивілізації людина все більше знавляється з повною підлеглистю природі і, навпаки, все більш та більш в свою чергу починає підчиняти собі природу, пересуваючись зі своїм житлом все далі в холодні місцевості.

Малпоподібна первісна людина була чотирьохногою чи, як хто хоче, чотирьохрукою істотою. В істинній боротьбі з суворою природою вона вживає тих же засобів, якими користуються її подібні звірини. В цій боротьбі її успіх залежав від того, наскільки вона мала міцні мускули, гострі і кріпкі зуби, тверді кістки, вірне око, чуйне вухо, на скільки вона зміла прудко бігати та добре лазити. Тоді та безбройна блукає вона разом з собою подібними в якійсь обмеженій місцевості. Подібно до звірини ханає вона річі однаково зручно ногами, як і руками. Її предметами споживання являється те, що можна спіймати руками чи викопати нігтями із землі. На нижньому ступні первісна людина ще не робить знаряддя і не має ще таких початків людської мови аби бути здатною до витверзання розуміння, які помітно відрізняли-б, підіймали-б її над звірячим світом, робили-б людиню.

Повільно, протягом мільярдів геологічних періодів, несвідомо для первісної істоти починає нею уживатися знаряддя, це головним чином з малих обертає людяно-подібну істоту в примітивну людиню. Первісне знаряддя по своєму характеру являється доповненням, зміцненням, або удосконаленням природних органів тіла. Камінь, яким розколюється горіх, - це теж-же кулак, тільки більше міцний. Ціпок, яким збивають з дерева високо висячий плід, - це та-ж рука, тільки штучно удосконалена і в зв'язку з тим штучно зміцнена. На нижньому ступні свого розвитку предок людини не обробляючи, а беручи так, як попадаються, не постійно, а лише коли не коли уживає який понад ціпок та каміньку і після вжитку їх покидає. Так, власне, за наших часів вищі маппи вживають, як знаряддя, каміння та кілки. Лише в довгій боротьбі з природою ужиток знаряддя первісною людиною, як вигідна, помічна зміна, закріплюється і набуває репуларного характеру.

В міру того, як вжиток знаряддя набирає постійного характеру, рука все більше розвивається і поволі стає органом для хватання. Орудуючи знаряддям цей орган заміщає собою другі органи звірячого світу. Дальніший розвиток функцій руки в необхідність змінює положення постаті людини на вертикальне. Так з поширенням ужитку знаряддя наш, на малпу подібний, попередник із чотирьохногої стає двоногою істотою, стає первісною людиною. В процесі суворої, геологічної боротьби за існування на протязі тисячеліть з простого знаряддя людина розвиває складні. Спонушення каменюки з ціпком, коли їх зв'язали рослинним волокном, дає найперше знаряддя-молот. А надаючи різну форму каменюці, це знаряддя в камінного молота розвивається в кирку, сокиру і піку з наконешниками з гострого каменю. Знайдені археологами під час розкопок на Україні сокири з невитлаженого каменю і без дірок для сокирища уявляють з себе ранше знаряддя первісних людей на наших теренах. Наоб'язання предкованого каміння на держак вже означає крок вперед. В дальнішому поступі вже не обмежуються випадково знайденими зручними каменюками, ці останні заміняються камінням спеціально обробленим, оббитим, обшліфованим. Так збільшується віддаленість між первісною людиною та останнім звірячим світом. Вжиток і витвір знаряддя праці" каже Маркс в своїм "Капіталі" / том I, стор. 128/, хоч в зародковій формі у деяких звірячих видів, характеризує спеціально людський процес праці і бражлий через це означає людиню, як істоту, що робить знаряддя".

Первісні люди потреб в житлі та одязові не відчують. За житло первісній людині служать природні затішки, от як печера, дупло, або густе гілля дерева. В тропічних країнах тим житлом являвся злітаний з гілок дерева парасоль. З нього потім розвинулось шатро. Переносне житло потім

супроводить скотарське господарство. Нескладні житла постійного характеру, виникають значно пізніше в зв'язку з осідаючим хліборобством, на довго заховавши до себе, як пережиток, відношення права, як до річей рухомих. Одежа - так само, як і житло, являється продуктом пізнішого розвитку. Окраси тіла її випереджають в часі і з них потім розвивається одежа. "Одежа, в деяких окремих своїх частинах, каже Липперт, є ні що інше, як анінені і удосконалені предмети прикрас." *Lippert. Die Kulturgeschichte* 1885, т. I, стор. 175/. "Нарешті у Спенсера читаємо, що "корінь походження відзнаки і одяжі той самий... Одежа, подібно відзнаці, спочатку носить багачи викликати здивування... Спенсер. Основанія соціології. 1898 р. 9412. Стор. 210/.

Первісним джерелом вогню в одних місцях могла бути блискавиця, в інших мабуть вулканічна лавина. Так чи інакше, але випадково винайдений вогонь переноситься людиною у всіх її мандрівках. Страва споживалася в сирому вигляді, а вогонь спочатку уживався, щоб борентися ним від якого звіря. Лише на вищих шаблях його уживають для готування страви. А ще пізніше, мабуть на досить високім шаблі розвитку, - починають добувати вогонь довгим тертям одної сухої палиці об другу, або-ж добувають вогонь викресуючи іскри з кременю. Добуваючи його і виключних тільки випадках, як загальне правило, раз видобутий вогонь підтримується, або позичається у сусідів і переноситься в місце на місце разом з мандрівками. Збільшуючи число способів добування їжі, загартовуючи вістря стріляти, списів і т.д. і т.д. вогонь завжди являвся помітним двигуном людського поступу.

Рослини були дуже важливі, а іноді навіть пануючим складовою частиною страви первісної людини. Ділом жіночого полу було збирати овочі. При добуванні їх із землі головною помічною зброею для того була загострена палица, копач, котрим жінка викопувала істинні коріння. У виживленню первісних людей головним джерелом була рослинність. Над тим працювала жінка, являючись таким чином матіррю хліборобства. Що-ж до живих тварин, то і її первісні люди більше вишукували і збирали ніж добували полюваннями. Так збиралися для їжі нищі звірята чи молоді звіринки, пташенята, черепашки, гребакі, коники, терміти. З повільним переходом до полювання це діло ставало спеціальним обов'язком мужчин. Запозиченим же їм хижих звірів способом первісний мужчина висліджував здобич. Завдяки недосконалій зброї він не міг забивати відразу свою жертву і мусив переслідувати поранену звірину аж доки вона не падала мертвою. З-за примітності зброї первісна людина остільки могла полювати за звіриною, скільки і більші хижі звірі полювали за ним самим. Таким чином жінка добувала рослину харч, чоловік звірину - так виглядає найраннійший міжполовий розподіл праці у людей, що дає початок сучасному нам суспільному розподілу праці.

Нема сумніву, каже Бюхер, що протягом довгих періодів люди жили не працюючи, та й тепер можна, мабуть, знайти на земній кулі місцевості, де сарова пальма, банан, хлібове дерево, кокосова та фігова пальми дають їм можливість жити при мінімальній затраті праці. В такі місцевості легше особливо охоче поміщує початкове родюще людей, рай/Карл Бюхер. Повстання народнього господарства. Черкелі. М. Залізняка. Київ 1911 р. ст. 8/. За те одне є безсумнівним, це-споживання. Натуральна потреба в прохаркуванні завжди була у людей. Як їжі не достарчала природа, людина сама мусила братися за те. Змушена голодом первісна людина вирушала шукати щось їсти і блукла поки не знаходила. Заповнивши шлунок знайденою нерозмеленою, не спеченою, не звареною, малотримною їжею людина засипала. Коли організм зперастся в перетравлення, що потребувало витрати великих сил організму, черговий голий знов вносив людину зі стану безтурботного снідання, вона знов йшла за їжею. Вона знайдене знов негайно споживалася, при щедрій здобичі - об'їдалася, при недостатчі-голодувала, але первісна людина не зміла робити собі запасів їжі на далі.

Первісна людина ще не знає власності і права спадщини. Відносно зробленої кам'яної сокири, над якою і величезним напруженням може додело-
ля працювати протягом цілого року, і тому з подібного первісного знаряд-
дя виникають перші поняття про "моє" і "твоє". Але на такі речі склада-
ється погляд як на доповнюючу частину людського ества і при тім нероз-
лучну і після смерті. "Було б помилкою думати, каже Бюхер, що це цінне
майно перейде до дітей та онуків і стане для них підставою дальшого
розвитку. /Івід, стор. 20/. Все те тісно в'язеться з певною особою і му-
сить згинути разом зі смертю особи. Власність їде до мерлих разом з
власником до котрого вона належала до його життя. З небіжчиком, як по-
казують археологічні розкопки, на вищих шаблях вкладає в домовину зна-
ряддя, зброя, домові речі, приручені звір'ята. Все це робиться аби не від-
дати душі небіжчика у владу людини, яка випадково оволодіє предметами,
що їй належали і з другого боку, аби не позбавити небіжчика в загробно-
му житті необхідних йому річей, бо інакше небіжчик вертатиме нараз і бу-
де мститися над живими. Іноді сам небіжчик і його речі палилися.

Пізнійш, як до предметів індивідуального володіння, стали належати
і раби, то спалення або заколювання корось в рабів, що близько стояли
до небіжчика стало частиною похоронного ритуалу. А ще пізніше, напр. у сла-
вян і горців Кавказу, в тім числі зпалювалося навіть жінка. "Положивши
небіжчика в параднім костюмі на огнище, каже про похоронні звичаї по
розкопках на Україні археолог Самоквасов, клали туди-ж зброю, зброю,
різне домове знаряддя, іграшки, гроші, зерно, домову скотину. Як палилися
разом і жінки, то в одних посудах були знайдені кістки чоловіків, в дру-
гих жінок. /Котляревський. Історія руссакого права, т. I, стор 197./ У вся-
кім разі речі небіжчиків ніколи не бралися в спадщину. За відсутності
власності і передачі майна в спадщину не може ще виникнути відношення
панування і залежності, не виділяється ще організатор і підвладні. Сус-
пільні відносини первісних людей через те виглядають гармонійними.

Змагання до збереження життя являється рухомою силою у звірів.
Той же самий інстинкт самозаховання та самозадоволення є провідним
стимулом і у первісної людини; поруч з цим на другий план відступає на-
віть половий інстинкт. Дикун думає тільки про теперішність. Про турботу
відносно будучини у первісних людей не може бути й мови. Вона не думає
про будучину, бо взагалі не здібна думати, як нами розуміється це слово.
Дикун хоче їсти, спати, захистити себе, коли те потрібно, від негоди чи
ляхого звіря. При тім він дбає поперед всього про себе самого, а потім
вже про дітей, старих, корих, яких можна кидати на поталу. Поруч з відсут-
ністю здібності до думання, та пам'яті, так само у первісних людей від-
сутніми є почуття жалости та матірньої любові. Цей егоїзм дикунів та
жорстокість навіть відносно близьких своїх являється натуральним нас-
лідком неспокоїного мандрівного життя. По-за турботою про поживу за
вічного кочового життя не могли повстати навіть ті почування, які ми
вважаємо на найприродніші,

Здавалося-б що голод, котрий так часто дошкуляв дикунам, мусив сам
по собі навчити їх робити запаси на будучину. Але, всі спостереження
сходяться на тім, що дикун не дбає про запаси споживних продуктів, ки-
дають лишки без ужитку, іноді закопують їх в землю, іноді не переховують
поживи, бо така пожива, може викликати лихі духи" і т. д. і т. д. /Бюхер,
там же стор. 16-17/. Не дбаючи про завтрашній день дикун не знає ще гос-
подарського використання часу. Він взагалі не міряє його, а через це й
не поділяє його на частини. Час не має ніякої вартості. Коли його прину-
сить нужда, або найде на дикуну піднесений настрій, то не регулярно, а
уривками він щось робить, але виконується це не як серйозне життєве
завдання, а скорше, як гра.

Інстинктова вправа органів та гра от з чого розвинулася пізнійше
праця, як доцільне уживання людської сили. Не з корисних для gospodar-
ства звірят, але з таких що тримаються для втіхи або релігійних потреб

почалося одомашнення звірят, з фарбування тіла, татуїровки, проколювання шкіри, пошукання на різні способи інших частин тіла бере початок промисловий діяльність людини. З переймання рухів та звуків звірів повстає танець первісної людини. Цей рівномірно виконуване набувало ритмічний характер і сполучалося пізніше з музикою та еством в одну нерозривну цілість. Таким чином гра давніша від праці, уміяєть давніша від вироблення корисних річей. Навіть на вищих щаблі первісних народів танці все ще попереджають більш менш важливу працю, або йдуть за нею, а спів супроводить працю. Взагалі, спосіб поведження первісної людини чисто імпульсивний або рефлекторний. Вона йде за найближчим побудженням. "Первісна людина, каже Бюхер, се дитина. Вона не думає ні про будучину, ні про минувшину. Вона легко забуває. Всяке нове вражіння замінює попереднє. Всі лиха життя не можуть затемнити її радісного настрою." /І від стор. 18-19 / . Первісні люде здебільшого "повні забав та веселощів", "повні життя та вогню", "веселі та говіркі", "завше радісні, як пташки в небі"...

Ім не приступне представлення про вартости, бо процес уяви вимагає розмірковувань, представлень про майбутнє. Ще - до останнього часу дикі тубольці Америки, Африки та Азії відступають чужинцям-колонізаторам свою землю за такі дурниці, котрі в представленню культурної людини не мають ніякої вартости. Хвилеве вражіння вирішує справу, жадної гадки не має про більш віддалене.

Так само неправдивою є поширена гадка, що чим ближче людина стоїть до первісного стану, тим більше у неї віри та різних релігійних забобів. Навпаки, первісна людина не думає навіть про такі речі, як сонце, зорі та інші нові явища, котрі виходять по-за коло її убогого щоденного побуту і релігійні вірування первісної людини в такім же самім ембріональнім стані, як і взагалі початки ідеології.

Перехід людства від зоологічного стану до суспільного означився тим, що стали появлятися ознаки ідеології, насамперед мови. Початком мови могли бути колективні вигуки, які супроводили з'єднані зусилля людей в гуртовій роботі. От-же оригінальне "у-ух" в великоруській трудовій пісні "Дубинушк" являється безпосередньо трудовим криком гуртового зусилля. Такі-ж були в своїм зародженні, каже знаменитий дослідник Людвіг Нуаре, і "первісні корні" людської мови. Ті звуки трудового зусилля, однакові для всіх членів однієї первісної групи, від повторювання при роботі, ставали природним для всіх членів групи **ОЗНАЧЕННЯМИ** трудових актів, які тим же звуками супроводилися. З розвитком самої праці ті звуки також розвивалися і ускладнялися, так виникли різні мови народів земної кулі. Слова стали служити для організації праці і просто, як трудові сигнали посередньо, як спосіб передавання і збереження в групі надбаного трудового досвіду.

От же, господарства первісна людина не має ще, бо не існує того, що являється необхідним до того умовами. Не існує майна. Немає розважності і шклування по будучину. Нема доцільного рескладу часу, та використання його. Ще не відокремилася праця, бракує оцінки річей, пляномірності споживання, нагромадження маєтку, переходу культурних надбань від роду до роду. Наомісць стан первісної людини уявляє з себе щось протилежне господарству. /Бюхер. І від, стор 23 /.

III. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВОБУТНЬОЇ РОДОВОЇ ОБЩИНИ.

Не має можливости точно означити як і коли кінчається передгосподарчий період життя первісної людини. В повільнім і безупиннім суспільнім розвитку, з кроками не тільки вперед, але й назад, не легко розрізнити та відокремити стани змін. Відомо тільки, що коли господарство вперше виступає в історії, воно виявляється, як матеріальна організація життя родовой

групи. "Присутність господарства, каже Бюхер, ми повинні прийняти всіх тих випадках де ми знаходимо групи, що живуть спільно, а в продукції та споживанню потрібних для них річей завжди виступають відповідно до економічного принципу. Такий стан можна ясно розпізнати вже у первісних народів, що стоять на вищому ступні розвитку. /Бюхер, Івід., стор. 26-27 /.

Не така індивідуальна родина, яку ми бачимо нині у культурних народів, була первісною формою людських суспільств, розростаючись і перетворюючись в рід. Навпаки, не рід походить із родини/сім, і /, а родина бере початок з роду, який протягом довгої еволюції розкладається на окремі, індивідуальні, в сучаснім розумінню, родини. На основі праці Моргана, Бахофена та Шредера стан неупорядкованих полових зносин первісної людини змінюється КРОВНОЮ, або кровосумішньою родиною. Донька вже не може віддаватися своєму батькові, а мати своєму синові. Полові зносини допускаються лише в межах одного і того-ж покоління родини. Рідні брати та сестри одночасно є чоловіками та жінками. З виключенням із подружжя сестер з братами і забореною полових зносин між представниками одного і того-ж покоління появляється ПУНАЛЮЙСЬКА родина. За неї ряд рідних і дальших братів мав певне число спільних жінок, але не зі своїх сестер; з другого боку кілька сестер рідних чи дальшого ступня були спільними жінками, своїх спільних чоловіків, але брати тут виключені. В першій випадковій, після гавайського звичаю, чоловіки називалися між собою в таким разі братами-але "пуналка", тоб-то спільник; в другій випадку жінки не звалися сестрами-але "пуналюя". За подібних форм гуртової родини не було певности хто є батьком дитини, лише відома матір. Звідциля зрозумілим є МАТРІАРХАЛЬНІСТЬ відносин в первісних суспільствах. Така гуртова родина уявляє з себе рід/ gens /, людську групу, що складалася з кількох поколінь людей, звязаних між собою спільністю походження.

Вони, організовані спочатку на підставі матріархата, а пізніше патріархата, уявляють з себе одну значну господарську цілість: спільно володіють землею, провадять спільне господарство, творять союз оборонної оборони, подекуди живуть в спільнім помешканні, причім всі керяться старшому в роді. В міру зросту потреб виникає необхідність в збільшенню робочої сили, тоді починають приймати до родової групи і чужородних людей.

Звичайне збирання ростиної їжі, як нині збираються, наприклад, лісові ягоди, було першими кроками хліборобства. Бралися стебла, коріння, зерна, ягоди в тім вигляді в яким їх давала природа, в тім же вигляді вони й споживалися. Вичерпавши поживні речі на однім місці первісна людська череда перекочовувала на друге, роблячи зупинки. Це легко було робити, бо приватної власности на землю не існувало. Під стійла розчищався майдан, під шатро розкопувалася земля. На цю ненароком зрушену землю випадково попадало розсіпане насіння рослин. І коли при своїм повороті блукаюча черідка зупинялася на місці колишнього стійла вона там знаходила вже і евоці, які виростили з наслідок випадкового засіву. Так майбутні культурні рослини одзначали переходи первісної людини, як нині житло сучасної людини супроводить крапива. Від цього був вже один крок до свідомої культури рослин, розуміється в примітивній формі. КОПАЧЕМ претикають в землі ямки, в які опускають насіння. З копача розвивається ТЯЛКА / кирка / таким чином, що спочатку скріпляються два суки роблячи кут, потім до палки прироблювався довгий, вузький і злегка загострений камінь. На протязі кількох тисячеліть талка лишалася основним хліборобським знаряддям.

Сапанія / НАСКВАЙ / і до наших часів являється найбільш поширеним у всій центральній Аоріці / від 18° півн. шир. до 22° півд. шир. / з Атенденній та Середній Америці, на австралійських островах, і значній

частині Індю-Китаю та Індійського архіпелагу. Сапоу-ж, по моїм особистим спостереженням /в 1906 році/ й досі обробляють свої поля народи Середньої Азії. За відсутності плуга земля поділяється на грядки, котрі легко обробляти сапами. Грядковий засів хлібів найстарший з сучасних. Всі польові праці включно до сапання виконували виключно жінки.

В теплих країнах, де мабуть, хліборобство з'явилося перш усього, щоби виспяти культурним рослинам потрібно всього лише 5-6 неділей. І це був той речінець на протязі котрого мандруюча група мусила зробити зупинку; зібравши збіжжя вона простувала собі далі. Подібне КОЧУЮЧЕ ХЛІБОРОБСТВО зберіглося до дуже пізніх часів. Так, стародавні Фінікійці з сухопутних номадів ставши морськими, мандруючи навкруги Африки по кілька разів висаджувалися на беріг, сіяли хліб і по уборці, вирушали далі. В часи Геродота, одно скифське коліно, що перебувало на теренах сучасної України, про яке зберіглися відомости, сполучало хліборобство в кочівку. Пережитком кочуючого хліборобства являється сучасна нам пануюча в Сибіру переложна система зернового господарства.

ДОЛИНИ РІЧОК з їхнім товстим шаром легкого для обробки і дуже родючого намулу вперше стали місцями, де хліборобство набуло пануючого значіння в житті цілих народів. А групи потім витіснені з таких плодючих долин рознісили за собою хліборобство і в такі області, де для хліборобства потрібно вже наперед штучно підготувати ґрунт. Так все більше відходили од простого збирання рослин. В процесі довгого одбору виділялися сучасні нам КУЛЬТУРНІ РОСЛИНИ. Первісним американським хліборобством культивувався тільки одна кукуруза. В помірнім кліматі Старого Світу найбільшу роль відразу відігравало просо та ячмінь, потім овес, і ще пізніше-пшениця та жито. В жаркім кліматі-рис, якого родовищем здається був Китай, дуже рано набуває пануючого значіння. Що-до інвентаря, то сапка, а при засівах збіжжя ще ніж для обрізування колосків-от все знаряддя виробництва первісної хліборобської господарки. Смотина ще не є складовою частиною сільського господарства, упряжної худоби немає, вози так само невідомі. Доповненням ручного хліборобства рано, ледві не одночасно з ним появляється звіро- і риболовство.

Від періоду коли людина і звір в рівній мірі могли полювати один за одним з розвитком зброї поволі перейшли до того, що вже з перевагою полює тільки людина. Геть спокійніше було збирати рослини, а потім культивувати їх, ніж полювати на звіря чи приручати його. Тому то ручне хліборобство попереджає собою мисливство і було обсягом жіночої праці, а більш непосидяче діло-полювання таї риболовство велось мужчинами. Не на всякого звіря можна було безпечно полювати одинцем. На великого, який являвся більш ласою здобиччу, треба було полювати гуртом, цілими селами або племенами. Для племен, що жили коло моря, озер чи річок рибальство грало визначнішу роль ніж полювання. І рибальство, коли його провадили гуртом давало більші наслідки. Звідси у первісних народів виникає обшчинне полювання, як і обшчинне рибальство. Облава на великого звіря, а рибальство в довгим неводом потребували сотні людей, сотні робочих рук. Таке здобування споживи викликало певну організацію праці, сполучення її по принципу ацілення. З такої організації повставали первісні політичні союзи. На де-яких островах Південного Океану до недавнього часу провідники спільних рибальських експедицій заравом з тим являлися і ватажками на війні.

Полювання буває основою господарства у невеликих лісових племен, що величаються в якійсь місцевості доки є дичина. Основою господарки рибальство служить для жолін, що живуть над водою. Мисливські і рибальські народи за сушене м'ясо звичайно виміняють хліб у хліборобських народів. Пізніше в доповнення звіроловства появляється приручення звіринокотарство.

За убитою мисливцем самицею йшли до людського табору і діти-звіринята, яких і приручали. Як в жарких країнах сучасну людину супроводять зграї гієн та шакалів, щоб поїдати всякі покидьки та остатки їжі так напевно за первісною людиною ходили зграями собаки, доки не принатурилися. У всякім разі-собака саме стародавній свійський звіря та допущик людині. Людина, стоячи на нижнім ступні культури, взагалі робить те, що її забавляє. І нині хати багатьох дикунів уявляють з себе справжній звіринець. Дикун тримає різних звірів, хоча вони не тільки не приносять йому жадної користі, а навпаки являються елементом, який сам потребує споживи. Іноді вони товаришують його дітям в іграшках, часом вони задовольняють естетичним потребам самого дикуня. Іноді приручалися звіри/бики/ по міркуванням релігійного культу. Ватажки дикунів приручали звірів і постійно тримали їх коло себе за для того, аби збільшувати сугестію сили і влади верховода. Проєс приручування звірин не був умисним і зовсім не переслід зав господарчих цілей. Останнє прийшло пізніш, коли з привичаєних появилися вже свійські звірини і птахи. Досі ще у сучасних нецивілізованих наро в навіть собака служить для забави, ніде майже не вживається вона ні іть для полювання.

Виникнута з полювання скотарство на перших ступнях уявляло з себе лише дальше продовження полювання. Скотарство, як і полювання, лише поволі стало служити джерелом м'ясної страви. Користання домашніх звірин для перевозок розвинулось значно пізніше і те не скрізь. Тільки в неодиноких випадках сучасні і цивілізовані народи екваторіальної Африки іздять на биках верхи й на зантажують їх. Звычайно-ж у муринських народів від являється лише річчу майже містичного обожання, себ-то служить лише для забави. Нарешті, до ще більш пізньої доби відносяться перші кроки в розвиткові молочарського господарства і вжиток скотини в хліборобстві в нашій змислі.

Як бачимо принатурювання диких звірин і розвиток утилізації їх уявляють з себе довгий і повільний процес. Скотарство у нецивілізованих народів нашого часу все ще не має великого значіння в продукції споживчих річей. Тільки виключні природні умови деяких місцевостей-широкий степ, травні схили т.р. привели до виділення деяких народів, з пануючою скотарською формою господарства.

Уже здобування харчів через полювання вимагає більшого удосконалення зброї. В міру-ж того, як розвивалось скотарство до сутічок за місця полювання привабляються бійки між родами за пастівники, інтереси нападу і оборони викликають розвиток іншого знаряддя і нової зброї. Тому-ж служать і інтереси розвитку хліборобської техніки. Призначені майже виключно для збільшення сили людських органів-каміння, кістки звірів та палки, що уживалися в їх природньому вигляді, замінюються більш складними знаряддями: молотом, пікою, ножем, сокирою, пращом і луком зі стрілами. Спеціально в хліборобстві повстає вже-тяпка, ручний млинок, серп. Од звязування двох предметів стеблами повзучих рослин переходять до скріплення їх клеєм чи цвяхом. Од камінного молота та ковадла переходять до залізного. Не дивлячись на таку примітивність техніки все-ж виробі первісних народів доходять іноді дивної для нас художньої якості.

В міру того, як розвиваються способи здобуття споживи, як поширюється ужиток нового більш досконалого знаряддя, як страва попередперемелюється та вариться, або печеться на здобуття харчів витрачається первісною людиною вже не увесь робочий день, а тільки якась частина його. Поводі як і техніка розвивається, ця частина иня стає все меншою. І коли та-ж сама кількість харчів здобувається лю иню з меншою затратою робочого часу, то це значить, що ПРОДУКЦІЙНІСТЬ ПРАЦІ в данній галузі зросла. Після здобуття харчів частина трудової енергії рода лишається не витраченою. Це дає привід до зросту нових потреб: в прикрасах, з котрих розвивається одяга, ембріоном якої був фартух з шкіри, потреби в житлі, інвентарі і т.д. Раніш первісна людина могла вести голе зоологічне існування

в цей вже фазі для неї робиться обов'язковим задоволення ще й нових не істинних потреб, і праця, яка затрачується на продукцію речей, що йдуть для задоволення цих нових потреб, уявляє з себе такий же НЕОБХІДНИЙ ТРУД, як і той, що спочатку витрачався на здобування самих тільки харчів.

Не витрачена-я безпосередньо на здобування харчів енергія, або лишки трудової енергії первісних людей, ведуть і до того, що у родовій групі чисельність череди зростає, що хліба здобувається більше, ніж треба на час від жива до жива, що одним словом у людей зостаються лишки і через те з'являються ЗАПАСИ. Тому що в тропічних країнах клімат дозволяє на рік збирати кілька врожаїв хлібні запаси, мабуть найраніше починають робитися в місцевостях більш помірною клімату. Родові общини, у яких запас з випадкового явища набирає характеру постійного, беруть гору над родами, що запасів ще не роблять. Появлення запасів, між іншим, свідчить про появлення господарства, як свідомого планомирного процесу суспільного життя.

Ми бачили, що з розвитком скотарства, хліборобства і т.д. первісна людина стала виробляти продуктів більше, ніж їй потрібно для відновлення затраченої їм трудової енергії. Він витрачає для задоволення потреб прожиття необхідну працю і, крім того, він давав якусь надбавку роботи над необхідну кількість. Появлення трудової енергії понад міру, яка необхідна для задоволення потреб самих працівників, дає вже можливість відняття її на користь других, можливість експлуатації. Первісні люди, як нинішні дикуни, не люблять праці і шукають можливості неприємне для себе напруження сил зв'язане з господарським процесом перекласти на когось іншого, кого можна силою заставити користися. До цього й приходять в той спосіб, що коли продукційність праці людської залишає якийсь лишок за покриттям харчової потреби працюючого, то переможених у війні людей вже не обертають в мясо, а роблять невільниками, що працюють на своїх лані. З експлуатацією підбитих родів поволі і всередині вільних родів частина членів його звільняється від необхідності продукційної праці, а останні члени рода працюють і на їх, другими словами ці останні експлуатуються на користь перших.

В міру того, як розміри родової групи зростали і збільшувалися різнобічність продукційної діяльності поволі розвивається і розподіл праці спочатку між членами одного і того-ж самого роду. Кождий пол має свою галузь продукції і часто кождий з полів має свою цілком одірвану галузь споживання. "Сей поділ, каже Бюхер, так різко переведено, що можна було-б навіть говорити про розпад родинного господарства на окреме мужське й окреме жіноче господарство." / Бюхер. Повстання народнього господарства. Стор. 27 та 37/. Сей поділ праці, каже він в другім місці, "проявляється так різко, що розмежовані раз на завше галузі діяльності мужчини та жінки стають ніби свого роду повторними половими ознаками". "... Жінка продукує предмети рослинного світу і переробляє їх до вжитку; мужчина-предмети полювання, рибальства та скотарства, з яких пече мясо, сушить рибу і т.п. Тут ми маємо початок так званого суспільного розподілу праці; то значить, що людина виконує одну трудову операцію в цілому. Суспільний розподіл історично попереджає ТЕХНІЧНИЙ. В останнім разі різні робітники виконують одну якусь частину розкладеної трудової операції, напр., один робить обух, а другий держало для одного ж молотка. Розподіл праці углиблює в спеціалізацію різних галузей продукції і доводив працю до більшої успішності і більшої досконалости. З затратою попередньої кількості трудової енергії набувається більша кількість продукту, а це значить, що ПРОДУКЦІЙНІСТЬ ПРАЦІ ще дуже ЗРОСТАЛА.

Виникший вже розподіл праці повів за собою між іншим відокремлення праці організаторської від праці виконавців. Перехід від збирання

зкинутаї на берег риби та черепашок до правильного рибальства зі складним приладдям; перехід від збирання нищих звірин до облав на вищих; перехід від вишукування овочів та корінців до вищого хліборобства з початками, напр., поливної системи, - все це крок за кроком приводило до того, що потрібно було координувати різнородні сили, давати планомірність роботі, мати правильну організацію, одним словом, що крім виконавця потрібний став і ОРГАНІЗАТОР. В первіснім роді мати чи старший родич по матері /дядько/, робиться впливовим і постійним організатором. Коли ж збирання рослиної їжі і ручне хліборобство, що лежали на жінці, змінюються в незначний додатак до полювання та скотарства і в ще менший до війни, жінка-мати страчує попереднє впливове положення на користь чоловіка-батька. З МІЖРІСХАЛЬНОГО характеру відборної людськості перейшла до ПАТРІАРХАЛЬНОЮ і функції організатора покладаються на батька-чоловіка.

Вплив чоловіка зростає з його літами. Найстаріші люди користувалися особливою мого Віним авторитетом, що служить джерелом зародження влади. Перше прояви влади зв'язуються з літами людини. Таке правило, а по виключенню і володі люди, що видаються розумом, хитрістю і хоробрістю між іншими, таї само можуть набути впливу і в радах старіших і також старі стають начальниками на війні. Відразу немає передачі в спадщину влади старішого. Пізній е вона починає переходити від батька до сина, або до старшого родича. У мирних часів влада старішого в коліні дуже незначна. Вона сильніш у ватажка на час походу.

Всі члени общини, чоловіки і жінки спочатку працюють, однаково. найбільш досвідченону наслідують, від нього швидче переймають, а ніж йому коряться. Сильний і досвідчений навіть на охоті чи війні іде поперед, дає приклад, ніому слідуєть інші. Далі найстаріший вже тільки починає роботу; у кочовників накидає аркан на саму неподатливу звірину, у хліборобів дає перший удар тилкою; або прокладає на полі першу борозну. Так з поширенням роду і розвитком його продукції функція організатора неминуче починає відокремлюватися. Він тільки пильнує промахів, дає необхідні вказівки контролює, все інше роблять другі члени роду. Та напр., де об'єктом хліборобства, а також умовою для існування густого хліборобського населення, а регуляція великих рік, не тільки праїм організації цілком відокремлюється від праї виконавців; а, крім того сам функції організаційна розгалужується в складну ієрархічну систему.

В мвєлівських і снотарських родах розвиток і відокремлення функцій організатора йшо ще швидче, щї у хліборобських. Полювання і скотарство даючи привід частіших сутичок родів за терени, випаси, годопой, сприяв і розвитку в їни, коли з обох боків можуть виступати і по кілька родів. В такім разі обрані ватажки окремих груп, що уявляють в себе в розум і фізичнім смислі більш видатних людей, встановлюють над собою ще - об'єднуючого всіх їх верховода-організатора. Зразу тільки під час бою і ха одно бою, а потім готуючись до війни і нарешті на всю кампанію, і часешті такий організатор встановлюється на завжди. При цьому - головному організаторові існують другорядні, одним словом утворюється ієрархія. Слїні командують, другі їм коряться. Дальніша еволюція виявляється в тім, що ватажки, хоч і вибирається, але береться постійно тільки з відомого роду. Переходом од виборних старіших і ватажків до спадковості влади е останнім етапом в розвитку до феодалізації відносин. Крім причин військових і заковань одного коліна другим усталенню спадковості влади сприяє зріст маєткового нерівенства та набірування і закріплення відомих знаннів за якоюсь спреділеною родиною. Такою хоча і примітивною військовою організацією з ватажками ріжних ступнів вже дана зародкова форма ФЕОДАЛЬНИХ відносин. Всі ці ватажки-організатори вже не приймають безпосередньої участі в продукції, е існують завдяк тому лишку працюючїмї постачається іншими членами роду і рядові члени роду на протяві однієї частини дня виробляють необхідні засоби для свого власного існування, на протяві - ж другого - засоби на існування для

організаторів. Організатори вже ПРИСВОЮТЬ частину праці рядових членів.

Мала продукційність праці-становить дуже низьку межу вмістимости території і чисельности родовой групи. Група мусіла розділитися, як тільки досягала певного відношення між природними добрими та рівнем техніки. Вмістимість терену, тоб-то плотність населення на різних ступнях господарства була різною. Мислівські народці, як от бушмени, австралійці, на 1000 кв. кілометрів могли вміщати всього лише від 2 до 10 осіб; більше територія не вміщала. Мислівські народці, з початком хліборобства, як от індієць, папуаси, деякі негрятянські коліна Африки, вміщавть від 200 до 700 осіб. Кочові пастуші народи-від 700 до 1700 чол. Рибальські коліна північно-західної Америки і Полінезії-до 1700 чол. Рибальські коліна з зародками хліборобства на островах Тихого Океану-до 9.000 чол. Кельти і Германці до початку нашої ери займаучись хліборобством і скотарством на 1000 кв. кілометр, могли вміщати приблизно від 5000-10.000 душ. / Богданов і Степанов-Курс политическ. економіа, тм. I. /.

Як бачимо, чим вища продукційна форма господарства, тим більше вона вміщає людей на одиницю площі. З підвищенням продукційности праці на тій-же площі може існувати група далеко більших розмірів, ніж те було раніш. Ті-ж групи, що відділялися могли селитися поруч з першою. Заведення порядку, що шлюб можна брати тільки з членами другого роду/екзогамія/ вів до того, що відносини безупинної та безпощадної боротьби між родами мусіли переходити в добросусідські.

Роди, що не исвабували ще про свій колишній кровний звязок розвивають спільне співробітництво, спільні поливання, походи, оборону, осушку або поливку. Ця спільність боротьби за існування розширюється. Кілька родів творять з себе братрію, а з кількох братрій повстають більш значні суспільні організми, племенні групи, що управлялися частіше всього вічачами. Кожда родина в повседневнім господарстві працює окремо, а голєви-батьки сходяться на сход щоб порадитися про загальні для всіх справи. Так в більш чи менш великих групах, у котрих на ґрунті попередніх взаїмовідносин розвивається спільність історичного досвіду, трудових навиків, мови, піснї, спогадів і т.д. Повстає поняття "народности" чи "національности". Поняття "варвар" прикладається вже до порівняючи віддаєних родових груп.

Доки родова община продукує лише для задоволення своїх життєвих потреб, доки у неї не зостається лишків і не робить вона запасів, обмін виникнути не може. Обмін на нищім шаблі цілком невідомий. Мандрівники, що відкрили Австралію стверджують, що тубільці не мали ніякого поняття навіть про натуральний обмін. Коли-ж продукційність праці сягає такого ступня, що лишки праці, уявляють з себе постійне явище, з того часу виникає і розвивається насамперед натуральний обмін, щоби користати з ії неоднакового посілання природних богатств та різної у різних племен техніки. Не нахил, але природня відраза до обміну істотна первісним людям. Обмінювати та обманювати за стародавніх часів означає те саме. / По німецькому слова *tauschen* -обмінювати і *täuschen* обманювати походять від одного коріню. / Розвивається обмін поруч з розвитком власности, бо він вимагає, аби обидві сторони виступали, як власники того, що міняється. Розвивається він також і поруч з розвитком громадського розподілу праці. Але обмін первісних народів це не е торгівля, як ми її в економічній науці розуміємо, тоб-то не е на-оуття товарів, аби потім збути їх з зиском. Як рівно-ж цей обмін не порушує цілности натурального, замкнутого характеру господарства первісних людей. З недрів цього господарства він бере емоціональний пошток, так само як і гроші, які в пізнійшій історичній епохи зайняли вже домінуюче значіння в господарстві народів.

Зі зростом людности і територіального зближення родів і племен ставало на чергу питання не тільки ворогування і війн, а й добросусідських зносин між родами. Розпочиналися вони звичайно в той спосіб, що сторони робили ті чи інші символічні рухи, котрі мусіли показати, що ні та, а ні друга сторона воювати не хоче. Представники одного табору, звичайно пропонують другому подарунки, в першу чергу протягають напр. зброю.

Як друга відповідає так само подарунками, то це дає початок до мирних відносин між родами. Дуже повільно, на протязі віків символічність обміну подарунками відходить на задній план, а на перед виступає власне обмінне значіння цього акту. В подібних символістичних актах, що супроводили собою пізніший обмін, який як в стародавні часи та й протягом середніх віків мав публічний характер, відбуваючись при свідках, на довго заховався спорад про внутрішній зв'язок війни і обміну, обману та обміну і формальна подібність первісного обміну з даруванням. Від обміну подарунками до правильної торгівлі перейшли в той спосіб, що кожда сторона не просто бере подарунки, що їй підносять, але зі свого боку вказує ті предмети, які вона сама бажає одержати; бере потім участь в установленню відомої пропорції між продуктами, що обмінювалися. Досі у багатьох народів перед обміном і після нього є звичай давати ще й дарунки чи пити могоричі. Це останки звичаїв колись встановлених для дарувань.

На островах Тихого Океану тубольці зустрічаючись в рівній силі противником, простягали один одному подарунки на кінцях списів. Торг по самій дрібній причині обертається в бойовище.

Перериваючись іноді бійками обмін все-ж таки розвивався. Місцем торговельних зустрічей, первісних ринків, як то досі є у Мурунів, Індійців та Полінезійців, звичайно бувала ПОКОРДОННА СМУГА, що згодом набірає характеру нейтрального терену, де повинна замовкнути всяка племінна ворожнеча. Обмін потім звичайно виглядав так. Люде одного племені несли свої здобутки на кордон з іншим, з ким хотіли обмінятися.ложили свої речі на землю, а ссмишось поблизу в дісі чи за скелями ховалися. Після цього ті люде, до крївих були принесені речі зі свого боку виходили зі схованок, приносячи з собою те, що хотіли дати в обмін і собі одходили. Як би вони з цими руками доторкнулися до запропонованих чужих річей, то це-о хотягло за собою бійку і війну. Прибувши першими виходили і дивилися що їм дають за їх речі і чи того вистарчить. Як що вони задовольнялися залишеними в обмін річами, то забірали їх з собою, а свої кидали і йшли собі геть. Коли-ж їм здавалося, що їм дають дуже мало, то не торканчись ні до одного з двох товарів, вони одходили назад, знов ховалися та чекали, чи не принесуть їм більше. Як що не приносили, тоді вони забірали свій товар назад і йшли собі до дому. Так увесь торг проходив без того, щоб обидві сторони промовили між собою хоч би одне слово, причім сторони були озброєні на випадок необхідности боронити себе і товар. /А.С. Подолинський. Ремесла і хвабрики на Україні. Женева. 1880 р. стор. 12-13/.

Озброєний нейтралітет поволі виростає в і без того зберіганий нейтралітет. Спочатку роди стрівалися для обміну обидва озброєні, кожду хвилину ждучи, що мирний обмін може скінчитися бійкою. Потім устаюється звичай тримати мир на якійсь означений час, напр. в означені дні од сходу і до заходу сонця. По закінченню цього часу обмін міг перейти в одвертий безпощадний грабунок. Так незв'язаним якоюсь регулюванням вільно розвивається на первісним ринкові без посередництва грошей і без спеціальної професії торговців початковий обмін.

Один рід стривається з другим і дарує йому кремняну сокиру, другий відповідає першому тим, що віддарує його двома піками. Поки сокира була у того рода, що її зробив, вона була просто ВИРОБОМ існуючим для

власного вжитку. Коли-ж сокиру призначено на збут і вона попадає в чужі руки через обмін, то з виробу вона стає товаром. Можливість получити за товар/напр. сокиру/ якусь кількість інших товарів-складає мінову цінність товару/сокири/. Од цієї мінової цінності залежить відношення в яким один товар /сокира/ обмінюється на другий/напр. дві піки/. І дані за сокиру дві піки складають собою вже конкретний вираз мінової цінності, тоб-то ціну.

Більш менш в такий спосіб зробивши початкову розколину в первісним замкненім господарстві обмін розвивається далі. Раніш рідкі де-далі мирні зустрічі між родами стають частішим явищем. Обопільний обмін подарунками може зробитись періодичним. Одна група пропонує другій ті предмети, якими найбільш богата її місцевість, а котрих не виробляють інші племена й котрі через те особливо високо ціняться. Який небудь один предмет групи стає улюбленим виробом, що добре йде на збут, може вимінюватися на цілий ряд інших, які приносять другі роди. Так, напр., германські роди, які жили коло Балтійського моря, мали коштовний по виліску, прозорості, аромату і по здатності до обробки "ЯНТАРЬ". Стріваючись все з новими та новими родами вони пропонували в обмін постійно один і той же предмет-янтарь. На десять, скажемо, золотників янтарю можна було вимінати 2 піки, або 5 стріл, або два глиняних горшки, або одну сокиру і т.д. Янтарь, крім потреб роду для прикрас і пахучого курева, став одігравати ще й другу роль, на нього взагалі стало МОЖНА вимінювати різні інші предмети. Янтарь, набрав нової для нього здібності, здібності обмінюватися на всякі продукти, що вироблялися іншими родами, через нього набувались сокири, тканини, піки, стріли, горшки і т.д. Через цю його здібність обмінюватися на інші предмети добування янтарю розширюється за рахунок продукції інших річей.

Групи починають дуже спеціалізуватися, суспільний розподіл праці розвивається більше. В залежності від природних умов у одних родів розвивалося виробництво камінної зброї, у других-гончарних виробів; де є метал-там розвивається ковальство; мислівські роди вимінюють все, що їм потрібно на хутра і рогові вироби; скотарські роди-на шкіри. Для цих останніх людських груп роллю товару улюбленця в збуті відіграють кам, яні вироби, гончарні, шкіряні і т.п. З подібних найбільш потрібних сусідам товарів розвиваються гроші. Грошима для кожного племені, каже Бюкер, являється той товар, котрий не виробляє це племя, але котрий воно регулярно одержує в обмін від чужоплеменників. Цей товар природно стає для племені загальним знаряддям обміну, за котрий воно віддає свої вироби. Цей товар являється для племені мірою вартості, ним воно міряє власне майно, котре ніяк инакше не може оцінюватись. В цьому товарі племя бачить своє багатство, бо не може довільно збільшити його кількості. Цей товар стає, нарешті, засобом передавання вартостей і між одноплеменниками, бо через свою рідкість він однаково дорогий для всіх. /Івід. стор. 58-59/. Дари природи та вироби, що трапляються тільки в небагатьох місцях, як от сіль, річи з кори, глиняна посуда і т.п. у сусідніх народів, що їх не мали, приймаються за гроші. Загально відомо, що привезені з Європи в країни диких народів тканини, рушніці, ножі стають загальним знаряддям обміну. Сіль вивезена з Кубанської частини України на Кавказі відігравала у гірських народів роллю грошей.

Звідси між иншим бере пояснення і той факт, що значно пізніше, коли повстала вже монета у різних народів першими монетами були не їх власні, а чужі гроші, які діставалися при обміні. У Германції римські і візантійські монети, в Англії-стерлінги, себ-то ранзейські монети /остерлінги- Таку назву мали ранзейські купці/, у знамені України за старих часів римські й арабські гроші /діргеми/, а потім німецькі- та голандські гроші. Та не всі відміни грошей, каже Бюкер, повстають з ринкових відносин. В своїй остаточній формі гроші уявляють в себе таке складне соціальне явище, що правдоподібно єнридушення, чи на звалися тут різні моменти розвитку. Так, наприклад, уживанне яко грошей худоби

повстало певно через те, що в даного народу худоба була показником багатства і засобом його нагромадження." /ІВІЗ. 60-61. Порівн. також Маркс, Капітал, I,/. На різних ступнях розвитку у різних народів самі різноманітні речі виконували роль грошей. У охотницьких народів-хутра звірів, які були грошми у нас на Україні за часів Руської Іради і звалися кумами. В скотарських-шкіри худоби і сама худоба, воли, коні... У хліборобських-предмети хліборобського премислу, між иншим полетие, від чого у славянських народів повстало друге слово платня, бо полетном платилося і т. д. Самі металеві гроші пройшли довгу еволюцію од примітивних форм до сучасних. Десить сказати, що наша українська гривня стародавніх часів /Руської Іради/ мала форму срібного людського нашийника. Нині грошам надається таке значіння, що навіть трапляється поділ історії людства на добу натурального і добу грошового господарства.

"Поняття власности зовсім не є вродженням людству"... каже Липперт. /Ю. Липперт. Історія культури. 1922. Стор. 200./ Був час коли її не існувало. Лише в процесі історичного життя вона зароджується і не без завзяті боротьби прокладає собі шлях в житті. Перші ступні її розвитку одмічаються рухомими предметами. Людність спочатку появилася в місцевостях, де сама природа постачає їй споживу. Через це на продукти спожива довше панує повна спільність. Ніхто не скупиться поділитися з другими мясом убитої звірини і взагалі тим, що має, бо запасам не придавалося значіння. На випадок неврожаю цілі громади йшли до сусідів на їхнє утримання. Не з засобів спожива зароджується поняття власности, а як справедливо зазначає Енгельс, вона зароджується на предметах, що людина зробила і вживає, як знаряддя. /Енгельс. Происхождение семьи и частной собственности. 1899. Стор. 310./ Поки людина не дбала ще про запаси, то мусіла постійно бути на поготові до їх здобування, мати при собі знаряддя та зброю. Обтесаний камінь, зроблений з палиці та каміню молот чи сокира і т.п. річі, які можна було брати в руки раніш всього набирали індивідуальної вартости. Так само індивідуалістичного характеру рано набирають прикраси та одзнаки ватажків роду, які спочатку носилися просто на голому тілі і вважалися частиною його. Прикраси та відзнаки, що мали свідчить про особисті заслуги ватажків, та таке первісне знаряддя, як палиця, спис, меч, молот, сокира й ніж, являються найранішими предметами дожиттєвого володіння. Ці предмети так тісно сполучені з людиною, уявляючи частину її "я", що відняти їх, це все одно, як би відняти од неї який орган тіла, скажім руку. Тому людина разом з цими первісними знаряддями була нерозлучною і по смерті вони кладиса з нею в могилу. Спадщини не було, бо за неї міг мститися живим мрець. З кочовництвом збільшується кількість предметів посідання і з другого боку утворюється велика давня речина, як колектив, що вже в своїй цілості посідає певне майно. Певая колектив не змірає, а вибувають лише поодинокі його члени в батьком в домовину йде лише частина його майна, - кінь, слуга, вдовця, а друга-більша зостається спадковою власністю родини. Так власність в тісному значінню цього слова насаперед повстає на рухомі речі і при тім не індивідуальна, а гуртова.

"Людина, каже Липперт, вже знала власність на зброю, предмети оздобы й знаряддя, а на вищому шаблі й на звірят і людей, але все ще не знала власности на землю". /Липперт, там-же, стор. 221/. Земля була нічим в охотницьких родах. Вистарчало вільности пасовиська кочевникові. "Як ти підеш направо, читаємо в Біблії, де я йду на ліво зі своїми чередами". Та зі згущенням населення повстає звичка людських груп на ті чи інші райони для польовання, або на рибальські лови, або нарешті на пасовиська. В суперечках за такі райони у рогу-переможця повстає певний рід поняття про територіальну зверхність, що не є приватною ще власністю, бо не має приватно-правного характеру. Племя не дозволяє иншим тривати на його терени, але поодинокі особи ще не мають якогось спеціального права на землю, натомісць кожному прислугує рівне право на користування. З осіданням кочовництва і з переходом до вищого, порівнюючи з ручним, хліборобства, в перевагом рільництва над скотарством, звязок між людиною

і землею набуває більшого значіння. Первісні посімейні відносини у всіх хліборобських народів зводилися до того, що всяка родина, пізніше названа родинною общиною, захоплювала якійсь учаски землі і ним спільно користувалася, як то досі стриваємо у південне славянських за-друзях. В таких родинних, або посімейних общинах, які іркнули на півночі Росії О. Я. Ебіменко і назвала долевыми і які в свій час існували в цілій Західній Європі, всі члени її мають право на відрізу і притім нерівну долю землі, але тільки на ідеальну, бо в дійор флі земля не поділена у власність окремих членів. Еволюція цієї посімейної долевої общини, коли гору брали індивідуальні нахили, в Західній Європі привела до права приватної власности на землю; як же що верх бривши колективні тенденції, а неї повставали урівнюючо-передільна община, яку ми досі стривали на Сході Європи.

Таким чином порівнюючи з рухомими предметами право власности на землю далеко молодчий інститут і можна сказати загалом є явищем недавнього минулого. Чи у відносинах до рибальських уловів та пастівників, чи у відносинах до земель, чи нарешті і у відносинах людини до рухомих річей інститут власности повстає не на основі якогось права, права тоді ще не було, а було ділом сили. Посідалося те, що можна було оборонити. Оборонивши якійсь терен, однявши якісь простори, або речі од ворожого племені, на ці об'єкти починають дивитися, - в тім чи іншим смислі, як на СВОІ. Відношення первісної власности часто виступає як відношення сили. Завдяки силі починає виступати і індивідуальна власність терену усього на рухомі речі. Давид у двобой з Голіафом виходить переможцем. Зброя Голіафа іде ватажкові Давидові як заслужений трофей, стає його приватною власністю. Маса воїнів докінчує побіду Давида над рядовим противником і може забрати одняту зброю кожному з осібна. Так поруч з трудовим походженням власности ще більше значіння для її початку і розвитку має голе відношення сили.

Так чи инакше зародившись приватна власність набирає тенденції до свого поширення насамперед з власности ватажків. Цьому сприяє пуну-щий стан війни первісних суспільств. Військово здобич рано заміоць того, аби оддавати у загальну власність роду, починають ділити на учасників походу. Розуміється значна частка завжди припадає насамперед ватажкові. Обмін первісних народів провадився ватажками племен. Відносини обміну як і війна матеріально висували ватажка з загальної маси роду. Він в народоруду за здобуту перемогу і за успішний обмін одержував особливу долю. До того ж він і звичай, щоб члени коліна постачали ватажкові протіянт і робили подарунки.

Ватажок бореться за спадковість свого становища. Тим самим він бореться за передачу в спадщину і набутої власности. Мужчина починає знати своїх дітей чому служить переход од пунуалістської до однопаристоті форми подружжя. За неї один чоловік живе з одною жінкою, але так, що многоженство і невірність лишаються правом самих тільки чоловіків. Особливі функції ватажка родять в нім погляд на власність роду, а потім і на самий рід, як на свою особиту власність. Ці погляди після довгої боротьби-реалізуються, патріархат перемагає. Від роду відокремлюються спочатку родина ватажка, а далі і родини інших організаторів. Одокремлюються кожда зі своєю особливою власністю, зі строгим спадком від батька до сина; між синами старший скоро набуває упривілейованого становища.

Так почавшись процес диференціації первісного роду з більшою чи меншою швидкістю, в залежності від умов, але безугавно розкладає попередню єдність роду. Ватажки, верхи, старіші, розпадаючись на першорядних, другорядних і т. д. все більше одриваються од низів. Вони живуть на рахунок "лишків" праці, що постачала остання маса роду. Вони починають організувати виробництво та обмін вже в своїх тільки інтересах, збільшуючи розмір своєї власности. А власність в ту пору починають робити і люди.

В сiрих же низах як iнстинкт, як традицiя та звичай старий напiв-кому-
нiстичний лад ще довго зберiгається. А в общиннiй формi володiння зем-
лею остатки первiсного родового ладу доживають аж до епохи капiталiзму,
аж до наших днiв, в тiм числi i на Украiнi.

От-же в перiод родовоi общини тiльки деякi господарчi предмети по-
чинають належати окремим власникам; обмiн лише зароджувався, а як пра-
вило продукт уживався в тiм же замкненiм господарствi, яке його виро-
било, кляса пануючих лише зароджується з недрiв рiвноправноi общинноi
групи, тому можна сказати, що в цьому первiсне суспiльство не розпадало-
ся на групи в протилежними господарчими iнтересами, а навпаки його жит-
тя характеризується згiднiстю, гармонiйнiстю iнтересiв всiх осiб, що
складають племенну групу. Розвивається мова, технiчнi звички, звичай, ре-
лiгiйнi поняття. Лише протягом довгого часу усталенi традицiї набува-
ють просто стiхiйного консерватизму, який перемогти могли тiльки стi-
хiйнi-я сили гнiтучоi незгiдности: нестача в засобах спожиття та
голод, що повстають в наслiдок розмноження людей.

Людина доявляється на земнiй кулi поперед всього в жаркiм климатi
серед багатой природи, де чи просто дається природою чи легко добува-
ється необхiдна кiлькiсть їщи. I безжурно тримається людська гру-
па доки iї потреби не переростуть ту суму благ, яку дана мiсцевiсть
за усталеноi i законсервованоi технiки може постачити. Це може тяг-
тися протягом тисячелiть, бо рiшавчий в цю пору фактор суспiльного роз-
витку-перенаселення дуже поволi набирає сили. На нижчiй фазi первiсних
племен людина мала коротший вiк нiж наша; мати первiсного суспiльства
мусiла кiлька рокiв годувати дитину грудьми, протягом якого часу, як вi-
домо нова вагiтнiсть неможлива, нарештi у первiсних людей дуже пошире-
ний звичай кидати на призволяще, або убивати, чи й пожерати навiть, дi-
тей, старих та хорих-з цих i т.п. причина зрiст населення відбувався
дуже поволi. Але людськiсть все-ж таки зросла до такоi кiлькостi, що за-
данiх технiчних умовин якась територiя не може вже всiх прожити.
Тодi перед племенем стає дiлема, або перейти до бiльш iнтенсивноi сiс-
теми господарства, або з того-ж самого терену здобути бiльше дозви
нiж то було доти, або цiлюю масою пошукати лiпшого терену, вiйною про-
кладаючи собi шляхи i викликаючи цiлi переселення народiв. Та перш
нiж перейти до бiльш iнтенсивноi системи переважна общинна група пре-
бує простiйшого способу.

Сильнiша нападає на слабшу i витiсняє з iї терену. Переможенi i
вигнанi вробувають напасти на иншi групи i коли подумавть захоплюють те-
рен инших груп. Так вплив елементарноi причини голоду, викликаного пе-
ренаселенням, хвиллями видiбляється на широких просторах, даючи привiд
до хроничних переселень. Власне ця причина виштовхнула в свiй час з
глибини Азiї дикi юрби кочовникiв, що переходили i пiвденнi українськi
степи i зробили в iсторiї вiдому епоху-великого переселення наро-
дiв. Такi мандрiвки цiлих племен продовжуються аж поки не зiткнулись
з натуральною перепалою, або бiльш сильним претивником. Тодi зостається
другий спосiб порятунку вiд перенаселення-перехiд до лiпшої сiс-
теми господарства. Таким чином рiшавчою, двигавчою силою стародавньоi
господарчоi iсторiї являється розмноження, згущення, або "абсолютне
перенаселення", в якому виявляється загальний закон боротьби за iст-
нування. В мiру еволюцiї суспiльства фактор розмноження хоча i не пе-
рестає чинити але вплив цiєї причини розвитку суспiльств ускладняється
цiлим рядом инших.

IV. ГОСПОДАРСТВО СТАРОВИННОГО ФЕОДАЛІЗМУ.

Германський учений Г.Д. Маурер перший звернув увагу на iснування
в нiмецьку старовину сiльської общини, марки i простежив процес iї

внутрішнього розкладу, що дав економічну нерівність і членам та призвів до повстання феодального стану. Праці Маурера, який показав шлях розвитку від "марки" до "сеньорії" для Німеччини, навели інших учених на думку шукати ознак феодалізації в стародавньому житті і других народів. Скоро після того феодалізаційні процеси знайшов в кельтських та загально-європейських древностях англійський історик Мен. Вслід за ним устаюється факт загального поширення общинних форм в стародавні часи у самих різних народів, а в добування ходу розкладу общини далі теоретичне обґрунтування гіпотези про широке розповсюдження феодалізму, що підтвердилося багатьма даними здобутими від фактичного вивчення первісно-правних відносин. Феодалізм, або що найменше феодалізаційні процеси наукою новішого часу знайдені у дуже різних племен і народів, що жили в самих різноманітних частинах земної кулі і в самі різні історичні епохи. Так, Месопотамія і Єгипет перейшли феодалізм за 4-5 тисяч літ до нашого часу. Стародавня Греція проходила свій "городський феодалізм" ще перед часами Пелопонеської війни. Феодалізм в західній частині України треба однести на X-XV віки після Різдва Х. в період панування скотарства і за слабого порівняючи розвитку хліборобства. В місцевостях віддалених від торговельних шляхів-Персія і Мала Азія досі переживають епоху феодалізму.

Помітні сліди пережитків феодалізму в аграрних відносинах заховалися досі не тільки в Азії, але й в Європі. Іноді на невеликих, порівняючи терені, напр., сучасній Равнаці, то одокремлено, то мішма, але одночасно й досі трапляються форми патріархально-родового побуту, форми феодалізму і поруч з ними розвивається обмін прокладаючи шлях новітній стадії господарства, господарства капіталістичного. Часто трапляючись в територіальній суцільності з іншими формами господарства, феодалізм є одним з тих широко розповсюджених типів, в котрі за певних умов в дуже різних природних і суспільних осередках вливаються людські відносини в неускладненім вигляді, реалізуючись в історії здебільшого, як переходовий стан. Але з нього ми знаходимо для себе пожеження, як могли виникнути пізніші господарські інститути, як от великоземельна і дрібна власність, або й політичні, як напр., англійська палата лордів і т.д. Зпрочім нас в феодалізмові мусить цікавити не його політична, або військова сторона, а лише сторона соціально-економічна. І власне на цей раз його генеза до загального типу, який для різних країн мав і свої індивідуальні риси і своєманітні трансформації, в одних випадках до рабства в других до кріпацтва і т.д.

Господарство первісних груп, включаючи і феодальний тип господарства уявляє з себе разом систему натурального господарства, що живим необхідним себе задовольняє і суцільність цієї картини не порушують зародки слабого обміну... За натурального "автономного" господарства, чи буде, каже Бюхер, господарі мисливцем, чи рибалкою, що споживають дари природи, чи буде він кочовником, що мандрує зі своїми чередями і по дорозі обробляє землю, чи буде він виключно рільником-в усіх випадках його праця й турботи залежать від тої ділянки землі, яку він захопив. Отже якась група людська посідає общинні землі. З її надрів завдяки розкладу десятками шляхів доставляла матеріальна нерівність. Вдалий похід чи оборона виділяє з ряду інших членів общини організатора, бо приносить йому більшу долю в трофеї; ті-ж наслідки тип за обом щасливий обмін-грабунок. Так повстала нерівність з функцій військових, про що була вже мовля вище, вона-ж розвивалася і в господарських відносин. Впливовий організатор, ватажок, начальник і взагалі визначна людина під час розподілення общинних земель починають в огляду на їх родову честь одержувати більші і ліпші земельні паїки. Виділяють маєтно-заможніші, сильніші родини. Вони, маючи більше інвентаря, через те ведучи господарство ліпше інших швидко розмножуються, роблять більші захвати/заїмки; *марки на, Вифанг* /, пустуючої новинної землі. В цілях же використання зайнятих площів прибирають до своїх рук і рабську силу, що дає можливість поширити захвати ще дужче.

Набравши першорядного значіння ватажки, старійшини, чи просто впливові люди замість підлеглости стають вже поруч з вічем. Як племенні начальники вони починають распоряджатися общинними угодами, дбати на їх як на свої. Не маючи змоги самим обробляти захоплені землі вони осаджують на них здібніших общинників, захожалих приходьків, постачачи їх знаряддями, скотиною, зерном і забезпечують їх спокійне посідання під умовою підлеглости і служби. В такому патронаті і клієнтелі без сумнівно виступають початкові ознаки феодалізації. Чіпляючись все дужче за землю, як джерело багатства, обертаючи інших людей в знаряддя продукції, такі ватажки, що підбивають собі більші поземельні площі, вже поривають з общинними інтересами і не хотять виконувати общинних повинностей. Виділяючись з общини вони подавляють її насамперед економічно; панський двір, виростаючи внутрі общини, підбиває її собі. Справа більшість не може встояти проти таких сильних хижаків, яким на руку були різні випадкові нещастя рядових общинників, як неврожай або руйнівні війни, що тягли за собою заборженість. Не маючи іншого виходу боржники відступали свої пайки в общині тому, од кого позичали. Так заборженість віддавала значні площі общинних земель до рук богатих: б. общинників-організаторів, також церкви. Відступлена земля не завжди входила в комплекс приватного господарства сильніших, частіше вона міняла лише зверхнього посідача, од котрого туди-ж земля, але вже не свою, як і перше обробляв той-же хлібороб-общинник, але вже залежний від "пана".

Заборженість від "панів" оддає вже землю в їх руки. Община розколюється на пануючі групи і підлеглі, а економічний патронат дає і політичне панування знатним людям племені, аристократії. Розбивши єдність племенної общини аристократичні терени ~~стають~~ в себе дедалі більше общинної землі і підчиняють собі ті землі, які було опинилися вже в приватних руках. Посідачі великих земельних теренів не тільки мають зверхність над всіма землями, але стають ще й суверенами над населенням, що живе на данім терені. Вони протегують населенню, яке за те відплачує підлеглість і невільницькою працею. Племенна група розпадається на ряд "феодальних груп". Захопивши суверенність ватажки, для успішного подавлення общинного духу і для боротьби з другими царями-поміщиками, як також для оборони своїх інтересів і поширення своєї могутности, заводять військо в "челяді", що обертається потім в "дружину". Дружині за службу "жалується земля під умовою вірности". Так виглядає первісне "феодальзоване тіло", - прототип пізнішої сеньорії. Це приватно-власницький терен, що сепарувався од гурту в одне соціально-політичне ціле. "В центрі його, між своїх земель /майбутній/ "дому", живе ватажок-пан, в своїм "панському домі" /майбутній/ замок, оточений ближчими слугами, дворовими і робітниками, а також молодші військові товариші і порадики /майбутні/ "вассали", що одержали земельні участки як за плату за службу /майбутні/ "бенефіції, феоди і лени". На них всіх працюють, живучи на залежних наділах /майбутніх/ "цезових" і платячи за прохарчування і захист оброками і панщинами, привязані до ґрунту селяне /майбутні/ "серви". Ось елементи феодальної групи в схематичнім вигляді та в генетичній перспективі. /Див. стаття Дв. Гревса - про феодалізм в "Енциклоп. словарь Брокгауза та Ефрона" за 1902 р. т. XXXV./ Умовини дальшої боротьби між представниками сильної меншости за захоплені політичні права і економічну могутність приводять окремі феодальні одиниці до більш складних договорних об'єднань, в наслідок чого виникає ієрархічно-збудований союз-феодальна держава.

Ії економічного побуту в цілком розвиненім вигляді нам прийдеться торкнутися, коли буде йти мова про господарство середньовічної Європи. Зараз же нам вистарчає характерних рис процесу розвитку феодалізації взагалі. В економічній галузі центр ваги падає на землеволодіння

та землекористування. Представники першого і другого різко розрізняються і протиставляються один другому. Не лише користування/хліборобів/, але й землеволодіння набуває обмеженого умовного значіння. Територіальним посідачам належить також і політична влада на тім території. "Поміщики" одночасно виступають і "царями". "Феодалізм, каже проф. Віноградов, одрізняється територіальною окраскою політичних і політичною окраскою територіальних відносин".

Так з общинного посідання землем, коли окремим особам належало лише право користування в міру потреби, в процесі історії виростало велике феодальне землеволодіння. Його то й одбивала політична система феодальної епохи, що в свою чергу трималася цілковитим відсутністю елементарної фізичної безпеки для кожної вільної особи. За кулачного права в певні періоди історії того чи іншого народу, що носять назву феодалізму не лишалося місця а ні вільній людині, а ні вільній власності. Все мусіло укластися в ієрархію панування на горі, а підлеглости низів, при чім перші з останніх під різними формами за користування землями починають брати рату, яку в одріжненні од ренти диференціальної, можна назвати абсолютною рентою.

Подавши в попередніх трьох викладах збірну схему рис, пануваних в "доісторичнім" господарським побуті народів, ми переходимо до короткого огляду господарства, поодиноких стародавніх народів, збудованого на невилітній праці, звичайно, починаючи з держав Сходу і аж по Рим включно.

У. РАБОВЛАСНИЦЬКІ СИСТЕМИ СХОДУ. РИСИ ГОСПОДАРСТВА СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ, ІНДІЇ, ВАВІЛОНУ та ІЗРАІЛЯ.

В нелюбви до господарської праці людини первісного суспільства та в стремління уникнути її, а також стремління сильнішого перекинути всю працю на слабійшого корінься походження рабства і других видів примусової підлеглости одної суспільної групи другій. Однак не у всіх частинах земної кулі воно може повстати. Рабство може виникнути лише там, де природа щедро віддає за зусилля людини, тоб-то де її праця по натуральним умовам дуже продуктивна. Ось через що батьківщиною рабства являються жаркі підтропічні країни, а не холодна частина півночі. З другого боку, доки праця не може виробляти якогось лишку поверх необхідного продукту, для підтримки життя самого робітника, не могло бути й вигідним поневолювати людину. Відколи праця починає давати лишок стає вигідним використовувати робочу силу одної людини в інтересах другої, що очевидно може повстати лише примусово. Рабство майже не існує в первісних суспільствах, що живуть від звіроловства, тоб-то у мисливських народів. У рибальських народів трапляється воно частіше, але далеко не завжди. В обох випадках головною перешкодою для розвитку рабства являється убогість засобів до прожиття, що залежить од слабого розвитку продуктивності праці. У скотарських народів воно не завжди трапляється, бо догляд за рабами під час кочового пастівництва дуже трудний, але частіше ніж за попередніх систем. Порівняючи з побутом номадів більш сприяє розвитку рабства осідле життя. Тому цілком можливим і найбільш поширеним стає воно тільки у народів хліборобських, і при тім в епохи коли є багачко свободної незайманої землі, по якій населенню легко розселюватися на всі сторони. За існування великих поземельних просторів пануючі особи в племенах тільки через обернення робітника в рабство можуть заставити його працювати на себе. Де земля, годна для обробки, апроприйована, там нема ґрунту для існування рабства, каже один з найкращих дослідників рабства Нібур в своїй праці "Рабство, як система господарства". /Е в перекладі на рос. мову, друге вид. 1907 року./

Найбільшого свого розвитку рабство досягло в умовах патріархального господарства. За системою натурального господарства потреби рабовласника не так великі, легко досягають свого задоволення, немає стимулу особливо пригнічувати роботою своїх рабів. Становище раба мало чим різниться од положення молодшого члена родини. Але рабство може існувати і в умовах мінового господарства, коли на рабській праці виникає виробництво для збуту. В такому разі надність до збагачення рабовласника може довести виїск рабської праці до надмірності. Прирва між рабовласником і рабом стає непереславною. Раб деградується до рівня домашньої скотини. Як то не парадоксально оренить, але появлення рабства в первісних народів було кроком по шляху поступу. Замість того, щоби всіх переможених перебивали, або й поїдали їх лише поневолювали. Панування завойовника над переможеним було найголовнішим джерелом рабства. Як довжник не має можливості повернути свій борг кредиторowi він ставав його рабом. Боргова кабала дуже поширена в стародавніх суспільствах, в тім числі і славянських являється слідуючим, одним з важливіших джерел, що постачали рабів.

В плодородних долинах таких великих історичних рік, як Ніл, Тігр та Євфрат, Хо-ан-хе, Ганг та інші, доля хліборобства, основного джерела прожиття людей, залежала од умілої регуляції тих рік. Розливи, коли ними опанувати звичайно задовбкляли ґрунт плодородним намулом, але коли їх не поберетти вони могли й спустошити країну, зруйнувавши весь людську праць. Слабо сполучене, часто воювавши між собою родове, а потім феодальне суспільство не було здібне опанувати реалізом, провадити необхідні для того інженерні роботи, контролювати резервуари, шлюзи і т. п. Більш тісне і стаде об'єднання в таких разках являлося історично необхідним. До цього рано чи пізно й приходили в звичайний для того часу спосіб завойовання. Зацікавлена в об'єднанні більш сильна група завойовує інші і не тільки приводе їх у васальну залежність та накладає податки, але починає й примушувати підбиті групи до роботи по регуляції водного багатства: обводнення в одних і осушки в других місцях. З подібних примусових работ повстає і розвивається те масове рабство, як система господарства, котре являється істотою східних деспотій.

Так діє перший фактор зовнішнього осередку, фактор природи. Під впливом цілої зовнішньої природи в долинах згаданих вже рік Азії та Африки перше всього виникають рабовласницькі деспотії: Єгипта, Китаю, Індії, Вавилону і т. п. До з'єднання - в різнородних феодальних групах у великі деспотії спонукала і необхідність оборони своєї країни від зовнішніх ворогів - це вже був другий соціальний фактор зовнішнього осередку. Перед необхідністю постійно боронитися від наскоків туранських кочівників складалося колишнє Перське царство. Розливи річок в плодородних долинах з одного боку, а віковічні наскоки кочовників-монголів з другого - ці обидва стимули до з'єднання дали саму міцну і закінчену форму східної централізації в Китаю. Гніт народних мас ускладнюється; при чім для здійснення його виступає вже інститут урядовців цілком залежних од волі верховного связрена, якого влада стає владою деспотичного монарха. Деспот, що хоче може зробити зі своїм урядовцем, в свою чергу бюрократія мала необмежену силу над населенням експлуатування його не лише для деспота, але й для себе самих. Від населення бралася все, що було потрібно. Община була безсила боротися, їй лишалося тільки коритися. В рабовласницьких деспотіях люди збираються на заводи з общини в необмежене розпорядження держави, щоби служити у військовій, при уряді, деспотії, або в ремісничках. Це - безповоротна данина людській. Люде стають державними рабами. Вони є живий оброк, жива данина, як частина податків, що дає община. Це живу данину так само як і мертву заносять на приход, коли вона одержується, списують на витрату - коли умирає, чи викидається через непридатність. Жива данина може замінитися мертвою і навпаки, коли община не в змозі постачити мертвої данини, наприклад, продуктами, а чи грошми, то

зо змісць неі беруть живу. ЛЮДИНА, таким чином, УРІВНЯНА З ПРОДУКТАМИ ІІ АРАЦІ.

Посередником в збиранню данини між общинами і державою зістається феодал на якого всією вагою давить бюрократичний апарат. Силою річей феодал стає відносно своїх підданих справжнім робовласником. Він вибірав і отдавав державі кого хотів. Його підданці розглядаються вже ним як знаряддя продукції та як повна власність, яку в розвитком обміну він міг, коли хотів промінати, чи продати, аби потім на виручку за людей як ривко і за інші продукти зібрані з підданих, придбавати собі привоані з других країн предмети лүксусу/роскоші/. Людина вже виступає як мінова вартість і є еквівалентною инним коштам. Таким чином, констатують Богданов і Степанов /Див. їхній "Курс політичної економії", С-П-В. 1910 р./ вповні реалізується східня деспотія хоч і має паваючий тип господарства патріархальний, одначе початковий, обмежений переважно предметами лүксусу, обмін сягає і не саму людину. Кождий член суспільства міг бути крмом: всі раби могли продаватись їх феодалами, діти-іх батьками, усі жінки-іхніми чоловіками, нарешті, всі піддані держави-деспотом.

Силами розвитку для робовласницьких систем служать в першу чергу абсолютне перенаселення. До нього приєднується перенаселення відносно, як розвиток потреб у зростаючих нетрудових станів-бюрократії та феодалських-кріпосників дітків, - що живуть на рахунок додаткового продукту працюючих елементів. Але фактором соціального розвитку в східно-деспотичних системах протистоять чинники ВИРОДЖЕННЯ, що зростаючи, кінець кінцем, паралізують рух наперед і доводять до розпаду саму державну організацію.

ВЕРХИ суспільної організації східнього рабства переключивши всі свої продукційні функції на парід скупчували свою увагу на вижимання з нього ресурсів, а по за тим потонали у східнім безділлі, лүксусі та розпусті. Вони мали лишки соціальної енергії, але витрачали її паразитарно, не на користь суспільства. Що до НИЗІВ, то переобтяжені невольницькою працею постійно рунуться зростаючими потребами верхів, стогнуть від надумяття над собою і через те вони не тільки не мають лишків суспільної енергії яка могла-би бути скерована в бік зреформування суспільних форм життя але вони навіть не вертають витраченої своєї енергії, муть за рахунок свого організму, випредаються та почасти вмирають. Через це немає збідки взятись необхідним лишком суспільної енергії, щоб провинути суспільство по шляху соціального поступу. Суспільство консервується, стає екаменішим на цілі віки. Од цих загальних зауважень, так би мовити соціально-гістичних намірів ми переходимо тепер до історії господарчого побуту і думок тих осидиночки, стародавніх народів, чия господарка мала собі відставою рабську працю.

К И Т А Й. / х /.

За дванадцять віків до нашої ери у Китаї існували громадські раби. З громадського рабство поволі перекорело і в приватне життя. Загалом воно мало м'який характер. Джерелом рабства була війна, засуд за політичні провини, продаж батьками своїх дітей і, нарешті, продаж в рабство самих себе. Останній випадок в Китаї траплявся частіше ніж десь инде. Господарський побут цієї країни змінився і змінив керування, як відбулася за длі вахисту від великих нападів монголів славнозвісна китайська стіра завдовжки в 3000 верст. Китаї зберіг в цілості свої стародавні звичаї.

/ х /: З такої старовини починають історію економіки деякі економісти, як от Тотоміанці в Росії, а Дамашке в Німеччині.

Родина китаїця, сама патріархальна з родин, являється підвалиною всього суспільного ладу. Китай законсервувався на такому щаблі розвитку, який для Європи означається "середньовіччям". В ньому існує розподіл на цехи, існують цехові організації. Торговці-китаїці й досі об'єднуються в купецький цех. Існують також цехи ремісників, що в своїй організації, по компетентному посвідченню проф. Тотоміянца, подекуди наближаються до кооперативів. Китаїці ремісники понашли за кордон і там виступають об'єднані в цехи.

Головним промислом Китаю є сільське господарство, яке завжди було в великій пошані. В знак пошани до хліборобства польові роботи починає сам імператор. Він знімав з себе імператорські шати, брався за плуг, орав землю, після чого за прикладом царя й хлібороби починали свої сільські роботи.

Китай рано досяг високої культури опередивши другі народи і потім окаменів на певній щаблі розвитку, майже не поступаючи вперед. Задовго до Різдва Хр. в Китаю вже був вишуканий друк книжок. Високо сягала і економічна культура. Далеко раніш початку нашої ери в Китаю вже билися металеві гроші. В дев'ятім сторіччі після Різдва в Китаю появляються навіть папірові гроші. Монголи перейняли звикок папірових грошей у китаїців, а роблячи свої численні наїзди на Україну та Росію той звичай друкувати папірові гроші монголи занесли і до нас. Російське слово денґа походить від татарського "данга". /Проф. В. Ф. Тотоміянц "Історія економічних и соціальних ученій" Париж 1921 р, стор. 13/. Ще те з найстародавнього побуту Китаю, що заслуговує на увагу нашої дисципліни. А ось сторінка з господарських стосунків значно пізнішої епохи, з часів XVII віку після Різдва Хр.

В 1689 році б. Росія підписала з Китаєм Нерчинський торговельний трактат. Вслід за тим 1 травня 1692 р. з Москви через Тобольск /головне водними шляхами/ Іркутськ, Нерчинськ був одправлений торговельний караван, що приїхав до Пекина 13 сент. 1693 р., тоб-то перебував у дорозі 1 рік і 4 міс. Російський караван проміняв міха-ривірки, горностаю, лиса, соболя, а також лапки-лис, рисів, соболеві хвости, моржеві зуби, тюленячі кожи і т. п. хутра на китаїський сатін, атлас, камку, шовк, китаїку, бархат, чай, медикаменти, тютюн /тоді звався негоціантською травкою/ золото та срібло. На цім факті обміну промислова зверненість Китаю в порівняні з тогочасною Росією різко кидається у вічі. Спосіб торговельних обманів у китаїців так-само свідчив про більшу "цивілізованість". Росіяне під шкуру песців підроблювали шкурки зайців, пришиваючи до них відповідні уші та хвости, китаїці, виплачуючи сріблом, обманювали на пробі та вазі. В згадану пору в Китаю існувало відношення між золотом і сріблом, як 1:10.

В обсягу думки стародавній Китай раніш мав своїх філософів. В протилежність містичному строю думок індусів, китаїці виступають твердими раціоналістами. В їхній філософії трапляються соціальні та економічні гадки. Так КОНФУЦІЙ, у котрого загалом багато схожих думок з грецьким Сократом, між иншим попадається думка про те, що царь-"син сонця" і його прибічники повинні берегти державне добро і не вважати його своєю власністю. Після смерти Конфуція його школа розпалася на два напрямки. Преший з них, Янґ, проголосив любов до самого себе, зробив егоїзм основою моралі, проповідуючи анархізм. Другий-секта МЕН, проповідувала безмежну любов до ближнього і повне одмовлення од особистих інтересів во ім'я громадського добра. Так за 500 років приблизно до християнської ери, у Китаю вже виявилися два основні напрямки-індивідуалізм і колективізм, що досі в житті суспільств ведуть між собою боротьбу. Слідуюча за тим школа МЕН-ТЦУ пробувала помирити допіру згадані напрямки, проповідуючи повагу до самого себе

і в той же час любов до других. Тут трапляються зачатки так розповсюджені в нові часи теорії договорного походження влади. Коли народ не буде голодати і царські закром будуть повні хліба, лише в таким разі не буде народніх хвилювань і зміни династій. Мен-тцу є великий протистик митних податків. Єдиним налогом-по ньому мусив бути налог на землю, котра повинна наділятися в загальне трудове та уривуюче користування кількох родин. Він говорить лише про дві групи гідних пошани людей: Одні працюють розумом, другі-руками. /А. М. Ладженскій "Общественно-политическіе идеали". Харьков, 1919 р., стор. 10-11./.

ІНДІЯ.

Другий взірць старовинної і подібно -в Китаю від давна і до нині законсервованої в своїй господарчій культурі країни уявляє в себе Індія. Книга законів Ману, якої появлення відноситься на 600 рік перед Христом, але яка фіксує дуже старий правно-побутовий лад Індії, розповідає нам про існування чотирьох каст, на які було поділене все населення. Перехід з однієї касты до другої можливої був хіба загробною мандрівкою душі. Раз умерши і потім знов народившись на світ можна було опинитися в касті иншій. На чолі суспільства стоить каста Брамнів, духовний стан-жреців, що по індійським міфам втілював уста самого Брама. Святість і мудрість-девіз першої касты. Другою кастою являлися Кшатрії або вояки, що втілювали руки Брама і якої паролем було-хоробрість і великодушність. На третім місці стояли Ваїсії-тоб-то хлібороби і промисловці / *Gewerbetreibenden* / що походили з бедра Брама; їхнім мотто були-багатство та прибуток. Найнищою кастою являлася четвєрта-судрів, що походила з ніг Брама і для котрої правилом були-обовязок служби і покірности. Як розгалуження найнищої касты судрів виступає стан паріїв.

Закони Ману крім каст указують на існування рабства, при чім рабом міг опинитися: а/ чоловік взятий в полон на війні, б/ раб, що слугить з-за харчів, в/ рожденний в домі, г/ куплений, д/ подарений, е/ раніш належавший батькові свого нинішнього володаря і ж/ чоловік, котрий одробляє борг. Раб не мав власности, бо він сма і все що з ним належало пану. Кляса рабів тут замикалася в мури дема і не мала серйозного значіння, бо всю невольницьку працю несли на собі судри. В 1843 році Англія видала для Індії закон, яким касувалося рабство.

Цей кастовий лад виник історично завдяки тому, що індуські держави зклалися завдяки завойованням. Побідники зробилися пануючими кастами, переможені-упослідженими /судри, парії, раби/. Кастовий лад спадково прикріпляв людей до професій, при чім по думці проф. Флауєра завданням касты було зберігти чистоту раси. Тому, що на чолі влади стояли жреці/ієрєкратія /, які верховодили ед іменн Богів такий політичний устрій несив назву теократії. В країнах зі слабе розвиненою продукційністю праці, коли вони переживали велике зєвнішне чя внутрішнє напруження, звичайно виступає спадкове прикріплення людей до їх професій. Але на Сході виникше на цій основі нерівенство зведено в основний політичний ідеал.

Правда, як пізнійше в Іудеї та Римі виникло християнство, так в Індії на тій же самій основі політичного і соціального незадоволення нищих клясів повстала нова релігія-буддизм, що прегелосив рівенство всіх людей. Бідним і незнатним, учить буддизм, геть легше вийти в царство бєже, ніж комусь з останніх. Не має чотирьох каст, учить буддизм, а всі люде складають лишень одну касту. Буддизм прегелосив, що всі страждущі і пригночені знайдуть в ньому прибіжище і заспокоєння. Милосердя і любов до ближнього було вищим обовязком кожного. Нарешті безкористність і непротивленне злу чітно відбилося в буддизмові. Але не

дівлячись на появлення цієї нової релігії кастовий лад часів Ману з де-якою диференціацією, що не зміняє суті, доістнував аж до наших часів. Перехід від однієї касті до другої і зараз допускається дивись у виключних випадках, і досі одружитися може член касті з членом же тільки своєї касті. Останній перепис 19 мільйонів населення Бенгалії, зрештеші англійською владою в наші часи констатує досі істнування каст і поділяє їх на сім основних груп. В касту першу ввійшло духовенство, що зветься браминами, яких начислено було один мільйон. Старовинна каста вояків, що стояла одним щаблем вище в кастовій старовинній драбні порівнюючи з духовенством нині представляє з себе другу групу "байдіасів"-наслідственних лікарів та "кайастів", або спадкових писарів і ті і другі вважають себе за нащадків колишніх вояків, що проміняли меч на перо. До третьої групи ввійшли так звані всі "чисті" касті, як от кондитери, спадкоємні продавці благовоній, садівники, гошчари та цирюльники. Вся третя група начислає 3 мільйона душ. В четверту групу попали касті "чазі кайбарат" та "гоал" од котрих брамини може прийняти воду, це його не оскверняє, але для котрих вищі брамини не мусять відправляти службу Богу. В п'яту групу ввійшли різні касті, від котрих вищі касті не повинні приймати воду. Сільський цирюльник ще буде брати членів цих каст, але він вже не може зрізати їм нігтів на великих пальцях ніг і не мусить бути присутнім на весіллі цих клієнтів. В шосту групу ввійшли касті, які налічують до 8 мільйонів душ. Звичайний голяр вже їх не може голити, бо оскверниться, ці касті повинні мати свого цирюльника. Сільський мийщик і чистильщик одягу членів всіх досі згаданих кастових груп приймає одягу всіх цих членів у чистку. Нарешті в сему і останню групу ввійшли касті, що ідуть всяку нечисть і котрі оскверняють кожного брамина своїм дитком, або навіть виглядом. Сільський чистильщик одягу цим кастам не прислужиться. Один вигляд представників цих каст оскверняє брамина з додеку 24, 36, 48 і навіть 64 кроків.

Нечистих каст, засуджених на повну ізоляцію дуже багатько. В центральних провінціях парії / *Mahars* / складають 20 % туземного населення. До їх гріх дотронути. Їм навіть забороноє брати воду з загального колодезя. Їхні діти, в сільській школі помішаються не в середині де всі, а по за клясою, на веранді. Коли під час великої світової війни 1915-17 року англійський уряд наwerbував з паріїв полк, то заведений в індусів не хотів бути офіцером в тому полку. / Діонео. "Броненіє в Індії". В журн "Совр. Записки" за 1921 р. кн. V. / Але знов вертаємося до Стародавнього побуту.

Парії віддавна були відділом касті судрів. Судри по професії були ремісниками. Рукомясла-ж у стародавніх індусів взагалі були у привирстві. Ніхто крім судрів ними не займався. До хліборобів ставилися і ставляться ліпше. Як і ремесло праця і торгівля у індусів не шанувалися і тих, хто це робив, таврувалося привирством. Не дивлячись на таке положення праці, ремесла і торгівлі все-ж таки стародавня промисловість Індії досягла де-якого розвитку, власне в ділі виробництва тонкої тканини, що відома під назвою муселіна. Хоть нині муселін виробляють і інші країни та досі на світовім ринкові самим ліпшим являється муселін індійський. Там-же вироблялися і інші шовкові та папірові тканини. В стародавній Індії, на думку проф. Тотоміянца / Від стор. 15 /, ми знаходимо перні зародки ПРОТЕВЦІОНІЗМУ: довіз краму з-за кордону був дуже утруднений. Сама Індія, вступаючи потім у зносини з іншими державами стала вивозити прянощі, ткани, а також дорогоцінне каміння. Звичайно початок сучасної культури шукають в стародавній Греції. Але-ж далі все більше вияснюється, що грецька, та-ж взагалі антична, культура дуже багатько запозичила зі Сходу, зокрема з Індії. Більш того. Як справедливо вазначає Плеханов / Г. В. Плеханов. "Історія русскої общественной мысли" / в суснільному політичних писаннях старої Русі багатько схожего з поглядами Сходу.

З ЧАСІВ ВАВІЛОНУ.

В 1901 році, розкопуючи руїни м. Суз, була знайдена камінна плита на якій було вибито 247 параграфів / 282 / з цивільного законодавства, яке приписують Вавилонському царю Гаммурабі, царювавшему біля 2200 років до Різдва Хр. Це кидаеться промінь як на те віддалене від нас господарство, так і на тодішні соціальні відносини. Ми зупинемося тут на трьох цікавих для господарчого побуту артикулах:

§ 37. Коли хто-небудь купить у капітана / *Hauptmannsa* /, солдата чи орендаря / *Zinspflichtigen* / поле, сад чи дім, то договір купівлі касується як не дійсний і гроші покушця пропадають. Поле-сад чи дім повертаються в попередні руки.

§ 48. Як що хто-небудь завинив позикую, а негода спустошить йому поле, аби знищить урожай, або коли через недостачу води хліб на полі не виросте, то він в тім році не містить віддавати вірителю жадного збіжжя / *Getreide* /, його боргове зобов'язання у воді змивається і жадної рати / *Zinsen* / в тім році він не мусить платити.

§ 60. Як що хто-небудь, щоби на полі розвести сад, передасть його садовнику, котрий розведе сад і чотири роки за ним ходить, то на пятий рік посідач і садовник повинні один з другим розділитися. Посідач саду повинен брати свою долю у власнім закладі / *Verwiltenschaftung* /.

Артикулом 229 на легковажного будівничого домів накладається тяжкій штраф. І на випадок збудований ним дім завалюється і забиває господаря на смерть, смертю-ж карається і архітектор.

З цього законодавства видно, що Вавилон за 2200 років до нашої ери був порівнюючи на високім культурнім щаблі. Насамперед, він мав очевидно хліборобство досить розвиненим, а поруч і садівництво. Був / арт. 229 / технічний розподіл праці / архітектори /. Договори таї самий цей закон показують на те, що вже існувало право, направлене / § 48 / проти ростовщичества, коли інтереси праці мали таке признання / § 60 /, що супроти неї боронено самого господаря землі. Нарешті, те право, чи то як одгук матриархата чи наслідок емансипації з поневолення-тяжко вирішити, але вже взяло під захист жінок і дітей, коли по одному з дільничих артикулів поле і сад, котрі належали до приданого жінки, мусіли за всяких обставин належати їй, а після її смерті її дітям.

ІЗРАІЛЬ.

Матеріал до пізнання господарчого життя і думок Ізраїля подіють Библия, законодавство та проповіді пророків.

Книга Битія свідчить про спеціалізацію в зайняттях за сім приблизно тисяч літ до нашої ери" і був Авель, читаємо там / Битіє ІУ, 3 / пастих над вівцями, а Каїн був хлібороб". Тоб-то маємо доказ існування і хліборобства і скотарства. Один син родини бере на себе одну, другий иншу працю. "Цілла також родила Тувалкаїна, котрий був ковалем всяких знаряддів з міді та заліза / Бит. ІУ, 22 /. Як бачимо уже виділився ще один фах-коваля, а крім того жидівський народ уже в такій старовині знав ужиток металів. "Діти вирости, і став Ісав людиною дотепною в звіроловстві, людиною полів; а Іаков людиною смирною, що жила в шатрах". От-же в ту віддалену епоху громадський розподіл праці виявлявся в тім, що одні знали переважно полювання, другі-скотарство, треті-хліборобство."

нарешті були вже й піонери ремісництва-ковалі. Скотарство і хліборобство були пануючими промислами Ізраїля, що видно й по тому з кого бралися царі. Саул прийшов на царство від плуга, Давид-від скотарства.

Біблія свідчить, що великий вождь ізраїльського народу Мойсей був обучений "у всю мудрість Єгиптян" це з одного боку. З другого-ж п'ятикнижжя Мойсея в багатьох місцях одбиває вавилонські, власне асирійські, впливи, і з-окрема на ньому одбилосся згадане вже законодавство царя Гаммурабі.

Ціллю ізраїльського законодавства було те, щоби "народ твердо сидів в країні" і щоби "ніхто не був бідний". До цієї цілі йшли різноманітним законодавством і в першу чергу поземельним.

Бог всіх, пан над народом, єсть так само і паном ізраїльської землі. "Моя єсть земля" говорить Бог і тому "не смієте ви купувати землю навіки, бо ви у мене є тільки одвідувачі і держателі / *Lehnsträger* /". Як держателі від Бога кожний мусить одержати кусок землі по числу своєї родини, одержує долю з обітованої землі. Лишень духовні особи, левіти, позбавлялися участі в земельних добрах. Землю повинні були одержати всі ті, котрі її справді обробляють. Рентнер-хоча-б й священник-вістається виключений. Поземельна доля окремої родини, мусить належати постійно родині. Жаден з батьків родини навіть у випадках крайности: хоробливости чи нездатности-не сміє назавжди позбавити своїх дітей чи онуків їхньої долі в батьківській землі. В кожний п'ятидесятий юбелярний рік в країні мусіла бути повернена свобода всім її житцям і кожний мусів вернутися до свого посідання і до свого роду /3 Мойс. 25, 10 /.

Продавати саму землю країни не сміли, хіба лишень виручку з неї /время, *Ertrag* / і то до ближого юбелярного року. Так само і оренда землі для їєї -ж цілі повинна братися арендарем на один раз. Тільки в середині огороженого мурами міста, де земля не являлася в першу чергу джерелом праці, а для випадку проживання, діяло инше право. Тут також продавець має право звернувши вартість відкупити продане майно назад, але тільки протягом одного року. Як-же, що рік мине збута річ залишається покущеві навіть коли наступе юбілярний рік.

У стародавніх євреїв раби поділялися на дві категорії: а/ з чужинців, б/ з жидів. До перших належали нащадки завойованих народів /ханааней/, а також набуті у сусідніх народів. Тубоцці ставали рабами, або будучи продані бідними батьками, або по судовому приговору за борги, або за крадіжку. Раби з жидів робилися вільними після шести років. Пізніше стали числити рабство несовмістним з гідністю ізраїльтянина. Заведення юбілярного року /Лев. XXV, 39 / приносило звільнення жидів з рабства разом з поверненням колишнього його поземельного участку. Загалом становище рабів у жидів не було важким. Добродійність вимагала справедливого та м'якого поводження з рабами /Іов XXI, 13; також Псалтці XXX, 10 /.

VI. ГОСПОДАРСТВО АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ.

Побут античної Греції та Риму під час перебування їх на історичній арені, як і держав Сходу, опирався на рабовласницьку систему господарства. Правда, тут маємо діло з далеко вищим типом культури, але й вона так само як рабовласницькі системи Орієнту закінчилась деградацією і загинула, хоч і полишивши за собою славі пам'ятники. Аби зрозуміти погляди древньо-грецьких учених-філософів що до економічних питань мусимо ми насамперед оглянути господарчий побут, на якому ті ідеї зростали. Для цього досить нам мати на увазі переважно Аттику в центрі якої стояли Афіни, до котрої з половини VI віку перед Різдом Хр. перейшов пануючий вплив. До того-ж часу, на протязі з другої половини VIII і до половини VI віку, центром ваги грецької історії був не Пелопонеський півострів з Аттикою та Фесалією, а острва малоазійського побережжя, іонійські міста Малої Азії. До половини VI віку не в європейській, а малоазійській Греції був осередок політичного, розумового, художнього і торговельно-промислового життя. Сусіди фінікійців-грецькі малоазійські міста виявляли торговельні здібності і стали поволі замінити фінікійців в торговельних операціях по басейнам Середиземного і Чорного морей. Іонійські-ж міста виявили велику ініціативу в заснуванні чисельних колоній по-над згаданими морями. Звичайно засновувалася в новім місці центральна колонія, а од неї концентрично осаджувалися другорядні посілки.

З городів-організаторів колоній найбільш відомі Халкедон, Ерестрія, Сиракузи, Мегари і особливо Мілет, що один заснував до 80 колоській. В VI віці/коло 545 р./ до Різдва іонійські греки, приходячи з горда Мілета, на північних і східних берегах Чорного моря, нині українські морським побережжю, заснували цілий ряд колоній і факторій. Головами шими з них були: Херсонес, поблизу нинішнього Севастополя, Ольвія при злитті Дніпра і Південного Бугу. В усті Дона заснували Танаїс; де зараз є Новоросійськ-Вати; по Кубані-Фанагорію і Кефі. Ці колонії, розташовані навкруги сучасного Керченського проливу, що в античних-картах звався Кімерійським Босфором/в одрізненні од Фракійського Босфору, нині турецького Босфорського проливу біля Константинополя/, були об'єднані потім як окреме Босфорське царство, яке існувало іноді цілком самостійно, аж доки підчас пізнішого великого переселення народів не положили йому кінець прийшли в Азії гунські орди. Заснована коло 515 р. перед Різдом Хр. грецькими заходськими з Мілету, там де нині стоїть г. Керч-Пантікапея була весь час столицею Босфорського царства, з початку трималася самого Мілету, але пізніш вступає в торговельні стосунки з усією Елладю, а головним чином з Афінами. По занепаді античної Греції Босфорське царство, коли не було самостійним то було в залежності од Риму, а з упадком і Риму і після гунів згадані колонії ще раз відроджуються уже в залежності од торговельних городів Італії, головним чином од Генуї.

На протязі свого історичного існування Аттика перейшла в своїм господарським побуті два періоди-період натурального господарства і потім занепаду, ввавши коло VI віку до Різдва Хр.-період торговельно-промисловий.

ПЕРІОД НАТУРАЛЬНИЙ.

З перед-історичних часів греки ступають в історію зорганізованими в роди, братрії, племена і, нарешті, союз племен. Родина не могла бути в родовім устрої організуючою одиницею. Бо чоловік і жінка належали до двох різних родин, половина родини входила в рід чоловіка, а друга в рід жінки. Натомісць поряскою організаційною одиницею являвся рід.

Кілька родів склали нову одноцілість-фратрію, але вже не таку тісну. Фратрія у Гомера на час війни виступає як військова одиниця. Кілька споріднених фратрій-склали племя, а останні-союзи племен. В самій Аттиці було чотири племена, в кожному з них по три фратрії, з яких кожна мала по тридцять родів. /Фр. Енгельс. "Початок родини, приватної власності і держави" /на підставі дослідів Моргана/. Нью-Йорк, 1919 р. стор. 92-93/. З гомеровських поем видно, що роди, фратрії і племена існують, задержуючи свою окремішність і помітно складаються в малі народності. Сталок владок за патріархальних відносин була РАДА старійших, що обиралася з поміж начальників родів, і в якій пізніше розвинувся сенат. Для розв'язання важливіших справ рада скликала народне зібрання, агора. Наприклад з усіх тих, що володіли зброєю, на яким кождий мужчина міг з брати голос. Народне зібрання було суверенною і останньою інстанцією. Воно обирало, або принаймні стверджувало базілевса, тоб-то військового начальника, який опріч військової мав ще й священницьку та судейську владу. Ся остання не була близько означена, а священницька давалася йому, яко верховному заступникові племені чи союзу племен; за первісних патріархальних відносин над економічний зв'язок далеко сильнішою була єдність релігійна. Спільність релігійних вірувань об'єднувала коло таких осередків як святищі Олимпу та острів Делоса цілі грецькі племена в держави. Цивільної влади базілевс не мав. Але хибно було-б приймаати такого базілевса, по Арістотелю "старшого над вельними", за царя чи короля в пізнішій розумінні.

В Іліаді Агамемнон не представляється яко король греків, а лише як верховний начальник союзнаго війська, яке обложило вореже місто. Під пануванням батьківського права уряд базілевса починає переходити звичайно на одного з синів і з цього бере початок одокремлення шляхетських родів, що набирали феодалного впливу. Пізніше уряд базілевса відпав, а на чолі держави стали вибрані з поміж аристократії архонти. Гомеровський епос малює нам сучасний йому лад феодалним. Іліада змальовує феодалізм в момент його вибухової організації, а Одисея-в звичайнім мирнім житті. І царі у Гомера-є суверени, що лише у військовий час набирали великого значіння, а в мирний вони, займаючи пануюче становище в політичній і економічній змислі, ставлять од себе в залежність оточене населення. Батьківське-ж право з порядком переходу майна у спадщину дітям сприяло нагромадженню багатства у родині і висувало її як розкладову силу реда. Родина виділяється з роду. Але щоби ухилитися від шкідливих наслідків розв'язання родового союзу родина мусіла штучно поширюватися. Звідци патріархальна грецька сем'я окладалася не з одних лише осіб зв'язаних по крові, в її склад могли входити також особи संबідні, инеді цілі чужі родини, що йшли під протекцію перших/клієнти/ і нарешті раби. Необхідність штучного поширення родини Бюхер пояснює повстанням інститутів рабства і кріпацтва /Бюхер. Івід, стор 85/. На чолі родини стояв родоначальник, який в господарчій змислі був землевласником, а опріч того для родини був жрецом та суддею. Як вель, він брав безпосередню участь в обороні батьківщини, як громадянин в цивільнім управлінні державою. Останнє базувалося виключно на праві землеволодіння. Хто не володів землею той в керуванні державними справами не брав участі. Грецька родина являлася основною одиницею господарського ладу стагодавньої Греції. Кожла патріархальна сем'я узяла з себе, по словам Мена в юридичній і економічній відношенню безусловно незалежною і автономною. В ній "усяке індивідуальне існування зникає; держава, право знають тільки сем, йові громади; вони регулюють відносини між окремими домами, а не між окремими людьми. Те, що діється в середині дому, їх не обходить /Бюхер, івід, стор 87/. Родина з родиною мали стосунки лишень через посередництво держави. Розростання сем, і, або союз родин склали з себе общину, що по Арістотелю представляється як союз механічний.

В господарській змислі грецька патріархальна родина узяла з себе самовдовольнюю цілість, вона сама зготовляла всі продукти свого

часного вжитку. Вироб для домашнього вжитку був загальним правилом, рідким виключенням була продукція для обміну. Відношення між тим і другим по гадці Редбертуса було 100:1. Хліборобство було головним джерелом існування. В зачатковій стані повільно з'являються вже і ремесла, але їх розмір не сягає далі потреб домашнього господарства. І хліборобство і ремесла і обмін не складають з себе запитів для окремих груп суспільства, все це входило, як незначний додаток в комплекс одного і того-ж домашнього господарства. Такий тип господарства, що трапляється у всіх народів на ранніх ступнях розвитку в політичній економії за Редбертусом означається терміном домашнього- *Oiken Wirtschaft* - оїкосного господарства од грецького слова- *οίκος* - оїкос, що значить дім. Та дім уявляв з себе не тільки помешкання, але й групу людей, що спільно провадять господарство; означав окрему самостійну господарську організацію. Дім грецьких царів, напр., Одісея з його господарством і дім звичайного громадянина в рівній мірі типові оїкоси, коли одріжнялися не якістю, а лише кількістю. Поєми Гомера розповідають, що житло і будівлі Одісея більші і кращі за других, череди і виноградники розміром перевершують інших, рабів так само більше, як у сусідів. В кількості тільки і є різниця. В самому домі господарює дружина Одісея, при чім під її керівництвом до 50 служниць прядуть шерсть і виготовляють одяг, а 12 рабів на ручних млинках мелють хліб. Батько царя, Лаерт, завідує виноградниками, сам підчищає садові дерева. Великими чередями волів і свиней завідує раб Евмей; а що скотарство було в великій пошані у греків видно з того, що Евмей звався за своєю працю- богоподібним. Загалом в домі Одісея було 100-150 душ. Самі царі за цих простих первісних відносин не цураються роботи. Одісей власними руками виробляє для дому ліжка. Царівна/ як донька феакійського царя/ разом зі служницями ходить прати на річку білизну. Праця домохазяїв поділялася зі своїми рабами, яких було не багацько, а стан рабів в цих патріархальних домах нагадував положення молодчих членів родини. У Гомера одбите звичай патріархальної доби. Ще ті звичай були не суворими для рабів свідчить вказівка, що всезнаючий Зевс позбавляє поваги того пана-господаря, котрий переобтяжує раба зайвою працею. Вищі стани самі працюють та-й не ставляться ще з призьрством до праці, як те буде в слідуючій періоді стародавньої Греції.

В Іліаді та Одісеї знаходимо багацько доказів на початковий лише обмін в натуральний період грецької історії. В домі самого царя Одісея купувалися тільки :отрута для стріл, зброя, мідь, золото та дорогий тканина, тоб-то зброя та предмети розкоші. Як показали дослідни *O. Schradet'a / Linguistisch-historische Forschungen... 1926, S. 73.* в гомеровській мові нема ще слова для означення поняття торгівлі. І для поняття купець так само у Гомера нема точного означення. Лише зародки ж лише обміну показує невиробленість ще товару-посередника, яким являються гроші. Грішми за часів Гомера частіше всього служили воли та вівці. Після Іліади-наприклад досвідчену робітницю-рабницю купувалось за чотири воли. Рідше мірилом цінности є дорогоцінна посуда, злитки міді, або заліза. З початку VII віку перед Різдом в малоазійських провінціях, суміжних з Аттикою-Лідією та Іонією стали бити монету з благородних металів. Одиниці міри і ваги греки перейняли зі Сходу.

ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРІОД.

На кінець VII віку перед нашою ерою відноситься початок торговельно-промислового періоду античної Аттики. Виходячи зі своєї класифікації щаблів розвитку господарства Бюхер стоїть на тім, що вся Греція в цілому лишалася на першій щаблі, натурального господарства, тільки афінське господарство, очевидно з оточним районом, він відноситься до другого

щобля, мійського господарства. Він уважає, що в цей період виробництво Афин пристосовано до місцевого ринку, вироби переходять безпосередньо од виробника до споживача і не згоджується з тими, хто каже, що у греків існувала велика промисловість і міжнародна торгівля. Правда у грецьким господарстві не знаходяться деякі елементи характерні для істнучого нині народнього господарства. Завдяки тому, що робочу силу представляла чисельна рабська група не вистарчало насамперед вільнонайнятого ребітництва, як масового явища і як кляси суспільства, хоч з ІУ віку з обіднівших громадян починає складатися і кляса пролетарів. З другого боку, позаяк по обставинам епохи, всі античні суспільства, а в тім числі і грецькі, були організаціями для постійної війни, позаяк заколоти та небезпеки, що тягнуть за собою непевність не тільки майнові, а й людському життю-були істотними в історії і Аттики, то натурально, що завдяки тому, не могли належно розвиватися деякі з сучасних економічних інститутів, що одправляють функцію правильної кредитової системи. Але все-ж розуміти господарство Аттики в змислі господарки міст середньовічної Європи, як побачимо далі, було б за-вузьким. На кінець VII віку цілий ряд міст-на Целопонеськім півострові Коринф і Мегара, на острові Егніні-Халкида та Еретрія-виступають, як осередки морської торгівлі й промисловости. А на чолі цього торговельно-промислового розвитку визначається Аттика - з її головним містом Афинами, що з VI і до III віку стають центром цивілізації всього грецького світу, в тім числі і осередком торгівлі та промисловости.

Хоча заняття хліборобством і в цей другий період Античної Греції являються джерелом політичних прав в державі предметом симпатій передових людей свого часу, однак не на убогому рільництві, а на внутрішній та зовнішній, морській торгівлі і покращенні на промислі базується заможність нації.

Як для натурального, так ще більше для цього другого торговельно-промислового періоду античної Греції основою була праця рабів. Підбиття аборигентів і повернення їх в рабів, ілотів, було первісним джерелом рабства. Полонені в щасливих для греків боях, поповняли собою контингент рабів. Всяка побідна війна приносила свіжу партію людського реманенту. Завоювання Епіру, кажуть, дало зразу 150 тисяч рабів. Невиплатні тубольці довжники склали ще одно з головних джерел рабського стану. З VI віку до Христа Греки беруть широку участь в работорговлі по всьому по бережю Чорного та Середиземного моря. За натурального періоду, на раба, що жив в общині одним життям з господарями дивилися як на користного співробітника, хоч і не рідного по крові; його положення мало чим різнилося від становища інших її членів. В торговельно-промисловім же періоді, коли рабами виробляли на збут, відношення до них різко погіршало. Раби виступають, як людський реманент, що продукує для рабовласників додатковий продукт. І цей продукт витискували суворим примусом, забираючи весь час і всі сили раба. Особливо тяжке становище було рабів-шахтарів, що працювали на приватних, чи державних рудниках, а також тих, котрих власники віддавали в найми в інші господарства. Серед багатої грецької цивілізації можливість культурного розвитку для рабів не лишалося. Із забитих, культурно-відсталих та отупілих невольників, складається у всіх відношеннях нища раса людських істот. Для різних періодів рабів було різне число. Попередні вчені, як от проф. Бек /A. Boeckh Die Staatshaushaltung der Athener 1817/ в Аттиці за часів VI-IV віків до нашої ери налічували коло 500 тисяч населення. В тім числі повноправних було 90 тисяч, метеків 45 тисяч і рабів 365 тисяч, або на одного вільного громадянина припадало по 4 невольників. Пізніші історики вважають ці числа значно перебільшеними. Гадають, що все населення Аттики, що площею дорівнювала приблизно половині півніту на Великій Україні/мала 40 верст ширини і 50 верст довжини/ разом з жінками і дітьми сягало до 250 тисяч. З них-свобідних 150 тисяч/в тім числі дорослих 50 тис./метеків 45 тис. і коло 50 тис. рабів. Отже на одного свобідного дорослого домогосподаря припадає лише один раб/проф. Левитскій "Исторія политической

Економії 1914 г. ст. 24. Пересічна ціна на раба здатного до роботи в часи розвитку Афин огляда на наші передвіисьькові ціни 35 руб. золотом, понижуючись инколи до 1 1/2 руб. Раб працював скрізь: дома, на полі, в шахтах, на кораблях, в майстернях і т.д. На рабів же перекладаються функції доглядачів за другими невільниками, роля приказчиків, та управителів. Нарешті вони трапляються в ролі вихователів "педагогів".

Хоч і мало продуктивний, але дешевий рабський труд в хліборобстві підриває своєю конкуренцією селянське господарство. Так само терпить і ремісник, бо по-перше рабовласницькі господарства можуть обходитись без нього, тим більше що утримання раба коштувало біля 3-х оболів, а платня свобідному робітникові була поденно від 7-12 оболів; по-друге з підривом селянського господарства у ремісника відривається ринок збуту для його продуктів. Завдяки цьому внизу соціальної піраміди опинилися зпролетаризовані свобідні громадяне, що збиралися в місті. Крім того рабство знеславило працю. Заняття залишені для рабів вважалися ганебними для вільних громадян. З розвитком рабства число таких занять зростало і кінець кінцем тавром призирства заклеїмила епоха цілого античного світу всяку продуктивну не хліборобську працю, в тім числі і торгівлю та ремесло.

Приморське положення грецького півострова на шляхах по яким раніш провадилася фінікійська торгівля, його вдатно ламана берегова лінія, яка дає затишні пристановища для кораблів і, нарешті, завдяки росташованню, що греки обсідали Середиземне море, по виразу Платона "як лаби ставок" - все це мусіло зробити з Греції торговельну націю, хоч торгівля за тих часів як і ремесло була предметом суспільного призирства, що одбиває і Платон в своїм творі "Держава", коли радить просто заборонити віддаватися торгівлі під загрозою штрафів. На той же шлях торгівлі посувала Грецію слаба забезпеченість своїм хлібом. Камінисте п'ято Аттики з тонким шаром чорноземлі не сприяли культурі хлібних рослин. Пшениця не родилася зовсім, ячмінь родив, але в кількості не вистарчаючій; убогі ґрунти сприяли лише розведенню кіз та овець. На тих ґрунтах добре ще родили оливкові та фігові дерева. Після цього зрозуміло, що свого хліба для Аттики не вистарчало, коли в нормальні навіть часи/без війни і не врожаю/ від 1/3 і до 2/3 їй доводилось звичайно ввозити головним чином, з Чорноморського побережжя та Сіцидії і Єгипту. Зі свого боку Греція, будучи мало придатною до хліборобства могла пропонувати перероблену сировину власної землі, як от: оwoчі, вино, оливкове масло. В часи ж розквіту крім згаданих у вивозі відіграють помітну ролю предмети індустрії, як посуда, вози, лампи, шкіри, зброя, тканини, метали. Грецькі вироби того часу імпонували своїм артизмом. Це свідчить про те, що в ремесстві опріч рабів стали приямати участь групи свідомих громадян.

Створене греками на чорноморським, нині українським побережжю, побережне Босфорське царство використовувалося ними в торговельних цілях. Для цього в нім закладалися нові міста, будувалися гавані, проводилися дороги, утримувалися торговельні флотилії. Через Босфорське царство Афини одержували золото, яке попадало сюди з Уралу і Алтаю, а сами давали сребро. За посередництвом цього царства через середню Азію велася торгівля навіть з далекою Індією. Танаїс, що стояв при істочі Дону був тим торговельним пунктом через котрий вироби Індії йшли в Європу, а вироби Європи в Індію. Місцеві сирівці Босфора-тараія, сіль, хліб, коні, скотина, мед, віск, будівельний, а головне будівельний ліс, дьоготь, шерсть, шкіра, а також раби/варвари *Скери* давали дуже значний відсоток рабів Греції/-все це провадилось в Греції насамперед через Дантікопею, а також Анагорію і Сінди. Натомісць Греція давала босфорянам предмети роскоші; тканину, художню посуду, ремісницькі вироби, і монету. "Архонт Босфора і Феодосії і царь сіндів, торетів, дендрів і песів"/назви скифських племен/-такий повний титул суверенів Босфор-

ського царства, - Левкон I /393-353 до Р.Х./, був вшанований обранням почесним афінським громадянином, бо давав для Афін половину всього привозного хліба. Великий оратор стародавньої Греції - Демосфен, який де речі, онуком грека і скифянки, в своїй промові, висловлюючись проти обкладення бесфорського привозу митом називає навіть кількість вивозного до Афін хліба, 300-400 тисяч медімнів/медімн-2 пуд./ за рік. Дехто з дослідників/Ф.Мищенко/ цю кількість для Афін вважає за необхідне підняти до 500 тис. мед., а для цілої Аттики поперх 670.000. Хоча ці відомости не можуть мати статистичної ваги, але вони всетаки показують про великий розмір торгівлі з одного боку і на ранній розвиток на чорноморським побережжю хліборобства з другого боку. Згаданий Левкон I розширив гавань Феодосію, очистив Чорномор'я від піратів і бив мідну монету, на якій з одного боку стояв Геркулес, а з другого лук з палицею.

Зовнішня торгівля Греції обслуговувалася особливими установами, що доглядали і регулювали торговельний оборот. Були спеціальні доглядачі за мірою і вагою; окремі за ринком, що звалися агорономами, за гавань Пірінейською. Особлива урядова колегія "сітофілаків" мала стежити за тим, аби торговці хлібом виконували постанови уряду відносно хлібної торгівлі, що носять в собі ряд обмежень. Всякий контракт на постачання хліба в якусь іншу гавань, а не Афін визнавася не дійсним. Закон забороняв позичку грошей на урядження корабля або доставку грузу, коли те призначалося не для Афін. Під загрозою смертної кари заборонялося одправляти корабель з хлібом в якусь іншу гавань крім Пірея. Тут проглядають заходи, що нагадують пізнішу систему новочасного меркантилізму. Далі закон забороняє зкупку хліба в одних руках більш як 50 медімнів і обмежував максимум прибутку на хлібі, що продавався на афінському ринку розміром одного обола /3 1/2 коп./ на пуді. Останні заходи очевидно були скеровані проти спекуляції хліботорговців на чю адресу також проголошувалися повні обурення промови визначніших ораторів Демосфена та Лізія. За Перікла-ж Пірінейська гавань була так перебудована, щоби військові кораблі не перешкоджали комерційним, на березі торгової гавані стояли хлібні магазини, а для вистави взірців краму, за Перікла-ж, була збудована дейгма, свого рода біржа.

Грецькі кораблі курсували від Кавказу аж до Гібралтару. Двигальною силою була сила вітру та ручна праця гребців-рабів.

Храми античного світу за всяких усобиць лишалися недоторканими, тому в них громадяне зберігали свої скарби. Так вирости з храмів/на острові Делосі, на Олімпі/ банки, а також почасти і місця торгівлі/згадаймо вигнання торгуючих з Єрусалимського храму/. Не банки давали відсоток на внесені гроші, а навпаки вкладчик ще платив за те, що банк зберігав його добро. Одним словом, банк як правило виконував лише одну функцію переховання, не пускаючи вкладених цінностей в оборот. Вони приймали внески, робили виплати за рахунок вкладчиків, виконували перекази з одного місця на друге, особливо не могло не сприяти торговельним стосункам. Лише храмові уряди в скрутну для держави добу війн із внесків, що були на перехованні робили їй позички. Пізніше вони починають давати гроші і в процентову позичку і приватним особам. Відомо, що в 377 році Делоський храм мав розпозичених державі і приватним особам 47 талантів /51.162 1/2 золот.рубл./ . Банківські операції в Афінах провадили спеціальні міняйли, які від столів/трапез/ на ринку, на яких провадилися операції, стали зватися трапезитами. В своїй історії Греції/Том II, 1899р стор. 278-281/ Белох згадує двох найбільших трапезитів Пассіона і Фарміона, що на протязі з 394 по 210 рік до Р.Х. один по другім представляли одну банківську фірму, що оперувала капіталом в розмірі 50 талантів, майже виключно делозітних грошей, і яка користувалась необмеженим кредитом у всіх торговельних пунктах Греції. До історичних джерел

видно, що грішми у греків в історичну добу послідовно були: воли, потім золото і срібло в формі коротких, тонких прутиків, що звалися оболами, нарешті монета з благородних металів, талант. В часи Солоната аттицька валютна система виглядала вже так і найбільша вагова одиниця - талант /на дореволюційну валюту 1237 1/2 руб./ В ньому числилося 60 мінь /від семитського слова "мна", що значить частина/, в міні було 100 драхм, а в одній драхмі - 6 оболов /коло 3 1/2 коп./ . Коли судити по Іліаді, то спочатку срібло цінилося вище ніж золото. На ці благородні метали у Греції існувала державна монополія. Золото і срібло почасти добувалося працею рабів, почасти-ж притягалося в країну через мінові стосунки з сусідніми народами.

Коли в ремісництві коло часів Перікла взяли участь і свободні люди, зі зневаги воно поводі підіймає себе в очах сучасників, насамперед, чудовими, художніми витворами та будівлями. "Ваяльщики, чоботарі, ковалі, хлібороби, купці, от-хто, на думку Ксенофонта, складав народне ремісництво". Крім цієї вказівки про існування цілого ряду ремесел, про це свідчить також факт існування в Афінах цілих вулиць населених ремісниками, напр. чоботарями, скульпторами; цілий квартал був заселений гончарами, що виробляли посуду на зовнішній ринок.

Поруч з ремісником, що працював один, чи з кількома підмайстрами все більше з'являється мануфактурної продукції. В добу Пелопонеської війни /431-404 до Р.Х./ в Афінах існували мануфактури, на котрих працювало до 120 душ. Менші мануфактури та майстерні в 20-30 душ були досить частим з'явленням. В часи Перікла поруч з рабами в майстернях, як наймані робітники трапляються вже й вільні громадяне особливо з безземельних елементів. Призирство до ремісництва ніколи не переносилося на великі виробництва: мануфактури та заводи. До цих останніх громадська спінія завжди ставилась з повагою, а серед представників промисловости можна було спіткати таких осіб, як Алквіад, Демосфен і навіть Перікл.

Торговельно-промисловою діяльністю, особливо торгівлею, займалися з чужими зайшлими напівсвобідні і неповноправні елементи т.зв. метеки, почасти звільнені з неволі, бувші раби. Метеки-ж головним чином вели морську торгівлю, організуючи для того морський транспорт. Метеки мусіли собі обирати патрона з порноправних громадян, а одпущені на волю бувші раби-вільноотпущеники мусіли жити під захистом /покровительством/, бути клієнтом, у когось із впливових, повноправних громадян Афин. З розвитком економічного нерівенства і дрібні ремісники та торговці навіть з вільних громадян в інтересах свого захисту мусіли поступати у склад клієнтів тої чи иншої впливової особи. Походив цей інститут клієнтелі від старих феодально-родових часів пристосовувались до нової грошово-рабовласницької системи, і уявляє з себе тіп МІЙОБКОГО ФЕОДАЛІЗМУ.

В натуральний період Грецької історії фінансові функції держави були елементарно прості. Служба військова і участь в рійних політичних установах держави одбувалася громадянами за свій кошт. Більш того, для держави вони несли жертви ще й своїм майном. Не маючи окремого фонду навіть на утримання війська казна робила видатки лише на утримання царя та принесення жертв богам. Офіруючи державі свої послуги і майно на випадок нужди, кождий з громадян в свою чергу звертався за поміччю до держави. Але в другий, в торговельно-промисловий період на державу вже падають величезні видатки на утримання війська та флоту, на будівлю захистних мурів, на провадження війни, з яких Пелопонеська обійшлася в 12 тис талантів, на влаштування храмових свят, священних олімпійських, істмійських і т.г. ігрищ, нарешті на розваги. З часів Перікла держава стала платити за бідних громадян входну плату за вступ до театральних видовищ. Різноманітно зі збільшенням бідноти останні видатки зростали. Бідніші елементи де-далі все більше клали надії не на самих себе, а на те, що про їх подбег держава, і крім прохарчування вимагали для себе постійних задоволенк.

Ті, що підлегували до нічого не роблячої частини демосу, і за те звалися демагогами наперебой один перед другим силкувалися привернути симпатії деморалізованої юрби на свій бік, на свій бік все більшими обіцянками. Видатки держав ставали так великими, що для покриття їх уряду приходилося звертатися часом і до сумнівних джерел.

Незначна частина бюджету покривалася прибутками од державних шахт та від здачі казенних земель в аренду, тоб-то від доменів. Позатим, в часи навіть найбільшої могутності Аттицької держави головним джерелом державних прибутків були податки натурою/літургії/, чимало припадало також на громадські повинності, т. зв. літургії. Нерухоме майно оподатковувалося від річного зиску в розмірі від 2 % в мирний час і до 10 % у військовий. Крім того держава обкладала в розмірі 1-2 % митним податком привозний крам. Іноді посередні податки здавалися на одкуп приватним капіталістам; здавалися: податки за користування гаванями, ринками також і таможенні пошліни. Повинності-ж сягали навіть до обов'язку збудувати і утримувати цілі кораблі /тріреми/. Більшу частину податків для потреб держави несли на своїх плечах підбиті Аттикою грецькі материкові і островні коліна, що мали почесну назву союзників. Щорічно вони мусли присилати в Атенську казну значну квоту натовиць не одержуючи від Аттики нічого. "Союзники, каже Ксенофонт, є, в де-якій мірі, рабами Афіян". Взагалі антична грецька демократія була організацією економічного панування і експлуатації не тільки повноправних громадян над рабами, але й сильного міста Афін над провінційними грецькими містами. Панування меншости над більшістю в широкім зміслі слова.

Нарешті, коли і експлуатації союзників не вистарчало, а державна скарбниця пуста, уряд пускався на самі сумнівні кроки для здобуття засобів. "Доки є гроші, свідчить оратор Лісій, афінська рада, наприклад, поводить ся цілком порядно; як тільки грошей немає вона приймає доноси, конфіскує майно і слухає самих нечесних ораторів." Часто й густо самі гідні в багатих громадян підлягали конфіскації майна тільки через те, що инакше казни не було-б чим виплатити працю присяжних суддів, депутатів народного зібрання і т. д. В цей період деморалізації афінського демосу урядовці фінансового відомства, яких натуральним обов'язком було стежити за правильним одержанням державних прибутків, і які звалися -сікофантами-вже займаються переважно тим, що підшукують приводи, аби багатих громадян, запідозрених, ніби вони утаюють своє майно від оподаткування, притягти до суду і конфіскувати їх маєтності. Шпигування, а потім брехливі доноси стали професійними якостями інституту сікофантів і тому назвою сікофантів досі суспільство таврує людців подібних здібностей.

Військові походи, неврожаї іноді голод розстроювали ойкосне хліборобське господарство і примушували ойкосних господарів йти за позиками до вільноодпущеників та осіб торговельної класи. Задовженість набувала кабального характеру. Віддавати позик, коли доводилося в античну епоху платити по ним від 30 % і до 100 % було для багатьох неможливо. Тоді все середнє і дрібне хліборобство/почасті і велике аристократе не/ пошло в заледність лихварів і торговців, під борги заставивши св і посеельні добра. Нотаревих записів в ту пору ще не було вироблено, їх заміняла инша форма гарантії зобов'язань. На задовженій землі зривався з землю стовп/іпотека/, на якому було написано, що такий, а такий участок землі воставлений такому, а такому за такі, а такі гроші і речинець виплати. Цей упрощеної форми іпотечних позик було для того часу доволі. І в часи Солона вся Аттика була покрита цілим лісом іпотечних стовпів, завжди яким прокладали собі шлях до землі вільноодпущеників і инші не належні до повноправних родів елементи, що виступали як кредітори. Боротьба лихварів з боржниками з одного боку і зовнішні військово-морські не удачі з другого-викликали до життя відоме законодавство Солон, що припадає на 594 рік перед нашою ерою

Воно було пронято вірністю ідеалам ойкосного господарства, дивлячись і на далі упереджене становище за землеволодінням, що, як було вже сказано, одне тільки давало всі права громадянства. Лишивши політичні права за землеволодінням Солон одначе доступ до нього зробив вільним для всіх клас суспільства, чим негайно-ж скористувалися вільноодпущені і метеки. Людність в залежності від грошової оцінки ґрунтової посідлості та розмірів зиску була розділена на чотири класи; 500, 300 і 100 медімнів збіжжя були найменші доходи для перших трьох клас. В четверту класу, феті, ввійшли всі ті, хто мав менше землі або не мав жадної поземельної власності і політичні права котрих через те були урізані. Цей розподіл був зроблений не для побирання подоходного налогу, а на те аби держава знала від кого під критичну хвилю і в якій мірі вона мала шукати послуг. Публічні права цю реформою поставлено в залежність від того, наскільки хто своєю працею і майном служить державі і суспільству. По духу реформи вже не знатність і взагалі не походження мають значіння, а заможність. Це було кроком наперед оскільки заможність взагалі є діло наживне.

Кредиторами, лихварями були взагалі люде, що мали справу з обміном і володіли вільними коштами. В жертву натурального, ойкосного хлібробства Солон приносить інтереси всіх згаданих осіб, інтереси промислових груп. Особливим законодавчим актом, безумовно революційного значіння, всі борги, якими була обтяжена поземельна власність на користь приватних осіб чи держави, були скасовані. Про цей мент своєї діяльності сам Солон писав: "Свідком буті моїй роботі кличу тебе я, мати земля; тягар багатьох стовпів/тоб-то гіпотечних знаків/, що тебе давили знищив я од нині і навіки. Работи була ти ранше, - вільна ти тепер." "Реформа Солонова, каже Енгельс/івід. ст. 107/, є першою в ряді так званих політичних революцій... В великій французській революції пожертвовано феодалну власність, щоби спасти власність міщанську; в Солонівській революції упала жертвою власність вірителів на користь власности довжників... Від першої аж до послідньої т. зв. політичної революції всі вони були роблені для оборони власности-одного роду і переведені конфіскацією, званою такою крадіжкою власности-иншого роду... Одним словом приватна власність могла буті утримана лише через порушення власности".

На цім місці не можемо не пригадати, як у нас на Україні вивласнені Центральною Радою землі були одночасно зроблені вільними і од гіпотечних обтяжень. Тим же революційним способом, як це робив і Солон. Аби припинити скупчення поземельної власности в одних руках Солон установив той максимум землеволодіння, більш котрого афінська родина, під карою штрафу переступити не могла; подібний же максимум позоставлення землі попереньому власникові встановляє, як законодавство української влади, так і новітнє законодавство всієї Європи.

Отже, з цього нариса господарства античної Греції другого періоду можна бачити, що в ньому мається далеко йдучий суспільний розподіл праці. Місто є осередком оброблячої промисловости та торгівлі, а село тримається хлібробства. В місті одокремлюється промисловість реміснича, а потім і мануфактурна і існує, як самостійна галузь господарства. Зайняті в ній елементи складають спеціальні ремісничі та промислові групи. Також одокремлюється і торгівля, як самостійна галузь народного господарства. Вона носить міжнародній характер і обслуговується найбільшою в новочаснім світі торговельною флотою. Виділяється спеціальна професія торговців. Торгівля-ж супровадиться розвитком грошових оборотів. Поземельний кадастр Солонна з грошевою розцінкою земель показує, як грошові відносини прокладають собі шлях у всі сторони тогочасного побуту. В протилежність старій феодално-родовій аристократії виступає грошова буржуазія, як окрема суспільна класа. Остання комплектувалася з вільноодпущеників, а головним чином з метеків.

Метеки-ж постачали професії: комерсантів, хліботорговців, капіталістів, банкірів, лікарів, артистів, художників, поетів, учених-філософів/Арістотель був, наприклад, метеком/, ораторів, судновласників. Будучи далеко неповним цей список професій однак показує, як далеко йшов тогочасний громадський розподіл праці. Цього досить аби сказати, що другий період античного господарства Греції, уже дає багатий матеріал для економічних спостережень і висновків. Але перш ніж перейти до розгляду економічних ідей античної Греції мусимо сказати кілька слів про оригінальний господарчий лад Спарти.

Друга грецька держава Спарта тим цікава для економістів, що вона на чолі з Лікургом переводила в державнім масштабі комунізм до найменших деталей. Дбали про простоту звичаїв і всього побуту спартанців. Не вільно було вдягатися розкішно, або їсти. Всі годувалися за рахунок держави. Спарта мала гроші, але билися вони з наказу Лікурга виключно з заліза. Така важка і незручна монета годилася для цілів обміну, але сама по собі не мала особливої вартості, щоби будити у людей спокусу до набування її. Взагалі у Спарті нахил до розкошів був спаралізований, бо назбирувати багатство було неможливо. Цей устрій Спарти мав вплив на творчість Платона, про що буде йти мова в слідуєчій лекції.

VII. СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКІ ДУМКИ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ.

Рабовласницька господарська система античної Греції одбилася і на господарських ідеях. Вона дала те зневажливе відношення до фізичної праці і до господарчої діяльності взагалі, яке на протязі всієї античної історії поділялося ліпшими людьми Греції. Завдяки-ж їй і тому негативному відношенню до праці створилися несприятні умови для розвитку економічного знання. Охитніше геній грецького народу працював і дав великі досягнення в царині філософії, історії та природознавства. В цих то працях і розкидані господарчі думки епохи. За ними ми мусимо йти до істориків та філософів.

Та-ж система відбилася і на світогляді світоців грецького народу і не один з самих геніальних греків не одкинув системи рабства; не сказав, що раб не людина, як і всі люде; не сказав, що він є ціль в собі, а не знаряддя в руках других йому подібних з роду щасливіших одиниць. Для раба не находили навіть місця в ряді людей найвизначніших філософів того часу. А філософами тоді уважали людей, що вищали в своїм інтелектові всю суму тогочасного знання. Науки тоді були не так числені і не так розвинені, а тому такі особи, як Арістотель міг опанувати всі знання того часу. За нинішнього розвитку людського знання зробити це навіть для геніїв являється просто не можливим. Почавши з істориків ми перейдемо до економічних думок філософів; з часів Арістотеля сі останні виходять майже виключно з метеків.

Історик Фулідід/471-400 до Р.Х./ в великій праці про Пелопонеську війну торкається господарчих проблем. Такі явища, як переселення, завоювання і зріст зовнішньої могутності народів він ставив в тісний зв'язок з господарчими умовами. Він свідомий уже того значіння, яке має економічний фактор в історії. Ідучи методом порівнюєчим він знаходить аналогії між господарчим побутом грецької історії на відомих щаблях розвитку і господарством світу варварського. Стежучи за історією торгівлі він першим констатує, що морське піратство було ранньою стадією в розвитку торгових зносин Афин з иншими країнами. І дійсно, як доведено після нього, в ранні епохи, в різних країнах на піратство завжди дивилися, як на дозволені і ніскільки не ганебні промисел

Так законодавство Солона визнавало асоціації піратів. Купцями-піратами являлися скандинавські "вікінги". Візантійські купці XIII віку на морський грабунок дивилися просто як на заняття, що приносило прибуток. Теж генуїці, а англійська вест-індська компанія стоїть на позиції бізантійських купців ще в XVII віці. /Зомбарт. Современный Капитал, т. I, гл VII./ . Історичний підход Фукідида і вияснення економічних явищ дали привід Рошеру уважати його за найдавнішого представника сучасної історичної школи в політичній економії, якій К. Менгер закидає, що вона історичний опис змішує з політичною економією.

У другого афінського історика КСЕНОФОНТА /444-353/ учня Сократа, що був вигнанцем і якийсь час жив у Спарті, вже стрівається слово "економія", яке дало назву нашій науці, що, впрочім, у нього означало правила домовництва. У нього ми стріваємо означення політико-економічного поняття "добра"/блага/. На його гадку одна і та-ж річ є добром для того, хто уміє нею користуватися і не є благом тоді, коли нею не вміють зужиткувати. БАГАТСТВОМ він називає лишки добра над спожиттям їм. Як його тодішні земляки першорядного значіння в господарстві Ксенофонт надає, являючись в цім змислі попередником пізніших фізіократів, хліборобству, яке на його гадку одно дає державі міцні підвалини її політичної сили. "Хліборобство, каже він, дає приємність душі, розмножує дім і робить тіло здатним до всього, що вимагається од свободної людини". "Яка праця, з пафосом каже він, -більш підхова для слуг, приємніша для дружини, бажаніша для дітей, миліша для друзів". Нарешті ще одне характерне для його світогляду місце з праць Ксенофонта: "Коли стоїть добре хліборобство, то й всі інші заняття розвиваються; коли-ж воно занепадає, то й всі інші заняття підупадають, -однаково, як на суходолі, так і на морі." Останню фразу основоположник школи фізіократів Кене ставить як мотто до своєї відомої праці "*Analyse du Tableau Économique*" /1766 р./, бо в тих словах одбився цілий світогляд фізіократів.

Віддаючи всі свої симпатії хліборобству, Ксенофонт розуміє вже значіння ремесла і торгівлі, як основ добробуту. Лише в порівнянні з хліборобством ремісництва, каже він, заставляючи працівника сидіти і дихати кімнатним повітрям, а то так і цілі дні проводити біля огню руйнують тіло працюючих; а там де наноситься шкода тілу, то й душа робиться хворою. Він високо ставив рукомесло в домашнім господарстві для власних потреб.

Порівнюючи з ремісництвом він більше ваги надає торгівлі і домагається, аби держава сприяла їй, коли напр., обстоє, щоби з чужими купцями поводитися чемно і з пошаною і скоро та справедливо полагоджували їхні справедливі претензії. В протилежність пізнішій школі-меркантилістів на його думку вивіз грошей в цілях торговельних не є шкідливим для держави. Він переконаний в необхідности рабства, не вважає цей інститут злим і щоб не могли втікати раби радить значити їх тавром. В ділі суспільної організації греків він, противник демократії, стояв за аристократію, але аристократизм його сполучався з комунізмом, що було натуральною річчю. На Сході аристократизм, навіть деспотизм, часто переплітався з комунізмом. Всім розпорядався деспот, царь, приватної власности з нашим розумінням не було. Сама особа людська і та цілком підлягала державі.

ПЛАТОН /428-347/ не тільки поясняв окремі з явища сучасного йому економічного життя, але виступив з цілим пляном соціальної реформи всіх основ тодішнього суспільного і державного ладу: релігії, родини, держави і економічних відносин. Це він зробив насамперед в своїм творі "Про Державу/Політея/, малюючи ідеальний плян державного ладу, справді ніде не існуючого. Хоч здійснення сего пляну, каже взагалі не люблячий далеко идучих соціальних устремлінь Інгрем/іbid, ст. 20/ серед прихильно для цієї цілі устроєної старинної суспільности не можна зовсім певно заперечити. Цей плян ідеальної держави був взірцем для новочасних соціальних утопій.

Процес соціального розкладу в IV віці до Р.Х. був на увазі у Платона. Середня верства зникла, одокремлювалися два соціальних бігуни: богачі з одного боку, а бідняки з другого. Місцями біднота складала половину числа всіх громадян. Ворожнеча і прірва між обома суспільними бігунами загострювалася до крайности. Життя ставало невиносимим. "Жаде́н з громадян, каже ритор Ісократ, не живе безтурботно і приємно, але місто повно відчаю. І богачі і бідняки жаліються і голосять". Держава, каже сам Платон, розпалася ніби на дві половини - бідних і богатих, котрі жили вкупі, а були один другому ворожі". Серед такого положення і настроїв природня річ появлялися мрії про цілком инший лад, збудований на основах в першу чергу мафткового рівенства. Ці мрії були дуже поширені в масах, каже Арістофан в своїй комедії "Віноче народне зібрання" ще до посвячення праці Платона, осміює вже комуністичні устремління своїх сучасників. Широкий патріот з глибоким розумом - Платон бачив, що держава - і суспільство стоять на краю загибелі і був обнятий таким глибоким песімізмом, що його називають Шопенгауером грецького світу. Випадок засуду і смерті /в 399 р. до Хр./ учителя і друга Сократа переповнив терпеливість Платона.

Великий мудрець стародавньої Греції Сократ не мав своєї школи, не писав книжок, а в розмовах особливо з молодіу, яку учив думати, пропагував свої погляди про різні суспільні питання і так зробив величезний вплив на всю пізнішу філософію, в тім числі на економіста Кене. Вороги його за те, що він підриває віру в богів і ніби то розбещує молоді, добилися засуду на смерть. Приятелі Сократа давали йому змогу втікти од присуду, але він виходячи з того, що не може стояти держава в котрій судові присуди не мають сили, всетаки змер, підлягши вироку, котрий всі уважали несправедливим. Неправим є проф. Віппер, коли в своїй "Історії Греції",... уважає Сократа представником анархічної секти. Навпаки, підлягши судовому вироку він заявив себе крайнім державником, своєю смертю поставивши перед людськістю проблему про право на бунт проти державних законів. Сяка кара на горло самого добродійного та справедливого з усіх громадян, який так карав демарегів, остаточно переконує Платона, що Аттіка потребує самої радикальної перебудови всього ладу на одмінних засадах. Негативно ставлячись до виродженої під його час демократії, аристократ з походження і аристократ духа, з захопленням, яке нагадує пізніших Руссо та Толстого, ідеалізує він стародавні часи, коли люде буцім то були прості та добрі і беручи за взірць теократично-египетську та аристократично-спартанську держави в діалозі "Держава" малює він свій ідеал політичного устрою. Далекі позираючи в обсягу філософії, створивши в ній школу ідеалістичної політики він виявляє дивовижну мішанину наївности і геніяльности. Знаменитий грецький філософ, як слушно зазначає автор монографії про нього - німецький історик філософії Віндельбанд, не розумів перемін в господарськім побуті своєї батьківщини і хотів обернути освічених торговельно-промислових греків в благочестивих хліборобів. В цім відношенню, як справедливо гадає проф. Новгородцев, Платон нагадує пізнішого Л. Толстого. Про них в даннім разі правильним буде сказати: той, хто постійно дивиться в гору, кепськє орієнтується на землі, або, що далекозорі завжди зле бачуть у себе під ногами.....

Сократ, од імени котрого ведеться розміркування, вважає, що з часу, коли виясняється, що один чоловік не в силах задовольнити своїх потреб без помечі других - повстають людські об'єднання, родини, поселки, міста, і, нарешті, цілі держави. Першою з тих потреб є надбання харчів, другою - одягу, третьою - одежа і т.д. Позаяк одній людині не можна з успіхом віддаватися кільком зайняттям, він гадає, що для держави - і в цім виявляється погляд Платона на необхідність розподілу праці, що ще ширше обстоюватиме пізніше Адам Сміт, буде зручніше, як в її складі одні будуть тільки хліборобами, другі каменярами, треті - ткачами, четверті - кежем'яками і т.д.

Звідци-ж у Платона весь народ розпадається на три стани. З них на чолі держави він ставить стан філософів, кожному припадає та місія, яку в єгипетським, а перед тим уже в індійським суспільствах мали пророки. Рівнолежно-ж зі станами тих старійших суспільств другим станом у Платона є вояки, а третім-ремісники, торговці та хлібороби. Про четвертий, найнижчий стан не має мови, бо в Афині його складала безправна рабська група. Як в людській душі є три окремі здібности-розум, почуття та воля, так і в державі є т.ч. три стани, що посідають якості: філософи-мудрість, вояки-мужність, а третій стан-уміркованість. Вся увага Платона зкупчена на вищих двох станах-правителях і вояках. Третій стан береться в рахунок тільки, як необхідне зло і на нього реформа власности чи родини не поширюється.

На правителів по проекту Платона мусять виховуватися ті з громадян, що виявлять природній нахил до філософії. Після науки, яка мусять закінчитись на 35 році життя, майбутні правителі повинні ще пройти практичний стаж на службі державі в нижчих цивільних і військових рангах. І аж, як здобудуть знання і життєвий досвід, та коли їм буде 50 літ, вони можуть бути поставлені на чолі управління держави. Такі строги вимоги ставив правителям Платон обурюючись порядками сучасної йому афинської демократії, де за державні діла бралися люде, що не розумілися на їх і не мали і табкї підготовки, якої вимагалось в самих простих ремеслах. Воякам Платон намічає також свою систему виховання, в якій могутню роль має відігравати релігія. Але не сучасна йому грецька релігія, по якій боги злостяться, інтригують, займаються любовним фліртом, б'ються і ведуть між собою війни, - таку релігію Платон відкидає, - а релігія оснєвана на вищій моралі і справедливості. Гімнастика мусяла зробити вояків фізично сильними і дотейними фаховцями, а релігія і наука-справедливими та добрими.

Але одного виховання Платону ще за мало, він хотів би шак укласти державний лад, аби у правителів і вояків відняти всі можливости ухилятися од виконання державного обов'язку. Він бажає усунути в них прирід прагнути до багатства і не зв'язує їм рук родиню. Для цього він проектує усунути для вояків приватну власність і індивідуальну родину, залиши для їх спільне майно і спільність жінок і дітей. З, єднання дружніх нар буде робитися під опікою мудрого уряду і прагнутиме цілі, щоби родилося здорове покоління. Будуть сполучати в шлюбі ліпших жінок з ліпшими, а гірших з подібними їм чоловіками, а щоб не було приводу до досади і обрає це буде робитися по жеребкам. Діти слабї-мали знищуватись. Мати виходя не мусяла знати своєї дитини, щоб виховується на державний кошт. і в тім напрямку, який держава знаходе потрібним. Все це для того, аби вся група вояків злилася в одну родину, в якій всі люде одних літ будуть званати себе братами, старші всіх молодших-дітьми, а старі-унуками. Від цього держава набула би по думці Платона сили і єдинства і всі пособляли би оди другому, як близькі родичі. На третій стан, хліборобів, торговців, ремісників ся реформа сем, і і власности зовсім не поширювалася; їм не одводилося жадного місця а ні в управлінні державою, а ні в захисті її. Порівнюючи з дійсністю положення третього стану він принизив, в той час третій стан брав участь в управлінні державою, але це робив Платон умисне не вважаючи демос здібним до керування державою. Лишки виробництва третій стан мусяв віддавати на прожиток правителів та вояків, останні все мали споживати гуртом. Тоб-то спроектований Платоном комунізм мав не виробничий, а лише споживчий характер. Такий суспільний ідеал Платона.

В ньому де-хто вбачає вістника соціалізму наших днів в чім криється глибоке непорозуміння. Справді, для своєї держави майбутнього Платон проектує скасування приватної власности, але лише для вищих станів, третій підлеглий стан лишається з правом приватної власности. В наших суспільствах зараз є як раз навлаки-пануючі кляси володіють власністю, а підлеглі часто позбавлені її; а соціалісти вимагають скасування всякої приватної власности, - це перша різниця. Друга-сучасні соціалісти прагнуть

скасування всякої експлуатації людини, проект же Платона передбачає і на далі визиск людини людиною в самій жорстокій формі рабства. Як син рабовласницької доби, Платон прямо висловлюється за необхідність рабства, виключаючи з того лише еллінів. Третя держава Платона має виразно аристократичний характер в протилежність демократичному ідеалу сучасного соціалізму. Нарешті, про що буде йти мова далі, комунізму/принципово антиіндивідуалістичному/ не слід змішувати з соціалізмом/даючим місце індивідуалізму/, ці річі по суті ріжні. Одвернувшись од сучасної антицької дійсності Платон брав матеріал для своєї комуністичної утопії з минулого/Індія, Єгипет/, або хоч і з сучасного, але другої країни, суворої комуністичної Спарти. Правителів і вояків звільняє він од господарських клопотів по прикладу Спарти. З практикою-ж комуністичної Спарти подібний і його проект, як в примусовий спосіб дійти здорового та сильного народонаселення. До відкинення умовностей в побраннях могли привести його і спостереження колективних шлюбів у диких народів.

В другім своїм творі "Про закони" Платон, розчарований не вірить вже в можливість здійснення свого попереднього плану соціальної реформи. В ньому він допускає вже власність, але дбає лише про усунення нерівномірностей в її розподілу. Не повинно бути ні бідних, ні багатих, бо як крайня бідність, так і багатство однаково ведуть до того, що продукція припиняється. Шлюб уже тут у нього свободний, але він радить прийняти такий закон "щоби багатирь не шукав жінки багатой". Земельні наділи для всіх однакові; вони не можуть зкупчуватися в одних руках ні через одружіння, а ні шляхом одержання спадщини. Турботою про справедливе розподілення багатств Платон хоче запобігти суспільним розрухам і зберегти державі мир і кріпость. Тут, як і раніш держава в нього, а не особа людська, вище всього.

В сій праці, "Про закони", ідея підлеглости людської особи державі і духовній владі/статизм і теократизм/ проведена ще далі ніж в діалогох "Про державу", за що проф. Віппер називає Платона великим інквізитором.

Під назвою "Atlantis" залишилися після Платона уривки ще одного соціального роману, що мав доповнити Політею. Його зміст ніби то почув Солон під час перебування в Єгипті з ціллю тамтешніх храмових оповідань. По той бік Геркулесових Стопнів/нині Гібралтар/ на однім з островів Атлантичного океану щасливо проживав нарід по правилам ліпшої держави доки не запанували в ньому стремління до багатства. Після цього мир зник, запанувала несправедливість, приходить Божий страшний суд.... В початку нових часів свою ідеальну державу так само комуністичну серед океану тез на острові під назвою "Утопія" помістить Томас Мор...

Для економічного світогляду Платона характерним є його постійно зневажливе відношення до торгівлі і ремесла. Він вважає їх необхідними, вважає необхідним для обміну стан купців, появлення особливих ринків обміну і знаків, що облегчували його, грошей; при тім гроші на його гадку не є багатство, а служать тільки знаряддям обміну. Лише для повноправних громадян віддаватися торгівлі і ремеслам не личило, він полишав їх на обов'язок рабів та чужинців. Торгівля, тому що привчає брехати, уважається Платоном ганебним зайняттям; для повноправних громадян вона була чимсь принижуючим і займається нею вони не сміли. Визначачи необхідним існування грошей в "Законах" він домагається, як найбільшого обмеження в уживанні дорогісних металів у внутрішніх зносинах. Забороняє позичати гроші на процент і продаж в кредит, а віддавання позиченого капіталу чи боргу за товар пооставляє на волю довжника.

Переходячи тепер до великого ученика Платонового-Арістотеля ми поперед мусимо відзначити тут, що як той так і другий справили величезний вплив на тих, хто поділяє честь зватися батьками політичної економії-на Кене і Сміта. З них основник школи фізіократів-Кене більш наслідує Сократові і Платонові, а родоначальник англійської класичної школи в політичній економії Адам Сміт-Арістотелеві. В пристосуванні числового методу до дослідження суспільних явищ Кене йде за Платоном, що видно з мотто взятим з "Законів" і поміщенім на однім зі своїх творів, яке каже: "Е бажаним, аби кождий, хто покликаний до керування державою, віддавався студіюванню чисел і при тім не тільки по-верховому". Навпаки, Адам Сміт був проти такого методу схилившись до історико-філософського методу Арістотеля, котрого в свою чергу не приймали фізіократи. З другого боку Сміт хоча і не посилається просто на Платона, але очевидно, каже Онкен в своїй "*Geschichte der Nationalökonomie*" /1922 р. часті I стор. 34"/, що він для своєї науки про розподіл праці черпав натхнення з відповідних образів Політеї. Лише у Платона розподіл праці є наслідок різниці природних нахилів з чого слідує обмін; навпаки у Сміта розподіл праці є наслідок обміну він /розподіл/ викликає пізнішу різницю людських здібностей, які природні у всіх індивідів і в головних рисах є однакові.

АРИСТОТЕЛЬ, Учень і критик Платона, жив з 384 по 322 р. до Хр. По-

ходячи з метеків він одкинувши забобони свого часу був одружений з донькою бувшого раба, і належав, таким чином, до четвертого стану суспільства. Як довгочасний учитель Олександра Македонського він обертаяся в найвищих колах тодішнього суспільства, що постачало йому всебічний матеріал для спостережень. Перебування- по-за коловоротом публічного життя давало йому можливість зоставатися безпристрастним спостерігачем і бути незалежним та об'єктивним в своїх висновках. Дотримуючись аристократичних поглядів Арістотель, як і Платон, уйкає, що тільки два вищих стани повинні мати політичні права; стан третій, що безпосередньо задовольняє матеріальні потреби суспільства, хлібороби, ремісники і торговці-, до політичних справ, на його думку, нездібний і мусить триматися в строгій підлеглости вищим двом станам. Автор більш ніж хто з попередників надає уваги промисловій групі та їх збогачінню, але не може сховати своєї симпатії до ойкосного господарства. Навіть більше, він торкається життєвої обстановки рабів і хоч стверджує необхідність рабства, але силкується знайти для того теоретичне оправдання. Одкидаючи метод Платона, який - *à priori* - конструював ідеальну державу, аби потім її оселити на землі, Арістотель з історично державних форм, критично розважаючи, вибирає найбільш підходящій, йде емпіричним або індуктивним методом, але не виключно ним. Знання у нього мають до ділання, як з фактичними, так і з ідеальними речами; глибокі спостереження суспільних фактів з, еднується у нього з надзвичайною силою абстракції. Економічні погляди Арістотеля розкидані по його різних творах: головним чином в працях "Про Політику, та "Етику", почасти з уривків дійшовшої до нас "Економіки" та з трактату "Про Атенську державу".

Аби досягти найбільшого щастя, - так укладаються соціологічні думки Арістотеля, - люде об'єднуються в суспільства. Прообраз держави Арістотель вбачає в родині, яку він вважає асоціацією нищого порядку, бо вона базується на інстинктивнім горненню чоловіка до жінки, дітей та рабів. Як механічний союз родин далі слідує община, але найвищою формою людських об'єднань являється держава. Коли людина може існувати і без родини, то вона не може існувати по-за державою і суспільством.

Без жадного зв'язку з державою і суспільством живуть лише ті, котрі по своїй природі стоять, або нище людини, як звірина, або вища неї, тоб-то боги. Але раби у нього стоять по-за суспільством, рабство він, як і Платон, цілком виправдує і відносно дого розвиває цілу теорію. По його словам воно коріниться в низькій природі деяких людей, - в їх обмежених здібностях. Раби - ті люди, котрим по самій їх психологічній природі вигідно бути рабами. Самою прородою одні люди призначені для того, аби управляти, а другі, щоби ними хтось правив; природа, таким чином, мудро розпорядилася, утворивши рабів. Кожде господарство, по Арістотелю, потребує для себе знаряддя, що може бути живим і мертвим. Раб є таким живим знаряддям в руках пана. Давши пораду, як з рабами треба поводитися, Арістотель кінчає їх фразою: "але харч є зарібною платнею раба", в якій вчувається вираз пізньої, висловленої в XIX віці, відносно зарібної платні робітників, теорії, яку Лассаль прозвав "залізним законом зарібної платні".

Арістотель розрізняє два способи економічної діяльності. Один - природний, обмежений на домоводстві, куди належить полювання, рибалство, годування худоби і хліборобство; його завданням є виробляти на власну споживу і являється він основою прожиття і політичної діяльності шляхетних повноправних громадян. В певнім противенстві до цього природнього способу стоїть, названий хрематистичним, зв'язаний з виробництвом на обмін, з обміном, з грошовим обміном, який стремить до необмеженого збогачення і є не гідний свободних громадян, бо опертий на безграничній жадобі зиску, та на прагненню не до загального добра, а до егоїстичних інтересів поодиноких осіб. З цього дуалізму господарчої діяльності "Економіці" він одводить пеклування для потреб власного спожиття, створення споживчих цінностей, а "Хрематистиці" - мінове господарство, ділання з міновими цінностями. Так намічає він, відомі сучасній політико-економічній науці споживчу і мінову цінність добре пояснюючи це на прикладі чоботів. Як чоловік має чоботи і носить їх сам, то вони для нього мають СПОЖИВЧУ цінність, а коли він промінює їх на якийсь інший предмет, то - МІНОВУ. У Арістотеля є гадка, що дає право, напр. проф. Желеанову, вважати його предтечею психологічної теорії цінности; та гадка може бути передана так: Коли ми оцінюємо якесь господарське добро, то основою нашого вибору являється те, на скільки корисною є данна річ. Господарчих благ люди бажають, як засобів для осягнення якоїсь цілі і тягне їх до них постільки, поскільки вони годяться для здійснення мети. Така оцінка, як ковний вибір, звичайно суб'єктивна, тому то і господарська цінність будується завжди на суб'єктивній підставі.

ГРОШІ виникли в незручностей обміну продуктів на продукт і служать потребам обміну. "Гроші, каже він, є початок і кінець обміну". Він розумів вже, що гроші хоча і вживаються на основі суспільної згоди, мусять бути з матеріалу, що має незалежну, внутрішню вартість. Але, навіть з благородного металю-золота, вони не уявляють з себе багатства, а є лише "знаком" багатства. Можна назбирати багацько грошей і проте загинути навіть за недостаткою самих необхідних річей. Мідійський царь Мідас, розповідає при цім Арістотель, був страшенно жадний. Він надбав багацько золота, а ще молив богів, щоби того золота збільшилося. На прохання Мідаса Вакх зробив так, що всі предмети, котрих він торкався, оберталися в золото. Це радувало Мідаса. Але коли він схотів істи й пити, та торкнувся страви і води - вони так само обернулися в золото. Кінець кінцем він був знайдений мертвим на кучі золота. Таким чином ми бачимо, що золото дійсно не є багатством, коли на його купак людина може вмерти з голоду, як за нього не можна дістати предметів споживи. Арістотель розуміє під БАГАЦТВОМ не посідання значної кількості дібр, а доцільне користування річами, прояв розумної діяльності людини у відношенню до господарчих благ. До надмірного багатства Арістотель ставився негнтивно: "найбільші несправедливости, каже він, люди роблять

ранн лишків, а не з нужди в необхіднім, напр. стають тиранами не для того, щоби не тремтіть від холоду. "Надмірне багатство і крайня бідність перешкоджають людині йти за вказівками розуму." Богачі, каже він, робляться нахабами і великою мерзотою, бідняки-зłodіями і дрібною мерзотою". Через те, не в урівнюванні майна діло, а треба діяти тоді, аби люде більш доскональні з природи не хотіли мати, а гірші-молли мати більше, як у них вже є.

Подібно до того, як політична діяльність не родить людей, але користується ними в тім вигляді в яким дає їх нам природа, каже Арістотель, так рівно сама природа... мусить дати людині все те, що складає насущну потребу для її життя, а завдання економічної діяльності полягає в тім, аби всім тим зкористатися, як треба. Так Арістотель в своїм розумінні продукції підійшов близько до того означення, яке дано продукції Міллем: Людина своєю умілістю не може створити жадного атому матерії; сама висока техніка продукції, творячи продукт, робить лише переміщення атомів, та зміни в формах матерії.

Арістотель ставлючись позитивно до натурального обміну між виробниками, напр. хліба на вино, вважає противною природі річей професійну торгівлю, розраховану на надбанне зисків, та зріст грошей. Гроші придумані на те, щоби пособити обмінові, але по ним побіраються відсотки, коли з грошей самих витягають зиск, а процент є гроші з грошей, то з ними роблять не те для чого вони призначені, і тому все що на одній міньбі засновується, як противне природі, ганьбється правом, а побірання відсотків є ганебне лихварство. Ця виставлена Арістотелем і маюча широку прихильність у Середні віки теорія лихварства збудована на змішуванні двох речей: зиску од грошей, як мірила вартости, або валюти/ажіо, ажіотаж/ і зиску від грошей, як фонду на продукційні цілі. "Трудно вибачить, каже Онкєн / „*Rechnische*" 43 /, цю помилку Арістотелю, бо в його часи в Атенах уже було широке капіталістичне господарство. Вже скорше можна вибачати се Середнім вікам, що за свого натурального господарства мали гроші тільки, як мірило цінностей і посередника обміну", а не як самостійний маєтковий фонд поруч з поземельним.....

У Арістотеля можна знайти зародки пізнійшої Мальтусової теорії народонаселення. Він радить урядові дбати про те, аби була відповідна пропорція між тереном а кількістю населення. В засобах перешкоджаючих надмірному зростові людности він опріч полової повздержаности до шлюбу і пізнього побрання не спиняється і перед залобіганнем народженню та знищенем новороджених. Він каже, що лишки населення загрожують соціальному спокію, а нехватка, рідке населення, може загрожувати державній незалежности.

В протилежність комунізму Платона, як він виявився в Політеї, Арістотель є індивідуаліст, виступає проти пересадної підлеглости одній державі і проти обмеження особистої свободи та ініціативи. По його думці кожда людина мусить мати відомий простір для свого особистого індивідуального життя. А воно було би дуже стиснене, як би була відкинута власність, що по його думці має глибоку основу в людській природі, тому він стоїть за приватну власність, лише рівномірно розподілену між людьми. Далі він гадає, що людина має потребу в відомім інтенсивнім почутті симпатії, а це можуть її доставити відносини до дружини, дитини, батька, матері. Тому він висловлюється проти спільности жінок і за право батьків на дітей. Не буде родини, говорить він, то не буде и вищого громадського союза-держави. Висловлюючись проти ідеала Платона-єдинства держави, осягнутого втертям індивідуальних різниць, знищенням сем, і державним вихованням молодого покоління, Арістотель каже що держава може існувати тільки в тім разі, як вона

числитиметься з базаннями індивідів, та буде складатися з різнома-
нітних індивідуальностей та індивідуальних груп. Як же-ж держава
підє в єдинство більше ніж потрібно, вона перестанє бути державою.
Ця думка мов скєрована проти сучасного державного централізму.

Ми обмежемося на цій короткій характеристиці соціально-еко-
номичних поглядів великого філософа Греції. Різні автори зверта-
ючись до різних виявів його многосторонньої ерудіції спиняються
ще й на інших згідностях в поглядах Арістотеля з пізнішими шко-
лами, часом зовсім протилежними. Так напр. Інгрєм в сїмпатії Арісто-
теля до хліборобства вбачає де-яку спільність зі школою фізіокра-
тів. Онкен в Арістотелевій пораді, у прикладі з філософом Фалеєм,
як збогатитися через монополієне захоплення всим потрібних предме-
тів, вбачає вияв гадок, що пізніше знайдемо ми в меркантилістичній
політиці. Не має також недостачі і в переоцінюванні Арістотелевих
заслуг на економічнїм полі. Так, напр., Отто Ефферц в своїй праці "
Arbeit und Boden" порівнюєчи погляди Арістотеля з по-
глядами новіших економістів, як напр. К. Маркса, признає йому більшу
правильність методологічних досліджень та вищу точність теоре-
тичного аналізу. Але по-за всим цим, історичним фактом є кольосаль-
ний вплив економічної доктрини Арістотеля на Середнє-вікове сус-
пільство, з чим ми зустрїнемося пізніше. Не можна вважати його
творцем економічної науки, але попередником-у всякїм разі, як його
"Хрєматїстика" є безсумнівно попередницею сучасної нам науки по-
літичної економії. Слїдуючі по Арістотелю філософичні школи ста-
родавніх часів для економіки дають надзвичайно мало.

АРІСТІПА /435- до Хр./ основника Кїрїнейської школи в
Філософії варто згадати тому, що до його науки привязують т. зв.
гедонїстичний принцип, од грецького слова "гедоне", що значить за-
доволення або насолода. Сей принцип-, "з найменшою витратою досяг-
ти найбільшої вигоди", - під назвою "господарчого принципу" відо-
грає нині в політичній економії визначну роль. Протилежною цій
була Кїнітська школа заснована Антістенем, що стояла на "аскетич-
нїм принципі". Першому з цих напрямків слїдував ЕПІКУР /342-271 до
Хр./ зі своєю школою, другому ЗЕНОН /340-270 / зі стоїчною школою

Грецька культура, а з нею і філософія страчували місцевий
характер, а поволі ставали культурою світовою, своєю удільною ва-
гою едлінізуючи світ, - точнїйш-його городські шари, не зачіпаючи
сільських, яку продовжували жити по своїм предковїчним місцевим
звичаям. Для нашої дїсциплїни з цєгочасної філософії вистарчить
згадки, що епікуреїзм в ХІХ віці одіб, ється в манчєстерській, а
потім в марксизмові. Основоположник цєго останнього, К. Маркс, буду-
чи студентом, опрацював про Епікура свою докторську дїсертацію.
Стоїки мають ту історичну заслугу, що вони раніш ніж хто инший,
прийшли до ідеї рівноцінності всіх людських істот, а в тїм числі
значить і рабів. Стоїцизм же ляг в основу доктрини про натуральне
право, на ґрунті якої стала потім фізіократична сїстема в еконо-
міці. Думка-ж про те, ніби то в стоїцизмі вперше в світовій істо-
рії була розвинена теорія анархізму, на чїм стоять Л. Штейн, а за
ним Георг Адлер/останній в праці "*Geschichte des Sozialismus
und Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart*" 1899 р./ базується на
хибнїм змішуванні індивідуалізму з анархізмом. Якесь вчення може бу-
ти надзвичайно індивідуалістичним і навіть анархічним, а тїм часом
не бути анархізмом в сучаснїм зміслі цєго слова. Стоїцизм космопо-
літичний і індивідуалістичний, але надзвичайно консерватський і ні-
коли не революційний, як те ми бачимо з де-яких напрямків новішого
анархізму. Анархізм принципово відкидає державу, в де-яких своїх на-
прямах готовий висадити її в повітря, в той час стоїцизм аби не пе-
рушувати спокїю і душевної рівноваги ввєгалі не займаєтья державою

Анархізм кличе людину до революції та агресивності, стоїцизм до пасивності, до апатії. Індівідуалізм розвивається як буржуазна доктрина третього стану, а новітній анархізм, як доктрина працюючого четвертого стану суспільства.

VIII. РИСИ ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ ПТОЛОМЕЇВСЬКОГО ЄГИПТУ.

Уявимо собі розкішну долину річки Нілу в III віці до Хр. Після казкових перемог Олександра Македонського, створена ним замість Персидської абсолютистичної-нова ефемерна світова держава по смерті великого завойовника розпадається на кілька держав-одною з них був Єгипет. Принцип східного абсолютизму, запановує в повставших державах на руїнах демократії запановує епоха еллінізму, тоб-то епоха занепаду, за якої однак творчий геній людськості не переставав кувати нові форми життя, що давали підвалини для цивілізації на багачко віків наперед. Творчість епохи еллінізму стала основою культури всього римського світу, а через нього і сучасної нам Європи. Одно відкриття йшло за другим. Арістарх Самоський вперше одкрив соняшну систему, Герофіл-перший піонер сучасної фізіології, Архімед поклав початок сучасній математиці і механіці. Так у всіх галузях знання робилися відкриття, які людськість зробила знов не раніш, як за сто років до нашого часу.

Всі багатства Єгипту є щедрим дарунком ріки Нілу, /слово "ніл"-в місцевій мові значить-чорноземля;/ по справедливості Ніл створив Єгипет". Його щорічні розливи, даючи багатий родючий намул, забезпечували населення врожаєм і пастівниками, рибою, дичиною, а на берегах ріс папірус, з якого почали виробляти люде папір. Плястична чорноземля давала добрий матеріал, щоб будувати будинки і дворці. З порогів Нілу брався граніт, з Сінайського півострова -мідна руда, а Нубія була богата золотом і слоновою костью. Але всі щедроти Нілу не давалися задармо. Розливи давали життя хліборобському Єгипту, але треба було опанувати ними. Треба було вміти затримати воду в одних місцях, а не дати затриматися в других, вміти зберігти воду по ариках для другої сівби, знати, як розподілити її по неділях, як осушити багнища, або навпаки обводнити пустелю. Потрібний був віковий досвід розрахунків, пляномірної організації праці, продуманої системи насипів, каналів, шлюзів, дренажу, мостів. Ці умовини викликані природою примушували, аби Єгипет був одним суцільним хліборобським господарством, під централізованою владою, що розпоряджалась би працею населення і керувала господарським життям країни; аби в Єгипті складалася абсолютна бюрократична монархія, з фараонами, синами бога, на чолі, що іменем бога розпоряджалися працею і майном населення як хотіли. Звичайно періоди концентрації влади давали значний творчий підйом, але в недрах цієї централізації лежали і зародки розкладу. Централізм дуже значні вимоги ставив населенню, бюрократія, що оточувала фараонів не забувала і своїх інтересів, багате з того, що бралася від населення приставало до рук цих урядовців-посередників. У населення падала працевдатність, не вистарчало сили волі та охоти обстоювати свою країну, воно слухало людей, що стояли за роздроблення країни і не хотіло протистояти нападам зовні. Через це періоди централізації і самостійності Єгипту бували короткі порівнюючи з періодами феодального розпаду і підлеглості завойовникам, звичайно кочевницьким відсталим, порівнюючи з Єгиптом, народом.

Як для ассирійських та персидських завойовників так і для Олександра Македонського Єгипет був лише одною з його провінцій, що мала платити йому щорічні усталені рати. Для наступника-ж Олександра-Птолемея Сотера Єгипет був вже царством самостійним, такою-ж самостійною

державою він продовжував залишатися і для наступників Птолемея, що загалом протрималися в Єгипті під іменем Птолемеїв більш ніж три століття, аж до 30 року до Р.Х., увесь час операвчись на найняте македонсько-грецьке військо і дбаючи про "сите" існування тубольцям.

Звичайне право фараонів на працю і на майток населення Птолемеї в згоді з грецькими порядками перетворили в закони, що стальною павутиною облуптали все життя єгиптянина. Все населення було на строгім учоті і одбувало державну панщину в різних її формах. За Птолемея II філядельфа та його наслідника Евергета од пів і до одного мільона населення було зігнано, щоби осушити та каналізувати багнисту та пустельну місцевість фаяма. На кожне значне будівництво, переїзд урядовців, на полювальні експедиції та охорону надвільських шляхів, гатів і т.п. постройок-як на панщину, одриваючи від власної роботи бралася місцеве населення. Однак по-за цією державною панщиною кожний єгиптянин мусів робити і на самого себе.

Звичайник єгиптянин був фаховим хліборобом, ремісництво було підсобним промислом. Його знаряддя виробництва-земля окремим особам не належала, ні в кого не було постійного участку, вона не була й общиною. Її власником був царь. Кожда посілість мала при собі окреслений терен і приписане до неї населення. Воно й обробляло означений терен на правах річної аренди, або аренди на один сезон. Щороку урядовці робили перебір землі, розбивали її на гатунки, назначали чим вона повинна бути засіяна і означали яка частина продукту повинна бути віддана державі. В любий мент могло всевладне чиновництво якось селянина з одної місцевости перегнати обробляти землю в місцевість або навіть гурбернію другу.

Власністю селянина вважалися: його дім, двір, домово і дворова обстановка та його хліборобське приладдя. На випадок неакуратних виплат аренди, чи численних податків означена власність конфіскувалася і продавалася. Не можна було вважати власністю селянина його робочий скот-води та корови/коней в Єгипті не було у селян, а верблюди появилися там не раніше римських часів/. Бики і корови вважалися царською худобою, трималися на учоті і розподілялися між участками землі і держателями тих участків відповідно потреби. Як не вистарчало мужицької скотини адміністрація рекувізувала скотину у привілейованих державців і оддавала її у селянське використання під час обробки землі. Навіть приплід од робочої скотини не був власністю селянина. Ішаки були більш зв'язані зі своїми господарями, але все-ж за тимчасове користування треба було платити державі частину заробітку в формі спеціального налогу на ішаків. Селяне могли тримати кілька овець, кіз, свиней та гусей, але платили за те спеціальний налог. Всі запаси: луки, багнище, навіть поле після косовиці, були власністю держави і за користування брався особливий налог. Єгипет вже вживав многопольну систему. Вільність ґрунтів давало і другий посів трави. Але трава та належала державі. Як під засів хлібом, так рівно і під засів травою ґрунти здавалися державою в аренду селянам. Насіння на засіви видавалося селянинові державою і поверталася після косовиці разом з виплатою аренди. На якісь сотні тисяч паляючих клясів все останнє многомілісове селянське населення було в положенню, якого не можна назвати рабством, бо ні гуртом, ні по-одиноці воно не продавалося і судилося в судах де розбиралися справи і привілейованих клясів, але це населення не було й свободним. Професор Ростовцев знаходить в даннім положенню селянства паралель з нашими бувшими державними кріпаками, і з селянами, що сиділи на "вотчинах" бувших московських князів. Нашому зімовому глухому сезоні в житті селянства відповідає у єгиптян час розливу Ніла, час безділля. Використовуючи власне цей час фараони руками єгипетських селян побудували Мемфіські

піраміди і Фіванські храми. Птолемеї знайшли иший вжиток свобідного часу єгипетського селянина.

Поруч з хлібом для людей, а травою для скотини важливим продуктом істивним, для освітлення, гігієни тіла - були масла. Тому весь збір з засіву льону, коноплі, касторової трави і інших маслянистих рослин йшов державі. Урожай цих рослин йшов на державні мануфактури і там особливими приписаними до кожної майстерні робітниками з тих-же селян перероблявся в масла. Вироблене-ж масло передавалося особливим концесіонерам продажи в роздріб з обов'язком продавати по твердій ціні. Ця монополізація чи націоналізація, каже проф. Ростовцев, лише почасті була спадком минулого, головним же чином вона була наслідком економічної політики Птолемеїв та їх помішників. В свій час, як і рослини масла, льонова тканина на продаж і на вивоз, а також шерстяні кудими робилися переважно в храмових майстернях. Птолемеї поклали цьому кінець, як і взагалі поклали кінець господарській незалежності храмів і їх політичній ролі. Храми продовжували виробляти тільки те, що було потрібно для культу і жреців. Все останнє виробництво включаючи і шерстяні ткацтва взято було державою в свої власні руки. Виробництвом для ринку займалися спеціальні ткачі-професіонали, що були в державі на учоті. Їх станки теж були на учоті і під контролею, вся їх робота цілком йшла на те, щоби виконувати замовлення держави за оплатою. Від держави-ж одержували вони і сировий матеріал, як і робітники на заводах по виробці рослинних масел вони називалися "приписаними до доходів держави". У всіх чисельних галузях промисловости Птолемеївського Єгипту спостерігається одна і та-ж система монополій та державних концесій. Так, напр, виріб любимой сивожи Єгиптян-пива, що вироблювалося з ячменю, так само і збут були привілеєм держави. Держава здавала пивні лавки і завод концесіонерам, одпускала їм ячмінь і солод в кредит, приставляла до них сидільщика і одержувала всю виручку одраховуючи з неї собі: за сирий матеріал, иноді помешкання та інвентар, відсоток з ціни виробленого пива і можливе утримання сидільця. Останнє йшло пивоварові-концесіонерові. Пиво продавалося по твердій ціні, що устанавляла держава.

Та-ж система монополій і концесій поширювалася на продукти, що добувалися з недрів землі/сіль, натр, котрий заміняв мило, метали, камінь також на рибу, хліб, мясо, сир, чинену шкіру, взуття і т.д./Оплата пільгами економічної опіки і фінансового висмоктування селяни-єгиптянин, коли йому не можна було витерпіти, одмовлявся од праці, страйкував, тікаючи в храм під захист богів, аби пересідити там доки не зменшуть скільки небудь надмірних вимог. Але Птолемеї-ж і сами вступали, як боги і на цій підставі посиляли своїх номархів/вроді колишнього справника/, аби він вигнав їх звідти. Иноді, коли завдяки зовнішній війні чи довгій бійки суперників за Александрійський престол, центральна влада ставала плохшою, народ підіймав проти влади повстання ховаючись в багнищах і зарослях Дельти. Така була політика Птолемеїв відносно мільонів єгипетського населення, инакше Птолемеї ставилися до переселенського елементу, всіх тих македонців, греків, сирійців, жидів мало-азійців, що по запрошенню прийшли експлуатувати тубольців разом з чужою єгиптянам Птолемеївською династією і складали з себе адмініструючий і військовий елемент. Зайшли елементи, остаючись чужими для краю, добре розуміли, що на них самих базувалася влада Птолемеїв і вони закликані, щоби пособити держати під своєю кормилою маси єгипетського люду. Ці прихотьки були виховані переважно на індивідуалізмові грецької держави-міста, місцеві, як видно з вище-наведеного в свобідному східньому деспотичному комунізмові. От-же в економічній політиці Птолемеїв що до зайшлих елементів виступає спроба сполучити східний комунізм з західним індивідуалізмом, спроба, що підказала на один з тих засобів, які пізніш були примінені Римською імперією до розв'язки майже тої-ж задачі, лише в порівнюючи більш

грандіознім масштабі.

За Птоломеїв захожали елементи складали з себе три групи. Адміністрація починаючи з міністрів і йдучи вниз по ієрархічній драбині складалася майже виключно з македонців та греків. Армія починаючи з генералів і кінчаючи солдатами була з не-египетських елементів загальною кількістю в 200-300 тисяч. Нарешті, до третьої групи належали зайшли дільці, що шукали наживи з приложення своєї енергії і де-яких капіталів. Думають, що в початках Птоломеївського панування в Єгипті всіх захожаних елементів разом було не менше пів-мільона, кількість яка по-волі зростала.

Найняту армію не можна було приставити до такої роботи, яку потім давали римляне для своєї, по набору набраній армії на окраїнах держави, заставити будувати шляхи, водопроводи, лінії фортець та оборонних валів. Щоби не держати своєї армії на кошт населення Птоломеї стали наділяти солдат землею. Одвойовані грецькими інжинірами земельні площі у пустель і багнищ одводилися солдатам. Та солдати могли одриватися од них походами, а позаяк египетська земля мусіла оброблятися щорічно, бо в противнім разі вона знов могла обернутися в пустелю чи багнище, то зрозуміло через що солдатам давали землю в тимчасове користування. Фактично землю обробляв селянин-египтянин, за частину продукту, яку одержував з нього солдат. Одначе не всі солдати були вже такими трутнями. Річ в тім, що в солдатській наділ, крім зразу придатної під хліборобство землі входила частина площу, яка годилася під посадку садових рослин і засів маслянистих трав, коли тільки ту площу через дренаж або обводнення привести в культурний стан. Засів на осушених або обводнених участках маслянистих трав відплачувався багатими врожайми. Засадка-ж земель виноградом і садовиною заохочувалася премією: такий участок повертався в спадкове володіння і не повертався державі навіть коли солдат переставав нести військову службу. Пролом цей в загальній Птоломеївській системі, що не визнавала права населення на спадкове володіння землек здається стався під впливом попередньої практики персидського панування в Єгиптові. Бажання осісти на землю у солдат було так, велико, що в II віці до Р.Х., коли придатних земель не зосталося вільними, вони охоче брали в наділ запустілі, одичавші без обробки землі.

А щоби урядовці були міцнійш звязані з країною, щоби свої збереження вони не вивозили, а тратили в країні, підіймаючи її хліборобство, промисловість і торгівлю-Птоломеї і групу урядовців стали наділяти землею, даючи їм в файюмі величезні/ до 10.000 агур-кільком тисячам наших десятин/ наділи. Як і в Росії в епоху кріпацтва, разом з великими "дареними", "жалованими" участками землі, давалося держателю участка одну чи кілька населених деревень. В склад участка, як і солдатських наділів, входила частина придатної, а друга частина такої землі, яку потрібно було раніш осушити або обводнити. Той-же мотив вигоди од культивуваціі маслянистих рослин і перехід в спадкове володіння засажених земель виноградом, садами чи оливковими гаями спонукав тих тимчасових, особистих, і при тім прькарних держателів державних земель при допомозі і під контролем держави братися за хліборобське господарство. В умову таким держателям ставилося крім меліораціі ще й створення на теренах маєтку нового населеного пункту. Приписка деревень до маєтку мала метю забезпечити сільсько-господарське підприємство робочими руками причім, як колись в Росії до Катерианської епохи, приписані держателі селяне ставилися в адміністративну і економічну залежність од держателя маєтку. Він одповідав за правильну виплату державних податків і податків. Годні під хліборобство землі цей держатель-концесіонер давав в аренду сусіднім селянам, здаючи частинами і землі, що потребували і меліораціі.

Для переробки сирівців свого мастку, ячменю в пиво, льону і шерсти в тканину, молока в сир і т.п. такий концесіонер притягував до своєї ма-
сток фахівців. Так в місцях де ще нещодавно була пустеля розцвітала пра-
ця й життя. Од цього оживлення пустині вигравала насамперед держава,
бо під відповідальністю держателя концесії орендарі платили аренду дер-
жаві; за виноградники, сади і скотину платилися значні податки сакими
поміщиками; ремісники і інші підприємці оддавали значну частину своїх
зисків перш усього державі. Вигравали від концесій і самі держателі їх
інакше вони-б не шукали за подібними "подарками". Меліоративні роботи
не були так дорогі, бо робоча сила оплачувалася в розмірі харчування
робітника. Тільки що одвоєвані під культуру землі давали значний уро-
жай. За орендарями остановки не було; про те дбала держава, переселяючи
в рай селянські общини; перспектива вигідності зайняття притягала й
добровільних індивідуальних орендарів з Греції. Переселенцями-ж гре-
ками комплектувалися і кадри ремісників. Перехід же закультивованих
промисловими рослинами площ в спадкове володіння концесіонерів прими-
ряло їх з одходом пахати назад державі, коли вона того схоче. Лише са-
мим египтянам-хліборобам, що робили і на державу і на концесіонера не
була вигідна згадана система й військової і чиновницької роздачі зе-
мель. Своє невдоволення тубольці виявляли страйками, конфлікти між кон-
цесіонерами і селянами були звичайним явищем.

Торговці, ремісники, ростовщики и тому подібний промисловий елемент
в масі своїй збирався в Александрії, що швидко розросталася в світо-
вий порт, один з найголовніших центрів тогочасної світової торгівлі і
найбільший з центрів тодішньої промисловости. Один з сучасників пер-
ших римських імператорів писав: "В Александрії ніхто не сидить без ді-
ла: хто видуває шкло, хто робить папір, хто тче льонову матерію. У кож-
дого своя спеціальність... але у всіх один бог-гроші". В ній були май-
стерні і мануфактури. Александрія володіла таким виробництвом папірису
що з нього жила ціла армія робітників /Г. Сальвіолі. Капіталізм в ан-
тичному мірї. Вид 1922 р. стор. 138 / . Імператор римський Адріан, одвідав-
ши Александрію в 134 році після Р.Хр. помітив, що вона багатіла в той
час, як Рим біднів, а біограф Адріана одмічає опріч того, що в ній навіть
сліпі і подагрики находять собі працю.

До Александрії причалює ціла флотидія річних і морських кораблів.
Предметом зовнішнього торгу були-оливкове масло, раби і тканина. Експор-
тери і імпортери виступають, як посередники між державою і зовнішнім
світом. Існують вже ввозні і вивозні пошліни на предмети торгівлі. Алек-
сандрійські імператори, власники склепів і торговельних контор, та ек-
спортери складають з себе особливу корпорацію напів-урядового характеру.
Монополії, полумонополії і концесійна система промисловости не виключа-
ла й приватної ініціативи. Між державою і виробниками та споживачами
Птолемеї поставили сиду посередників, переважно грецьких дільців, одкуп-
щиків і концесіонерів різного характеру. Наприклад, монополія рослинного
масла в цілому здавалася на одкуп великим підприємцям якогось району.
Рівнолежно з урядовцями одкупщики стежили, щоб здавався сирівець, роз-
преділювався на заводах, виготовлялося добре масло і, нарешті, щоб вироб-
не передався місцевим торговцям-концесіонерам. Одкупщики одвідали перед
державою за свій одкуп в означеній сумі, і удержували на свою користь
все що перевищувало цю суму; за нехватку відвідали своїм майном і май-
ном своїх поручителів. Концесіонери продажі були самостійними підприєм-
цями. Вони одержували свій продукт від одкупщиків, брали лишок на свою
користь, нехватка-ж покривалася ними. Заробляла держава, заробляли одкуп-
щики та концесіонери, лише вся ця система важким тягарем лягала на пле-
чі виробників та споживачів.

Перші п'ятдесят-шістьдесят літ держава Птолемеїв під скарги егип-
тян процвітала. Але вже з кінця III віку до Р.Х. почався занепад.

На час появи Гішлян казна і Птолемеї ще були багаті, але країна впала в злидні. Маса населення, що працювали на державу, одкупщиків, чиновників не витримували - страйкували, тікали в багнища, повставали під керуванням жреців. Римляне, опанувавши Єгиптом, наперекір своїм традиціям, зберігати на провінціях попередній лад, не в силі були зберігти ту вперше в історії пророблену спробу "етатизму", що сам вже валився і на руїнах якого зростали великі феодалні володіння. За римлян позиції етатизму здавалися одна за другою, робилися великі уступки приватній власності в галузі хліборобства, промисловості і торгівлі. Не проявивши себе в галузі економічного будівництва римляне, попустивши проявлятися приватній власності, не внесли в цей прояв жадної системи, через що й не досягли особливих наслідків. /Порівняти працю проф. Ростовцева "Государство и личность в хозяйственной жизни Птолемеевского Египта", в журн. "Совр. Записки", Париж 1922 р. Кн. X/.

ІХ. ГОСПОДАРСЬКИЙ ПОВУТ РИМУ.

З оповідання про заснування Риму видно, що *Populus Romanus*, Римський нарід поєднується на арені історії складаючись з племен; в кождім з них було по 10 курій /у греків Фратрій/, а курія вишала в собі по десять родів *gentes*. У римлян як і у греків спочатку держава уявляє в себе союз родів. Натуральне, майже виключне тоді знаряддя продукції - земля у спільнім та нероздільнім користуванні родів, аж доки рід *gens*, не розпався на окремі родини. Після цього з'являється можливість для окремої родини обробляти землю незалежно від сусідів, і так повстає поземельна власність, але поняття власності було інше ніж нині. В Римі ранньої доби поняття приватної власності прикладалося до тої кількості землі, яку могла обробити окрема родина. Цей *heredium* в ранній період римської історії для сільської родини дорівнювався лише двом югерам садбноі землі /югер = 1 прус. торгу, або 0,23 нашої десятини/; опісля до нього додавався учасок степової землі, якого повний розмір був не більше 20 югерів. Що-ж до лісів, луків та пастівників, то ними кождий член общини користувався в розмірові своїх потреб. Зі зростом рабів окремі *famillae* захоплювали площі, що перевищували потреби родини і не могли бути оброблені її власними силами. Відрізнення від *heredium'a* такі поземельні площі стали називатися латифундіями. Начальники родів, що обиралися зі старійших *senes* - старий / і що з себе складали сенат, поволі починають вибіратися, все з тої-ж самої родини закріплюючи вплив таких родин, що дає початок племенній шляхті. І вже в ранній період ці шляхетні патриціанські /од слова *pater* - батько/ родини пересічно володіли до 30 гектарів /гектар = 1,06 дес./ доброї землі. До Катона латифундіями уважалися володіння в невеликою площю: 50 гектарів складали вже латифундію. Та ось римський нарід стулає на шлях завойовничої політики, одняття чужих теренів, і ідея латифундії розвивається і змінюється самий погляд на поземельну власність. Одняті Римом землі у підбитих народів Італії почасти були зайняті у користування попереднім власникам без права продажу землі, це був *ager privatus*. Останні-ж землі Італії, як і всі землі по-за нею, так званих провінцій робляться власністю цілого римського народу, так повстає *ager publicus populi romani*. Можливо, що в ранній період вся *ager publicus* справді розпреділялася в користування біднішим римським громадянам. Але далі завойованими од чужинців землями держава розпоряджалася в той спосіб, що одну частину відпускала на правах приватної власності кольтоністам з римських громадян; другу здавала в спадкову аренду з 5-10 % від річного зиску; нарешті, останню землю оповідало власність не римської екарбниці, а цілого народу і, щоби вона не лежала необробленою, її вільно було захоплювати, робить *occupatio*, кождому римському громадянину в безтермінове користування за десяту частину врожаю хліба, а п'яту частину масла та вина. фактично-ж одначе мали силу робити

захвати і притім великими площами не всі громадяне, а лише ті, що мали багачько рабів, скоту, реманенту, одним словом багаті та заможні люде. Платня за зайняті державні землі не вносилося, а, таким чином, зроблена окупація без жадних витрат переверталася в спадкове володіння сенаторів і всадників. Так повставало на основі брутального захвату дуже неравномірне розподілення земельних дібр, які зі спадкового володіння по праву давности оберталися у власність. За століття до Христа, в часи Варрона, лятіфундією є вже площа в 250 гект., століттям же пізніш Р.Хр. такої площі для лятіфундії вже не досить, в часи Колумели існують вже такі величезні володіння, що власник в один день не міг їх об'їхати. Люде побогатше в цвітучий період Римської історії, який припадає на II вік до Р.Х. і по II вік після Р.Х. вважають задоволеними своє честолюбство, коли мають великі земельні обшари у всіх підбитих країнах, у богатих родин бувало по 20-30 і до 40 маєтків шноді на всіх провінціях імперії. В переводі на геометричну міру лятіфундіарна власність у найбагатшого з Римлян, Краса-повершувала 250.000 гект., а про Агріппу передають, що він коло Херсонеса Таврійського, тоб-то на півдні України, володів площею в 2.475 кв. кільометрів, хоч це не підтверджується, але й з других джерел довідумося, що там взагалі були крупні римські землеволодіння. Більші лятіфундії приходилися на південь Італії, на острова та на провінції. Вони були переважно поширені там де густота населення була меншою, а було більше необробленої землі і панували також навкруги Риму в Лаціумі. Тут плебеї зруйновані ростовщичеством справді уступили свої *heredia* патріціям, і на 70-100 кільом. навкруги дрібна власність уступила місце лятіфундіям, що трималися на рабській праці. По цьому було зроблено помилкове заключення ніби велика власність панувала на всім півострові, тоді як справді у всі періоди існування Риму не вся імперія була покрита лятіфундіями і, що в де-яких місцях панувало навіть древне селянське володіння.

По аналогії з Грецією натуральне античне господарство Риму являлося рабовласницьким хазяйством. Хоч багачько і може більшість господарств дрібних виробників, селян і ремісників, обіходилися без рабської праці і т.ч. рабовласницькі господарства чисельно не переважали, але ці, рабовласницькі господарства уявляли з себе найбільшу економічну силу в тодішнім суспільстві. Хазяйства, що не мали рабів, норавли їх набути, простуючи до рабовласницького, як вищого типу, господарства. На ринкові господарства дрібних виробників повинні були пристосуватися до умовин, які створювалися рабовласницькою великою продукцією. Так для нашого часу, хоча по своїй чисельности, а в більшости країн і по загальній кількості зайнятих в їх робочих сил, дрібне виробництво і переважає, - на Україні трудове селянство, - але економічно і технічно характеризують стадію розвитку підприємства крупно-капіталістичні. Основою замкненого-оікосного господарства римського з його далеко-сяглим розподілом та спеціалізацією, щоби все необхідне виробити в своїм господарстві. "Ти не думай, що він що-небудь купує", говориться у Петронія про одного лятіфундіярного рабовласника, "все виробляється у нього в домі" /цитую по Бюхеру, 88/. При цім дім це не просто помешкання, як в наші часи, це, як було у греків, картагенців так і у римлян, самостійна господарча організація, об'єднуюча коло себе групу рідних і чужих по крові людей, що спільно проводять господарство на *pater familias*, на батька родини, який не лише розпоряджається всім майном до влодоби, але в рівній мірі навіть життям і смертю всіх членів фамілії; держава окремого індівіда не знає, знає лише сімейові громади і регулює лише відносини між домами, а не поодинокими людьми. Тим більш не знає і право раба-цеї речі в руках пана. Окремий господарь, магнат провадить в своїх лятіфундіях господарство уживаючи до того на правах ріхомої власности: а/ *instrumenta nata* - мертвий реманент, б/ *instrumenta semivocalia* - живий реманент маючий голос, але не розмовляючий і, нарешті, в/ *instrumenta vocalia* - реманент розмовляючий, себ-то рабів. Як мертвим, так і живим реманентом, в

тим числі і уміючим говорити, рабовласники розпоряджалися як хотіли: уживали їх на якусь корисну для себе роботу, віддавали в найми другим, або дозволяли їм взяти самих себе в аренду. Голяндець Т. Помпа, що написав в XVII віці докладну працю про зайняття римських невольників налічує 146 різних функцій, які ними виконувалися. Бюхер каже, що на підставі на- рахів їх число можна би було ще збільшити. Що-ж до загальної кількості рабів, то різних означень тої кількості ми приймаємо як найбільш прав- доподібні висновок Белоха. По його підрахунку в першій віці до Р.Х., ко- ли війни викинули на ринок величезну кількість рабів і по бачно низь- кій ціні, число рабів досягло півтора мільона душ на чотирі з половиною душ свobodного населення, причім на долю Сіцилії, країни лятіфундій, при- ходилося четверта частина всіх рабів. Вся рабська робоча сила римського дому в залежності од місця перебування розпадалася на дві головні групи: *familia rustica* - сільську фамілію і на *familia urbana* - фа- мілію городську. Продукційну роль здебільшого виконувала *familia rus- tica*. В кожній лятіфундії є управитель і його помішник з цілим штатом доглядачів та майстрів, що мають під собою більшу чи меншу кількість ра- бів на полях, виноградниках, в пастухах, куховарах, прядінню, тканню, мають з них кравців, теслярів, ковалів і т.д. *Familia urbana* розпадаєть- ся на осіб, що кермують господарством, і на осіб, що обслуговують пана та пані в домі і на-зовні." В самому домі мають зайняття: управитель дому, портієр, сторожі для покоїв звичайних і для гостей, доглядачі над мебля- ми, сріблом, гардеробом, про стіл дбає шафар, ключник, доглядач комор; в кух- ні товпиться купа кухарів, дроворубів, пекарів, паштетників, існують ок- ремі льокаї до накривання столів, до розрізування страв, до пробування їх, до наливання вина; за столом гостей бавлять гарні хлопчики, танцюрист- ки, карлики та блазні. Для особистих послуг панові маються церемоніймей- стер, різні льокаї, купальники, мастильніки, хірурги, лікарі, ледве чи не для кожної частини тіла окремі, голяр, читачі, секретарі і т.д.

Продовживши цей надзвичайно характерний опис Бюхер/і від 89-90/ під кінець говорить: "Тут, тоб-то в ойкос магнатів відбувалося неймо- вірне марнотратство людської сили; та кінець кінцем завдяки цьому много- рукому організмові замкненого домашнього господарства, підтримуваного грандіозною системою дисципліни та виховання, особиста сила власника ра- бів зростала в багато тисяч разів-, обставина, котра значно сприяла тому, що влада над півсвітом зосередилася в руках купки аристократів". Війна і при тім розуміється побідна була головним з найважніших джерел, да- ючих основу римського лятіфундіарного господарства, невольницький еле- мент. Кажуть що в широких розмірах ведені і при тім переможні війни Юлія Цезаря принесли Римові коло мільона рабів. Ми допіру бачили на чю руку припадали користи переможних війн, виявлені чи то в земельних зах- ватах чи в розподілі рабського реманенту; тепер обернемося і до тих, кому Рим зобов'язаний був своїми побідними війнами, до селянства.

Середня класа суспільности в Римі складалася майже виключно з дріб- ного селянства. З нього-В головним чином складалися ті римські легіони, що дали Римові панування не тільки над всею Італією, але й далеко по-за її межами: на захід-до Великобританії, на сході-до Кавказу та Малої Азії на півночі-до Німецького моря, на півдні-до Єгипту включно. Його строго- патріархальні звичаї та сувора дисципліна стали ґрунтом мужности римсь- кої армії і запівожничо-об, єднуєчих досягнень, які випали на долю Римсь- кої держави.

Селянство було основою Римської могутности, але постійні походи і нові завоювання руйнували його добробут в десятки способів. На головній- ших з причин занепаду ми тут сплинемося. Цасамперед сотні і тисячі рабів, що часто зкнутими працювали по лятіфундіях римських магнатів і при тім рутинними засобами, ненавидючи рабовласників і кленучи саму працю, не мог- ли розуміється дати технічної переваги пересічному рабовласницькому під- приємству в порівнянні з господарством самостійного дрібного селянина, але завдяки надмірному вазиску рабської праці, завдяки тому, що вона була

дешева, -лятіфундіарне господарство мало всеж такм перевагу, бо одні і ті самі продукти сільського господарства воно могло продавати дешевше, ніж господарство селянина, а ця конкуренція зле відбивалася на господарствах дрібних виробників, що иноді мусіли винести деякі лишки свого господарства на ринок, аби за те придбати надостаючих в своєму господарстві напр. ремісницьких виробів.

Потім, відколи Римом були підбиті такі хлібородні провінції, як Сіцилія, Мала Азія, Єгипет, з них римська держава брала відразу контрибуції, а потім податки величезною кількістю хліба. Доставлений в столицю він продавався за пів-ціни, або иноді роздавався навіть за дурно. Це вже була конкуренція і для самих лятіфундій, але зменшаючи ринок збуту для римського хліба, вона так само була і по господарству селян. Впрочім вплив цього підвозу на занепад місцевого сільського господарства обмежується округою самого Риму, до 100 кілометрів. З більших суходутних віддалень Італії за тодішніх кепських ґрунтових шляхів доставляти збіжжя в Рим не було можливости. Рим жив хлібом привезеним дешевим морським транспортом.

Війни, що являлися головним джерелом і підпорою рабськнасицтва найбільшим тягарем падали на плечі дрібного виробника, селянина. Його сили відтягалися від господарства і розстрінькувалися в постійних походах. На нього-ж падала вага ще й військового оподаткування. Як тільки селянське господарство завдяки вищезазначеним обставинам хоть трохи похитнується виступав на сцену ще один, самий жорстокий фактор руйнування селянства-ЛИХВАРСТВО /ростовщичество/. Воно відомо в двох формах. Насамперед в формі *пенит'а*, під котрим розумілося таке боргове зобов'язання по котрому забезпеченням повороту боргу був сам боржник. На випадок несправности його обертали в раба. Поруч з нею виступають лихварські позики нищим класам населення. Це був, напр., хліб позичений солдатowi, що не міг займатися хліборобством, або плебею, який впав в бідність. На випадок з урожаю не вистарчало на віддачу, то несправного довжника чекало рабство. Наведені надзвичайно суворі наслідки боргових відносин являються загальною рисою в первісним праві всіх народів арійської раси. В Римі-ж довгове право служило для патриціїв засобом тримати і дрібне селянство і плебеїв не тільки в економічній, але і в політичній залежності. Цим і пояснюється чому суспільству класичного світу присуще призириливо-негативне відношення до торгівлі, а одночасно воно толерантно ставилося до лихварства. Лихварством бо займалися представники пануючого рабовласницького класу. І цим же є одна з причин суспільної боротьби. Плебеї виступають проти патриціїв і, щоби звільнитися від боргів домагаються, як то взагалі часто робила біднота античного світу, заведення великого ювілейного року.

Крім того, округляючи свої поземельні володіння римська знать йшла навіть далі самої спекуляції. Як що під час купівлі дрібних участків власники не згоджувалися добровільно їх продати, то магнати не спиналися перед тим, що ЗАХОПЬОВАЛИ селянські володіння і без купчих кріпостей, сиділиць. Звичайно робилося так. Коли хлібороб був на полі, магнат вигоняв його жінку і дітей з дому і, спираючись на довершений факт, примушував селянина піти на згоду з ним.

Всі ці і подібні їм причини вели до того, що в той час, як лятіфундіарна поземельна власність поширюється, на другім соціальному полюсі, у селянства, подекуди земля виприсяє з рук. Починаючи з II віку після Р.Х. пензові списки того часу показують постійне зменшення свобідних хліборобів і разом з тим збільшення для військової служби громадян. В цензі

139 року	налічувалося	бездатних	328	тисяч	громадян
154	"	"	"	"	"
147	"	"	"	"	"
191	"	"	"	"	"

Через те, що все господарство лятіфундій провадилося рабським працею

безземельному селянству годі було знайти собі якусь працю на селі, йому лишалося тільки перебраться до міста.

Люде, що мали тільки потомство/нащадків/, а не мали нерухомого майна у римлян називалися "prolet", звідки і повстало і слово пролетаріят. Зруйноване конкуренцією селянство та ремісники, обанкрочені торговці, звільнені раби і т.п. елемент і складав з себе той античний пролетаріят, котрий з необхідности існував в спосіб приватного або державного паразитизму, він майже позбавлений можливості підтримувати своє життя, бо не має підприємницького капіталу, що купує працю за платню. На столичному ринкові в цю пору вже чулися розмови такого роду: "У диких звірів є берлога, а у громадян нічого не зосталося крім повітря і сонячного світла. Ті, кого називають володарями світу, в дійсности не можуть назвати жадного ступня своєю власністю." Думки, під якими підписатися міг член сучасник нам соціалістичних напрямків.

Для передових представників пануючого латифундіярного стану ясно було, що руйнуючи селянство вони рубають гілляку на який сами сидять. І для спасіння станових інтересів, як також для того, доби не допустити занепаду римської держави, з рядів пануючих верхів виходили час од часу люде широкого державного обрїю і бралися за проведення реформи в наслідок якої відродилася б класа дрібних сільських господарів, даючих найліпший боевий матеріал для рабовласницької республіки. Ці люде розпочинаючи боротьбу, за правильно поняті насамперед свої, а тим самим і державні інтереси, звичайно падали жертвою, часом убитими, від руки власного-ж стану, що в цілому не міг піднятися до височини потреб моменту.

З пляном обмеження поземельних захватів магнатами і наділу в громадській землі безземельних вперше виступив Спурій Кассій. Через кілька років за ним Марцій Капітолій. Далі два трибуни Гай Ліціній Столон і Люцій Секетій в 367 році до Р.Х. провели закон, щоби кожен з громадян не міг мати в своїм користуванні громадської землі більше 500 югерів на нашу міру приблизно 125 десятин. В силу цього закону було наділено землею де-кілька десятків тисяч безземельних громадян і після цієї реформи, чому в ряді інших факторів, звичайно, і вона сприяла, наступив самий славний період в римській історії, повний побідних війн. Не довго одначе і не зовсім добре виконувалися згадані приписи закону. Через кілька десятиліть закони Ліцінія купкою богачів з шістьох десятка старинної знаті та в великого числа вільноодпущеників та високочок, розбагатівших завдяки ріжним темним ділам, одміняються, знов запанував захват громадських просторів, а потреба в землі приймала ще більш гострий характер, але аристократичний уряд Риму категорично відмовлявся від наділення громадян з громадської землі. В цих умовах за здійснення земельної реформи взялися два брата Тіберія і Кай ГРАКХИ.

По римській конституції трибунат складався з двох осіб: Один з них представляв інтереси демоса, а другий - аристократії. Ставши трибуном в 134 році до Р.Х. ТІБЕРІЙ ГРАКХ запропонував свій польовий закон, власне відновлення Ліцінієво-Секетієвого закону 367 року. Марши проти себе сенат, що складався з латифундіярних власників, котрі мали бути суддями в своїй власній справі, Тіберій Гракх, ще опріч того мав проти реформи і свого колегу, представника аристократії, що своїм "veto" міг не дати провадити немилу патріціям земельну реформу. Тіберій Гракх провів через народне зібрання досрочне усунення свого колеги і т.ч. закон був ухвалений. По тому закону всі окуповані, що знаходяться в безплатнім користуванні, державні землі одбираються в казну; окупант міг утримати тільки для себе 120 дес. і для кожного з синів по 50 дес., а багалом не більше 250 дес. Одібрані землі роздаються безземельним громадянам учасками по 7 1/2 дес. Цікаво, що ці останні наділялися землею не-----

на правах приватної власності, а на правах спадкової оренди без права відчужувати; кажучи на мові сучасній - на правах націоналізації. Орендарі були обов'язані обробляти свої участки, а з користувачів платили в скарбницю помірну ренту. Для проведення закону в життя була призначена постійна виконавча комісія. Але по закінченню свого трибунського року служби Тіберій мусів стати перед судом за порушення конституції. Щоб спасти себе Тіберій запропонував народньому зібранню вибрати його трибуном ще на один рік, що було новим порушенням конституції. Під час агітації за це римська аристократія зробила змову проти нього і він був забитий. Кай Гракх продовжував боротьбу за проведення аграрної реформи поклавши початок колонізації Сіцилії та Корсики безземельним пролетаріатом. В наслідок переведеного наділення землею черговий цензовий список показав, що кількість дрібних свобідних хліборобів збільшилася на 76 тисяч. І як би закони Гракха виповнялися, Рим знов би оперся на міцний фундамент дрібних селянських виробників, що дали йому мирову могутність. Але не так склалося. Коли за аграрну політику брався якийсь впливовий громадянин - закони тоді виконувалися. Після нього про їх не дбали. Нарешті через 15 літ після їх прийняття чинність Гракхових законів була цілком припинена і землеустройча комісія скасована. Натомість законом Тора II року і законом III р. до Р.Х. окупантам громадських земель були визнані права повної власності на ті захвати. Реальний зміст всякої політичної діяльності зводиться в решті решт до регулювання економічних відносин між людьми. І влада латифундарних власників, що була втілена в римській сенатові, до своїх рук прибрала не лише експлуатацію рабів, не тільки експлуатацію величезних провінцій, але в своїй жадності в ущерб і своїм і державним інтересам і поземельну власність недалекозоро притримує в своїх руках, виключивши од земельного володіння селянство. Такий розподіл земель, створив величезні магнатські латифундії, що велися працею рабів.

Після Гракхів проекти аграрної реформи стали зброєю для політичної боротьби партій. З серйозними намірами ще раз виступив було Клій Цезарь задумавши з деморалізованим пролетаріатом боротися між иншим і тим, щоб зробити широчезні колонізації заморських провінцій. Встигнувши переселити коло двох тисяч бідних родин Цезарь був забитий. Після нього час од часу римські імператори наділяють ветеранів землею зі своїх маєтків, скуповують землі і роздають їх бідним /Нерва/, організують поземельний кредит сприяючи селянству /Август/, дозволяють на купівлю землі одержувати безвідсоткові позики, які б потім погашалися продуктами куплених участків /Олександр Север/, під час Трояна на теренах Беневента на винбарі харчових запасів помімо прямих функцій, ще покладалося виконувати роль установ поземельного кредиту для селянства. Лише всі ці заходи мали випадковий характер.

В городах жили посідачі поземельних дібр, що звалися *aratores* або *possessores*; вони складали з себе чисельну класу, що не жила трудами рук своїх, бо по тодішнім поняттям то було принижуючим і негідним вільного римського громадянина. Навпаки було почесним жити в ренти, яка-б вона не була мала, жити в городі, сдвідувати форум і нічого не робити. Хиба це не нагадує нашого, сумної пам'яті, передреволюційного поземельного дворянства. В Римі всі набувають пошани лише завдяки землеволодінню, тому всі розбогатіші сумнівні елементи прагнули придбати кусок землі. Але опріч цих нетрудових елементів в римській суспільстві, де по Квеналу гідність людини зміряється розміром його маєтків, кількістю рабів, розкішністю його обідів та розмірами одержуваного кредиту /Sat. III, 140/ у всі часи римської державности не перестає існувати і дрібний селянин-трудовик /*agricolae vicani propria possidentes* /, котрий в поті лица сам обробляв свої *agelli* /участки/ виказуючи стійкість подібну до сучасного нам селянського

землеволодіння. Між цим вільним селянством з одного боку, а рабами з другого, переходовим шаром скріплюючим селянські верстви, являється здоровляючий суспільне життя, молодий інститут-поземельного колонату.

По новітнім даним видобутим з недавно знайдених єгипетських папірусів проф. Ростовцев виявив, що в африканських провінціях на землях приватних магнатів і землях римських імператорів уже в I віці після Р.Х. існували господарства засновані на праці колонів. В руки колонів фактично перейшла вся сільсько-господарська культура. З едіктів Костініана Великого /VI вік після Р.Х./ різко виявляється дві категорії колонів: -напівсвобідних і колонів несвобідних /*sergi terrae* -раби землі/.

Перша категорія напів-свобідних колонів обробляли землі магнатів, як спадкові арендарі, будучи прикріплені ними до землі. Магнат одержував од них фіксовану рату за користування землею, причім збільшувати її він не мав права. Колон не міг покинути раз зайнятий участок землі, а магнат зі свого боку не мав права такий участок відняти від колони; коли магнат і мав яку владу над особою колони, то лише посередньо, як власник землі. Крім аренди колон мав право поверх того набувати різне нерухоме майно ще й в повну власність; мав також право колон виступати проти магната з цивільними ісками. В тім-же кодексі стриваються постанови відносно колонів несвобідних скеровані до того, аби урівняти їхнє становище з першою категорією. З 367 року при імператорах Валенті та Валентині ці останні були остаточно обернені в кріпаків і по своєму положенню вони все більше наближалися до напів-свобідних колонів, повставала, таким чином, одна група просто колонів.

Ії прикріплення, закріпощення було в інтересах латифундіарних власників, яких положення набувало прав феодалів, бо тогочасна фінансова політика римської держави покладала на магнатів всю одвічальність за те, щоби від земель поземельні податки поступали ісправно. Колонат пережив римську імперію. Він був переходною формою від рабовласницької організації виробництва до тої феодалної системи господарства з кріпацтвом, яку принесли в собою заваливші римську державу германці. В епоху середньовічного європейського феодалізму колонів ми потім бачимо уже в групі кріпостних вілланів..

В II віці до Р.Х./ власне в 147 р./ Влада стала римською провінцією. Зрозуміло, що й засноване греками на північно-Чорноморським побережжю Босфорське царство так само мусіло опинитися в залежності від Риму, хоч і не без боротьби. Особливо дався у знаки римлянам цар Мітрідат /135-63 до Хр./ . Але й після нього римські легіони не раз побували на українському побережжю: звідци, між иншим, подужавши фарнака, Флій Цезарь доносив сенатові: *Veni, Vidi, Vici* . Міста Ольвія, Херсонес, особливо Пантікалея вели звабили збути хліба і рабів у Рим. Сам царь Босфору був головним експортером і керовником торговельних операцій. Поруч з ним у Пантікалеї виступають торговці з власними експортними конторами, є ремісники. Частина пантікапейських громадян і притім найбільш заможні на прилягаючих теренах веде хлібне і скотарське/ особливо по коневодству/ господарство. Але в протилежність Італії *vici* в степу не ставили; з цілою родиною і кріпаками туди виїжджали на літо, жили в юртах, орали, сіяли, косили, тримаючи постійно зброю на по-готові, і з урожаєм поверталися на осінь назад, до міста. Коли весь вплив перейшов до Візантії-Херсонес виступає на перше місце серед інших міст Чорноморщини залишаючи далеко позад себе навіть Пантікалею..

ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВІ ВІДНОСИНИ.

В протилежність стародавній Греції, що досягла ступіню капіталістичного господарства, за весь час свого перебування на історичній арені

Римська держава лишається в періоді ойкосного господарства. Як господарство магната, так і господарство селянина, в рівній мірі дотримувалися тогочасної аксіоми, що добрим господарем є той, хто по можливості нічого не купує зі сторони, а все продукує у своїм власнім господарстві. Але в часи з II віку перед Різдвом Хр. і до II віку після Р.Х. Рим об'єднав під своєю державністю майже півсвіту і в ньому не могли не виникати відносини обміну, розподілу праці і по місцю і по предметам та промисловості. Поземельні відносини, яким ми вже присвятили належне місце вище, як і саме хліборобство, були пануючими в Римі, як і взагалі в античному світі, але побіч їх існували і відносини торгівлі та промисловості, хоч не в такому розвиненім вигляді, як то бачимо ми в епоху капіталістичну. Навіть в добу розцвіту Рим не був державою-виробником, лише споживачою. Тому торгівля мала більше значіння, а ніж промисел. Але все-ж повставша під могутнім впливом Греції і торгівля постійно мала пасивний характер: сами купували, а продавати, вивозити майже було нічого. Не повстало в Римі навіть окремої класи торговців. Все що не було предметом дрібної і розносної торгівлі, яка вважалася негідною вільного римського горожанина, лишалося в руках патріціїв, тоб-то голов найбільш сильних хліборобських господарств. Вони в себе переробляли свої лишки сирівців і обмінювали на інші галузі промисловості; все оберталося коло *domus*, під яким розумілося і родину і власність, і храм, і майстерню, коли вона була. Така організація виробництва не допускала існування підприємців, які хотять купувати право користуватися з чужого капіталу для цілей продукції і пізнішого обміну. Тому на протязі всієї історії Риму обмін торкався лише поверхні господарського життя не втягнувши в себе самостійних окремих господарств в сучаснім нам змислі; хоч були й грошові відносини, надбані грошові капітали, фінансові обороти, але все те не служило для дальнішої продукції.

Перше появлення грошей по думці історика Моммзена / *Geschichte des römischen Münzwesens* / припадає у римлян на часи від Сервія Тулія до уложення XII таблиць / приблизно 520-450 р. перед Хр. / . Найранішим монетним металом була мідь / мідний ас / ; по опануванні всею Італією од міді перейшли до срібла; за світового-ж панування, в часи імператорів од срібних переходять до золотих монет; епоха натурально-господарчої реакції, що наступила починаючи з III віку після Р.Х., повертає суспільство знов до первісного стану, обміну річі на річ.

Приблизно коло III віку до Р.Х. багатство римлян набиравалося переважно в чередах скотини, що з природи річей, мало лише обмежений розмір. Гроші служать знаряддям для порівняння вартости товарів, які обмінюються безпосередньо один на другий; іноді ними оплачується різниця у вартости річей природи під час обмінів, що виступають, як рідке хвище, на ярмарках, які одбуваються коло храмів, - в Римі такі ярмарки одбувалися біля храму Діани та Авентинській горі. Куплені річі оберталися в родове майно, що переходило од батька до сина, а збуватися могли лише з додержанням урочистих формальностей. Назиті гроші не йшли в виробництво, а переховувалися в скринях, або в банкірів, або нарешті їх позичали. Поминаючи випадки кабальних позик, про які говорилося вже вище, серед вільних громадян існували ще безвідсоткові позики, не регульовані правом-добресусідськї позики; віддача їх залежала від чесности довжника, поскільки він оправдував *fides* - певне довірря, яке йому було зроблено. На таких шаблях економічного побуту у всіх народів борги не рсбляться для цілей продукції, а лише для споживи. Их трудно було повертати навіть без відсотку. Наложення-ж відсотку звичайно тягло за собою невиплатність і загрожувало особистій свободі боржника, от через що побирання відсотків по позикам прирівнювалося де-якими письменниками / Катонем / до убивства людини.

Після переможних війн, що дали панування над Галією, Африкою, та Азією, багатство Риму досягає найвищого ступня. З підбитих країн, як

здобича, військова контрибуція, або як плід грабунку, або як налог-припливає до Риму кольосальна кількість золота та срібла. Багатства підбитого світу належать Римові і нічого не треба лишати переможеним-такий був погляд сенату. В той час, коли в нашу капіталістичну епоху, процес грошового надбання будується на систематичнім присвоєнні частини робочої сили підприємцем, в античному світі весь процес надбання капіталів ґрунтується на грабункові і військовій здобичі. Таки власне засобом були надбані і багатства Риму досягши коло 91 року до Р.Х. свого максимуму. Раптовий грошевий наплив, що хлинув в країну бідну, застав римський нарід не готовим до його доцільного вжитку і тому не повстав капіталізм. Патріціанські фамілії промисловість і торгівлю вважають зайняттями, що були нищими їх гідности, через те торговельно-промислова діяльність попадає в руки стапу всадників, які брали постачання армії харчовими і військовими припасами, переймали на себе систему одкупів податків і налогів, позичали гроші царям підлеглим Риму і взагалі були клясою фінансистів, що як і нинішні, мали значний вплив на політичне життя.

Нище всадників була юрба инша, що слідувала за армією в її походах і займалася дрібною торгівлею, якою гербували вже й всадники. Великі багатства скорше повставали по-за Італією, в провінціях, завдяки одкупу налогів та лихварським позикам вассальним царям. В гонитві за багатствами всіх країн в добу Ціцерона/107-44 пер.Хр./ склалася спеціальна кляса *negotiores* і *publicani*, що оперувала значними коштами і організувала цілі кредитові товариства на манір спекулятивних сучасних банків. "*Credite mobiliers*". Якими сумами в той час оперували видно з того, що Пінніус зробив позичку городу Нікеї в 3.000.000 сестерцій/-2 мільона зол.Франків/. В добу Сули існувало товариство *Asiani* з остільки великим капіталом, що могло позичити самій Римській державі 20 тис. талантів, тоб-то 125 міль. зол. Франків; а через дванадцять років пізнійш розміри позички воно підіймає до 120 тис. талантів. Дрібні капітали, каже Полібій, оберталися в акції товариств так, що цілий город був зацікавлений в різних фінансових підприємствах, якими керувало кілька більших фірм, про котрі находимо повні відомости в працях Ціцерона, як рівно і відомости про всіх лихварів та спекулятив. Римські банкіри підтримували зносини з грецькими банкірами, що по виразу Сальвіолі/івід.27/ пройшли крізь огонь і воду, і які в ділі спекуляції та лихварства відносно римлян грали роль учителів. Де-які з банкірів, каже Сальвіолі/івід.27/"робили банківські операції між Римом і Малою Азією, трасуючи векселя на Рим, або виплачуючи потім, котрі були трасовані на городи Азії, за що брали солідні комісійні." По словам Ціцерона-рим мав до 2.000 богачів, що керували всею державою. Про діяльність одного з них, Аттика, завдяки його листуванню з Ціцероном і дійшовши до нас його біографії, написані Непотом, ми маємо вичерпуючі відомости. Він походив зі стану всадників, котрих могутність була представлена публікачами, про яких Лівій писав: "скрізь де полвить-ся хоч один з них, там справедливість і свобода перестають існувати для всіх." Він мав добру освіту і уникаючи політичних страстей Риму переносить свою діяльність до Афин, де грає роль філантропа, бо мав спадщини два мільона сестерцій, яку суму вміло збільшує. Свої гроші він поміщає подальше од політичних завір'ях: в Епірі, Кіпрі, в Балканських провінціях і в де-яких частинах Малої Азії. Він робиться крупним землевласником, але по-за межами Італії, де часто мали місця конфіскації. Другу частину своїх грошей він залишає для одкупу налогів і для оренди державних земель. Аттік спекулював з публіканами і брав участь у всіх операціях всадників в Греції та Азії; він позичав приватним особам і установам в Делосі, Македонії, Епірі, Греції, Ефесі. Позичав він за 3-4 місячних, що не було негідне для чести римлян, звичайно бравших з городів Сходу по 4 % місячнихноді цей відсоток сягав 75 % річних. Його значна емста залежала од ризиків, рідкості грошей і відсутности конкуренції.

Бажаючи монополізувати справу з позиками всадники організували синдикат, що регулював височінь процентів. Коли Аттику Ціцерон докоряв, що він не цурається й дрібних інтересів, то Аттік на те відповів, що великі ріки повстають з маленьких течінок. Він брався за устрій боїв гладіаторів, мав школу рабів і бюро для переписки поетичних творів любовного, або сатиричного характеру. Він приймав спадщину од безрідних матерів, удов та старих дів, що шукали любовників. Розбагатівши таким чином він повертає в Рим, сторониться політики, до маєтків в Єгипті прибавляються ще маєтки в Римові-будинки. Вийнявши під старість гроші з кредитових операцій і непевних позик він накупує землі і дома в Римі і Неаполі. Аттік купував землі коло міста, що давали більший зиск, також йому належали маєтки в Нумандії, що славилася вином, в Тоскані, в Апулії, в горах Реата і в Калабрії. Він арендував також державні землі в Італії, що після, як вже говорилося раніш, були присвоєвані їх держателями. Окрім того він купував дачі в Анціумі, в Байях і в Кумах, відомих своїми купальнями. Переконавшись в слабій доходності земель оброблених рабською працею, він передає їх в обробку кобонам, а на других заводить скотарство. Аттік думав лише, щоб збільшити свої маєтки, бо од розміру їх залежало положення людини в родиннім світі, і, кінець кінцем, зиски Аттіка сягали в рік 12 мільонів сестерцій/або 2.400.000 зол.франків/.

Такий портрет одного з крупніших дільців-епохи од занепаду республіки і до установлення імперії, він дає нам уяву об тих комерційних підприємствах, котрі провадилися в першій віці до Христа. Історія Аттіка є типовою історією багачів того часу, історією стану всадників, якого головою уважався Аттік. Стану третього-грошової буржуазії, що відтиснула на задній плян другий стан-родову аристократію. Ця-ж історія може служити ілюстрацією поміщення капіталів: в землю і в ростовщичество. Більш крупні лихварі звалися *equites*, дрібніші звали себе *negotiatores*; до останніх належали *italici qui negotiantur*. Вся ця крба негодіантів роасипалася по світу сягаючи Галії, Германії, Іспанії, Малої Азії, Босфорського царства, Далекого сходу, добираючись до Норвегії, по Нілу аж до Великих озер, до Мадагаскару, Індії, і, нарешті, Китаю. Вона мінала гроші, торгувала,, переодгалася в костюми послів. Що цих негодіантів було багачко свідчить слідувчий випадок: у 88 році до Хр. в Босфорськім царстві, сивавшій тоді і на частину Малої Азії, в один день по приказу Мітрідата було забито-- 80.000 *italici*, по другим даним навіть 150,000, -обидві цифри безсумнівно прибільшені. Гроші йшли головним чином для різних фінансових операцій, якими займалися публікане, що переважно бралися за всякого рода одкупа, але иноді і за устрій шахт і солеварень, за обладнання портів, водотягів і т.п. Торгівля безпосередне займала другорядне місце, а після неї вже йшли підприємства промислового характеру.

ПРОМИСЛОВІСТЬ в Римській державі не мала для себе сприяючих умовин. "Всякій промисел, каже Дівій/XXI, 63/уважали наші предки не гідним". Поруч з призирством до ремісництва ширшому розвитку перешкоджала незмінність техніки на протязі довгих віків. Завдяки цьому виробництво індустриального характеру трималося в формі домашньої та ремісницької продукції. Як иноді й здається, що останні форми уступають місце більш поступовим, то діло йде про явища не марчі глибоких корнів. Це звичайно наслідок короткочасного зросту мійських багатств; зникають багатства, зникають і ці явища. Звідци бере собі пояснення чому домове виробництво зперто трималося по селах і чому в періоди занепаду знов поверталися до нього і по містах. Існували імператорські мануфактури для виробництва зброї і амуніції арміям, бо не було приватних майстерень, які-б змогли все те постачати. Товариства на паях експлюатували шахти, напр. по здоблчі срібла, як то було в Карфагені в Іспанії, причім на де-котрих з них було зайнято до 40.000 чоловіка. Але задавала тон епосі несвобідна праця-рабів, вольноодпущенників та клієнтів, -що працювали в маєтках та закладах магнатів. По закінченню польових работ, щоби не годувати

рабів даром, їх звичайно одправляли в майстерні, ергастули. Тут йшла переробка сирівців. Т.ч. на протязі всього процесу виробництва продукт ні разу не міняв свого власника; виробництво, торгівля і лихварство все те зкупчувалося у руках багатого землевласника; рента і прибуток були в одних тих же руках. Істнували також і свободні робітники: красильщики, вальцильщики, плотники, срібники, робітники по залізу, по міді, по дереву, по слонової кости, виробляючі меблю, глиняний посуд, шкляні вироби, коси і т.д., що іноді складали з себе колегії, живші в певних вулицях та провулках. Але ці античні колегії чи корпорації не мали професійного характеру, не дбали про підвищення зарібку, не давали захисту своїм членам, не було контролю виробництва і не робилося регулювання конкуренції—одним словом вони не мали характеру середньовічного цехового об'єднання ремісничої праці. Кожен організував майстерню, як умів, і призначав ціни, які вважав доцільними. Колегії ці були органами не промислової політики, а господарювання; вони забезпечувать виконання деяких громадських обов'язків. Свобідна праця утримувалася в ремісництві, бо тут більш ніж в яких інших підприємствах праця раба не об'єднаного, недотепного і нездатного до складної роботи була мало продукційною і більш дорогою ніж праця доскональніша по якості. Праця рабів не могла конкурувати з працею свободних ремісників, — от чому соціальне питання античного світу полягало не в боротьбі свободної праці з невольницькою, а в боротьбі між землевласниками і безземельними.

Капітал, продукт створений попередньою працею, що служить для даль-

 нійшої продукції, істнує з найдавніших епох людського існування. Інша річ КАПІТАЛІЗМ, явище порівнюючи недавнє. Капіталізм істнує з того часу, коли одна кляса суспільства має монополію на знаряддя виробництва, а трудова кляса їх позбавлена і коли виробництво провадиться в цілїх обмін на широкім ринкові, причім промисловість виступає одокремленою од хліборобства—все це явища нашої сучасности. Але в римській господарстві не повстало широкої вільної пролетарської верстви, там робітником були або раби, що одержували не зарібку плату, а утримання натурою, або ремісники, мавші знаряддя продукції і працюючі на замовлення, а іноді під безпосереднім доглядом заказчика. В нїм, як правило, виробництво провадиться самим землевласником і для потреб свого господарства; його виріб не є товар призначений для обміну і коли те трапляється то лише, як виключення. Конкуренції не істнує. Високий відсоток на позики, шалені зиски од підприємств публіканів, від одкупу податків та торговельних операцій, роблять невигідним вложення грошей в промисловість, не вигідним розвиток промислового капіталізму. Що правда Рим мав значний капітал, але в первісній його формі, в формі лихварського і торговельного даючого відсотки капіталу; обидві ці форми капіталу і попередники капіталістичної промисловости, а не самий капіталізм. В окремих випадках, в найбільш крупних міських осередках по великому морському шляху повстають і більш поступові форми промисловости, ніж ремісництво, в яких змішуються елементи капіталістичного підприємства з елементами ремісничього ладу, але ці окремі випадки не характеризують суспільного господарства і не порушують картини пануючої ремісничької форми виробництва.

В ній праці, а не капітал відіграє першорядну роль; для неї через те можна прийняти без жадних застережень теорію цінности Маркса, що виріб є лише продукт праці, а цінність є кристал праці, бо капіталізму, як правила, ще не істнувало. Патріції, що заміщали професійних торговців, провадячи подеколи обмін, не мали критерію, щоби знати вигадать вони при тім, чи програють, бо тоді не знали ще ціни товарам, яку дають, напр., наші часи конкуренції. Обмін з поміччю грошей істнував, правда не виходячи за межі города, але грошове господарство даючи надбання не давало надбання з цілїю дальшого виробництва і тому грошове господарство, як правильно указав Маркс, ще не є капіталістичним господарством. Для останнього не вистарчало ще й спеціальної кляси промислової буржуазії. Потреби-ж грошевої господарки мали до своїх послуг досить розвинену кредитсву

сістемі. В епоху Ціцерона роль позичальної розписки виконує *permutatio*, були в ходу папери на предявника і чеки, були біжучі рахунки, існували товариства на вірі і на акціях, були вже банки, банкіри і міндали. Діяльність банкірів не одокремилася ще од діяльності ювелірів, що теж приймали внески і одкривали рахунки; так само вона не сепарувалася і од діяльності міндалів. Первоначальна діяльність банкірів полягала в розмінні грошових грошей, потім з їх допомогою робляться позики під залог, зберігаються у їх гроші і робляться через них виплати третім особам. Банкіри-ж виступали маклерами при всіх грошових операціях римлян, навіть договори по закону укладалися в присутності банкірів, як нині при допомозі нотарів. Присутність банкіра в таких разях гарантувала проти обману в вартості монет, які були дуже різних взірців, часом фальшиві, або лише позелочені. Закінчуючи на цім характеристику торговельно-промислової діяльності Римської держави ми ще раз підкреслюємо, що вона не вийшла зі стадії торговельного і лихварського капіталізму; торговлі і лихварству належало те місце, що нині займає промисловість; торговельно-промислова культура, що була відома античному світу була культурою міських осередків росташованих насамперед коло водяних шляхів; Нарешті, а ні торгівля, а ні обробляюча промисловість на протязі всего існування Римської держави не вийшла з підлеглости хліборобству і були пристосовані і доповнюючими до основного зайняття римлян, сільського господарства.

НАТУРАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКА РЕАКЦІЯ.

По загальному прийнятому погляду занепад Риму і повернення назад до натурального господарства відноситься на часи починаючи з III віку після Христа. Правильніш говорити, що Рим занепадав, підіймався і знов занепадав, говорити про цілий ряд процесів занепаду і про многопричинність явища. Кольосальні багатства Риму повстали завдяки війні і підтримувалися лише війною, а не продукційністю господарства. Вони мусіли впасти, як тільки війна перестала їх підтримувати. Рим надавав римським спекулянтам перевагу перед чужинцями в грошових стосунках з провінціями, забороняв вивозити дорогоцінні метали, приймав і інші заходи примітивно-меркантилістичного характеру, щоб задержати в країні нагромачені дібра, але все те було без наслідків. Рим тільки ввозив і нічого не вивозив і ця пасивність торговельного білянсу повертала назад невіджимим країнам позабирані від їх грошові багатства. Дорогоцінні метали в Риму йшли на переферію, щоб більше не повертатися назад. Потім, занепадом селянства, як основної боевої категорії, Риму прийшлося перейти на сістему найнятих зовнірив. Маючи на увазі обшари держави кало II-III віку після Р.Х., її уже, економічно підірваній, прийшлося утримувати армію в 600 тис. вояків, на що були потрібні значні кошти яких не завжди вміли берегти. Вступ на престол нового імператора часто лештував кольосальних видатків.

Преторіянці в таких разях обіходилися дорожче ніж війни. Так, напр. Септімія Север в один раз видав їм по верх 400 мільонів сестерцій/більш 100 млн зол. Франк./; він дотримувався правила: "Робіть солдат багатими, а ято се инше не думайте". Війська продавали свою підтримку тому чи иншому претенденту на імператорський трон з публічного торгу. Опріч їх скінцьк ще коштував чисельний двір з нечесними придворними і мільонами хиліс рядовців. Розбещення передалося люмпенпролетаріяту м.Рима, котрий став ділягтися вже нетільки дарової роздачі хліба, але навіть парюмерії-пхлц станні роздавалися навіть мужчинам. Скупчення людности в Римі при ніх пхлц ствості тоді білизни давало силу заразних хвороб. Для боротьби з похесь ам і, щоби здобути собі популярність в народі, один з римських імператорів торстокий Каракала, побудував грандіозні, непотрібно коштовні бані, зб асамнами, що як який, то вмщав в собі до 2000 душ, де не лише милься

але й робили гімнастичні вправи. Для поповнення постійного дефіциту в державнім бюджеті розуміється зверталися до податкового і взагалі фінансового преса, але те не помагало. Податки на спадщину сягали до 20 %, податок на спожиття - 1 % і по третє-ще існував податок на землю. Рим мав архаїчну систему фінансів. Вона була збудована не на державнім оподаткуванні, а на системі одкупів. Приватна компанія одкупщиків, що складалася звичайно з всадників, брали в оренду посередні податки, таможенні пошлини, портові, а також і в експлуатацію і казенне майно. Така невиробленість фінансової системи, при пасивнім торговельнім білянсі, ставила державу в неможливість покрити всіх повстачих потреб, і імператорам іноді приходилося пускати в продаж свої власні родові маєтки/Тацит/, продавати дворцеві меблі і навіть вбрання імператриці/Антоній/, захоплювати багатства приватних осіб і храмів, добувати гроші шляхом проскріпцій, -аби тільки хоч тимчасово вийти з фінансової скрути. З провінцій все золото і дорогоцінності стягувалися в Рим, якого дефіцит, як бездонна прірва все те споживав. У кого були гроші той ховав їх, аби уникнути доносів, проскріпцій і конфіскацій; тих хто мав надбані гроші, або вивозив -карали. По як монета з шляхетних металів зникла -ввели низькопробну олів, яну монету посрібрену зверху, ввели також папірові гроші, при чім, каже Сальвіолі /і вид 167 / "розвивали теорію, що вартість грошей встановлюється імператором по його волі." Заборонивши торговцям тримати на руках більше 1000 боллес/-50 зол. франків/ імператори тим самим припинили всю торгівлю. Для більш значних актів купівлі, продажі верталися до золота і срібла, але воно вже виступає не як монета, а йде на вагу. В епоху імператора Юліяна, в 363 році, по всіх городах появляються офіціальні вимісники металу. Зі зникненням з обороту грошей з дорогоцінних металів, не тільки на селах, а й по містах запановує натуральний обмін. Квартирна платня городянина, чи оренда колона, податки державі -все це носило форму натуралій; в формі -ж натуральних повинностей будують дороги, мости, ведуть майстерні.

Натурою-ж виплачуються і податі урядовцям, платня солдатам, учителям, виплачують з державних магазинів, що стали свого роду касами. Все управління державою обернулося в одне величезне господарство. Держава, каже Сальвіолі /і вид 171 / обернулася в один величезний фаланстер, значно більший ніж античні східні монархії". Громадяне були повернені в робітників держави, праця їх не оплачувалася, а була обовязковою. Внутрішнє виродження з одного боку і натиск молодих германських народів з другого приводять до загибну Західної Римської імперії, що датується 476 роком після Христа. На її руїнах розпочинається новий цікл історичного життя, який починається так званим Середньовіччям. Тим часом Східня Римська імперія ще утрималася, в її головне місто, Візантію, переніс ще в 330 р. нашої ери свою столицю Константин, що й нині зветься Константинополем.

Господарству Візантії присвячено ряд праць, одна з новіших належить німецькому ученому Брентано *Die Bysantinische Volkswirtschaft* 1917/. Економічна сила Візантії базувалася на грошевім, торговельнім і ремісничким господарстві, хліборобство мало другорядне значіння. В ній констатують розвинені банківські операції і спекуляція була справою навіть деяких імператорів. Торгівля сягала аж до Китаю, при чім китайці по морському шляху доставляли свої товари до Цейлону, а звідти забирали араби та перси, од котрих вже через Сирію одержували крам візантіяці. Од них вже передаються товари по Середземному морю до Венеції, Генуї і т.д. Коли замість арабо-персів посередництво в торгівлі з Далеким Сходом перебрав на себе Египет венеціяці скористалися з того і почали уникати посередництва Візантії. Відомі також торговельні договори Візантії з Українськими князями. З документу кінця IX віку після Хр, який походить од префекта Константинополя, видно, що в ту пору існували вже цехи і цехове ремесло. В 1071 році турки-сельджуки завойовують Константинополь і втікачі, прибувши до італійських місць над Середземним морем, до Венеції, Генуї, Тройто і т.д. заносять туди свої торговельно-промислові уміння. Італія на

думку Брентано дає початок новому капіталізму. Можна гадати, що ману-фактури Венеції XI віку по виробці шовку, шилімів, шкляних виробів були занесені з Візантії. Армія і флота Візантії були організовані на некрутстві, а комплектувалися по найму. В виробництві й торгівлі існували державні монополії. На те, що візантійське господарство є кільцем в довгій ланцюзі господарського розвитку народів, показує між иншим ідея справедливої ціни. Бере вона початок з практики провінціальних городів античної Греції, знаходить собі відбиття в філософії Плятона, переходить в Рим і римське право; з рецепцією останнього Візантією, де Юліян був відомим неоплятоником, ідея справедливої ціни переходить в Візантію, звідки попадає в середньовічні богословські трактати, напр. блаженного Августина, нарешті стає до вжитку і профанів.

Х. ГОСПОДАРСЬКІ І СУСПІЛЬНІ ДУМКИ АНТИЧНОГО РИМУ.

До своєї вдачі практичний і утилітарний Римський геній одначе в обсягу господарських і суспільних думок дає надзвичайно мало. Кілька праць в області прикладного хліборобства, - от майже і увесь його чисто економічний багаж. В обсягу загально-філософських гадок Рим виступає учнем Грецьких філософських шкіл, має у себе продовження стоїчної і епікурейської шкіл, які для зрозуміння господарського життя одначе не дають нічого. В римській праві подекуди трапляються економічні поняття; по визiranі вони тільки свідчать, як далеко слабійше була розроблена економіка в порівнянні з системою права і що нею спеціально не займалися. Християнство лише, повставше на далекій римській окраїні і не належне властиво римському народові, уявляє з себе захоплючу суспільно-економічну ідею і разом практичну концепцію. Римське право пережило Римську державу, про християнство можна сказати се ще в більшій мірі; право пристосовувалося до життя і трансформувалося, а християнство, як побачимо далі, ще дужче. Почавши з думок поодиноких письменників римського світу, ми сплинемося потім на економічних ідеях в праві, щоб перейти, нарешті, до суспільного моменту в християнстві, повставшим в другій половині існування Риму.

ЦИЦЕРОН / 107-44 до Хр. / схилився до стоїцизму, був знаменитим оратором і адвокатом, боронившим інтереси капіталістів. "Цицерон, каже Огкен / і від 51 / був буржуа з голови до ніг". Написав книгу "*De officiis*". Як взагалі в старину більше ходило про те, личить, чи не личить якась праця свобідному громадянину, а зовсім не про продукційність праці, з такою міркою і він підходить до різних галузів господарювання. Самим гідним заняттям для вільного громадянина він вважає хліборобство, поза тим іде велика торгівля, щоби з її заробітку набувати потім землю. Але мало торгівля, як кожде ремесло і праця за гроші, є так само не гідні людини, як і лихварство. У нього впошамі лятіфундіарні власники, кляса великої грошевої буржуазії, по за тим останне не варто уваги. Для нього в підбитих провінціях існують - одкупщики, лихварі, постачателі армії і Риму і т. п. хижакі, але він забував про існування там римських же колоністів-хліборобів. Обороняючи одного зі своїх клієнтів-всадника Цицерон промовляв між иншим так: "Він вів масу діл, одержував силу концесій, мав паї в експлуатації казенних статів; він давав у позички народам; в більшості провінцій вложені були його капітали; нарешті він кредитував царів." Згадуючи про капіталістів Цицерон обовязково додавав: *Populum honestissimum et optimissimum!* - першорядні і високоповажні люди. "Могутний і великий одкупщик" - говорить він про одного з великих фінансових лихварів. "Боги безсмертні, що то були за люди", благоговіє він згадуючи публіканів і банкірів. І т. д., і т. д. Говорючи про Цицерона як захистника клясових інтересів римських хижих капіталістів проф. Віппер / Очерки історій Римської імперії, стор. 132 / каже: "Здається, в жадній з літератур не можна знайти такого горячого панегіриста представникам капітала, такої сактіментальної розрисовки їх діяльності, їх безпощадного, під час

страшного діла".

Спеціально економічна література представлена творами подвійного характеру: *Scriptores de re agraria*, повставші в імператорські часи, щоби дати статистично-землемірні підстави для державного оподаткування, сюди належать праці Фронтінуса, Граматікуса та Флякуса, - і *Scriptores de re rustica*. Обом цим напрямкам прикладного господарства є більше місця в історії хліборобства, а ніж в історії політичної економії. Для останньої досить коротко спинитися над письменниками

de re rustica.
Marcus Porcius Cato КАТОН/234-149 до Хр./написав книгу "*de*

agricultura", присвячену інтересам рабовласницького латифундіарного господарства. Її окремі місця для свого часу стали ходячими фразами. У нього намічається черга господарств по їх продукційности. На питання, яке господарство найбільш вигідне він дає відподідь: добре скотарство, потім пересічне, за ним кепське, а лише на четвертім місці у нього стоїть хліборобство. На питання в чім полягає добре хліборобство, відповідає в добрім плузі; по-друге-просто в плузі; по-третє-в загнюванні. "Батько дому мусить радо продавати, але не охоче купувати". По Катону той чоловік уважається користним членом суспільства, що залишить після своєї смерті більше, ніж він одержав з роду. Воли і плуг по святам одпочивають, але раб ніколи, навіть у свята, не мусить лишатися без роботи, раб, на його думку, мусить працювати, або спати. Два других письменника цієї ж групи-ВАРРОН /116-27 до Хр./ і КОЛУМЕЛА /жив в середині першого століття після Хр. в Кадісі Іспанським/ переважно займаються технікою рабовласницького хліборобства. Однак у них ми натрапляємо вже на признание, що вільна праця є вищою і продуктивнішою над невідільницьку. З тих дванадцяти книг, які Колумела написав під назвою "*De re rustica*" - "римське сільське господарство в порівнянні до грецького, як останнє виявлено в праці Ксенофонта "Економія", виступає значно вищим. Колумела переконаний, що в занепаді римського хліборобства найбільш винна рабська праця. Він порівнює хліборобство велике і дрібне і вбачає перевагу на боці останнього. Тому він категорично висловлюється за малі господарства. Як в нові часи фізіократи проти суспільної деградації своєї доби вбачатимуть ліки в підтримці хліборобства, так три згаданих письменника-Катон, Варрон і Колумела пройняті вірою, що відродження римського хліборобства добре вплине на захитані старо-римські чесноти і оздоровить все громадське життя.

ПЛІНІЙ СТАРШИЙ, що жив з 23 по 79 рік після Р.Х. в своїм творі "*Naturalis historia*" каже, що "добре обробляти землю-необхідно, обробляти ж її найкращим способом-невигідно." Очевидячки йому вже була доступною думка, нині кардинальна в сільсько-господарській економії, інтенсифікація сільського господарства нї за всяких умовин часу і місця являється економічно вигідною. В історичній фразі Пліній указує на ту небезпеку, яку уявляли з себе латифундії, що оброблялися рабською працею. *Venimusque confidentibus, latifundia perdidere Italiam jam vero et provincias*. Латифундії згубили Італію, а також і провінції-таке проникливим оком констатував Пліній. Згадавши старі часи Риму, коли нива оброблялася вільними селянами, дававших воєвничих легіонерів, Пліній далі ставить порівняння: "Нині-ж роблять те -ж саме зі скутими ногами, звязаними руками і затаврованим обличчям, а ми дивуємося, що нема прибутку від рабської праці такого, який давала праця вільних хліборобів". Замислюючись над поспуттям добрих звичаїв своїх земляків причину тому шукає Пліній у вжитку золота. Вік безпосереднього обміну товару на товар йому здається вищим від доби, коли настали гроші. З економічних міркувань радить запобігти відпливу грошей за грانیцю, -цим попереджає він пізніші порляди меркантилістів.

ГОРАЦІЙ, поет і дрібний власник, виступав проти захоплення спекуляцією і грошовою наживою. Він обурювався проти ходячого тоді львунга: "Громадяне, перше наживайтеся, багатійте; зпочатку капітал, а потім добрі діла". Він проти культа капітала / *sed in avaritia* /, котрий дає чоловікові жінку, придане, друзів і кредит, дає йому підвищення в званні, примушує вірити всіх в красу, красномовство і інші гідності богачів.

СЕНЕКА / род. 54 г. до Р.Х. умер 39 р. після Хр / був одним з тих рідких на весь не тільки римський, але і грецький світ-мислитель, що виступив принциповим противником рабства. "Той, каже Сенека, котрого ми називаємо рабом, - людина. Вона роджена од того-ж насіння як і ти, споживає однакове з тобою повітря; також, як і ти дихає; так само живе і однаково умирає." Сенека, так як християнство зі свого боку високо підіймає значіння людської істоти, рівенства людей на світі. Спинившись коротко на поодиноких авторах з їх думками економічного значіння ми переходимо тепер до права і первісного християнства, говорячи про їх лише з погляду завдань нашої дисципліни.

ПРАВО римське, так розвинене і так плястичне, ся найкраща спадщина Риму пізнійшим вікам і народам, не завжди пройняте правильними поняттями в економічній області. Воно є продукт епохи не знаючої ще капіталістичної системи господарства. Його може найголовнішою заслугою ми повинні визнати строге розрізнення приватно-правних / *jus privatum* / од публічно-правних / *jus publicum* / відносин, що, як відомо, змішувалося греками і мало ті наслідки, що держава не знала границь втручання в життя особи та її майна, а громадяне не знали меж своїх вимог до держави в ділі забезпечення свого матеріального існування. На канві цих відносин натуральним було появлення проекту Платона, що зливав особисте життя громадян з життям держави через заведення спільности подружжя і скасування приватної власности, проекту, який на думку Онкена, не міг прийти навіть в голову римлянину. Завойовницька політика римської держави в спосіб насильницьких захватів, а не трудовий, приводила до збагачення держави і приватних осіб, до посідання власности і в згоді з цєю історичною дійсністю, римські юристи розглядають власність, як здобич здобуту силою і завоюванням; про придбання господарських дібр вони кажуть термінами " *capere* " / гвалтовне присвоєння / і " *occupare* " / захоплення у власність /. Основана на історичнім насильстві власність стала підвищеною економічного світогляду римських юристів. Одбиваючи суспільне господарство для котрого підставою є земля римське право не знає ще слова, яке-б мало значіння "капіталу", як незалежного джерела багатства призначеного на дальнішу продукцію; позички грошей / капіталу / для збільшення господарського виробництва, без яких з наш машинний вік не обходиться жадне підприємство, тоді не знали; дальше поняття кредиту, як особистого боргового зобов'язання, римляне не пішли. Одсутности розуміння капіталу відповідає відсутність також поняття-праці". В мові класиків не має слова, що передавало-б вираз "праця", цей найголовніший фактор промислового, новочасного виробництва, в котрім для нас міститься одночасно ідея втоми, терпіння і чогось високого, що може бути у робітника, селянина, вченого і т.д. Витвір праці розглядається правом, як - *fructus* -, тоб-то, як натуральний плід землеволодіння, повставший при співучасті рабів, як зиск од скотини і од землі. Людська праця в римській праві не знайшла собі признання, бо вона була в значній мірі долею рабів; право-ж санкціонувало рабство. Протягом перебування на історичній арені Римська держава послідовно мала: насамперед панування теократії, потім / з 510 до Хр. / аристократії, од останньої через плебейство дійшли / в II віці до Хр. / до панування III стану, буржуазії і римське право мало класовий характер. Було правом лише одної частини римського населення, сильної, правом III стану, буржуазії. Як таке, воно стоїть в гострім противенстві до інтересів і до права працюючих, до права IV стану, якого ідеологією стало повставше в Палестині первісне християнство.

Х Р И С Т І Я Н С Т В О .

В кінці перебування Риму на кону історії не з центру держави, а з віддаленої периферії, як реакція на античний суспільний лад, опертий на рабстві і проіннятий давленням держави на людський індивід і як синтез думок Сходу/Індії/з еллінськими гадками, повстає нова християнська доктрина. Минаючи релігійно-філософський бік її в смислі суспільним ця доктрина була ідеологією "трудящихся і обременених", всіх, що були так чи інакше пригноблені етатизмом, вищими класами чи існуючими звичаями і в першу чергу ідеологією рабів, колонів, пролетаріату, жіноцтва і т.д. Наукою рабів приаирливо називалося у Римі християнство тому, що девізом його були рівність і братерство всіх людей. А таке визнання рівності раба зо всіма іншими громадянами було цілковитою протилежністю всьому світогляду античного світу.

По власному преданію християнство зародилося в формі невеликої комуністичної общини серед найнищих та пригноблених жидів Палестини. Цій порабованій класі вся тогочасна антична культура, філософія, наука, та штука, або, виправдуючи рабство, була злюю мачухою, або, будучи долею богачів, просто нічого не давала. Тому не дивно, що християнство в цілому негує, відкидає всю тогочасну високу рабовласницьку культуру. В протилежність їй первісне християнство одбивало жидівський національний і соціальний месіанізм, жадобу виведення жидівської людности, як з національного, так і соціального гніту. Перед трудящими і обремененими тогочасної жидівської, пригнобленої Римом, Палестини поставлено було подвійне завдання: 1/ Добитися суверенности жидівської країни-"Я царь іудейський" казав Христос. Ціль, яка своєю крайністю злякала тоді пересічне жидівство і лвозунг цей не успівши народитися мусів умерти, аж до часів світової війни 1915 -17 року після якої суверенність жидівства у Палестині стала фактом. 2/ Добитися передачі всього майна богатих біднякам. "Да будуть перші послідніми, а послідні першими." Добитись перерозподілення богатств, позбавити права на існування нетрудові верстви: "хто не робить, той не їсть," каже апостол Павло. Але й те, що зароблено працею мусить піти не в особисту власність, не на те, щоби надбати богатства, евангельська доктрина, як первісна людськість взагалі, проіннята цілковитим недбальством до надбання богатства, до торгівлі та господарчої діяльності. "Не клопочись про завтрашній день, бо у кожного дня своя турбота; не клопочись про те, що вам їсти, що пити і в що одягтись; подивіться на птахів небесних". Тому все зроблене мусить віддаватися на гурт, на громадський вжиток. Так одкидалася, гратульована римським правом приватна власність з тим, що все приватне майно християн мусило піти в спільне користування християнських общин. Згідно з прикладом, вигнання бичом торгуючих з храмів, що проробив Христос, до здійснення згаданих цілей можна було йти і методом революційним, який одначе в зацятканій та затурканій, найбільш численній тоді, рабській групі не привився. Намомісь, як метод боротьби, запанував східній/індійський/квієтизм, спосіб непротивлення злу. "Ударять в праву щоку, підстав і ліву".

Коли з розвитком християнства на чолі церкви стають замість апостолів/пропагандистів/ ділові люде, єпископи-в первісній християнській науці виплажуються всі ті кострубаті місця, що своєю революційністю, чіпляючи чи державу Римську, чи пануючі суспільні класи, були причиною того, що християн гонили, переслідували. Ні про суверенність жидівської народности, а ні про революційний метод боротьби християнських комуністів в першу чергу не стало навіть мови. За цими уступками реальній дійсности пішла слідуюча чергова уступка на користь пануючих клас. Християнство вже не збирається однімати майно у богатих, чим усувається можливість боротьби класів, або й цивільної війни за переворот всього ладу вверх дном. Воно не загрожує "Горе вам, богачі", ні, воно лише рекомендує багатому віддати своє майно бідним, бо інакше кепсько буде".

але вже не в цій житті, а в іншій, майбутній, потімбічній житті, кажучи "швидче верблюду пройде через вушко голки, а ніж богац увійде в царство небесне." В такому змягченім вигляді вигляді починає згучать комуністичний принцип? Найбільший з колись небудь існуючих реформаторів. Ісус, каже соціолог Доріа, казав про воровське походження власності та про узурпацію богацтва, через що їх власникам і одмовлено було вічному спасінню, ученики цього реформатора поспішили надати його доктрині характер квієтизму."

Майно у богатих не збирають однімати, християнство лише накладе на їх моральні обовязки допомагати всім нужденним. В тогочаснім Римові хоч народові задурно роздавали навіть духи і представлялися дарові вистави, але організованої помочи старим, голодним, удовам, сиротам, хорим не було.

Під впливом християнства благодійність стала обовязком заможних класів, з'явилися лікарні для немічних, повстали богодільні для старих та бездомних. Але ця благодійність з прийнятого комуністичним духом евангелія несподівано робить його могутньою зброєю до виправдання становища богатих. З початку майже успіх лише серед одиниць вищої класи римського суспільства де-далі християнство притягає до себе все більше зтомланих боділлям, розкішю та задоволеннями римських панів, бо не однімає ж ні майна, а ні положення в світі. Коли ж домінуюче положення в християнстві зайняли нарешті пануючі класи суспільства і взяли в свої руки догматику, то держава, що перед тим весь час переслідувала церкву в IV віку після Хр. і сама робить з неї собі підпору, оповістивши християнство пануючою релігією. "Держава, по влучному виразу Герцена, стала християнською". В такому компроміснім пристосованім вигляді, тільки підіймаючи раба до рівня людей, але ні скільки не принижуючи панів, лишаючи за ними весь культурний вплив, християнство могло бути спільним релігійним світоглядом, як пануючих, так і пригноблених. Комунізм трудящихся, часів первісного християнства, не носив характеру продукційного, а лише споживчого; то був комунізм споживання, це й було характерною прикметою перших християнських організацій, що одбували спільні трапези/іжу/, а їхнім ідеалом і було розділ майна богатих для споживання.

Комунізм в такій формі виродився і його пережитки можна спостерігти до-нині за монастирськими стінами, де є досі спільність володіння і споживання і мала би бути простота в страві, одежі і взагалі у всім житті. Довше стояло християнство на принципі загальної власності, бо така власність була колись загально розповсюдженою в формі общинного володіння землею, але в цій йде на компроміс з життям, лишаючи собі дбати про "царство не от міра сего", а згоджуючись, устами напр. Хоми Аквіната, - про що ще буде мова пізніше, - з заведенням принципу приватної власності. Однак час од часу виявлялися і тлумачіння християнства в його первіснім зміслі. Складалися течії, що з братства і рівенства "во Хресті" виводили і земні обовязки, особливо у відносинах вищих класів до нижчих. "Земля, каже напр. святий Амвросій, - дана була однаково богатим і бідним. Чому-ж, богаці, захопили ви її тільки для себе і одержали на неї право власності." Подібний первісний комунізм зберігався і у деяких переважно гностичних сект, що з багатьох боків різнилися і од християнства перших часів. Папа Григорій I стояв на тім, що земля і все що на ній росте, створені для спільного користування всіх людей. В'єнський собор 1267 р. у вступі до своїх постанов виявив соціалістичні ідеї. Але кінець кінцем взяли гору в офіційнім християнстві не ці напрямки....

На кінець лишається ще раз підкреслити виразно найголовніші суспільні заслуги християнської доктрини. Піднявши на недосяжну височінь

пошану до людської особи взагалі, воно, як ідейний фактор, поруч з економічними, посприяло скасуванню невольницької праці на світі, з одного боку, та урівненню жінки з чоловіком - з другого. Потім, виходячи з того, що не працюючі не мають права на їжу, а значить і на місце в житті, християнство поборює призорливе відношення античного світу до праці і змінює його на діаметрально-протилежне. Церкві-же судилося спасти од загибелі остачу античної культури, але це вже справа Середніх віків, до яких ми зараз і переходимо.

Ч А С Т И Н А ІІ.

А. СЕРЕДНІ ВІКИ / У - XV в. /.

ХІ. ДОБА НАТУРАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА.

/ У - XI в. /.

Після розпаду і завалення Римської держави на часи приблизно з У і до половини XV в. припадає епоха, що в історії європейських народів носить назву Середніх віків. Ця епоха відзначається появленням на теренах Європи цілого ряду молодих варварських народів, які намість античного промислового / Аттіки /, або грошового / Риму / капіталізму несли з собою примітивність побуту номадів. Вищий ступінь культури, культури античного світу для Заходу, заміняється низчим, в зміслі поступу людськість робить крок назад і від нього вже починається новий цикл історичного розвитку. В раннім середневіччю беруть собі початок нерозвинені зародки багатьох пізніших європейських форм суспільно-господарського побуту. Господарська епоха середневікової Європи такими визначними економістами дослідниками романо-германського світу, як Бюхер і Шмоллер, поділяється на добу натурального і слідуючу за нею добу мійського господарства. Перша, що характеризується Шмоллером / *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. L. 2. II*, 1904, стор. 668-9 /, як доба сільсько-господарського самовдовольняючого господарства і родового обшинного життя, тягнеться від завалення Римської держави і до X-XI віків. Друга-доба мійського господарства з організування мійських областей, коли створюється особлива мійська промисловість-ремесло, припадає на час, приблизно з XII-XVI віку. Приймаючи цей поділ середневіччя на дві доби, як безперечно відповідаючий фактичному стану річей середньої, але тільки середньої, Європи ми разом з тим і в самій першій добі, натурального господарства, не можемо не розрізняти ще й своїх ступінів розвитку. Для цього задовольнимося хоча би тою схемою, яка приймається для даного випадку Онкенем, що / *Geschichte* стор. 69 / найраніший період середневіччя означає станом кочівництва / *Nomadenzustand* /, слідуючий за ним-осілости і, нарешті, феодалізму. Від скотарства до осілости за вільної обшинної організації, а від цього до феодалізації відносин, з церковно-феодалним верховенством на горі, а за-

лежністю общин внизу, -от шлях еволюції економічно-побутових відносин, який пройшли протягом середніх віків викинені на терени Європи великим переселенням народів молоді варварські племена. Дотримуючись хронологічної послідовності ми починаємо з кочевницького потім осідло-общинного натурального господарства раннього середньовіччя.

Карло Лямпрехт в своїй праці "*Zur Socialgeschichte der Deutschen Urzeit*" / 1889 р. / каже, що лише в шостім віці після ХР. в згаданих молодих народів, що розташувалися на теренах колишньої Римської імперії, закінчилася боротьба між матернім і батьківським правом перемогою цього останнього. Коли відносно цього думки вчених не мають однаковості, то за те є безсумнівним, що германські коліна, коли з'явилися на теренах Європи, були кочевниками, номадами. Хатами для них служили їхні вози, що вкупі з чередами які тяглися разом з возами, склали тогочасне майно і головний тодішній капітал. На підставі звітів Страбона, Цезаря та Тацита Адам Сміт в пятій книжці свого "Дослідду" ... припустивши існування мисливського ступню в розвитку народів, за котрого ледве чи могла бути власність, що до слідує, пастушсько-скотарсько-кочевницької каже: "Подібний нарід не має звичайно ніякого постійного житла, але жие чи під шатрами чи під певного роду покритими возами, які легко пересуваються з місця на місце. Цілий народець змінює своє містоперебування в залежності од різних часів року, чи інших обставин. Коли така орда випасає своєю худобою одно місце, вона перекочує на друге, а відти на третє. В сухі літа розташовується на берегах рік; в мокрі-шукає височин" ... Словом малюється картина, яку досі можна спостерігати, наприклад, на киргизських кочівках в Середній Азії з їхніми переносними юртами, чередами різної скотини, мандруючими туди де є підножна паша і вода...

Перехід од кочевницьких мандрівок до осілості приводить до тіснішого звязку населення з поземельними дібрами. Але з приводу самої первацької форми того звязку, -носила вона характер общинного володіння землею, а чи-приватної власності родини на землю, -довго тяглася, почасти ще досі не переставша, суперечка між ученими. Одні з них кажуть, що найдавніший побут германських колін, осівших в Європі, був на рівності всіх членів, що втілювалися в родовій сімейній общині. Цей напрямок заступлено через німецьких учених Вайтца, Ганзена, Маурера, котрого твір "Вступ в історію общинного, подворного сільського і мійського устрій", вийшов в 1853 р., рус. перекл. 1880р. зробив величезний вплив на російсько-українське народознавство, заступлено далі через Гірке та Мейнца, бельгійського вченого Лявелея і російських Віноградова та М. Ковалевського / останній наприкінці життя визнав себе за українця /. Другі навпаки думають, що економічне життя стародавніх германців почалося з приватної власності на землю окремих родин. До цієї групи вчених належать: німці-Кнайп, Гільдебранд, Зоммерлянд почасти Інама-Штернегг / в своїй "*Deutsche Wirtschaftsgeschichte*" /, англійці-Зеебон та Ашлей і француз Фюстель-де-Куланж. Сей останній своїм общинним ладом, як найраніший стан, назвав за "тевтонську фантазію"; після других уявлення про той лад є "остання остача романтичного розуміння історії, яке любить на початках всіх річей находити золотий вік" Словом на їх гадку ніякого принципу спільності, лише принцип панування в староримським смислі мав місце у старогерманським побуті. Завойовники германці ніби склали з себе правлячий і військовий стан поміщиків, а обробляти землю вони примусили підбиті народи. На це заперечують учені першої групи. Вони кажуть справді де германці стикалися з іншими народами вони ставали пануючим елементом, вигоняли аборигенів, чи сідали між ними і переводили поділ їхнього посідання. Але було й так, що германці залишалися самі по собі і в таким разі вони заховували всі особливості свого общинно-родового ладу. На думку Максима Кова-

левського / "Развитіе народного хазяйства", стор. 27. / Фюст.-де-Куланж не звернув увагу на те, що величезні сільські общини під назвою марок, не можливі в Галії, Іспанії та Італії, могли скластися в Германії. Як в цій справі, справі общини в Європі, так і у відношенні до російської общини існували подібні-ж протирічиві погляди. Близько до поглядів Фюстель-де-Куланжа стояв в своїх думках про великоруську общину проф. Чічерин, написавши в 1856 р. статк "Обзор историчного развитія сельской общины в Росіи" / "Русскій Вѣстник" / . Його противника, в тому же 1856 р. в "Русской бесѣдѣ", а потім в окремій праці "Крестьяне на Руси" виступив проф. Беляев, доводивши, що община лежить в самім духові руського народу, що вона є підставою всього руського народнього побуту. Після цього, коли в початку ХХ віку на общину Росії вдарило законодавство і землеустройча практика / 1906-1914 / ліпші дослідники / М. Ковалевський, Віноградів, Посніков, Лучицький, Кочаровський і т.д. / ще раз звернули свою увагу на сей інститут і для данного моменту порівнює-історичними дослідженнями остаточно установлено, що на певнім ступні розвитку община існувала у всіх народів. Що-ж уявляла з себе старо-германська община, чи марка / *Markgenossenschaft* / , про те довідуємося з трьохтомової праці Гірке / *Gierke* / "Das deutsche Genossenschaftsrecht" — "1858-81 р.", та з праці К. Лампрехта "Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter" . 1886 р., том I, стор. 282 і слід.

Старо-германська община / марка / була союзом для всіх цілей життя: релігійних, мілітарних і соціально-економічних. В економічнім змислі: марка охоплювала всі засоби які тільки в тодішню епоху могли придатися господарчим цілям: землею з усім, що на ній є-лісами, водами, повітря, наповнене дичиною, нарешті, всі інші умови необхідні для примітивного соціального і господарського існування. Вона уявляла з себе продукційно-споживче товариство, для котрого було правилом, всі вироблені дібра споживати самим, а всі предмети споживи за нечисленими винятками / залізо, сіль / витворювати лише для своїх товариств. Не дивлячись на це марка не мала характеру єдиної сім, і з *pater familias* на чолі. Навпаки вона розпадалася на ряд рівноцінних, рівноправних господарств, що одне стояло поруч другого і в рівній мірі приймало участь в утворенні загальної волі. Земля належала всій общині, але кожний її член мав право на певний пайок-гуфу / *huova* / -в / *x* германській, гайду-в англо-саксонській. Розміри цього пайка відповідали потребам родини і були різні в залежності од якостей землі і її кількості. Розташування на теренах було подвійного характеру, або селами, або окремими ізольованими дворами. Що було пануючим типом про це немає однодушности в поглядах дослідників. За розселення по типу сел звичайно земля поділялася на такі чотири частини: 1/ громадський майдан де одправлялася служба Божа і творився суд; 2/ двір, сад або город родини, -де общинник міг розпоряджатися як йому завгодно, бо садибні землі звичайно бували у спадковім володінню / пригадаймо раніш сказане, що приватна власність на землю раніш всього повстає з подвірря /; 3/ общинні поля, *Feldmark*, що пускалися під пахать і 4/ альменди-спільні володіння / вигон, ліс, свобідна необроблена земля/. На общинних полях і альмендах господарювала община. Вона означала місце під сівбу, час обробки землі, косовиці, місце випасу скотини, рубки лісу і т.п. Общинник розпоряджався певною пайкою на період сівби й до зняття хліба, після чого поле знов ставало спільним добром і на ньому вмпасалася худоба. З року в рік одбувалися переділи цієї польової землі на основі братерського родинного рівенства всіх, відповідачому рівному для всіх обовязкові на випадок війни однаково з усіма иншими членами общини протистояти нападам тоді чисельних зовнішніх ворогів.

/x/ Про історичний розвиток поняття "гуфи" дивись *Lamprecht: „Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter“*, т. I, стор. 334, вид 1886 р.

нішніх ворогів. Альменди-ж уявляли з себе необроблені або непридатні під обробку угіддя. В той час, як общинне володіння пахатними землями в Західній Європі майже скрізь зникло, -альменди-ж ми досі в значній кількості стриваємо на Заході, як пережиток колишнього общинного періода в суспільних відносинах. Кожда родина по можливості сама покриває всі свої потреби. В разі-ж, коли являється необхідним одокремлення ремісника в договорні стосунки з ним вступає ціла община. З чужими, або з другими общинами так само вступають у зносини не поодинокі родини, а ціла община. Малюючи початки обміну в общинах Онкен, каже, / івід., /, що в таких родах община, як така, робила покупки у інших таких же колективних господарств і потім розпреділяла надбане / переважно залізо, сіль і т.п. / між поодинокими общинниками. В грошах не було потреби, як для внутрішнього життя общини так і для зовнішнього. Обміна індивіда з індивідом не допускалося і, покрайности, обмін для придбання вигоди не дозволявся, бо "як керуюча норма скрізь в старогерманські часи підтримувалися принципі, що член общини мусить бути рівним другому, як брат брату". Первобутний общинний організм виступає як колектив, зовнішні зносини ведуться лише од імени общини. Поодинока людина знаходить собі захист лише доки вона не вишла, не одірвалася від общини. Одірваних же од марки індивідів можна було кождому безкарно знищувати, як якусь "бродячу собаку". До цієї картини первісних общинних відносин Тустель-де-Кулана ставиться скептично, зважає її "романом введеним в історію"... , котрий мусить бути відкинутим всяким, хто як він уважає історію наукою / його "Історія общественного строя древней Франції", рус. перекл. 1907 р. том III. / . Але первобутний, наприклад, урівнюючий лад общини чи справді не був вищим од тих правних форм поземельної власности, які зоставило індивідуалістичне римське право. Перше давало доступ до користування землею всім, друге-лише панам становища; одне несло загальне рівенство, друге-загальну залежність людей, котрі по ньому трактуються як річі... В стародавній марці лише хата з двором і огорода з садом були в повнім розпорядженню общинника, але все, що було поза огорожою-поле і угіддя зоставалися загальною власністю, якою розпоряджалася громада даючи участки з неї своїм членам в користування, тоб-то цілком подібно як ще досі е в великоруській общині. Але зараз же одзначимо її різницю. В марці права і обовязки розкладаються між населенням пропорційно паю чи його частині. Кождий товариш марки одержував свою частку в поземельних дібрах-тільки як передачу від громади службу. Без служби жадного участку; і навпаки, ніякого участку також без служби, евентуально, обовязку. То було, каже Онкен / івід., 75 / службове посідання / *Amteigentum* / in optima forma.

Церква.

В свободній марці, відповідаючій поганському періоду в житті стародавніх германських колін, ще не існувало станів, той кому часово приходилося перейняти на себе публічні функції, після зложення їх повертався знова в коло вільної громади. Принцип общинної рівности влучно втілювався фризськими колінами у вислові: "Ніхто наді мною, ніхто підо мною", котрому в чисто германських колінах кореспондував льозунг- "один для всіх, а всі для одного". Але як що не можна сказати, що нерівности таки зовсім не існувало, то з цікавістю можна ствердити, що станів ще не було і не знали ще звязаних з ними суспільних питань. Існувала таким чином певна гармонія соціяльних відносин. Прийшовше зі сторони християнство, заступлене церквою, внесло в общинний союз нерівність в однім змислі. Воно одняло релігійні функції од мирян, а передало їх, різко одокремленому, стану, клірові. Цей стан підіймається над віруючими, вимагає собі послуку, доручає ім дбати не лише про культ, але і про власне церковне майно. Доки християнство не стало державною релігією, що сталося за римського імператора Костянтина в 321 році, церква уявляла з себе суспільство

віруючих взагалі, що мало багатько спільних рис з общинним побутом всіх народів, в тім числі і германських. В ньому панувала рівноправність всіх належних до нього, навіть рабів, а батьки церкви, як ідеальну ціль, постійно ставили, аби "все було спільне всіх", кажучи, що ніби то такий стан річей існував до "гріхопаденія" і що ніби-то лише через останнє приватна власність перейшла в світ. Лише спільна власність по їхньому вченню є річчю натуральною до котрої знова треба стреміти вернутись. Лишки богатих людей через церковне оподаткування йдуть на бідних, як Божий дар; ще не давалося десятини, але існував податок першоплодом / *primizen* /. Та от християнство робиться державною релігією і церква стає не суспільством віруючих, а лише суспільством кліру. Вже од Костянтина церква здобуває право набуття самотійної поземельної власности, насамперед вкупі з державою розумівши поземельні дібра поганських храмів. Клір стелив дорогу королівству, а королівство йшло на руку церкві. Меровингські королі дають церкві величезні земельні простори в завойованих областях. Рано приймається принцип, що в разі земля перейшла до рук церкви, то вона, як належня потойбічному власникові Богові, не сміє бути відчужена; повстають так звані посідання мертвої руки. Так йшло від початку V до кінця VII віку поки провадилася довга і вперта боротьба за заложення нової церковної організації і державности. За Карла Мартеа церковні посідання набирають загрожуючого розміру і він обмежує дальніше набування їх. Карло Великий у кінці VIII віку дальше зкупчення земель забороняє, натомісць давши церкві одчипного-право збирання десятини. Ця десятина / *decima* / бралася *in natura* з прибутків кожного віруючого, однаково-хлібороба чи ремісника, свобідного чи невільника. Церковні землі, як що здавалися в оренду, то рата з них поступала так само в натурі. Опріч того церква мала певний вимір панщини, тоб-то натуральної повинности. В міру збогачення церкви призначення церковних дібр на цілі бідних відходить на задній план. Від призначення всего переходять / за Каролінгів / до уділення на бідних лише чверти прибутків. З IX віку / від Псевдо-Ісідора / під бідними починають розуміти не всіх бідняків взагалі, а тільки бідних зпоміж кліру. Лише про останніх дбає церква, про інших не хоче знать. "Не дивно, каже Онкен / івід, 86 / що скарги про скупість церкви і її мирську суєтність / *Verweltlichung* — / підносяться все дужче та дужче", вони готують ґрунт для пізнійшої реформації. Ті риси за які нарікали за церкву з погляду чистоти християнських ідеалів як є відіграють позитивну роль в економічній області. Монастирі господарчу працю ставлять поруч з молитвою на ступінь релігійного подвигу. Вони проводять розміру натуральне господарство, являючись в початку середніх віків одним фактором господарчого поступу. Де вони розташовувалися пустині і ліса оберталися в цвітучі ниви, багнища осушувалися, робилися ставки, прорубувалися та прокладалися шляхи та мости, ставилися гошпиталі і т.д. Цілий ряд чернечих орденів, як от бенедектинці, систеріянці, картезіянці та інші, уважали за свою релігійну місію займатися хліборобством, рукомеслами, інженірними штуками і т.п. За монастирськими стінами утрималася римська культура і озброєні римською технікою ченці давали взірці для околішнього населення хліборобської обробки та реміслових майстерень. Християнство, як ми вже мали раніш змогу указати / розділ X / підняло повату до господарської праці і підіймало особу працюючих елементів до рівня людини. Воно ідейно сприяло повільному виміранню інституту рабства, що для Західної Європи датується XIII віком, а Східної 1717 р. / указ Петра про першу ревізію /; а заміні легкою формою залежності. Для залежних кляс церква ввела обмеження праці, захищаючи їхній одпочинок установленням недільних свят і святкування днів присвячених найбільш почитаних святих. Багатько з цих свят назмисне пригнано до цікля сезонних польових работ, а додержання їх виконувалося загрозом "відлучення" од церкви.

У величезного

Своєю-ж проповіддю скерованою проти многоженства церква вносила поліпшення в пригніченій тоді долі жіноцтва. І, нарешті, ще една заслуга католицької організації і вона спасла духовну спадщину античного світу. Не будь католицької церкви хто зна, як довго-б зоставалася невикористаною вся спадщина Рима і Греції. Ченці були одинокою інтелігенцією в середні віки, що знала античну культуру і проводила її в середньовікове суспільство, і то протягом часу аж до епохи відродження науки і штуки, до епохи ренесансу. Католицька церква заховала не тільки культуру, але й саму мову: латинська мова стала на довго мовою, як церковною, так і загально літературною, та навіть мовою ділового листування, записів, реєстрів, рахунків і т.д. На сім ми обмежуємося що до церковної організації, яка виділила перший стан суспільства, духовенство, що з, організовано було в ієрархію та возглавлялося папою і переходимо до світської, лицарської, т.к. зв. феодальної, яка виділила другий суспільний стан, військово-дворянський, що ставив собі мілітарно-політичні завдання, а возглавлявся королем чи імператором.

Феодалізація.

Процес підготовки феодальної системи, т. зв. процес феодалізації, багатовікове і многостороннє явище повільного росту з диференціації общинної форми. Він скрізь носив більш-менш однаковий характер; процес феодалізації Схода Європи на думку сучасних руських істориків однохарактерний з тим же процесом Захода. В своїй загальній формі той процес нами уже був представлений вище / розділ IV / і у відношенню до середнь-європейського феодалізму лише деякі риси приходиться добавляти. Розуміється не можна задовольнитися уявленням, як то звичайно трапляється, ніби то основоположником феодалізму в середньвічній Європі був Карло Мартел, а в своєманітну цілість цю систему то обернув Карло Великий, що папою Львом III був коронований у 800 році в імператора священної римської імперії. Феодалізм повставав помімо будь-яких політичних впливів і як певна система остаточно зложеною виступає в X-XI віках, коли од попереднього володаря просторів, общини, верховні права на землі переходять до упривіліюваного землевласницького стану, сеніорів, які зпочатку відтиснюють, а потім і поневоляють общини колись вільних людей. Для нашої дисципліни цікавим є, що уявляє з себе феодалізм, як характерний тип аграрних відносин і процес феодалізації як є в обсягу поземельних стосунків германсько-романського світу. В общинах сама по собі різними шляхами поволі розвивалася поземельна нерівність. Старійшини і ватажки на свою родову часть почавши одержувати з гуртових земель ліпші участки- / М. Ковалевський, Економічний рост Європи до возникновенія капиталист. хозяйства. М. 1898 р., т. I, стор. 36 і слід /, прокладала один з тих шляхів. До той же нерівності в середині самої общини приводили такі випадкові біди, як неврожаї, війни, виплата композицій по судовому вироку і т.п. Нужда примушувала слабійші елементи розстатися зі своєю пайкою в общинних землях, передавши її родові сильнішому в заплату за борг. Так значні долі общинних земель зкупчувалися в небагатьох багатших односельців, знаті, також церкви. Був і інший при тім частійший вихід ніж розлучення боржника з своєю землею. За тодішнього багатства поземельними дібрами не так цікаво було, аби земля боржника увійшла в комплекс приватного господарства кредитора, як те, щоби вона не лишалася без обробки. Через те, попередні хазяї-общинники, позбувшись права на свої пайки на руч багатших, по умові з цими останніми продовжувала одначе обробляти ті-ж самі участки і користуватися ними, але вже на основі залежного, прекарного володіння, платячи за те річний чинш та виконуючи ті чи інші повинності. На шлях же соціальної нерівності приводив і колонізаційний процес. Первобутні германські общини були розташовані в тогочасних широких просторах окремими, порівнюючи рідкими гніздами, розділеними між собою величезними лісовими і степовими пустошами. З цих незаїнятих земель окремі люди могли захоплювати собі участки та привласнювати їх собі, окупувати. І не община, як господарська цілість, виступала в ролі такого окупатора, але,

як констатує Інама-Штернер (*Die Ausbildung der grossen Grundherr-
schaft in Deutschland*..... 1878 р., стор. 44 і слід /, королі, церква і
окремі особи виступали звичайно кольонізаторами і культуртрегерами
нових земель. Коли заїмку робив член общини, то новий участок посідався
ним на праві власності, а поруч з тим він продовжував на общиннім пра-
ві користуватися старо-заїмочними землями разом зі всіма іншими общин-
никами. "Цей порядок кольонізації, каже проф. Левитський / і від, стор 136/
нагадує існуючий до останнього часу спосіб заїмки свобідних земель в
складних чи волостних общинах руської далекої півночі: в Сибіру, в Архан-
гельській і Вологодській губерніях, де ці "нові", звільнені з під лісу
окремими селянськими дворами, являються предметом присвоювання їх у
приватну власність". Багаті роди з общинників, посідаючи значну кіль-
кість мертвого і живого, в тім числі несвобідно-людського, реманенту за-
явили себе визначними кольонізаторами пустопорожніх просторів тодіш-
ньої Західної Європи, які опановувалися на основі приватної і при тім
більш-менш крупної поземельної власності. До суспільної-ж нерівності
в общинах приводили і випадки елементарного насильства так характерно-
го для тої пори грубих звичаїв. Маючі силу великі землевласники і на-
віть просто багаті общинники використовували кождо нагоду, аби бруталь-
ним насильством підхилити собі, як особу свобідних людей, так і їх по-
земельні дібра. В капітуляріях Карла Великого сконстатовано безліч ви-
падків захоплення багатими родами земель зuboжilих общинників. І тому,
що очевидячки община слабо боронила своїх членів, бідняки-общинники,
аби запобігти постійним загрозам багатих та дужих елементів, наровили
сами себе віддавати вкупі з своїми землями під захист церкви чи магна-
тів. Так розвивався інститут коммєндації, відпоручення себе і свого зе-
мельного наділу в розпорядження пана / переважно сеньора / і одержу-
вання назад вже на залежних підставах. Сеньори чи церква завдяки цьому
набувають верховного права на землі, *dominium eminens*, а залежне
населення тими землями лише користується, має на їх *dominium utile*.
До того, до чого сам собою вів процес історичного розвитку, вслід за
ним простує поземельна політика тогочасної політичної влади. Маючи по-
требу в певних послугах центральна влада не мала платити за них чимсь
іншим, як поземельними подарунками, в формі бенефіцій, фєодів та імуні-
тетів. Так розплатувалися насамперед за військові послуги. Постійна мі-
ліція колись у вільних общинників не могла задовольняти безпеченства
тодішнього суспільства. Починають утворювати постійний кадр муштровано-
го і озброєного люду. На основі капітулярія Карла Великого за 807 р.
кожді три гуфи мусіли вирядити одного озброєного вояка; у 812 р. - вже
вимагалось чотирьох. За Генріха I піхоту переводять на кінноту і 10 гуф
а потім 12 мусіли постачити одного озброєного кіннотчика. На чолі цієї
озброєної сили стояли лицарі, які оплачувалися поземельними добрами.
Таким чином з потреб військових знову впливала соціальна нерівність.
Поруч з першим станом-, духовенством, виділявся і ставав другий-війсь-
кової шляхти. Під примусом політичних і економічних обставин місце об-
щинної волі в житті населення займає воля сеньора, на місце общинних
принципів стає принцип панування знатних, при чім фєодал виступає і як
вояк і як суддя і як господарь і як розпорядчик в общині. Що-ж уявляв
з себе, звичайно в економічнім відношенню, фєодалізм в своїм розви-
ненім вигляді?

Фєодалізм. В своїм розвиненім вигляді починаючи з X-XI в. фєодалізм різних
держав уявляє з себе суспільну многостепенну ієрархію. На самім верху
верховний сюзерен або ленний пан / *Lehnsherr* /, яким був звичайно король,
але подекуди й інші самостійні можновладці в державі. Сюзерен-верховний
власник / *Oberseigneur* — / всего поземельного простору в залежно-
сти од нього стоять вассали, а од цих підвассали і т. д. Іде довга дра-
бина різних політично-поземельних залежностей. В XIII віці германський
судєбник "Саксонське дзеркало" звів в систему ієрархію фєодальних рангів,
котра означалася порядком щитів. Щит першого рангу належав королю.

"Sachsenspiegel"

Другий щит -духовному князю, третій-світському князю, четвертий-графам, п'ятий-свобідним, шостий-звичайним лицарям,....аж в самім низу феодальної піраміди по-за рангами стоять кнехти і раби. В цій ієрархії існують переходи від повної свободи і посідання лише самих прав, до цілковитого рабства і виконання лише обов'язків. Цій ієрархії суспільних шаблів відповідає і ієрархична залежність земель. Од верховного сюзерена одержують свої підлеглі володіння *Untereigentum* / князі, приймаючи перед ним певного рода обов'язки, звичайно вірності і військової служби. Другий щит передавав ті землі третьому і т.д. доки не доходило до самого низу трудового хлібороба, що сам обробляв землю виплачуючи за те ратю *Zins, cens* /, одбутком чи нарешті панщиною. Опріч поземельних дібр в лен віддавалися також посади *Amtlehen* / зв'язані з військовою службою чи свободні од неї. Все управління носило феодальний характер. Нарешті, в лен віддавалися ще й різні доходи, як от збирання десятини, пошлени і т.п. Колишнє територіальне верховенство общин в цей час перенесено на верховного сюзерена, сама община не знищується, лише стає залежною од сеньора. Тому що повний, чи по тодішньому алодіяльний власник мусів що дня бути готовим боронитись од нападів сильніших сусідів, така власність за невеликими винятками уже в VIII-IX віках зникає. Запановує принцип "*Null terre sans seigneur*", тоб-то по феодальному праву не могло бути земель, котрі би не мали свого верховного власника. При чім власність в сей час може більш ніж за свого появлення виступає як відношення сили. Можуть верховні сюзерени в певних випадках віднімати її од низчих категорій вассалів, але з другого боку фактично частіш було й так, що за тодішнього роздроблення влади вассали присвоювали собі силу і владу і поземельне верховенство. "Феодалізм є узурпація верховної влади поземельною власністю", так характеризує його французський вчений Флак в своїй праці "*Les origines de l'ancienne France*", т.1, ст.381 ". В обсязі землеволодіння права територіального верховенства над землями церква досягла мирними засобами завдяки тому, що мала більшу організаторську роль ніж сама тодішня держава, для світських же елементів меч був головним творцем між людських стосунків. В місцях де сама природа уявляла зручності для оборони феодали мурували свої замки, окопуючи ровами та обносячи їх валами. В замках і коло замків феодали чи представника духовної влади зкупчувалося населення. Феодал розраховував на поміч того населення, що в першу чергу постачало йому солдат, а населення могло сподіватись од феодали захисту на випадок обіди від чужих людей. Це був по Кенінгему-договір. "Всі порядки залежного володіння, каже М.Ковалевський / "Происхождение современной демократии", т.1, ст.65 /, повставші в феодальну епоху, мали своїм джерелом як економічні так і політичні причини: 1/ для селян-необхідність захисту і протекції стільки-ж, скільки і потреба в сільсько-господарськiм капіталі; 2/ для поміщикiв-потреба в ратниках і бойцях стільки-ж, скільки і в хліборобах". Що ці порядки не могли бути штучно створеними доказом тому є по Ковалевському той факт, що за незначними винятками / Кастилія та дівденна частина Арагону / всі держави Європи і при тім протягом ряду століть дотримувалися одних і тих же порядків землеволодіння яких основою було співволодіння селян з поміщиками. Що на первих порах було продуктом насильства, те по-волі, по думці Ковалевського, набирало характеру обопільно вигідної згоди, договору. В факті коммендації убачають виявлення потреби" в створенні того військово-оборонного союзу, яким Огюст Конт справедливо, каже Ковалевський, уважав феодальну систему. Потреба в тім союзі викликала всім складом тодішнього життя: "непрочністю внутрішнього миру, можливістю частого повторення родових і народних усобиць, слабкістю державної влади, характерним для натурального господарства нестачею капіталу і легкістю з якою, завдяки цьому, людина од заможности могла перейти до старцвання; нарешті слабкою оцінкою вигід особистої незалежности котра в не зовсім замиренім суспільстві, розуміється, уступає потребі в

патронати і примуше свободу, але одірвану од *других* людину добровільно переходити на положення напів-свобідного клієнта-серва, або *mainmortable* — / Останнім терміном називалися особи після смерті яких майно йшло в спадщину не дітям, а поміщикові-феодалові / .
 Всі феодальні землі поділялися на дві великі категорії: ФЕОДАЛЬНИХ, або ДВОРЯНСЬКИХ, на які користувник їх ніс почесну службу королю чи сеньорові, і ЦЕНЗУАЛЬНИХ або СЕЛЯНСЬКИХ за які той, що користувався платив грішми, натуральними продуктами, або особистою працею, панщиною. Ні того, ні другого володіння ніяк не можна було назвати власністю в сучаснім значінню того слова. Феодальні землі розрізнялися як бенефіції і феоди. БЕНЕФІЦІЇ-були такі землі, котрі під умовою обіцянки "вірності" "помочи" і "дружби", були давані особами вищої рани, особам нижчої в ДОЖИТКОВЕ користування. В такий переважно формі в свій час королі і можновладці наділяли церкви і монастири. ФЕОДИ, або ЛЕНИ давалися у вічне КОРИСТУВАННЯ, але з умовою, що васал нестиме почесні і благородні служби, переважно військового значіння. Иноді на основі титула феода чи лена давалися на аналогічних умовах прибуткові статті, як адміністративні посади, регалії і монополії, податні збори і т.п. На одній частині такого володіння IX-XI віків велося власне господарство феодала; тут же містився замок феодала-укріплена садиба. Друга-ж звичайно далеко більша займалася селянськими наділами / манзами / і оброблялася на основах цензуального володіння / *Zinsland* / залежними людьми. В маєтковій / манорі, помістії / феодала подібно як в античній державі городі зкупчувалися політичні, соціальні та економічні впливи на певну округу, причім центром феодального світу були двори-панські / *fröhnhöfe* / чи монастирські / *Hof - Closter* /, або королівські вілли / *Wälden - Wirtschaften* / .
 "Центром маєтку, каже Гіббінс в своїй праці "Промислова історія Англії" була садиба, замок, чи т.зв. манор -гауз володаря.... Він був міцно збудований,.... часом над рікою.... Дома ж поселян.... убогі і брудні.... з дерева, бо цегла стала вживатись лише в XV віці.... з горіщем.... куди треба було злазити по приставній драбині.... без вікон і шруб...., бо ці останні були вживані лише в манор-гаузі." Коли в якійсь місцевості була група маєтків одного і того ж феодала чи монастиря, то звичайно вона мала свій головний двір, який у монастирів носив назву *Stic'a* і котрий збирав з залежного населення натуралії і розпоряджався регаліями. По данним наведеним у "*Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum Schluss der Karolinger-Periode, Thama - Sternberg* / 1879 р., *Leipzig* —, стор. 516 / ось який був склад маєтків і кількості прибутків трьох монастирів VIII-IX віку -Прюмо, Вердена і Блейденстадта, якими керував монастирський двір, що однаково характерно для дворів і короля і феодала:

Прюмо. Верден. Блейден-
стадт.

		Прюмо.	Верден.	Блейден- стадт.
Склад земель	a/ Кількість окремих володінь.....	285	449	36
	б/ Кількість участків з власним господарством.....	340	9	8
	в/ Бенефіційних земель.....	80	Невідомо	
	г/ Цензуальних участків / кожного вистарчало, щоби прогодувати од- ну родину /.....	1753	919	85

Прям. Верден. Блейден-
стадт .

Два вида чин- ша.	Зиск в фор- мі нату- раль- ній	Зернового хліба...6000 мо- 13760 490
		Льону.....600 ^{діев} хунт. - 33 х.
		Свиней і підсвин- ків..1800 шт. 25 II
		Курей.....4000 " - 150
		Яець.....20000 " - 1700
		Меду.....4 мір- 179 -
		Вина.....4000 модіев - 6
		Грошей.....1500 сомед 1011 92
Пан- щина.	Робочих днів.....70.000 4730 4447	
		Кількість під- від..... 4090 - 34.

Hof, curtis Як би панський двір не називався в різних країнах-менор, вілла чи боярская усадьба-в економічному сенсі він скрізь в середні віки, як і селянський двір являвся ойкосом, тоб-то самодовліючою замкненою господарською організацією. Чинш в формі таких оброків, як зерно, льон, свині і т.д., і чинш в формі панщини, яка відбувалася піхотою чи з підводом були первонаочною формою ренти, яка платилася селянами за право користування землею. Одержані з власного господарства феодала, чи земель що були в користуванні селян сирівці перероблялися в дворі сеньора. І знатні германські німкені, як і боярині феодальної Русі однаково організували прядіння, в, язання, ткаання та інші виробництва.

Та опріч чиншів панський двір ще мав зиски від регалій, посередніх податків, загалом мав так звані ФІСКАЛЬНІ ПРИБУТКИ. Ніхто крім феодала не мав права на його теренах будувати і володіти млинами і коли феодали не керували млинарством сами то здавали млини на одкуп. В кількох формах збирався акциз з вина: за право держати шинок і за право дрібного продажу. Дні найбільшого продажу вина, як от на Великдень, квічальні свята..., управління двором / фіск / лишав виключно своїми. В такі дні мав монополіне право продажу лише двір і ніхто инший, а окружне населення було зобовязано купувати означену кількість вина. Хто цього не хотів робити сам, то горілка посидалася йому до дому, виливалася в діжку, де звичайно буває питтєва вода, а вартість горілки здиралася. За перевіз краму по шляхам, місткам, каналам бралися окремі податки; існувала також подорожна та підводна повинности. В дні урочистих зібрань, коли збирали податки, провадили суд і т.и. общини були зобов,язані як самому феодалу так і його представникам постачати харчі, а коням-корм. Сам суд був так само джерелом прибутку для панського двору, бо як на винного накладався штраф, він йшов на користь того сеньора, якому належало право юстиції. Ці і подібні фискальні прибутки феодалів були так значні, що феодал поволі утрачував інтерес до того, щоби самому вести своє господарство; кількість земель, що оброблялися організацією панського двору де-далі все меншає. Феодали охит-

нійше управляли та збирали прибутки, ніж займалися виробництвом. "Феодальне помістя, продовжувало зоставатись одиницею володіння. Але, де-далі, все більше тратило значіння одиниці господарства: центр ваги переходив на селянський оброчний наділ". Доки сеньорія хоч і експлуатувала підлегле населення але виконувала і продукційні функції вона являлася "історично необхідною". Одначе цей перехід центру ваги на оброчний наділ у визиску віднімається одне з оправдань, коли-ж вслід за тим з них зніметься і суспільно-необхідна функція оборони впаде жадний *raison d'être* існування кріпацтва. Означенням цього моменту будуть селянські війни напр. в роках 1524-1525, про котрі буде говоритись далі. А тим часом кілька слів про залежні групи населення феодального періоду.

Другою категорією феодальних земель являлися землі ЦЕНЗІВНІ. За користування ними платилося продуктами, грішми, чи роботою панщини; хлібороби платили землевласникам, і були особисто залежними. Обовязки перед верховними власниками чи феодалами були не однакові. В залежності від умовин землекористування і умовин цензових селянство поділялося на свобідних і залежних - колонів, літів і рабів.

КОЛОНИ / *coloni, colongers, hrover, tinsleute, censuales, sanctuarii, heilige Leute* / від свобідних людей одріжнялися тим, що на їх не накладался обовязок виконувати військову службу це раз, а подруге, — той сеньор чи монастир, на землі котрого вони сиділи був для них і верховним суддью і законодавцем. Порівнюючи з рабом колони ліпше охоронявся карами, коли його особі зроблена була яка шкода: за убивство колони плачено композицію утрое більшу ніж за убивство раба. Колонами були иноді цілі сільські общини з правами на своє власне самоврядування; їхні представники мали владу поруч з урядовцями від феодала. Порівнюючи з рабом колони мали необмежене право на рухомість; могли також придбавати і нерухому власність, крім викупу цензуальної землі, що не дозволялося. Вони могли мати власних рабів. Цензуальні-ж землі колонів уявляли з себе спадкову *dominium utile*, або чиншеве володіння, яке у нас на правобережній Україні зберіглося аж до 1917 року, після чого революція його зкасувала. За силою чиншевих відносин колон міг вести своє самостійне господарство за свій рахунок, міг продавати його, дарувати і передавати в спадщину, але всякий раз зі згоди феодального пана. Вищенаведені прибутки панського двору, тут лишень треба зазначити, що здебільшого оті платежі були точно зафіксовані, що було самою характерною стороною чиншевого землекористування. Збільшити їх власник не мав права і при тім ніколи. І права і обовязки сторін по цензуальному володінню зоставалися завжди непорушними.

ЛІТИ / *lidi, liti, lazzi, litones* / відносно свободи стояли на середині між колонами і рабами. Вони служили не тільки землі, як те було з колонами, але й власникам землі, феодалам. Землею літи користувалися на тих же умовинах, що й колони; але персонально стояли в більшій особистій залежності від сеньора.

РАБИ. В першу половину феодальної епохи трапляються раби / *servi* /, але кількість їх меншала доволі скоро. Останнє пояснюється тим, що зникли джерела поповнення з одного боку, а з другого, що можна було скільки вгодно знайти вільних слуг. Рабам ліпше жилося як в останній період Риму. Частина рабів осаджувалася на землю "*mansi servilis*" і в такім разі їхні становище вже наближалось до становища кріпаків. Два-три дні на тиждень їм зоставлялося на обробку своїх цензуальних земель.

Але зрозуміло, що влада пана сягала на особу рабів. Без дозволу пана раб не міг женитися. Коли котрийсь втікав од свого пана, то його переслідували за те. У власнім навіть майні, рухомім і нерухо- мім, право спадкоємства було обмежене.

Колони, літи і раби / для означення різних розрядів населення було багацько назв; не в кожній країні один і той же термін означав однакове розуміння / в, язалися між собою переходними групами при чім на початок IX віку вони все більш вирівнюються в одноманітний пересічний тип залежного селянства. Рабство зникало, але з другого боку зникали і особисто свободні, як окремі родини, так само і цілі сільські общини. Поводі всі ріжноманітні хліборобські елементи ста- ють одною категорією кріпаків *villains, main, mortable, Cibeigene, servez* /, що прикріплені до землі поміщика, залежні од його юрис- дікції одбувають панщину, платять натуралії, як доживотні держателі землі, обмежуються в праві спадкоємства на користь "main - morte"- мертвої руки і т.д. Що-до права "мертвої руки", то воно хоч і усува- ло кріпака од прямого розпорядження своїм наділом і лише руку по- міщика робило "живою" в перебранні селянської спадщини, але треба сказати, що фактично поміщики звичайно передавали спадщину дітям умершого.

Низи сільського феодального суспільства-селянство продов- жувало жити об'єднаним в общину, котра в Європі взагалі багацько старша ніж держава. Феодал має діло не з псодинокими селянами, а з усією селянською громадою-просто чи через виборних представників: шультгейсів, мерів, шефенів, старост, соцьких, десятицьких.... Ці остан- ні виконували розкладку повинностей. Фіскальні обовязки наложені на общину були ще зайвим з, єднующим штучним моментом для натуральної старої організації.

Коли кельти, германці і словяне вперше стикаються з Римом / і Візантією / вони жили ще не диференційованими охотою, скотарством та хліборобством. На тимчасово занятих теренах хліборобські родини не осідають постійно, а житло своє, господарство і сівбу переносять з місця на місце. Хліборобство ще КОЧУЮЧЕ і не могло бути місця індивіду- альній поземельній власности. Та зі зростом населення блукання скорочу- ються, роля хліборобства зростає, роди починають осідати на занятих ними теренах, але хліборобство ще носить бродячий характер дикої ПЕРЕЛОЖНОЇ системи господарства. Годящі під хліборобство місця засіваються що-року одним і тим-же хлібом доки земля не перестає родити. Після цього її ки- дають, щоб одпочила, перележала. Беруться за нові землі З тим, що як вис- нажуться і ці, то повернуться до першого участку, який тим часом вже од- почив.

З часу остаточного усталення феодалізму населення осіло на землі і переложна система змінюється на грубу систему двохпідля / пар і поле /, а на місце його приходять більш інтенсивна ТРЬОХПІЛЬНА систе- ма. Пахатна земля розділяється на три приблизно однакові частини. З їх кожда по черзі відводиться: в перший рік під озиму сівбу, що давала страву для чоловіка, у другий-під ярову, що почасти давала корм ско- тині, а по часті істивні для речі, а на третій рік-лишається під толо- ною на який пасеться скотина. Пахатна земля розбивається на гони, а в тих гонах, давалися господарствам пайки, в залежности од ріжної якості участків по кілька черезполосних пайок, з таким розрахунком, аби та- ку пайку можна було обробити за один день. На протязі всего феодаль-

ного періода одиницею міри була "кількість землі, яку можна зорати за один ранок, за один день". Звідци і походять такі одиниці земельні, як "морген", - тоб-то кількість землі, котру можна зорати в один ранок, "акри", "йохи"... Це була суб'єктивна одиниця міри для часів коли земля служила основою прожиття; з часу-ж коли земля стала предметом торговельного обороту, появляється міра об'єктивна, геометрична відома в наші часи міра. З'явившись в Середньовічній Європі між V і VIII віком трьохпольна система розширюється на північ і схід. Вона в Західній Європі проіснувала як пануюча система хліборобства на протязі багатьох віків.

Хліборобство Єгипта дало Греції і головніші культурні рослини і основне хліборобське знаряддя. Греція передала Риму традицію культивування пшениці, проса, полби, ячменю, буряк, коноплю, лен, горох і т.д. До хліборобського реманенту Греції Рим прибавив борону, а крім того уживає вже граблі, серп, вила і т.и. З великим переселенням народів прибувши до Європи германські коліна принесли з собою ще одну хлібну рослину, жито, і загалом далеко низчу сільсько-господарську техніку. Європейське хліборобство починає підійматися до рівня колишнього римського, відроджувати призабуту римську техніку і перед веде монастирське господарство, в якому зберіглися традиції римського хліборобства. Але за тисячелітній середньовіковий період всеж таки воно не досягло того рівня, на яким стояло хліборобство Риму. Більш того, аж до епохи промислового капіталізму, тоб-то до половини XVIII віку, техніка хліборобства зіставалася на середньовічній рівні: з старим трьохпільям, з старою сохою та бороною. Україна досі пануючою формою хліборобської системи має трьохпільля. Сібір же ще й по-нині тримається переложної системи господарства. Так не в один час різними країнами проходяться різні фази господарства.

Уявим тепер собі феодальне господарство якогось села, як одної цілості. Його осередком являється панський двір. Дрібний пан проводить тут господарство особисто, великий-через свого управителя. Від панського двору безпосередне тягнеться двірська земля, її обробляють дворові люде, котрі живуть і утримуються на панських дворах; з них складаються ріднородні групи сільсько-господарських та промислових робітників, вони уживаються також і в домашньому господарстві для особистих послуг панові. Земля, яка обробляється коштом поміщика розкидана серед земельних участків більш або менш значного числа прикріплених до землі селян, з котрих кождий самостійно обробляє свій наділ, користаючись при цьому з пасовищ, лісів та вод спільно з паном. Та заразом кождий земельний участок накладає на того, хто на ньому сидить, обовязок виконувати на пана певні праці і платити чинш в натурі. Зпочатку розмір сих повинностей залежав від потреб пана. Пізнійш він почав вимірюватися часом, який обовязаний був витратити кріпак, все одно чи була та праця на полі під час сівби або жнив, на лузі, в винограднику, в саду, в лісі, в майстернях, що були при дворі, або покоях, де дворові дівчата прями, ткали, шили, пекли хліб, варили пиво й виконували інші подібні роботи. В дні панщини робітники-кріпаки одержували харч на панському дворі, так само як і дворові. Опріч того їх обовязком було підтримувати в порядку огорожу двору та полів, вартувати на дворі, виконувати ролю гінців і давати підводи. Чинш в натурі виплачувався або сільсько-господарськими продуктами, як напр.: різне збіжжя, вовна, льон, віск, рогата, худоба, свині, кури, яйця, - або нарубаним в панських лісах й приготованим деревом / дрова, будівельний матеріал, кілки до винограду, балки, клепки до бочок, обручі /, або-ж промисловими виробами, як напр., матерією з вовни, полотном, панчолами, мисками, келихами, залізом, казанами, ножами.

Для таких виплат мусіла існувати як у панських селян, так і у дворових кріпаків, певна промислова спеціалізація. Вона була сполучена з наділом, переходила разом з ним у спадщину, й була корисною не тільки для панського господарства, але й для господарства селян".... / Бюхер, івід 93-94 / . Перед нами тут, в обсягу села, виступає незалежний од інших натурально-господарський організм, якого єдність доводиться існуванням спільних мір та ваги, якими міряється той чинш, що йде на феодала, а котрі ще не служать для улегчення обміну. Аналізуючи господарські відносини між паном і кріпаками Бюхер приходить до висновку, що вони не підходять ні під одну з економічних категорій, що склалися за мінового господарства. "В сьому, каже він / івід., ст 95 / нема ще спеціальної заплати: в кожному окремому випадку існує тільки загальне винагородження; не існує через се ні ціни, ні зарібноі платні, ні арендноі або найманноі плати, ні зиску на капітал, нема ні підприємців, ні найманих робітників. Ми маємо діло з своєрідними економічними явищами і фактами, котрих не повинно насилувати".....

ЕКОНОМІЧНІ ДУМКИ НАТУРАЛЬНОГО ПЕРІОДУ СЕРЕДНЕВІЧЧЯ.

Ми вже зазначали, що по опануванню всіми теренами колишньої Римської імперії напів-дикими варварськими колінами все інтелектуальне життя знайшло собі притулок за мурами християнських монастирів. Почавши від V віку і протягом тисячеліття в духовній області належало безроздільне панування батькам церкви та теологам, що обломки греко-римської духовної культури асімілювали з засадами християнської віри. Не спеціально, а лише мимоходом висловлюються вони між иншим і з приводу економічних питань. Церковні правила єпископа Хродеранга, що припадають на половину VIII століття, монастирські святого Бенедикта, що вмер в 543 р. і инших провідників християнського суспільства, дбаючи про поживу не тільки духові але й тілу проповідують віруючим зайняття молитвою і працею. При чім робота мусіла виконуватися не для зиску, а для вправ в угодних Богові чеснотах. Не найбільшого задоволення за найменших жертв, як говорить гедоністичний принцип, але навпаки-до найменшого задоволення за найбільших жертв-є девіз аскетизму, що охоплював економічну культуру середневіччя. Не той багатий, що найбільшого задоволення потрапить десяти за найменшоі праці, але той хто має найменші потреби і все ж працює. Праця-самоціль, а не ради успіхів. Успіх є випадкове супроводне явище першого. Отже аскетичний принцип проймає світогляд середневіччя так як за нашої доби горює гедоністичний. "Не можна сказати, каже Онкен / івід., 87 / , що Середні віки не мали ніякої економічної теорії. Вона була, лише инша ніж в пізнійшій політичній економії." Я б сказав, що в поглядах духовенства доби натурального середневіччя більш елементів економічної політики ніж теорії. Церква проповідувала доводьство своєю долею, указувала, що не в земних радостях є ціль життя. Так *благонувва*лося незадоволення пригнічених клас одводом очей геть од землі, думку про соціяльне урівнення людей з цього царства переносилося в потойбічне, небесне.

Блаженний Августин / 354-430 / в праці "*De civitate Dei*" — , написаній під помітним впливом Платона стоїть на ґрунті інтересів першого стану. Має панувати не світська держава / *civitas terrena* — / , а держава Бога, першим станом представлена. Лише тоді світська держава знайде собі оправдання, коли зробить себе слухняною зброєю в руках церкви, знов таки першого стану. Августин "роз'ясняє" ті місця святого письма, котрі були направлені проти рабства і власности. Згідно з його думками по натуральному закону рабства не повинно бути. Одначе воно як і власність є наслідок первородного гріха.

Святе письмо коли каже одмовитись од власности, то не означає ніщо инше, як тільки заклик до того, аби відмовитися од підпорядкування свого духа власности, але не до позбавлення себе реальних благ.

Болонський монах Граціан в половині XII віку по документам, що сягали назад аж до III віку доповненим папськими декретами, складає "*Corpus juris canonici*" / збірник каноничного права, який уявляє з себе поєднання римського з старо-германським та з принципами християнства, а в економічному смислі відбиває погляди допіру розглянутої натуральної епохи Середньовіччя. Онкен вважає можливим говорити, що в цьому пам'ятникові міститься "етична національна економія" свого часу, а Інгрем, що в ньому міститься "католицька економічна теорія", яка мала метою лише життєві приписи. / ів'їд, 38 / *Corpus*..... проїнятий дуалізмом Божого і людського права. Перше, котре є також натуральним правом, відповідає досконалому, або ідеальному стану, як він існував в раю, де всім все було спільне, бо по натуральному праву все являється загальним для всіх, "*Jure naturali omnia sunt communia omnibus* —". Одбиваючи комуністичний дух, яким проїняте первісне християнство, а також умовини общинної економіки каноністи схиляються до гуртового посідання маєтку, яке ім здається наймилішим. "*Dulcissima rerum possessio communis est*" — "розподіл річей на "Мое" і "Твое" і в теперішнім стані не можна вже обійтися без приватної власности, одначе в разі потреби публічна влада має право повернути в даннім випадку первісну спільність. Як поземельний фонд марки був загальним добром, то й батьки церкви вчили про перевагу "загальної власности", при чім цей останньої, як ідеалу, повинні кріпко триматися і вона повинна бути правилом для кліру, як також всіх тих, що віддалися каноничному життю. Світські люде можуть мати приватну власність, але вони повинні дивитись на свою власність як на тимчасово ім довірене добро, за котре ім прийдеться дати звіт Богові. Всі люде є браття, чи повинні бути такими. З приватної-ж власности повстає нерівність дібр, ворожість і противенство одних суспільних груп відносно других. Тому завданням церкви є протидіяти надмірному багатству з одного боку, а старцюванню та бідности з другого. Цего досягає вона тим, що ~~забавляє~~ багатих їхні лишки віддавати через неї на бідних, складаючи датки на бідних тим самим вони складали для себе багатства на тім світі. Натуральними факторами виробництва у них уважається земля і праця. Земля-Божа і її овочі є дарунком Бога. Людська праця опановує і обробляє землю. Найвище ставлять вони хліборобство, кажучи про нього: "*Deo non displicet* —" / воно не є не любе Богові / На другім місці стоїть ремесло, що можливо тісніше звязано з хліборобством переробляючи його продукти. Цим також можна ще служити Богові, але торгівля-незручний спосіб для спасіння душі, і вони не прихильно оцінюють, бо за неї люде часто один другого обманюють. Про торговця у них говорить: "*Deo placere non potest* —" / він не може подобатись Богові / Тому-ж що торговці уживають гроші каноністи з неймовірністю ставляться до цих останніх. Саме більше, що вони припускають так це ужиття грошей, як мірила вартости, але ні в яким разі не як маєтковий або продукційний фонд. В останнім випадку "робили би вони землі ворожу конкуренцію, і тому, що земля є Божа, то гроші, як капітал, тільки-чортові". / Онкен, ів'їд. 91 / Евангельський текст говорить: в позику давайте не сподівавшись нічого. На цій підставі каноничне право з резервою ставиться до побирання процентів. Ворожість ця поясняється споживчим характером тогочасних позичок, а також тим, що позики розкладали натуральне господарство, що було основою тогочасного суспільного побуту. З розвитком мійського господарства і кредиту на продукційні цілі, в цім пункті християнська доктрина примушена буде піти на компроміс.

XII. ДОБА МІЙСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА / XI--XV в. /

Слідуюча за натуральною доба так званого мійського господарства в Західній Європі припадає приблизно на часи з XI по XVI вік, коли виробництво для особистого споживання попередньої доби поволі заступається продукцією на збут, але безпосередньо на споживача, ставши під кінець / XIII-XV в. / пануючим, хоч розуміється не самотнім, типом господарських відносин. За попередньої натуральної доби середньовіччя в містах панують церковні та аристократичні елементи, міста мають аграрно-феодальний характер і служать цілям оборони, де на випадок небезпеки могло поховатися окружне населення. Починаючи з XI приблизно віку вони набувають характеру торговельно-промислового. В свою чергу сама доба мійського господарства поділяється на два періоди. Перший, що припадає на часи хрестових походів і датується приблизно з XI по XIII вік, відзначається виділенням торгівлі і по-важним значінням торговельних гільдій та комерційних цехів; починає прокладати собі дорогу грошева господарка. З половини XIII віку виділяється особлива мійська промисловість-ремесло. Починається другий період в мійському господарстві, котрий приблизно датується з XIII і до кінця Середніх віків, до XV віку, коли цехи, досягши найвищого ступню розвитку, перебирають провід в житті міст до своїх рук. В цей період ще далі шириться грошева господарка, хоч пануючим типом відносин стане воно допіру в Нові часи. Доба мійського господарства є переходовою, в ній одокремлюється торг і ремесло в осібні професії, хоч торговці і ремісники довго ще продовжують, як побічним промислом, займатись також хліборобством. Торгівля і ремісництво не свободні, а зв'язані регулюючими приписами та постановами влади, а ремесло доби розцвіту цехів ще не виділяє промислового робітника, як окрему клясову категорію. Останнє прийде з розкладом і занепадом цехового ладу. Великий торговельний капітал починає зкупчуватися з часів і завдяки хрестовим походом; промисловий капіталізм стане показуватись з руїн цехового устрою в нові часи. За феодалізму влада опиралася на землеволодінні, за мійського періоду влада міст базувалася на волі організованих мійських общин. Міста на кілька віків робляться островами в феодальнім морі, а мійський лад виступає проти феодалізму. Що ж до "людини взагалі"-такої тоді ще не було. Окремий індивід поринав в рядцях обов'язкового союзу більшого чи меншого масштабу.

§ I. РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОВІЧНЬОГО МІСТА.

Аби боронитися від германців, а почасти і від кельтів римляне будували чисельні міста в БРИТАНІІ, по РЕЙНУ та ДУНАЮ. Заливши ці терени прийшли варвари, стоявши на шаблі кочівницьких общин, вороже ставилися до кам, яних мурів римських муніципій, що символізували противні їхньому побутові форми життя. Своім натиском, особливо походами Аттіли, обертали вони города по Дунаю та Рейну в III столітті, а города Італії в У-часто в цілковиту руїну. Лишень у виключних випадках якомусь місту удавалось уникнути такої долі. Разом з містами руйнувалися й величні римські будівлі, як от театри, водопроводи та храми. Зруйновані міста як що не кидалися зовсім, бо варвари не хотіли в них осідати, хіба поручних-, оберталися в села і так перебували аж до X-XI віку. Арабські мандрівці, що під той час подорожували в гліб Західньої Європи дивувалися контрасту, який спостерігався між відсталюю Европою, а економічно передовими країнами Сходу, в тім числі і в порівнянні з цвітучою тоді Україною.

Розповідаючи про становище городів один з таких мандрівців каже, що населення на одній половині свого міста оре та сіє, а на другій живе само. В уцілівших навіть містах все-ж римські муніципальні установи завмерли, загалом адміністрування містами нічим не відрізнялося від організації управління сільської общини / марки /. В супереч з колишньою антипатією германських колін до мурованих міст протягом шости-семи вікового осідлого життя ім і самим прийшлося прийти до необхідности будувати міста і заводити в них свій муніципальний лад.

На просторах зайятих молодими народами для обопільної боротьби і оборони повстають укріплені пункти, по німецькому "бург", а по англійському "боро", що значить фортеця. Особливо енергійно провадилася ця будівля укріплених місць в X віці, - в Німеччині за Генріха I проти мадьярських наїздів. Іноді такі пункти повстають на теренах зруйнованих колись римських городів і зберігають навіть старо-римські назви, як от Трір, Майнц, Нім. Гензор ставив замок, а помітний посілок в тих же цілях обносився мурами. З цих укріплених пунктів, також з монастирів і резиденцій єпископів у випадках щастливого збігу сприятливих умов насамперед для торгівлі, що залежало також од вигідного географічного положення, той чи інший населений пункт обертався в місто. Якого-б походження не був населений пункт він на перших порах уявляв з себе не що інше як село, "villa". І іменно обмін, а не виробництво, був тим найважливішим фактором, завдяки якому, де-які villi розвинулися в міста: французьке місто досі заховало стару цю назву "la ville".

Процес розвитку міст йшов т.ч. через етап общини. Німецька городська община, каже ліпший знавець історії романо-германського побуту фон-Белов, є донька сільської общини. В городську общину перенесено підвали, які спостерігаються в селянській марці, при чім зпочатку городяне займалися тим же хліборобством, що й селяне. Хрестові походи, що почалися з кінця XI віку і тяглися до самого кінця XIII віку натурально-господарській системі наносять удар. Екіпіровка і взагалі заосмотрення армій хрестоносців дає новий розмах городському життю, походи вимагають рухомого капіталу, поширюється вжиток грошей, зростають купецькі гільдії, поширюється обмін. В XI віці з'являються комуні чи мійські общини, тим-же XI віком датуються перші хартії торговельних гільдій, а за ними й ремісничі цехи. Являється спірним, що повстало раніш-мійські общини, чи гільдії чи цехи. Але безсумнівним є те, що середньовікові цехи не сягають аж до римської історії і неєпродовженням староримських колегій / collegia /.

Найголовнішою прикметою города було іменно те, що він служив місцем ринку. Розвиток міста в залежности од розвитку обміну одбився між иншим в тім, що сокупність прав, якими користувався середньовічний город носила назву "риночного права". А назви "город", "бург", "боро" - досі мають нам нагадувати, що город розвивався одночасно як центр обміну і як укріплений пункт. Сокупність прав, якими користувався город середньовіччя крім "прав риночних пунктів", *Marktrechte* —, носив ще й назву "прав укріпленого пункту" *Burgrechte* —. Останнє полягало в тім, що на випадок потреби населення могло ховатися за мурами замку разом з худобою і рухомим майном. Громадянина по німецькому звали "бюргер", а по французькому "буржуа", з останньої назви, що зпочатку означала просто жителя міста, бере походження сучасний термін "буржуазія", яким уже означається належність людини до певної суспільної класи.

Населення міст складалося з представників всіх чотирьох станів, що один по другому перебирав в свої руки вплив на мійські справи. Перший стан білого і чорного духовенства по якімсь часі передав вплив старинним феодальним родам, аристократії, що по-одинці, а іноді

в кількох являлися і власниками земель під містом. Ця група не мала симпатій до економічної діяльності і жила з монопольного права посідання землями. По-за мілітарними обов'язками ці патриції проводили час в цілковитій бездіяльності, з погордою ставлячись до рукоділля. Третім станом був купецький, об'єднаний в гільдії. Члени гільдій, після Онкена, склалися з колишніх свободних жителів країни, котрі мали занадто мале посідання, щоби прожити й тому зтягалися до міста, віддаючись торгівлі. Зпочатку жили на заарендованих землях, скоро потім одержавши право власного посідання і участі в мійському управлінні. З початку залежний од панського права *Hofrecht* / четвертий стан ремісників не причислявся до мійських общин. Лише в другий період мійської доби вступають вони в них і під кінець середньвіччя завоюють мійське урядування, але разом з тим стануть самі належними до III стану. Низи міста склалися з несвобідних колонів, літів та рабів, що з двору мійського феодала поволі виходили на волю.

Звільнені од феодальної залежності дворові елементи зоставалися жити на тій же мійській терені уже як вільні ремісники, торгівці чи що инше. Вони оживляють своєю працею економічний рух міста, його одвідини селом, торговельний оборот приносив зиски власникам міст уже в формі всіляких чиншів за місце для торгівлі, за акциз з пиття, за платню хто користується мійською вагою або мірою і т.п. Власник тим більше одержував з міста зисків, чим дужче зростала торгівля та промисли, чим скорше збільшувалося населення міста. В протиліжність відноsinам на селі в містах власник од вихода на волю своїх дворових елементів не мав для себе жадної втрати, бо те покривалося вигодами, що приходили йому завдяки тим же елементам, але вже в ролі вільних мешканців міста. Будучи прямо зацікавлені у зресті населення міст власники городів наровлять притягти в їх навіть людей з села, на що ці останні охоче йшли. В добу розцвіту цехів городяне жили загалом досить добре. Пригночені кріпаки масами втікали з сел до міста, прагнучи особистої свободи і кращого добробуту, де ім звичайно дозволялося селитися по-за мурами. Чим більше втікачів добувало собі волю, тим більше дражило те сільське залежне селянство, очікуюче свободи. Між феодалом міста, а там де влада встигла перейти до його самоуправаління, - між цим останнім і сусіднім дворянством повставала гостра суперечка і противенство інтересів із-за втікачів. Сусіднє феодальне панство вимогало видачі своїх втікнутих кнехтів назад, одначе місто звичайно в тім відмовляло. Зрештою це противенство в німецьких країнах було розв'язано в той спосіб, що, коли кріпак пробув в місті *"Jahr und Tag"*, буквально "рік і день", але справді під цєю формулою крилося один рік, шість тижнів і три дні, - не був витребуваний назад своїм паном, то він діставав нарешті цілковиту свободу. Скрізь в Західній Європі кріпакам, що втікли до міста, кінець кінцем, давалася особиста свобода. Це стало засадою політики, якої дотримувалися, звичаєм, що одбивався в середньвікових мійських статутах, напр., в такій фразі: *"in den Städten frei macht"* —, тоб-то городське повітря робить людину свободною. Так четвертий стан міста поповнявся резервами з окружного кріпацького елемента, а місто поволі ставало огнищем вільного життя на тлі загалом розповсюджених залежних відносин. Не завжди досягалося те мирними шляхами, частіщ вільностей своїх місто добивалося збройною рукою, повстаннями проти суверенів, часом кривавих і иноді повних самого високого драматизму.

Згідно з середньвіковим принципом не було земель, які б не належали якомусь феодалові. Розуміється зпочатку і єдиним власником земель під містами являвся феодал, часом не один, а кілька, з титулом повної, аллодіальної власності. В XI та XII віках появляється змилекористування тих елементів міста, що не належали до дворянського

стану чи вийшли на волю. Ремісники і торгівці на панській землі став-
лять свої будинки, які потім продають, передають у спадщину і т.д.
Розпоряджаючи будівлями на правах повної власності вони тим самим
посередньо розпоряджалися і землею, що була під будівлями, лише
всі випадки переходу землекористування од одної особи на другу все
визково реєструвалися у землевласника міського терену, який одер-
жував точну фіксовану ренту, або чинш, звідки така форма відносин
користівниками, а власником землі називається ЧИНШЕВИМ ВОЛОДІННЯМ.
З дальнішим розвитком грошового хазайства всі оті чинші за користу-
вання землею міського феодала, як зобов'язання, відчужуються феодала-
ми, передаються в спадщину і взагалі стають предметом свободного об-
роту. Після цього чиншевики починають і самі купувати обтяження, що
лежали на їхніх чиншевих участках таким чином з своїм умовним воло-
дінням з'єднуючи і права по титулу алодіяльної власності. Це означа-
ло, що городяне з чиншевиків ставали повними власниками окремих
міських участків; що появилася дрібна МІЙСЬКА поземельна власність,
появилася тоді, коли ще селянської земельної власності не існувало.
Ця остання в Німеччині пройшла тіж самі стани свого розвитку, що й
міська демократична власність, лише проходила їх і пізніше і більш
повільним темпом. З розвитком грошового господарства алодіяльна
власність поземельної аристократії впадає в борги.

Хрестові походи зруйнували багатьох феодалів. Нужда сеньорів
в грошах сприяла, як завоюванням самоврядувань, так і переходам мі-
ських земель до рук тимчасових користівників купецької чи ремісниць-
кої професії, що тягло за собою зростаюче значіння міщанських клас,
і підупад дворянського стану. Придбання земельної власності промисло-
вими класами, каже відомий знавець історії власності в німецьких го-
родах, Арнольд, *Zur Geschichte des Eigentums in dem deutschen Städte*,
привело до знищення панування родової знаті в городах. По-за містом,
де-як і в містах існувала залежність особистих прав од володіння
землею, одбувався також процес переходу земель до неупривілейованих
станів, хоч більш повільний, але при тім політичний вплив продовжував
зоставатись за станом феодалів. Де далі, зі вступом в нові часи, тим
більша зростала невідповідність економічної сили нової буржуазії з
її політичним впливом, що, як це одмічено вперше Сенсімоном, і було
одною з головніщих причин Французської революції, яка нарешті скасу-
вала вплив феодалного стану. Отже, городське землеволодіння з серед-
ніх віків вийшло в формі: а/ старій алодіяльної власності поземель-
ної аристократії, б/ власності нової грошової капіталістичної класи
і дрібних городян і в/ чиншевого користування землею, яке як подекуди
існує навіть до наших часів. До революції 1917 року ще цілий ряд
міст правобережної України / Бердичів, Біла церква і т.д. / існував
на чиншевім поземельнім праві. Частина теренів, напр., сучасного Лон-
дону аж до наших днів належить кільком лордам, які на чиншевім пра-
ві здають участки городянам під будівлю домів....

Як ми вже знаємо за розвиненої феодалної системи верховні
права на людей, землі і адміністрацію належали світським чи духовним
феодалам. Ми допіру розглянули як поволі емансіпується від феодала
і населення і землеволодіння. Поруч з тим сепарується від феодала
і управління містом. Жителям міста-феодала полишають самим під-
тримувати лад на ярмарках, иноді будувати торговельні будівлі, -се
перші кроки по шляху до самоврядування. Або скориставшись скрутними
обставинами феодала місто одержує од нього хартію вольностей, зобо-
в'язавшись за гуртовою порукою робити певного роду виплати феодалові.
Платіж розкладається на всіх городян, а розкладка виплати стає під-
ставою до розвою самоврядування. Сеньор лише визначає суму, бранне

е ділом городської общини. Окремі городяне вже не індивідуально мають діло з феодалом, а посередньо. Вони входять в общину мійську, що як гурт має діло з феодалом. Патримоніальне керування містом, як стадія в розвитку самоврядування, заміняється мішаним. Єпископ, -монастирські міста вели перед у розвитку мійського самоврядування- скликає до себе мійську раду, як дорадчий орган. Поволі компетенція мійських рад зростає, аж доки в мирний чи військовий спосіб не витіснить зовсім владу власників -феодалів. Так повстають вільні од адміністративної чи судової залежності міста, що керуються незалежною мійською радою. Отже од управління ВЛАСНИЦЬКОГО, через МІШАНЕ і до ВІЛЬНОГО МІСТА-ось стадії в розвитку мійського самоврядування, які розуміється різними містами проходилися в різні часи. Раніш других емансипувалися міста Італії, що було в XI віці; французькі та англійські в XII віці; з німецьких в XII віці стали вільними лише Франкфурт на Майні та Гамбург, останні в XIII та XIV віках. Незалежні міста успішно урівноважують значіння поземельної аристократії, уявляючи з себе значну силу, уміючу при нагоді постояти за себе зі зброєю в руках. Не даром на ці міста пізніше в боротьбі з сеньорами почне числити виростаюча монархична влада, де-далі все більше демократизуючи свої мійські самоврядування. Зпочатку право бути членом мійської ради з, еднувалося з володінням землею в межах міста, через що в них допускалися лише представники аристократичних родів та гільдійських купців. Згодом в мійські ради починають входити представники цехів, нарешті цеховики забирають в свої руки весь політичний і фінансовий вплив на мійські діла. Для цієї власне фази вірний вислів проф. Тотоміянця: "Середньовіковий город був цехом, або союзом цехів."

Міста одрізнялися од сел тим, що мали звичайно фортецю, окремі політичні права і особливий економічний лад і рідко коли кількістю населення. Здебільшого населення міст сягало кількох сот людей, рідше тисячі. Поверх же десяти тисяч населення мали тільки виключні міста, що рано ставали осередками не лише міжгородської, але навіть міжнародньої торгівлі. В кінці XIV віку Лондон мав 35 тисяч душ населення. З німецьких городів *Schmoller — Deutsches Städtewesen in älterer Zeit*, вид. 1922 р., стор. 60-104 /: Вормс в 1200 р. мав 20 тис. людности, Майнц XII-XIII віці-25 тис., Штрасбург-в 1150 р. ледві 10 тис., в 1537 р. 30 тис., Базель в 917 р. зруйнований уграми, в XIII віці мав 10-12 тис., Нюрнберг в 1363 р. -10 тис., Дрезден в 1489-4800 душ, Лейпціг в 1600 р. -10 тис., Берлін в XVI віці-12 тис., Кельн зруйнований і спалений в 881 р. норманами в 1574 р. мав ніби то 37 тис., цифра, яку оспорюють, бо той же город з певністю мав в 1754 р. лише 44512 душ населення. На середньовікових спостерігачів прикладавши тогочасний масштаб і прикидавши на око і такі кількості робили вражіння, приводячи до гіперболічних прибільшень і вводячи в помилки новочасних істориків. Для прикладу можна сказати, що Арнольд для XIII віку лічив в Кельні 120 тис. душ населення, промахнувшись що найменше в чотири рази. Отже оцінювати міста повинні ми не по кількості населення, а по їх господарському значінню.

"Коли ми візьмемо мапу Священої Римської Імперії, каже Бюхер, і від., стор 108, і зазначимо на ній ті місця, котрі в кінці середніх віків мали мійське право / їх буде коло 3000 /, то вся країна вийде засіяною містами; одно місто від другого лежатиме пересічно на віддалі 4-5 годин їзди на півдні і заході, 6-8 годин на півночі і сході. Не всі міста мали однакове значіння: та всі вони в свій час були / принаймні силкувалися бути / осередками територіяльних округ і провадили таке саме самостійне життя, як давніші панські двори".... Розмір тих округ був такий, "що майже по цілій Германії селянин навіть з дальших околиць міг протягом дня дістатися до мійсь-

кого ринку й повернутися вечером до дому." "Кожде місто, продовжує в іншому місці Бюхер, / і від 114 / з сусідніми селами / *Land-schaft* / являлося автономною господарською одиницею, в середині котрої все економічне життя від початку і до кінця йшло цілком самостійно. Ся самостійність виявлялася у власній монеті, власних мірах та вазі для кожної мійської території". "Сусідні села, каже *Linam-Hegnegg* —, складають з городом одне ціле і уявляють єдину, доволі замкнену господарську одиницю, внутрі котрої є господарський розподіл праці і панує система регульованого обміну і котра покриває потреби всього господарського району, покрайности, що до основних його нужд." "Отже більша частина міст обслуговувала свою округу, лише по виключенню окремі з них, як напр., Венеція, Генуя, Новгород, служили потребам міжнародної торгівлі".

Україна, особливо її правобережжя зазнала в минулому початків феодалізму. Пережитком феодалізму до останнього часу, 1917-20 р. являвся той, напр., факт, що цілий ряд повітових міст, як от Бердичів, Лубні, Луцьк, Рівно, стояли на землях кількох спадкоємців колишніх феодалів. Числене торговельне населення згаданих міст / Бердичів має поверх 100 тис. душ / з діда прадіда по звичаю користувалося панською землею на чиншевім праві, ставлячи на чиншевих ґрунтах: крамниці, житлові будинки, торговельні склепи, — постійно з року в рік виплачуючи за користування ренту, чинш. Мійському чиншовому користуванню відповідало сільське чиншове право на орні, сінокосні, лісові і т.п. угоддя Київщини, Поділля та Волині.

Ранній розвиток зовнішньої торгівлі зі сходом, півднем / Візантією / і заходом викликав було також і у нас розвиток міст. До XIII віку ці міста ростуть і економічний розвиток простує тим же шляхом, що й в Західній Європі. Але натиск чисельних орд східних тюркських народів руйнує в XIII віці міста, спустошується країна, населення в рухові, розбігається, торгівля зовнішня обривається. Організація народнього господарства завдяки цьому набирає відмінного від Західної Європи характеру, міста не відіграють тої ролі, що на Заході. Їх насамперед далеко менш ніж там. В той час як напр. в Німеччині уже в XIV віці було коло 3000 міст, при чім один город припадає пересічно на 552 кв. кілометра, Східня Прусія /, а то й на 118 / Гессен /, на Україні навіть в 1911 р. з посадами разом було лише 153 города, а одне місто приходиться на терені в 3000 кв. кіл. Отже міста у нас, особливо на Лівобережжі та Степовій Україні, розміщені далеко рідше, не могло бути такого звязку між містом і селами, як в образі представленім Бюхером, бо далеко не з кожного місця селянин може вранці виїхати на базар до міста, щоб того-ж дня й повернутися назад. Середньовіковий город під кінець став осередком ремісничої промисловости для цілих округ і власне з цієї промисловости виріс весь пізніший суспільний побут Заходу. Зародки цехового ладу хоть і трапляються у нас, переважно на Правобережжі, але загалом наше ремісництво більш розсієне по провінціям; стрункої, закінченої та сильної організації цехів, завдяки якій міста Заходу не тільки завойовали свою свободу від феодалів, але опісля нанесли ще й удари по абсолютній монархії, — у нас не було. Натомісць поруч з поземельною аристократією у нас рано виступає впливова торговельна класа. Вона скуповує од розпорошених сільських ремісників чи кустарів їх вироби і перепроводжує їх на дальший ринок; таким чином торговець-скупщик поповнює собою недостацу міст і значить ринків. Нарешті, повітря городів України ніколи й нікому не приносило свободи ні од феодалів, а ні од самодержавної монархії, а ні від рабства. Залежне населення, яке в Західній Європі тікало од феодально-кріпацького гніту до міста за свободою, у нас тікало геть подалі на окраїни, пустопорожне дике поле, тікало теж за "слободою", зоставивши

як пережиток досі цілі терени усіяні слободами, цілу частину нашої землі, що носить назву Слобідської України.

XIII. СЕРЕДНЕВІЧНА ТОРГІВЛЯ.

Раніш, в розділі III, нами вже говорилося про зародки обміну між обцинними групами молодих суспільств. Вслідуючу за тим феодальною системою натурального господарства обмін робить кроки наперед, федали цікавляться набувати напр. екзотичні річі Сходу, що дає початки міжнародньої торгівлі, з другого боку односторонньо-розвинені господарства маючи лишки одних річей і нехватку других, обмінюються між собою натураліями, напр. збіжжя на вино, або кінь на збіжжя, - з чого розвивається пізнійший внутрішній торг. Як обмін загалом раніш всього повстає між ріжними племенами, а не в середині племені, так само і торгівля насамперед є торгівлею зовнішньою, тоб-то торгівлею між ріжними племенами, містами чи державами. Довго одначе купівля і продаж ледви тільки зачіпає замкнене домашнє господарство, напр., в господарським житті Французів ще в XI віці рідко що купувалося та продавалося. Тим предметом збуту за феодальної доби були лишки, котрі зоставалися у залежного населення після задоволення своєї потреб. Лишки ті в формі натуралій, як додатковий продукт, одбиралися на користь світського чи духовного сеньора, і лише лишки могли бути предметом торговельного обороту, але-ж то все були речі споживання, які трудно давалися до переховування, як рівно-ж і до капіталізації їх. В цім причина повільного розвитку торгівлі.

Поволі обмін стає життєвою необхідністю однаково як для світського так і для духовного сеньора. Назбирані лишки потребували збуту. Місцем збуту і обміну, тоб-то ринком, де в певний час могли б зійтися чисельні покупці і продавці, стає садиба феодалу чи храм, як резиденція духовного сеньора. Але для ринку потрібний спокій. Його гарантують світські чи духовні можновладці. "Усі одвідувачі ринку по дорозі туди і назад користали-без сумніву ще за часів перед повстанням міст-зі збільшеної оборони, що розтягалася як на самий ринок, так і на цілу його округу." / Бюжер, івід, 107 / Обмін поблизу резиденції світського сеньора одбувається під захистом сеньора; сеньори своєю збройною силою гарантують безпечність заїзжих людей, роблять коли потрібно судові розправи між чужинцями та тубольцями, базуючись на нормах звичайового права. З другого боку ще храми древнього Сходу і античного світу постійно виступали на ряду з царями, сеньорами і т.п. світськими можновладцями, як окремі центри обміну. Так саме було в ранній період феодалізма в Західній Європі. І тут, як в древности, церковні свята припадали на важливі менти сільськогосподарського цікла, коли населення збувало предмети одного сезону, а робило запас на слідуючий. Як там так і в середневічній Західній Європі свята в той же час були і днями ринкового обміну. Потрібний спокій, чи "Божий мир" на певний час в даннім випадку давався авторитетом церкви та духовного сеньора. Торг, як і у древности, пригадаємо собі вигнання Христом торговців із храму-зпочатку відбувався в самих храмах під час служби Божої. Німецьке слово "месса" / Messe / досі означає і обідню і ярмарку. В середневіковому Магдебурзі торг між жидами і християнами одбувався в самій церкві в той час, коли на хорах в ній одправлялася служба Бога. Потім переносилася торгівля на площу перед церквою, але всеж провадиться в той час, коли одбувалася церковна служба. Перед церквою чи коло монастиря виростади торговельні ряди та торговельні будівлі. В ці останні нарешті переносяться храмових склепів товари, де вони перед тим зберігалися; опріч товарів в храмах же / в пустотах статуй, під картинами, в стінах / як і в гробницях звичайно переховувалися ріжні дорогоцінності.

причина через що ці місця схованок в певні періоди світових за-верюх "вандалсько" руйнувалися. Так коло храмів і монастирів вироста-ли торговельні центри, куди стікалися і палігристи і торговці. В Англії такими центрами стали монастирі Вестмінстер, Вінчестер, Йорк; в Німеччині - Кельн, Страсбург, Базель, Нюрнберг та др. З садиби чи з церкви, цих недрів світсько-духовного феодалізму розвивається обмін, що по своїй суті не може з самого початку не стати в супе-речність з натурально-оїкосним феодальним ладом, як його повна не-гація.

Як зовнішня торгівля старіша внутрішньої, так КОЧОВА торгів-ля старіша од осілою. В певнім часі, що зходився звичайно з яки-мись релігійними святами або процесіями, коли в певний пункт зхо-дилосся населення сусідніх місцевостей, прибував туди торговельний караван, щоби після торгу перекочувати до іншої місцевости.

Довгий час торговельна поїзденька робиться, як військовий по-хід. Всім відомі військово-мінові походи варягів з півночі Європи, аж до самої Візантії. Далі торговельні валки одокремлюються од військових, потребують лише спеціальної охорони, при чім валки світських можновладців мандрують під охороною сюзеренів, князів чи королів, а валки храмів оберігаються від нападів авторитетом ду-ховних сеньорів, князів церкви. Пиратство, буване якийсь час правомір-ним джерелом добути, поводі визнається за розбій. Але дуже поводі обмін пориває свій історичний звязок з грабунком. На всім протязі середніх віків сухопутна торгівля могла одбуватися, а ебози та ка-равани могли пересуватись лише під певною військовою охороною. Кольоніяльна-ж торгівля з відсталими народами досі непомітною гранню одокремлюється від розбою. Отже натуральним було, що торго-вельні каравани идучи навіть під військовою охороною всеж підпа-дали нападам других феодалів, які або грабували, або-ж примушували відкуплятися. З подібних грабунків, а потім викупів розвинулися тор-говельні податки, пізніше ТАМОЗЕНЕ цло, -датки фінансового уже значіння. Ця можливість одержувати прибуток за право проїзду, про-возу краму, за охорону в дорозі, на ринкові, за одвод під торгівлю будівель, критих ринків, за проїзд через мости і причалюванне в га-ванях і т. д., можливість одержувати фискальний чинш з привозних і вивозних товарів, не працюючи самому, поводі привводить до того, що сеньор, головний виконавець зовнішнього обміну в ранню добу фе-одалізма, де-далі як активний діяч торгівлі стає зайвий. На ньому лишаються функції військово-організаторські, а для справ обміну одокремлюється нова професійна група - група торговців, яка в ці-лях самооборони од насильств і грабунків, а також для усунення обо-пільної конкуренції, що до появилення цехів, виступає організованою в купецькі ГІЛЬДІІ.

Розбійництво і пиратство ще й в XII-XIV віках робило тор-гівлю ділом надзвичайно небезпечним. З цієї причини на час подоро-жів в добу кочової торгівлі окремі купці зорганізовувалися в вал-ки, а коли вияснялася необхідність осідати, то тимчасовий союз обер-тався в постійний еднаючись про статут з городською владою. По-заяк до торгівлі відносилися в середні віки вороже то купцям зпо-чатку приходилося селитися за мійською брамою, коли звичайно не за-сновують міста сами вони, що було напр., з Любском, і потім провадити боротьбу за участь в управлінні містом. Раніш чи пізніш, але протя-гом з XI-XIII вік ця боротьба вінчалася успіхом і управління ряду міст одиняється в руках купців організованих в гільдії. Купецькі гільдії уявляли з себе братства, ю поруч з чисто купецькими завдан-нями переслідували також ще й релігійні, мілітарні і громадські ці-лі-ободільної підтримки і шляхетого повождення.

Гільдії одержували привілей, якого не мали інші жителі, торгувати в місті і інших містах. Для окремих торговельних галузів існував окремий гандлевий монопол. Зпочатку до гільдій могли вступати не лише торговці, але й ремісники, зробивши вступний внесок і роблячи періодичні в гільдейську касу на видатки на загальні потреби гільдій. З розвитком торгівлі міст, гільдії робляться замкнутими корпораціями заможних купців, а між гільдіями і цехами повстає гостра ворожнеча. Якійсь час гільдії являлися торговельними братствами для перепродажу чужоземних виробів з наддачею за працю по доставці товарів на ринок. З розвитком торгівлі вони вже працюють за для прибутку.

Як і нині в Середні віки була відома гуртова / оптова / торгівля і ^{в сільській} ~~в сільській~~ Гуртова торгівля була, по словам Бюхера, виключно кочова, ринкова, ярмаркова. Їй підлягали такі речі, що не вироблялися в межах мійської округи: прянощі та південні овочі, сушена та солена риба, футра, тонкі сукна, подекуди вино та сіль. Організації гуртового обміну та торгівлі служили меси, набравши інтернаціонального характеру. Найстарішими, про котрих згадується вже з V віку, і найвідомішими месама були в Шампані, а саме Троя, Провен, Барта Ланьї, що лежали на границі Німеччини та Франції, як також на прямім шляху з Італії на Нідерланди та Англію. Вже з XII віку вони набували поважного значіння, а з кінця XIV віку вони відіграють головну роль, аж поки пізнійш не стануть конкурувати ім ярмарки Ліону, Женеви та Франкфурту. Тій-же цілі гуртового обміну, по виразу Ешлі, між-комунальний чи між-муніципальний торгівлі, служили ярмарки, од слів-*Jahr-Markt*, що в буквальнім перекладі означає річний торг. Річні ярмарки ці виконували порівнюючи з месама вузче завдання служити між-областному обмінові предметами, якіх не вистарчало одній із сторін. Ярмарки порівнюючи з месама далеко частіше з'являються. І ті і другі одвідувалися мандрівними купцями, чужинцями, на яких в ту пору, коли торгівля провадилася поруч з грабунком, дивилися з де-якою опаскою. В свою чергу торговці в своїх операціях постійно ризикували втратити не тільки товари, а навіть і саме життя. Зрозуміло, що в таких умовах обман був тим еквівалентом, який одержували за ризико торговці. В ці часи на месах-ярмарках вже відчували незручності натурального обміну і виступає товар-посередник обміну-гроші. Крім такого мірила цінності, як скот, сіль, яйця, починає виступати і метал. Чеканка одбувалася на месі-ярмарці нарочито прибувшими майстрами. Билася дуже різнородна монета і тому її доводилося тут же зважувати. За месою та ярмаркою цілям обміну служив тижневий торг *Wochen-Markt*. Щотижневі ярмарки одмічають новий стан в розвиткові городів, городяне все менше живуть від хліборобства залишаючи його цілковито населенню села, городяне все більше стають в положення виробників і поставців краму для села і в положення споживачів сільської продукції. Появлення тижневого ярмарку свідчило про диференціацію міста і села, про одокремлення села од города. Нарешті, виступає ще й *Tag-Markt*, щоденний торг в місті, що служить обміну між самими городянами і указує на диференціацію по роду занять самого мійського населення. Частина городян вже одійшла від хліборобства, і вони одні для других являються виробниками і поставцями товару чи продуктів. Коли меси та ярмарки служили гуртовій торгівлі переважно, то тижневі і щоденні ринки-торгівлі на роздріб, а спеціально щоденний торг вже був не кочовим, а осідлим, розрахованим на убогі елементи що не могли робити запасів на довгий час, які нині перебивалися з дня на день. Господарським центром міста був ринок, де містилася публічна вага. Цілий оборот уважався справою публічною, а не приватною, в звязку з цим і мійське ринкове право складається сюзереном, власником міста, потім мійськими радами.

По цьому праву все повинно купуватися публічно й з перших рук. Кожний товар дозволений до продажу мусів підлягти публічному огляду, чи не фальшивий і чи підходить під приписану добрість; коли не підходив, його палили. Торгувати ради зиску виробами місцевої промисловости було заборонено навіть самим ремісникам. Ці вироби йшли сільським мешканцям за припаси поживні та за сирівці. "Городянин та селянин, т.ч., каже Бюхер, івід, стор. 109, були заказчиками один для другого: те що виробляв один, потребував другий, при чому більша частина цих обмінних укладів довершувалася без посередництва грошей, або таким способом, що гроші уживалися тільки для вирівняння різниці вартости." Для привезених до міста товарів се дозволялося, але тільки після того, як їх було виставлено на ринкові й вони лишилися не проданими. Провадилася публічна таксіровка предметів продажу. Для ремісничих виробів се була тверда ціна. Для предметів дозволеного торговельного обороту установлені були максімальні ціни яких під карок штрафу за лихварство не вільно було переходити. Купівля одбувалася за готівку: річ дається лише під умовою негайного одержання еквіваленту. Продаж на кредит заборонявся, бо вів до побирання процентів, які були заборонені. "В середньовічному мійському господарстві, каже Бюхер, івід, 118, не може й бути мови про кредит в сучаснім розумінні". Торгівля стягаюча зиск із різниці в цінах уважалася не гідною, натомісь справедливим уважався той зиск купця, що сей одержує як зарібок за старання по транспортуванню товарів до місця збуту. Торговельний зиск як виступає в торгівлі, то він, як і сама торгівля, є винятком і завдяки звязку торгівлі з транспортом швидче є зарібною платнею, ніж сучасний торговельний зиск. Загалом і в мійську добу середньовіччя, каже Бюхер, івід 115-116, "більша частина річей ще не виходить з того господарства, де вони випродуковані. Менша частина дорогою обміна переходить до інших господарств; але подоріж, яку вона відбуває, дуже коротка: від продуцента до споживача. Обертанне річей не істнує. Винятком являються тільки де-які речі зовнішньої торгівлі та грошеві товари; тільки вони стають товарами; тільки вони повинні перейти кілька разів через грошеву форму, поки дійдуть до свого призначення... Та справа йде про виняткові явища.

-----0-----

Одначе допіру наведена характеристика економічного розвитку міст, зроблена ліпшим знавцем історії господарства Бюхером, вірна лише у відношенню до міст центральної Європи. Тим часом на півночі, а ще більш на півдні Європи в союзах міст в ту-ж добу ми находимо торговельний оборот пануючим. Коли про торговельні гільдії Дорен влучно висловився, що вони є "репрезентантами грядущого грошового господарства", то про південні на пр., міста можна прямо сказати, що вони в той час уже відновили на місці не зовсім знищеного римського новітне грошеве господарство.

На півночі Європи в XII-XIV віках виступає союз торговельних німецьких міст-Любека, Бремена, Гамбурга та инш. що в XIV віці об'єднував в собі до 85 міст. Він провадив торговельні операції по Німецькому та Балтійському морям з Англією, Росією та инш. приморськими країнами і носив назву "Ганзейського союзу". Попадаючи на чужину / Лондон, Брюгге, Берген, Новгород / присутні там купці різних німецьких міст виступали як єдина спільна гільда, набуваючи право екстериторіальности і організовувались на взірць організації купецтва у себе дома. Головна влада такої гільди належала купецькому зібранню, що вибирало з проміж себе старшину-ольдермана і помішників-ратманів. Дім виборним належало право суду і адміністрації. Належні до гільди і служачі мали спільне житло в нарочито збудованім гільдійським будин-

кові, з садами, пивоварнею, лікарнею і т.п. зручностями, а будинок був обнесений кріпостним муром. Служачі одержували велику платню, але їм ставилося умовою-не вести торгівлі для себе і не женитися. Чужинці не приймалися, членами ганзи могли бути тільки німці. Ганзівський союз скрізь добивався монопольного становища. Так Новгородський двір уживав всі заходи аби часом з Новгород не прострупились купці, що не належать до ганзи. Монопольно діючи Ганзівський союз витягував з кожної країни всі можливі вигоди не допускаючи одначе, аби в ній самій розвивалася активна торгівля. В цій практиці не трудно помітити тенденції пануючої пізніше економічної політики меркантилізму. Ганзівський союз був дуже багатий, мав свою величезну торговельну флоту, котрою не тільки перевозив товари, але й успішно боронився від морських піратів. Навіть більш того, флоту була о стільки сильною, що нею Ганза навіть воювала з Данією за ринки збуту. Та слабою стороною організації було те, що города, що входили в союз були не досить зпаяні, виступаючи иноді розрізнено. Меркантилістична політика різних держав в слідуочі за середньовіччям часи унеможливила існування Ганзи. Найдовше продержалася, до XVI віку, Тевтонська Ганза в Англії.

Ще більший торговельний оборот типу чисто грошевого господарського розвинули у себе італійські міста, що лежали на побережжі Середземного моря на півдні Європи, насамперед Венеція та Генуя, а за ними і де-які французські та фламандські, як от Ліза, Брюренція, Марсель і потім Брюге. Останнє місто було посередницьким пунктом в торговельних стосунках між південними і північними мійськими союзами. Торговельному розвитку південних міст Європи насамперед посприяв культ ПРОЧАНСТВА до гроба Христа в Палестину. Той, хто побував в Іерусалимові, користувався у людей феодальної Європи такою пошаною, як і досі "хаджі" в мусульманському світі. Що-року з Англії, Франції та Германії через Марсель, Венецію, Константинополь простувала до гроба Господня велика сила прочан. А по їх слідам йшли торгівля і обмін товару Заходу зі Сходом. Церковні собори протегували цьому релігійно-торговельному рухові, оповіщаючи недоторканість мандрівців: священників, ченців, купців та селян і загрожуючи анафемою тим, хто-би наслідився грабувати подорожніх на суходутті і воді. Тому-ж розвитку торговельно-грошевого обороту насамперед в містах Італійського побережжа могутньо посприяли христові походи, що почавшись з кінця XI віку тяглися до самого кінця XIII в. Вони зблизили європейські народи з народами Сходу, з котрих де-які / араби / стояли на вищій культурній рівні. Вони посприяли розвитку морської плавби і взагалі шляхів сполучення піднявши тим світову торгівлю. Вони розширили світогляд і поняття народів, марши для свого часу таке значіння, як відкриття Америки для XVI віку. Розпочиналися хрестові походи і проводилися під релігійним гаслом: завоювати поганців і відняти з їхніх рук гроб Христа та Єрусалим, основним же двигуном були матеріальні потреби. Задовго до них міжнародним обміном доставлялися зі Сходу предмети роскоші, так бажані для пануючих станів. Щодоба здобути зі Сходу ті предмети штовкала лицарів-феодалів на хрестові походи. Як селянам, так і всім вирушаючим в похід давалися різні вільготи і населення Європи виділило з поміж себе величезні маси люду, що переважно через портові міста Італії, Венеції, Торонто та інші, простували на Схід. Похід тягся роками. Потреби подорожуючих викликали пропозицію самих різноманітних товарів як Сходу так і Заходу, що розвивало торгівлю. З другого боку під час довгих походів мандрівці, переходячи через різні країни переймали від тубольців нові способи виробництва, особливо обробку металів і тканини, з якими доти не були знайомі. Так з Дамаску, на р., хрестоносці занесли вкіння робити сталеві вироби, якими той славився. З Палестини і Анатолії

були занесені до Європи доти невідомі там де-які істивні і промислові рослини, як цукровий очерет, абрикоси/ слива з Дамаску /, ізом /"виноград з Дамаску"/, кавун. З того часу прянощі, імбір, мускатний горіх, перець, кориця, шафран, стають до загального вжитку вищих класів населення. Перець набув потім в Європі такого значіння, що замість грошей подекуди розплачувалися мішками перцю. Але швидче ніж ці предмети тропічної природи на Сході пильнували хрестоносці розкішних виробів, золота, бавовняного папіру і інших дорогоцінностей. Пятсотлітній вплив арабської культури зробив з Палестини і Сирії по виразу Зомбарта, справжній рай. "Вона цвіла, як сад, країна, в котру вступали хрестоносці, щоб висосати її соки." Награбовані добра феодалного лицарства на Сході ледві чи покривали руйнацію їхньої господарки в себе дома, бо завдяки хрестовим походам в багатьох випадках посілості феодалів мусіли перейти до рук торговельно-промислових класів. В безсумнівній вигаді од походів зосталися італійські міста. Вони весь час дотепно використовували хрестові походи в своїх торговельних цілях. Хрестоносці з допомогою флоту Генуї, Венеції і Пізи робили свої завоювання на сході і перетранспортували награбовані добра. За цю поміч італійські міста ввводили собі торговельні привилеї в завоєваних містах і здобували частини тих міст, а подекуди і цілі міста. За поміч Балдуїну, напр., генуезці одержали у власність по третині міст Акки, Арсуфа та Цезареї і по одному кварталу в Яффі та Єрусалимі. Венеція-ж, відогравши керуючу роллю в четвертім хрестовім поході, захоплює після того острова Крит, Корфу, Евбею, гавань Галіполійську і Лерсонську, та поширює свої квартали в Костянтинополі. Після хрестових походів головним чином Венеція та Генуя, також Фльоренція та Піза, а почасти Марсель і Барселона стають торговельними посередниками між Європою і Сходом. В ці міста плине головний потік грошей і через Візантію, а також свої торговельні факторії в Криму, по Чорному морю, на грецьких островах, Єрусалимі і т.д. ці італійські міста заводять регулярну торгівлю зі Сходом : з Персією, Індією, Центральною Азією і навіть з Китаєм. Становляться так би мовити в центрі тогочасного світового обміну і на довгий час захопивши монополію тої торгівлі в свої руки. В стремлінні до монопольного становища італійські міста зпочатку поборюють конкуренцію купецьких організацій других країн. Ставши потім по-за конкуренцією в цім смислі, італійські міста починають конкурувати одне з другим. Рано перевага зостається на боці Венеції та Генуї. Зпочатку XII віку розпочинається завзята боротьба між генуезцями та венеціанцями на Середземнім та Чорнім морях, знищенням флотів суперників, зруйнуванням укріплених пунктів противника, його факторій і взагалі обопільний розор, - все це тяглося в XIV і XV в. доки турки, своїми завоюваннями не поклали кінець торговельному розмахові обох противників.

Після монгольського царства та Золотої орди на українському побережжю Чорного моря осідають відразу венеціанці, які в місці вливу Дона в Азовське море на місці колись зруйнованого Танаїсу будують місто Тан. Але їхні суперники, генуезці, в 1260 р. роблять з візантійським імператором Мих. Палеологом договір, по якому венеціанцям забороняється вхід в Чорне море. Так витіснивши своїх конкурентів генуїці здобувають собі монопольне становище на нашім побережжю. На купленій у татарського хана Оран-Тимура землі вони закладають торговельну факторію і засновують колись могутню Кафу, нинішню Феодосію, що була осередком всіх торговельних колоній українського побережжя. Уже в 1289 р. в Кафі сидить генуезський консул. По "Уставу для генуезських колоній в Чорнім морі", який поширювався і на Азовське, виданім в 1449 році, в Генуї, управління колоніями носило республіканський характер.

Верховний провід над колоніями мав "Найясніший і високий Дож Генуїський і славна рада найстаріших громади міста Генуї". Генуезці були остільки сильні, що вели успішну боротьбу з татарами, двічі запираючи вхід в Азовське море і в устя Дона. В другий раз в 1349 р. здобувши перевагу над татарами генуезці ухвалили, аби в Тані жили тільки самі вони і щоб індійські товари, які привозилися в Тану на ім'я чужоземних купців, розгружалися в Кафі, що підіймало значіння Кафи порівнюючи з дугими колоніями і скеровано було знов таки проти венеціянців. Італійці не обмежувалися одним морським побережжам але подекуди виносили свої факторії вверх по рікам. Так відомо, що по Кубані на 280 італ. миль від устя на місці нинішнього уславленого рибальства села Копил, ними був заснований гор. Ло-Коппа, або просто Коппа. З Коппою генуезці вели торгівлю з 1175 року, вивозячи звідти між иншим невільників до Туреччини і особливо Єгипту. В Коппі був консул, що мав право чеканити монету, котрою для всіх генуезських колоній були сонм. й / на золті довійської гроші од 4 1/2 до 6 карб/, що ділилися на 200-150 аспрів. По північному Кавказу досі зберіглися сліди стародавніх торговельних генуезських шляхів. В 1475 році завдяки завоюванням турецького султана Магомета генуезські міста і факторії на чорноморським побережжі перестали існувати / Ф. Щербиня. "Історія Кубанського козацького війська". 1910, т. 1, 303-336 стор. /.

Ведучи можна сказати в світовому масштабі торговельні операції Італійські міста раніш ніж які інші країни приходять до вжитку багатьох з тих засобів, що й досі улегчують собою обмін. Уживанне золота, як грошового металю Рим почав від 207 р. після Христа. В обміні з римлянами германці воліли зпочатку срібло, бо діставали більші кавалки сього металю, але потім червоне золото, якому надавалася ними чародійна сила. В середні віки і золото і срібло числять на фунти, звідки беруть початок назви сучасних монет: фунт стерлінгів, або лівр чи діра, обидві назви від латинського лібри-що значить фунт. Биття монети в Середні віки належало князям, епископам, монастирям, нарешті містам. В одній Германії на кінець Середніх віків налічувалося до 600 монетних дворів. Скрізь по Європі до половини XIII віку грошовим металюм було тільки срібло і лише в італійських містах, з Флоренції, відроджується призабута з часів Риму, золота валюта. Облегчивши обмін заведенням ліншої, золотої валюти, італійські міста раніш ніж де инде в Середні віки прийшли до облегчення торговельного обороту ще й через заведення початків сучасної кредитової системи. По особі довжника середневічний кредит переважно був кредитом публічним, або точніше кредит королів, сюзеренів чи інших можновладців. Вони позичали, але коли справа доходила до дачі позики, то ґрунтуючись на науці церкви, що забороняла побирання відсотків, могли не тільки не заплатити, але ще - й конфіскувати маєток своїх вірителів. Що до способу забезпечення, то кредит звичайно моровили робити під заставу чогось, він був реальний. Заставою служили різні податки і мита, подекуди - ж і рухоме майно. Італійські й ганзейські купці, по словам Вулішера / Наука про народне господарство, 1914, кн II, стор 59 / позичали гроші під застав папської тіяри, корони англійських королів і т. д. Але систематичний кредит під застав рухомого майна практикували купці з північної Італії, властиво провінції Ломбардії, через це сей спосіб кредитування аж до наших часів носить назву ломбардового кредиту. Ломбарди, або по італійському *monti di picca* — мали завданням боротися з лихварством. Крім церковних заборон розвиткові кредиту перешкоджає ще й загальне аж до третьої чверті XVIII віку розповсюджене навіть в таких містах як Лондон та Гамбург переконання, що солідний торговельно-промисловий господарь веде свої діла не на позичений, а тільки на власний капітал. Переміна в поглядах настала найраніше в Англії і лише на початках XIX віку, коли набрали широкого розвитку установи,

що організують кредитові операції, тоб-то банки. Але до сучасних кредитових банків лежить довга дорога, все з тих же італійських міст.

Банк-італійське слово і означає той стіл на якому в італійських містах вже від XI-XIII віку міняли розкладали свої мішки з золотом та сріблом і, уміючи розбиратися в тогочасному хаосі різноякісних знаків, обмінювали гроші, купували продавали дорогоцінний метал, перепроводжували монети з одної місцевості до другої, нарешті облегчували обмін переводом грошей по торговельним книгам, переписуючи з того хто виплачує на того, хто одержує. Ці переводи є вже операції банківські, власне ГРОШЕВИХ БАНКІВ. Небезпечність держання у себе цінностей під ті часи і трудність розбиратись в різноякісній і часто поспутій монеті приводить до того що населення здає на збереження свої цінності банкірам. Перші банки являються в XV віці у Генуї та Венеції. Банк приймав внесок на збереження двійкою монетою по вісу і міг робити за внескодавця платежі, переписуючи суму грошей з рахунка одної особи на рахунок другої. Такий "круг" / по італійському - *giro* / цієї операції дав назву банкам - "жиро-банки". Не маючи права користуватися внесками, а лише зберігаючи їх, натуральна річ, що звичайно не банки платили відсоток, як то робиться нині, а банок вимагав від своїх клієнтів за зроблені ним послуги. Із згаданих генуезький банк святого Георгія уявляв з себе засновану на акційних підставах могутню установу в котрій протягом 1407-1408 р. зкупчуються всі торговельні зобов'язання Генуї, ... Законодавства силкуються заборонити банкірам використовувати банківські фонди на торговельні операції. Для Венеції такі заборони появляються вже в другій половині XIV віку, але безсилі перед натуральною еволюцією. Всі ті, хто засновує банки, - читаємо в праці венеціянця Конторіні з кінця XIV віку, - беруть на себе такий тягар і тяжкий обов'язок бути скарбником чужих громад не для того, щоби переховати їх, а з тою ціллю, щоби вести за ці гроші торгівлю і одержувати зиск. Частина грошей вони вкладають в торгівлю зі Сходом, частину з Заходом, третю в торгівлю збіжжям і т.д. / цитую за Рулішером, і від стор 61 /. Словом банки-жиро еволюціонують до кредитових банків сучасного типу. І міняли і повставші потім банки-жиро зрідка і де-далі більше починають проводити не лише грошові операції, але й кредитові. Банкірський напр. дом Медічі, що пізніше зробився тиранами Флоренції в XV віці сам уже виплачує по вкладкам 10-12 %. Лише заснований в Англії в 1694 році банк був першим банком сучасного типу, постачаючи кредит для торгівлі та промисловости, але повного розвою банки торговельно-промислового кредиту осягнули в другій половині XIX століття, чому де-хто, як Бруно Тільдебрандт, добу від другої половини XIX стол. слушно називають кредитовою. Уже в італійських банках починає вживатися ЧЕК, як приказ на банк виплатити певну суму грошей, а в квітах що видавали банки Венеції та Генуї в XV-XVI віках на доказ уміщення у них грошей бачимо зародок сучасних банківських білетів, БАНКНОТІВ. Там-же, зпочатку в формі простого, появляється і вексель, відразу як спосіб переказування грошей з одного місця на друге. Італійські купці одправляючись, напр., на найважливіші тогочасні ярмарки в Шампані через небезпеку під час подорожі не хотіли везти з собою гроші в ротівці. Натомісць вони зверталися до місцевого міняйла або банкіра, виплачували йому монету своєї країни, а натомісць брали документ-вексель, на підставі котрого ім міняйло сам чи через своїх людей мав виплатити на ярмарці в Шампані певну суму в грошах свої останньої. Це й був простий вексель. Пізніше в доповнення до зобов'язання виплатити, зміщений у вексель, банкіри починають долучати до векселя лист, звернений до їх довірених осіб, яким просилося виплатити певному купцеві означену в листі суму грошей. Потім самий документ-зобов'язання виплати перестав уживатись, а залишився тільки лист що був наказом виплатити і що називався тратта. З нього повстав сучасний ПЕРЕКАЗОВИЙ вексель, або тратта. Чеки, банкові білети і переказові векселі нині є самими розповсюдженими кредитовими знаками, що можуть заміщати собою грошові знаки.

Нарешті, з італійських міст ~~Сере~~ початок інститут торговельних консулів. Їх насамперед завела Венеціанська республіка для представництва своїх торговельних інтересів за кордоном. Починаючи з XII віку по всіх побережніх містах Середземного, також Чорного морів вже існують її консули.

Ми не можемо, кажучи про торгівлю Середніх віків, не згадати про жидівську націю, якій поруч з вірменською прийшлося спеціалізуватися на торгівлі та кредитових операціях. Не з добра опустивши свій рідний край, Палестину, заховуючи свою національність, постійно гонимі перекочовують вони з одної держави в другу. На кожному новому місці їм приходилося пристосовуватися до нових звичаїв, інших законів, обходити заборони та перешкоди. В Німеччині до повстання гільдій весь гандель, по словам Онкена, / івід, ІІО / провадили жиди. Організувавшись в гільдії, куди як і в цехи жиди не приймалися, німці поволі одтискують од торгівлі жидів, полишивши їм призирилу по тодішнім часам сферу кредиту, яку церква трактує за лихварство. Королі, розтринькавши гроші, навіть духовенство, зверталися за позиками до жидів. Ризикуючи не тільки грошми, але часто й самим життям жиди не могли обійтися без того, щоби не брати часом і дійсно високих відсотків. З другого боку у Франції, на Україні і по другим землям жидам не раз здавалися на одкуп збирання податків з населення, - справа завжди ї скрізь неприємна, легко могла покликати пімсту народніх мас і жорстоку розправу. Завдяки головне лихварству грошеві капітали поволі переходили до їх рук і розросталися до величезних розмірів. Ненавиджені верхами й низами вони часом наводікали на себе нарікання за злидні народу і держави, їм приписувано всі й не існуючі провини, і їх починали гнати, і вони перекочовували ген дальше. На думку проф. Зомбарта переселення жидів скрізь мало величезний вплив на зріст і занепад торгівлі. Іспанія вигнала жидів і вони перейшли до Італії. Торгівля Іспанії, а натомісць Італії розвинулася, повстає цілий ряд понадморських торговельних центрів, як згадані вже Венеція, Генуя та інші. А як і італійці стали переслідувати жидів та повигоняли їх од себе, то й італійська торгівля занепадала. Натомісць торгівля Англії та Голляндії, куди перебралися вигнані з Іспанії та з Італії жиди, дуже розвинулася. Комуністичний реалім на Україні, ~~проявився~~ як відомо "чертою осьдлости" для жидів, потяг за собою масову еміграцію заможного торговельного жидівства з України до Палестини, Америки і т. д. По аналогії ми мусімо чекати великого занепаду торгівлі на Україні, коли не прийде на поміч новий невідомий середнім вікам чинник-кооперація.

XIV. РЕМІСНИЦЬКЕ ВИРОБНИЦТВО СЕРЕДНІХ ВІКІВ.

Ойкосне селянське господарство феодальної доби само виробляє собі соху, повозку, будує хату, мурує піч, чинить шкіру, шиє чоботи, варить мед, обробляє, пряде і тче різну тканину для власного обіходу. По стародавній германській помовці веретено і ткацька основа так само були знаряддям господині дома, як меч-зброею мужчини. У наших селян добра господиня вважається та, що встигає "обшити всю родину". Таке типове селіське господарство у якому селянин виступає виробником всього, "чудом універсальности" дає зародки всіх, які тільки можна собі уявити виробництв. Далі з цих зародків розвиваються окремі галузі продукції, одокремлюючись в певну спеціальність. Раніш всього виділяється на селі фаховець коваль, за ним -мельник тільки поволі перестаючи одночасно обробляти землю, за ними одокремлюються гончар, иноді пекар. Завдяки повній залежності од феодалів селяне, що спеціалізувалися на якомусь ремеслі поселяються на панському дворі і мусять

постійно працювати на своєму фаху, все більше удосконалюючи свою техніку.

Де-далі потреби сеньорів та почасти і самого селянства розвиваються остільки, що їх уже не задовольняє вироб універсального виробника-селянина і мало спеціалізованого ремісника. Повищені вимоги до виробництва вже здібне задовольнити лишень ремесло феодальних садиб. Так із глибини середньовічного феодального суспільства вириває ремесло і професія ремісників. В першу чергу воно розвивається в формі майстерень коло панських дворів, особливо королівських вілл та монастирських господарств. Тут ремесло перш усього досягло високої техніки. Уже у VIII і IX віках були відомі своїми майстернями монастирі Парижу, Кельна, Страсбурга, Сен-Галена, Фульда. В господарській інвентарній книзі Сен-Гальського монастиря 820 року уже числяться майстерні *Hof-
rechtliche Innungen* — /-бочарів, токарів, ковалів, чоботарів, поварів, пивоварів, сидельщиків по виробу мечів і зброї, золотих діл, та фювалів. Де-які монашеські ордена були відомі своїми технічними знаннями. Так, наприклад, бенедиктинці, були найосвіченішими архітекторами свого часу і в своїх школах учили: малюванню, скульптурі, каліграфії, що мало для того часу не знавшого друкування книжок особливо важне значіння, літєйній справі, виробництву з шовкових матерії, різьбі по слонової кости і т.и. Виробництво всіх цих предметів з розвитком продукційности перешло власні потреби. Для лишків продукції потрібно було найти збут на сторону, і в відповідь на цю потребу монастирських, королівських та феодальних дворів розвивалися існуючі і повставали нові пункти обміну та торгівлі.

Техніка ремісництва органічно зв'язується з особою ремісника. Вона незмінною передається із покоління в покоління шляхом "виучки" що учень набуває од майстра. Як колись жерцям належала природня монополія знань, так реміснику-майстрові належала натуральна монополія трудового досвіду. Потрібно довгої виучки, щоби ученик осягнув знання і якості матеріялів і способів їх обробки. Як підготовка до професії жерця була дійсно зведенням в тайни, так рівно і майстер, із року в рік вводячи учня в курс значня, справді "посвячував" його в "таємничість" ремісничої "містерії", що находило свій відбиток на обрядовім боці життя ремісників. Числових і тому об'єктивних методів міри і ваги в середні віки майже не вживається, нема ще загально розповсюджених технічних приладів для установлення точних мір та ваги. Замість тягарців уживалися звичайні камінюки, а на франкфуртській ярмарці ще в XV віці навіть кавалки дерева. Вага розвивається зпочатку у всіх народів на найдорогчих речах. Золотий пісок важать вє дикі народи. У стародавніх греків зпочатку важили лише золото. В античнім Римі аж до імператорських часів важили лише золото, срібло, мідь і ту вовну, що давалася прядти рабам. Натомість в середньовіччя панують методи суб'єктивного виміру: віддалення міряється кроками, локтями, чвертями; кути прикидаються "на око"; температуру міряють "пальцями" чи "рукою"; стадія органічного процесу определяється "по запаху", або "на язик"... Все ремісницьке виробництво ведеться простим знаряддям, що в одріжнення од машини збільшують силу якогось органу людського тіла, що стоять між цим останнім і предметом дії. Це просте знаряддя слухняно кориться робітнику, який мусить жити ним користуватися, який є майстер свого діла. Кождий майстер, раз почавши якусь працю, сам же й мусів її доводити до кінця, бо другому не завжди вдасться відгадати що той замислив, найти пропорцію частин, щоби успішно закінчити всю працю. Кождий ремісник в ручний спосіб сам виробляє ЦІЛИЙ предмет, ремісник цілковито одбивається в своїм творі, розвиваючи дивовижну дотепність і твердість руки, вірність

ока, пристосовуючи знаряддя праці і пристосовуючись та й привикаючи до них, як нерозлучних друзів життєвого шляху працівника. Коли одного із будівничих Кельнського собору спитали, яку винагороду бажав би він одержати за свої надзвичайні артистичні орнаменти він скромно одповів: я хочу, щоб мене поховали в домовину вкупі з моїми інструментами. Так велика була спорідненість середньовічного ремісника з його струментами і як різниться вона від того холодного відношення, яке виявляє сучасний робітник до сучасного-ж знаряддя виробництва-машини. За часи існування цехів, загалом до XVI віку, техніка і знаряддя виробництва хоч і туго і занадто поволі, але всеж удосконалювалися, ставали більш числені і різноманітні, появляються навіть винаходи. З них пригадаємо тут винахід дзеркального шкла в 1270 р., окулярів в 1275 р., пороху і компасу в 1300 р., друкування в 1436 р., що дало не лише книгу, але й часопис-перша друкована газета появилася у Венеції в 1563 р., кишенькового годинника в 1500 р., нарешті, самопрядки в 1530 р.

За самих раніших проявлень людського існування починається обробка сирівцю добутого у власнім господарстві і для власного-ж ужитку, що характеризується як **ДОМАШНЄ** виробництво. В повільнім розвитку домашнього виробництва розрізняють дві фази. В першій продукт споживається без остачі самим виробником, і нічого не поступає на продаж. В другій фазі частина продукту, не потрібного для виробника, виноситься ним на ринок і продається. Так нині на базарах і ярмарках трапляється виріб селянського полотна, пряжі, виробів з дерева і т.д., що були вироблені для себе, а потім, як лишок, або з нужди в грошах, поступили на продаж. Тут маємо діло все ще з домашнім виробництвом, лише випадково і почасти працюючим для збуту, яке вперто удержується аж до нині завдяки спеціальним умовам сільського життя. Діло в тім, що вільний зимовий час треба селянству кудись діти. Порання коло скотини-єдина робота, що остається хліборобові на зиму, яка одначе забірає саму незначну кількість робочих сил родини. Тому селянство продовжує працювати над домашнім промислом, хоть воно до смішного мало йому дає зиску. Українка-молодиця і українка-дівчина на досвідках прядуть пряжу заробляючи на тиждень / в золотій валюті / по 60-70 коп. "аби сидячого татари не брали".

З розкладом домашнього господарства з нього виділяється **РЕМЕСЛО**, коли дрібний виробник працює не для своїх потреб, а на сторону і при тім без жадних посередників. В однім випадкові ремісник виконує замовлення споживача, давшого ж і свій товар для виробництва; виконує його на дому в того, кому робить, або, як для виконання потрібні важкі і незручні для виробництва знаряддя, на дому в себе. Розживаючись ремісники закупають матеріал за свій рахунок, з якого виробляється продукт по замовленням, або на ринок. Все-ж таки як правило виріб переходить од ремісника до споживача, минаючи торговельних посередників. Колиж між виробником товару і споживачем становиться розділяючий їх посередник-торговець, що скуповує вироби одних для перепродажу їх другим, ремесло перетворюється в слідуєчі форми промисловости-**КУСТАРНИЦТВО**, а пізніше в домашню систему великої промисловости, про які мова буде далі.

Спроби віднайти спадковість між старо-римськими ремісницькими організаціями та традиціями і середньовічними ні до чого не привели. Треба визнати, що ремесло середньовікове виникло наново. Воно насамперед розвивалося в замкові феодали, ремісниками рабами і кріпаками, що потім звільняються від невольницької залежності, але продовжують бути зобовязаними приходити на панський двір для виконання тих чи інших праць по своєму фаху. Розкладовий процес обшинного побуту дає друге джерело представників ремісництва, що працюють у себе в хаті, або переходять по хатам виконуючи працю, або йдуть до міста.

Прибувши з села до міста ремісник, стаючи городянином однак ще довго і оре підгородню землю і сам продає свій виріб зі своєї хати чи по святах виносячи на ринок. Поволі він одбивається від хліборобства, але дрібним торговцем своїх виробів ремісник лишається ще довгий час. З розвитком місцевого ринку виділяється чистий ремісник, при чім в XIV віці ремісники уже складають, як по де-яким городам, більшість населення. Так Франкфурт на Майні в 1387 р. на тисячу городян поверх 12-літнього віку мав ремісників 514. Гейдельберг в половині XIV віку мав ремісників від 60-70 % загальної кількості городян. Обставини XII-XIV віків сприяли розвитку ремесла. З одного боку технічні досягнення античного Риму не були зовсім забуті. З другого-завдяки прочанству і хрестовим походам Європа ознайомилася з вищестоячою промисловістю Схода звідки переймається уміння обробляти слонову кость та янтар, виробляти ріжну тканину, залізні та сталеві речі, зосібна лицарські щити та вогнестрільну зброю, - все це сприяло поступу ремісницької техніки. Нарешті-сеньори місцями переводячи селян на грошовий оброк тим самим поширюють для ремесла ринок збуту. Оброк поліпшував становище селян і у їх не було потреби йти в місто збільшувати конкуренцію мійських виробників. Від цього в свою чергу ліпшало положення ремісників. Їхне виробництво не поспівало за попитом, складалося монопольне положення ремісників. Майстрам нічого було боятися конкуренції своїх помішників. За надзвичайної повільности розвитку ремісницької техніки, за слабого транспорту, попит і пропозиція на вироби тримаються на однім рівні з покоління в покоління. Історики в один голос одмічають майже повну незмінність цін ремісницьких виробів на протязі століть.

Прибуваючи з села до города ремісник заносив з собою і дух общинних відносин, що панували тоді на селі. З батька і головного організатора родинного господарства на селі опинившись в городі общинник стає головою виробницької ячейки в місті. На селі організатор разом з родиною своєю являється і виконавцем завдань; в городі зістається та-ж сама звичка. Завдяки їй, коли на поміч бралася і стороння людина, то вона вводилася в родину на правах членів її, і хоть голова ремісницького виробництва носить назву *Meister, master, maître*, а першачкою назвою помішників було- *Knecht, Zieger, Gesinde, valet, servant* хоч в цих назвах перший трактується як хазяїн, а другий як слуга, але все що відомо з відносин між цими двома категоріями ремісницького стану часів розвитку, а потім і розцвіту ремесла показує, що стосунки між ними були такі, як старшого до молодших членів своєї родини. Звичка до общинної організації ремісників-селян передалася і вихідцям а сільських общин-ремісникам. За новою мійською працею ці вчорашні селяне, оточені стіхією общинного життя сел, натурально організовувалися і собі в колективи похожі на общини, в союзи, що прибрали назву ремісницьких гільдій чи ЦЕХІВ. Слово "цех" відповідає німецькому "*Zech*", а це останне походить від слова "*ziemen*", що значить "личить" або "подобає". Так означалася поведінка під час бенкетів цеховиків в якій не мусіло нічого бути неподобного і не гарного. Ранійш всього цехи повстають в Італії, ще в IX віці, а розвиток припадає на XI вік. У Франції та Англії повстають в XI віці, трохи в пізнійшу пору, але все-ж в XI віці маються відомости про перші ремісничі союзи і в Германії. Першими ремісничими організаціями такого типу були гільдії чи цехи ткачів та сукновалів.

Одні вчені, як Гірке, Марер, Стіда виводять походження цехів з корпорацій кріпостних ремісників феодального помістя. Панські та монастирські ремісники попервах являлися людьми несвобідними/*Korhörige Zetwiles*/. З розвитком обміну для феодалів рішачого значіння набувають зиски від фіску, від різних установ для мінової торгівлі, з найму крамниць, склепів, мійської ваги, биття монети, за постій, за проїзд через

мости та перевози і т.д., чому сприяв приплив наїздних елементів. Вихід на свободу ремісника, котрий однак продовжував жити де й раніше, в будинку феодала, платючи за те чинш / *Zins* /, і своєю продукцією збільшував би приплив покупців на ринок, не було шкідливим для інтересів самих феодалів, що ураховували значіння нових обставин. Ремісники через те поволі набувають особисті та маєткові права, обриваючи насамперед правну залежність від папського чи монастирського двору і стаючи свободними цеховими організаціями. Другі вчені, як Бюхер, Зомбарт, Шмоллер та інші поруч з походженням цехів з феодальної садиби припускають однак, що були ремісники, переважно вищої художності, як ювеліри, монетчики і т.п., й від давна вільні, котрі однак теж виступали організованими в цехи. "Бажаючи позитивно в'яснити причини повстання цехів, каже Белов, ми повинні мати на увазі сильне стремління до об'єднання, що виявилось в середні віки і, нарешті, своєкористне стремління людей, які вже влаштувалися в городі, не допускати задних нових конкурентів. Коли державна влада була безсила, коли феодальний патронат став ігом, єдине спасіння можна було знайти в товариській організації для взаємодопомочи". З XI віку, коли остаточно укріпилася феодальна система, і по XV-ий всі хто тільки міг організовувався в корпорації. По-за ними лишалися феодала бо корпорації були для них непотрібні і кріпаки-яким організовуватися не дозволялося. В той час виступають організації духовенства-духовні ордена, союзи військових елементів-лицарські ордена. Окрім організацій купецтва та ремісництва, існували ще цехи лікарів, учителів, мінйалів, гробокопателів, навіть до старців і проституток включно.

В містах другої половини середньовіччя, що уявляли собою замкнену цілість існувала своєманітна організація обробляючої промисловості, ремісництво, об'єднане в цехи. В них шукали захисту особи, майна і мати правильно організований суд, також здійснення обов'язкової матеріальної підтримки, усунення взаємної конкуренції, нарешті, забезпечення релігійних та задоволення мілітарних потреб. По своїх завданням цехи були союзами многосторонніми, були релігійними, економічними, пізніше військовими і політичними організаціями, при тім примусового і в свою чергу замкнутого порядку, у зносинах з зовнішнім світом виступаючи, як колективна одиниця. Ми спинимось зараз на їхній організації в епоху розцвіту, що припадає приблизно на XII-XIV віки.

По виразу Рошера цехи були свого рода "промисловими братствами". Члени одного цеха оселялися на одній вулиці, даючи їй і назву своєї професії, а іноді так і на одній квартирі. Вони були приписані до одної церковної парафії і мали в особі якогось святого свого професійного патрона, а в церкві свій окремий вівтарь. В дні цехових свят вони робили по місту урочисті процесії і релігійні церемонії. На випадок смерті когось із своїх членів товариші-цеховики ковали його, вряжаючи до могили. На всі нещасні випадки родинного і господарського життя цехи були зв'язані солідарною обов'язковою поміччю. Вони мали особливі каси з призначенням на допомогу безробітним, а також удовам, хорим та інвалідам. Цехи контролювали і поведінку своїх членів з погляду морального і коли хтось після дисциплінарних кар все-ж таки не каявся, такого виключали зі своєї корпорації. За для вирішення промислових справ збиралися на сходку в особній цеховий дім. Зібрання відбувалися в свята і кінчалися вишивкою. З другої половини XIII віку цехи набирають такого значіння, що починають вже проти мійської аристократії вести боротьбу за участь в мійських урядованнях і після більш-менш довгої боротьби досягають своєї цілі. "Не слід однак думати, каже Міклашевський, / Історія політичної економіки... 1909 р., стор. 106 /, що завдяки цьому відбулася значна демократизація мійських управлінь. В них частіш всього засідали найбільш багаті та впливові з цехових майстрів."

Як особісна форма виробництва ремісничий цех звичайно уявляє з себе "об'єднання в товариський союз таких дрібних виробників / цехових майстрів / , котрі, як власники якоїсь кількості капіталу і матеріалу, але, головним чином, як представники особистої праці з небагатою помішниками, витворюють продукти для задоволення потреб сторонніх їхньому господарству людей, в обмін одержуючи засоби для прохарчування, для задоволення всіх інших своїх потреб і матеріал для обробки" / івід., 107 / . Як союзні одиниці цехи обіймали собою майже всю промислову діяльність, регулювали її пристосовуючи продукцію до потреб ринку через усунення конкуренції та нормували її шляхом обмеження виробництва, розподіляючи райони збуту. Цю своєю діяльністю для свого часу вони стреміли досягти того, що в наші часи роблять трести та картелі. З другого боку цех був подібний до общини. В ньому, як і в общині, верховним розпорядчиком був колектив, процес же виробництва мав індивідуальний характер. Виробничий заклад складався з майстра, звичайно 2-3 підмайстрів, та одного чи загалом невеликої кількості учнів. Майстер одночасно був і господарем закладу. Звичайно він особисто працює в своїй майстерні разом зі своїми помішниками, од котрих одрізняється не по своєму соціальному положенню, а своїми ділами, технічним досвідом і тим, що, звичайно, мав незначний капітал. Після якогось часу учень ставав підмайстром, а цей останній переходив в категорію майстрів. Кілька однохарактерних ремісничих закладів складали цех.

Цехові статуту XIII-XIV віку дають картину самої суворої і детальної регламентації ремісничього виробництва. Але тому, що регламентація виходила не з гори, од феодалів, а від самих ремісників, знизу, то очевидячки вона відповідала потребам часу і цехових громад. Одні з цих приписів були скеровані до того, щоби удосконалити саму продукцію, такі приписи що до розподілу праці, лежавшого в основі цехового ладу. Зпочатку майстер з своїми помішниками мусів готувати виріб від початку і до повного закінчення. Так чоботар мусів вміти чинити шкіру, з сирої приводячи її до придатності на чоботи. Діркульник не тільки мусів голити і завивати, але вміти робити оривту і ланцет, уміти пускати кров і вирвати зуб. З ускладненням обробляючого виробництва окремі промисли роздробляються на ряд простіших операцій. Окрема цехова ячейка монополізувала собі якусь невелику галузь. Розподіл праці збільшував продукційність і давав можливість доводити виріб до високої якості. Тому-ж служив порядком підготовки на майстра. Кождий хто хотів в тій чи іншій області стати майстром мусів перед тим на протязі від 3 / в Германії / і до 7 літ / в Англії / пройти зпочатку стаж учня, а потім підмайстра. Завершувалася освіта мандрівкою кандидата в майстрі по різним городам, що були відомі особливою дотепністю у виробництві тих чи інших річей. Наприклад, з германських міст Нюрнберг був відомий виробництвом годинників, а Кельн, Страсбург та Аугсбург-суконними виробами. Підмайстрі відповідно фаху перш ніж стати майстрами мусів в тих містах побувати. Для таких мандрівників з ціллю удосконалення фахової освіти в певних містах турботами цехів утримувалися особливі стелі і притулки / *Herberge* / , де прибувших гостинно стрівали і яким місцеві цехи од себе постачали харчи і мешкання. Зпочатку ці мандрівки підмайстрів бували добровільні. Пізніш, як означився антогонізм між майстрами і цими останніми, їх зробили обовязковими. Після довгої підготовки підмайстер подавав цеховому начальству взірцевий свій виріб, *chef d'oeuvre* - у Франції, *Meisterstück* - в Німеччині. / Англія пробних праць не знала зовсім / . Коли той виріб визнавався задовольняючим його витворець вступав в коло майстрів.

Кождий цех знав свою спеціальність, конкурувати йому заборонялося. Так забезпечувалося кождому ремеслу певний розмір продукції і

монополне становище відносно ринку: кождий цех міг збути всі свої вироби. Щоби не дати збогачуватися окремим майстрам, не дати гору капіталові над працею, існували різні обмеження розміру продукції. Обмеження могли відноситися до вміщення капіталу у виробництво: напр., у Франкфурті на Майні ткачам було заборонено мати більше як два станки. Далі обмеження сягало на кількість підмайстрів та учнів: був встановлений максимум більше котрого мати цих помішників один майстер не міг. Кождий хто проходив період підготовки з учня міг зробитися майстром, але навіть в період розцвіту середньовікових цехів не кождий міг бути допущений до учеництва. Одним з самих ранніх в цім смислі обмежень, була заборона приймати до цеху дітей невідомих батьків і байстрят. Деякі цехи дуже рано стали на тім, аби не приймати синів пастухів, льоноктачів, мельників....., себ-то самих покривджених елементів села, що найбільше експлуатовувалися феодалами. Іноді обмеження сягали на довготу робочого дня цехів. Була, нарешті, подекуди і нормовка розміру виробництва. Зазначувалося, напр., скільки один ткач протягом року міг виробити сукна. Заходи такі нагадують нам т.зв. контінгеровку сучасних картелів. Усуваючи внутрігородську конкуренцію цехи запобігали конкуренції і з боку сільського ремісництва. Городяне і окружні селяне можуть купувати вироби лише у майстрів. На замовлення городян мали право працювати тільки мійські ремісники. Потім цехи добиваються того, щоби на відомім радіусі навкруги міста займатись ремеслом взагалі було заборонено. Установлялася т.зв. *Bannmeilen recht* — при чім наказана "миля" від города в новий час розширяється аж до 8. Такі заходи свідчать про те, що техніка мійського ремесла очевидячки не була вищою за подібну — ж техніку ремесла сільського, інакше те, чого шукали досягти заборонами прийшло-б завдяки самій конкуренції.

В інтересах-же ремісників, цехи виступають в де-яких випадках як НАПІВКООПЕРАТИВНІ організації. Так, коли не під силу одному, то іноді кілька цехів будують для спільного використання такі підприємства, як валяльні млини, сушарні для сукна, красільні, прокатні, вовнопральні, закройні і т.п., виступаючи як продукційне товариство. Цехи-ж роблять оптову закупку сирівців, уподобляючись сучасним кооперативам для гуртових закупок. Для цього приїзжі в місто продавці ставляться в необхідність мати діло з гуртом організованих покупців, цей гурт ремісників означає якість товару, його ціну і т.п. Звідціль між иншим зароджується та система обмежень приїзжих на користь городян, і села на користь ремісників, яка в нові часи набирає форми меркантилізма.

Цехи, як ми вже казали, мали форму братств і обопільної, на нещасний випадок, допомоги своїм членам. Але цехи були готовими організаціями і на всякі інші випадки, коли потрібно було скоро і гуртом виступати. В середні віки, як досі у Великоросії, хати палилися "по чорному", тобто без димоходів, а позаяк всі будинки і в містах були виключно деревляні, покриті гонтою або соломою, то не тільки села, але й такі середньовікові міста, як Гамбург, Цюріх, Берн / в XII віці /, як Магдебург, Любек та Бреслав / в XIII в. /, Мюнхен / в XIV в. / постійно горіли. От цехам і приходилося бути готовими пожежними дружинами. Крім того, позаяк тоді регулярного війська середньовіковий город не мав, а йому не раз приходилося збройно боронитися проти сеньорів, то города в боротьбі проти лицарських загонів виставляли силу городських ремісників, організовану в цехи. І сильні та мускулісті руки цеховиків не раз давалися у знаки лицарству. "Ми, красильщики, не погано пофарбували їх в червоний колір" — хвалилися потім ремісники, або, "Ми кожевники добре погналим шкіри лицарів".

"Стан ринку в середні віки, каже Зомбарт, характеризується тим, що порівнюючи сильному попитуві на ремісничі вироби протиставлена була слаба пропозиція їх....., на одного продавця приходилося два покупці". Це не вигідне становище споживача почасти компенсувалося другими сторонами цехової регламентації, на яких настоювали ради мійських само-

врядувань / *Stadttrath* / Цехові статuti приписували як якість виробів, так само іноді й ціни на їх. Так регенберзький статут забороняв виробляти сукно поганого гатунку під загрозою штрафу грошевою сумою. Страсбургський статут забороняв підмішувати пенькові нитки до шерсти, коли вироблялося сукно, тоб-то забороняв фальсифікацію шерстяних виробів. Контроль за якістю краму і виконанням приписів регламенту зпочатку здійснювався мійськими радами, а потім самими цехами. Перед випуском на ринок крам оглядався старшинами цеха. На ринкові цехова поліція тримала торг під своїм контролем і за невиконання усталених вимог брався особливий штраф, котрий за тодішніх суворих звичаїв міг бути дуже жорстоким. Бувало так, що винним одсікали пальці на руках і навіть самі руки, подібна кара за ремеслової техніки на завжди виводила покараного з рядів виробників. Штуки поганого сукна розривалися на спині винного і т.д. Те-ж сукно, що відповідало цеховим вимогам означалося: вищий гатунок двома таврами, а низчий одним. Крім цих примусових заходів скерованих на добротність виробів до того-ж прямували і професійні традиції цехів часу розцвіту. Кожний цех за свої виробу ричився більше ніж нинішня фірма. Було ділом цехової чести дати найліпший виріб. Завдяки цій хорошій традиції вироби де-яких середньовікових цехів стояли надзвичайно високо. Гонор дроброї слави виробництва поділявся всіма учасниками цеха, чого на жаль за існуючого капіталістичного виробництва не спостерігається. Нинішнім професійним союзам робітників ходить про підняття заробітної платні чи скорочення робочого дня, але до якості виробу їм не має жадного діла. Нинішній робітник не збуває сам свого виробу споживачеві і завдяки тому для нього почуття особистої відповідальности за якість виробу не існує.

Важко відгадати в чому полягав корінь вимог, щоби вироби мали однородний характер по матеріялу, щоби були однакової якості, або щоби були / напр., сукна / однакової довжини та ширини.

Метальові вироби, а надто вироби з дорогоцінних металів, особливо тяжко давалися рядовому покупцеві до розпізнання. Тому контроль над цим виробництвом був доручений особливим установам, що мусіли робити пробу сплава. Звідци й беруть початок пізніші ПРОВНІ чи пробірочні державно-фінансові установи.

Середньовічна організація ремісничої промисловости вимагала для свого існування певних умовин. Зріст населення мусів бути майже непомітним, щоби не переповнювати ремісничого виробництва зайвими робочими руками. Техніка мусіла зоставатися без зміни, рутинною, щоби різко не збільшувалася продукція. Мусіло бути стале постачання ремесла сировиною, минаючи посередника-торговця і незалежно від нього; так само збут виробів мусів лишатися певним щоби до якості / впливу моди / так і до ціні, - ремісник не міг би витримати продажу по цінам, скажім, меншим собівартости. І на протязі століть більша-менша незмінність суспільних умов робила цю форму організації промисловости відповідаючою. Нові обставини принесли їй виродження, а потім цехова організація і зовсім зникає.

Не одночасно в різних країнах все-ж в загальних рисах в кінці XV віку починається занепад цехового ремісництва. Причини тому були різні. Після одкриття Америки спостерігається раптом великий приплив золота в Європі і упадок його ціни, од чого ціни зразу плигнули в гору, на манір того, як ми бачимо в наш час. Це робило вироби менш доступними для придбання їх широкими колами і зокрема селянством. Потім з відкриттям нових і віддалених ринків / Індія / чому на воді сприяло пароплавання, а на суходутті перехід од в'ячного до колесного транспорту, починає розвиватися МАНУФАКТУРА, тоб-то хоч і

ручне виробництво, але виробництво велике і капіталістичне, що являється переходовим шаблем від ремісництва до велико-капіталістичної машинової продукції. Впрочім шаблем не одиноким. В той час як мануфактура, появившись в Італії в XIV та XV віках, повільно розпросторювалася і на другі частини Європи, в цих останніх ще раніше, починаючи з XVI віку, розвивається т. зв. **ДОМАШНЯ СИСТЕМА ВЕЛИКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**, що у XVIII віці була пануючим типом капіталістичної продукції. Ця остання система виникла почасти з цехового ремесла, а почасти з селянського виробництва для власних потреб і характеризується тим, що на дому в ручний спосіб виробляється продукт для якогось определеного капіталіста-промисловця чи торгівця. Мануфактура родить конкуренцію цехам, які завдяки припливу ремісників з феодального села, де стало помічатися перенаселення, сильно збільшувалися, це все приводить до того, що пропозиція товарів, починає перевищувати попит на нього. Попит села вже не покриває пропозиції города, являється непевність в тім, що виріб знайде собі збут. Щоби зберігти вигоди цехової організації за для попередньої чи меншої кількості ремісників, цех починає обмежувати вступ нових майстрів до своєї організації, цехи замикаються і це веде до дальнішого занепаду цехової організації.

Поступова організація в часи свого розцвіту, вивівши промислові і ремісничі професії з залежності від панського двора феодалів, завойовувала права на володіння мійською нерухомістю, одкривши доступ до участі в городським самоврядуванні, так що середньовічний город був іноді фактично союзом цехів, і, нарешті, давши ремісничому класу відоме соціальне положення, яке в середньовіччі звязувалося виключно з поземельним володінням, - цех замкнутий стає вже тормозом для розвитку обробляючої промисловости.

Учитись ремеслу цехи починають дозволяти дітям лише особисто свободних батьків, цілком не допускаючи до того дітей подавляючої кріпостної маси населення. Роки підготовки, перебування учнем і підмайстром розтягуються, а приймати в майстрі починають іноді лише тих, хто раніше добуде право громадянства в городі. З занепадом цехів пробна іспитова праця / *Meisterstück* — /, що мала довести технічну підготовку майстра, часто набуває характер значного кабаря, який в формі цінного, наприклад ювелірного чи суконного виробу підмайстер мусів дати колегії цехових майстрів, що мали вирішити, можна чи не можна перевести підмайстра у майстрі. Підіймають вступні внески в цехові каси. Регляментуються в деталях навіть і розростаються до справжніх бенкетів ті обов'язкові частування, котрі внов прийнятий майстер мусить поставити прийнявши його товаришам по цеху. Подекуди цехи престоють до того, щоби зафіксувати незмінний комплект майстрів. Так наприклад, кількість мясників у Штетині обмежується 14, кількість шляпошників в Руані установлюється в 50, бляхарів у Нюрнберсі в 12. Кандидат мусів чекати вакансії, чекати на смерть майстра, або на вибуття з професії по якійсь иншій причині. Далі робляться спроби скоротити і ці комплекти. Так по-волі ремесло стає спадковою власністю майстрів. Їхнім сином зпочатку завдається пробна праця лише для ока, потім всякий іспит для них відміняється і ніяких платежів при вступі до цеху з них не береться. В той час, як для сторонніх, остається одна можливість попасти в цех, це одружитися з удовою, або з донькою майстра, після чого такі ремісники попадають в цех без жадних іспитів і з мінімальними внесками до цехової каси. Цехові привілеї стають спадковими, ремесло монополізується за обмеженою кількістю майстрів. Майстер обертається поволі у власника майстерні, а підмайстрі і в колишніх членів родини і помішників майстра, що жили одним життям з майстром, працювали і харчувалися разом з ним, - поволі обертаються в наймитів майстра. Цех набуває характеру не організації ремесла в ці-

тому, каже *Siveking* — , а організації ремісників-майстрів, які починають боронити інтереси майстрів проти найнятої робочої сили. / *H. Siveking. Geschichte d. gewerb. Betriebsformen* , 12. /

Техніка ремісництва дуже і дрібно спеціалізується між цехами, обов'язаними виробляти лишень одну якусь річ, предмет своєї спеціальності. Представники цехів вели безконечні суперечки і навіть процеси по питанням такої наприклад ваги як те, хто повинен починяти ручку у парасоля / зонта / токарний майстер, чи парасольних діл майстер; або хто повинен був до книжних оправ прироблювати шкіряний корінець-інтролігатор, чи майстер по шкіряній спеціальності; хто повинен приладити до скриньки замок-слюсар чи тесляр..... А споживач не знав до кого йому звертатися за купівлею того чи іншого виробу, коли наприклад бувало так, що виріб різного гатунку цвяхів був розподілений чуть не між двадцятьома цехами. Нарешті, в цілях забезпечення існуючого комплексу роботи певній кількості ремісників цехи дають приписи спрямовані до того, щоби законсервувати техніку продукції, приписи, що забороняли уживання нових удосконалень та винаходів, зробленим ким небудь з майстрів у своїй спеціальності. Аби уникнути стісняючих цехових приписів епохи розкладу де-кілько видів ремісництва з міст переноситься на село, стаючи в зв'язок з посередництвом скупщиків, — так ширилася домашня система виробництва.

В добу розкладу цехів виникає професійна нерівність їх: появляються цехи вищі і низчі, перші починають економічно панувати над другими. Наприклад у Страсбурзі цех сукновалів уважався пануючим у відношенню до ткачів, яких він визискував. З категорії низчих, ремесла, у яких могли працювати прийшовші в город селяне, або які могли існувати на селі по-за цехами, вважаються приzirливими / *Unschicklich* — / . В Германії уважалися негідними професії-ткачів, пастухів, медьників, зборщиків податків, могильщиків, цирюльників і де-яких інших.

Поволі наростала економічна нерівність ремісників середневіччя. Так, напр., в Базелі в 1429 році мали майна на суму:

Т А Х .	Менше 50 флор.	Від 50- 300 фл.	Від 300- 1000 фл.	Поверх 1000 флоринів.
Сукнороби.....	159	51	2	1
Ковалі.....	42	86	36	8
Мясники.....	34	35	18	10
Пекарі.....	19	31	14	6
Кравці і скорняки.....	65	47	9	2
Теслярі і каменярі.....	80	100	28	5
Апретурщики сукна, малярі і шорники.....	24	34	16	2
Ткачі льону.....	53	32	8	-
	488	416	131	34.

Послідні два вертикальні стовпа / 131+34 / викривають нам існування в поперед трудовім ремісницькім виробництві значної проломини. Виділяється з ряду ремісників цехова маєтна аристократія. Диференціація ця де-далі більше поглиблювалася і в добу розкладу цехів на горі одокремлюється група капіталістичних підприємців, що мають свої майстерні, свій капітал і необмежену монополію на визиск споживачів з одного боку, а підмайстрів та учнів, обернених в наймитів, з другого. Інтересам повноправних цехових майстрів цієї доби, тоб-то підприємцям, служать таксіровка предметів споживи і усталення максимальної зарібної платні. Перші були скеровані проти селянської маси, другої-робітничої. В Парижу, напр., *droit pris* XIII віку гласило: "нехай ніхто не сміє обіцяти робітникові щось поворх положеної денної платні в розмірі, який здавна установався в Парижі", коли робітничий день, додамо од себе, там сягав 16 годин, правда з перервами на обід. / М. Ковалевський. "Економический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства, 1903 р., т. III, ст. 157". У Зівекінга / івід, ст. 12 / ця епоха носить назву "цехового капіталізму".

Організувавшись в окремі од майстрів виразно клясові організації підмайстри виступали в одверту часом жорстоку боротьбу з колеґіями цехових майстрів, але все-ж кінець-кінцем маєткова нерівність і підмайстрів і учнів поставила в становище наймитів. Ці наймити, що уявляли з себе, так би мовити, передпролетаріят виступали в оборону свого клясового положення домагаючись від підприємця КОЛЕКТИВНОГО ДОГОВОРА з собою. Вони також одкидають старовинну для себе назву слуги і з XIV віка в Германії це слово заміняється назвою "*geselle*" - ТОВАРИШ. В боротьбі з своїм клясовим противником наймити уживають уже такий засіб як БОЙКОТ і СТРАЙК. Про страйк і при тім підмайстрів перші відомости припадають на XIV вік.

Боротьбі між вищими і низчими цехами, а також між майстрами з одного, а підмайстрами та учнями з другого боку, в одних країнах раніш в інших пізніше, положила кінець центральна влада, одмінивши більшу частину цехових привілеїв.

ХУ. ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ МІЙСЬКОЇ ДОБИ СЕРЕДНЕВІЧЧЯ.

Економічні погляди в середні віки не виділені в окрему науку, а являються розкиданими в богословських творах про таїнство, сповідь, прощення гріхів, нарешті, в церковних казаннях. Маючи багацько вільного часу монахи використовували його для науки. Серед інших наук і економика продовжувалася в монастирях, які насамперед бували піонерами інтенсивної хліборобської культури. В середні віки чернець був єдиним ученим, одиноким інтелігентом, а монастирі були ніби університетами.

Від аскетізма першої доби середніх віків, коли до господарства ставилися негативно, а семью лишень терпіли, чернецтво з мійської доби середніх віків змінюється: замість отшельника тепер уже виступає-монах господарь. Монастирі не тільки господарюють, а иноді монахи зорганізовані в ордена ставлять собі спеціально господарчі цілі. Ця зміна в відношенні до господарства не могла не відбиватись і на еволюції економічних ідей в руках самих богословів. Починаючи приблизно з XII віка погляди теологів змінюються, пристосовуючись до грошевого господарства, що повільно прокладало собі шлях. Християнські гадки економічного порядку часів апостольських, відкидавших між иншим відсоток і торгівлю з розвитком продукції і обміна розминалися з життям. Найавторитетніший з теологів, *doctor angelicus* — ТОМА АКВІНАТ, що жив з 1225 по 1274 р., коли виявляються перші ознаки капіталістичного господарства, і бувший під помітним впливом Арістотеля, взявся погодити християнську доктрину в її економічній стороні зі складом господарчого

життя епохи. Евангельські погляди на господарську діяльність він силкувався погодити з умовами сучасного йому господарства. Це треба було зробити, щоб теологічна доктрина не стала анахронізмом, треба було оформити те, що вже фактично самим життям робилося, бо з монастирських феодальної доби дворів, як і з подібних же дворів інших феодалів, йшов так само розвиток і виробництва і торгівлі. Признавши законність і доцільність існування господарчих турбот в житті людей, він лишень хоче господарські відносини зробити більш етичними. Все суспільне життя, а в тім числі і господарчу діяльність він хоче піддати під вимоги вищої моралі, що містилася в Евангелії. Х. Аквінат не лишив по собі спеціально-економічного трактату, його погляди ми знаходимо в різних його духовних творах, в першу чергу в творі під назвою "Сущность богословія".

Хома Аквінат признавши законність факту куплі-продажу, каже, що вони мусять служити загальній користі, вигоді обох сторін. Тому він, поминаючи риночну, рекомендує **СПРАВЕДЛИВУ ЦІНУ** / *practium justum* / . Для здійснення справедливої ціни продавець мусять, числячись з реальною вартістю речі, також зважати на ступінь нужди в ній данного покупця. Коли-ж покупець з придбанної речі одержить більшу користь, то з почуття порядності / *honestas* / частину одержаної вигоди він мусять оддати продавцеві, од якого удачно придбав річ. Продавець не мусять утаювати хиби свого товару, так само не повинен використовувати несправедливості того, хто купує. З подібних підходів до ідеї справедливої ціни звичайно жадного означення того розуміння зробити неможливо. Він назвав, але не означив, не дав дефініції поняття справедливої ціни. Але на цій ідеї справедливої ціни одбиваються умови регульованої мійської господарки. Тут почувается стремління затримати обмін в певних рямцях, щоб кождий одержав лишень своє, не більше і не менше. Прибуток виключався, як і спеціальна торговельна професія за окремими випадками каноничним правом засуджувалася.

ОБМІН лише по справедливій ціні ним не осуджувався, против же спекулятивної торгівлі він виступав. Цілям обміну мусять служити гроші, що по Аквінату були мірилом цінності і знаряддем обміну. Але, повторюючи Арістотеля він каже: "Гроші не можуть родити гроші". Відносно відсотків на позики він силкувався встояти на церковній позиції-недопустимості рота, але на суворі вимоги життя схоластична думка мусять робити поступки. Платіж відсотків по грошовим позичкам для продукційних цілей Хома Аквінат зрештою уважав дозволенним, хоч і ховаючись за такою казуїстикою: "Особа, що позичає, може, не роблячи гріха, домовитися з довжником, щоб одержавти винагороду за збитки / *damnum emer- gens* / на випадок несвоечасного повороту боргу". Але він виступав проти побирання відсотків за позики для цілей **СПОЖИВЧИХ**. За позику таких предметів споживи, як вино, пшениця, що знищуються під час ужитку, не вільно було брати процентів. В кінці XV віку побирання відсотків по позикам було остаточно легалізовано церквою.

Що до приватної власності, то розмірковуючи абстрактно, каже він, не можна визнати аби якась річ належала комусь; з абсолютної точки погляду власності визнати не можна. Але з погляду техніки виробництва, зручності, користі та культури, необхідно, щоб відомі предмети, напр., землі були поділені між людьми на правах власності. Розподіл маєтку на власність спасає од чисельних сварок, які неминучі за сокупного володіння. Так, наперекір евангелію святих Хома Аквінат оправдує приватну власність, принцип, що особливо припадає до речі тогочасним сильним "мира сего". А коли уважати, що й праця *Delegitima principium* "належить йому, то тоді він, як і Арістотель та блаженний Августин, оправдує також і рабство, хоч цей інститут в європейських суспільствах уже доживав останні часи.

Так само Слідуючи Арістотелю Аквінат в ряді різних галузів господарства з господарчого і морального погляду віддає перевагу хліборобству. Нарешті, варто відзначити ще одну рису спільну каноністам взагалі і Хомі Аквінату з окрема. Всі вони дбають про задержання соціальної рівноваги в суспільстві, про непорушність середньовікової станової ієрархії. Проповідувалося задоволення своєю долею. "Підняться вище свого стану, казав Аквінат, гріх, бо розподіл на стани-усталений Богом."...

В напрямку визнання господарчої діяльності не гріховною, визнання обміну, позик, власности, вслід за Х. Аквінатом ідуть і інші теологи, роблячи ще дальші уступки життю, що висувало нові економічні явища та факти. З тим же напрямку розвивав свої гадки єпископ Микола Орезм, померший в 1382 році, що в своїм творі "*Tractatus de origine, natura, jure et mutationibus monetarum*" / Розвідка про початок, суть, право і зміни грошей / подає теорію грошей, яка майже дорівнюється поглядам XIX віку. Опріч Орезма варто згадати ще про думки пізніших теологів: св. Бернардина / 1330-1444 / та св. Антоніна / 1330 - 1459 /. Вони обидва індивідуальну власність ставлять вище общинної. Торгівлю, коли вона дає збут лишків якоїсь країни за кордон, або, навпаки, пособляє доставити в данну країну продукти інших земель, вони вважають корисною, як рівно-ж і існування особливої торговельної класи, що присвячують свої сили "на переміщення товарів" з одного місця в друге. Торгівлю-ж, що розрахована на одержання барисів без витрат на переміщення чи переробку, - вони осуджували. Побиранню відсотків з бідняків, позичаючих ради прожитку, вони противилися, але оправдували одержання відсотків, як що позика йшла на цілі виробництва.

XVI. ПЕРЕХІД ДО НОВИХ ЧАСІВ.

На період приблизно з XIV по XVI вік припадає появлення ряду факторів, між якими головну роль відіграють відкриття нових країн, потягші за собою широкий розвиток обміну, та чорна смерть, що в деяких країнах зменшила кількість населення на цілу третину, які викликали розклад попередніх історичних сил, феодалізму, цехів, общини, а на місць появлення нових, насамперед торговельно-промислової буржуазії з одного боку, а, як реакція на феодальну роз'єднаність, єдиної монархичної абсолютної влади - з другого. Пертурбаційним змінам в господарчому побуті відповідали зміни в обсязі ідей. В верхах суспільства, на місць космополітичних устремлінь, як пап так і імператорів т. зв. Священної Римської Імперії до світового панування, прокладає собі шлях національна ідея. В низах - як реакція на розвиток приватної власности, для чого панам становища дуже придалося рецєповане римське право, проносяться християнсько-комуністичні повстання селян. Комуністичний же характер має визначний пам'ятник тогочасної літератури, "Утопія" - Мора. Нарешті, офіційний католицизм та папство знаходить собі противагу в реформаційному русі. Поскільки вимагається нашою дисципліною зробимо перегляд фактів і ідей, що готували собою Нові часи, розуміється тут, як і скрізь, не претендуючи на вичерпуючу повноту.

Історія не дає різких грانیв. Вже за феодально-цехового ладу подекуди прокидаються початки капіталістичного господарства, досить пригадати тут хоть італійські міста, що раніш ніж де-інде стали накопичувати в себе рухомий капітал. Та ось після хрестових походів, давших великий імпульс розвитку обміну, через два століття в 1492 р. відкривають Америку, а в 1498 році новий морський шлях до Індії, в обход попередніх сухопутних дорогам, перетятим турецькою навалюю. Для обміну відкриваються перспективи світового масштабу. На місце попереднього мотиву господарської діяльності, "забезпечити існування приличне станови"

якого дотримуватися мусіли цехи, виступає інший-жадоба наживи, страсть до золота. Гроші вже виступають не лише як мірило цінності, аде й в ролі капітала. Країни, відкривші новий світ, починають експлуатувати його добра і його населення. Португальські кораблі в 1499 році вперше привозять в Лісабон груз перцю, що високо тоді цінився. Коли вістка про це долетіла до Венеції, то "горда республіка, як свідчать сучасники, заніміла од страху, а самі мудрі люде стали казати, що це величезне нещасте, яке зазнавало колись небудь те місто." Справді, грандіозний розвиток морської плазби привів до того, що Венеція і інші італійські міста стратили своє торговельне панування, як рівно і ганзівський союз північної Європи, а натомісьц набувають значіння іспанські та португальські порти-Севілья та Лісабон, голандські-Антверпен та Амстердам, англійські-насамперед Лондон, французькі-..., одним словом з берегів Середземного моря торговельні осередки переходять на побережжа Атлантики. Європейці насамперед заходилися в Америці грабувати дорожцінні метали-золото та срібло, де-б тільки його не знаходили: у аборигенів в хатах, в храмах, чи нарешті в гробницях; лише пізніше, власне з XVII віку, приступають до розроблення золотоносних рощуків та срібних рудників. Почате скупчування грошових капіталів ще в недрах феодално-цехового ладу шляхом лихварства знайшло собі продовження в ошукуванню тубольців. "Іменно торговельні зносини з їх насильницькими заходами дали ґрунт для збогачення і значіння чисельних мійських фамілій." / М. Бернадский. Еволюція економических отношений, стор. 335, - в "Итогах Науки" / В Аугсбургіві, по дослідю Штрідера / *Zur genesis des modernen Kapitalismus* —, 1904 р. / в 1438 р. було 99 богачів, що мали од 956 до 1912 тис. фльоринів, в 1540 році було вже 278 богачів, що мали маєтку від 5111 до 10222 тис. фльоринів. Подібне-ж збогачення окремих фамілій одбувалося в містах Франції, Англії і інших захоплених процесом міжнародного обміну. Охорона підбитих нових колоній поруч з поширенням завдань внутрішнього життя вимагала од публічної влади звертатися за позиками до тих грошових мійських фамілій. Ці останні роблять позики світській і церковній владі, вимагаючи за те од першої всіляких комерційних та промислових привілеїв, беручи на одкуп налоги, захоплюючи розробку шахт, перебираючи подекуди не лише господарювання, а навіть владу в колоніях. "Правда, майже у всіх країнах влада, даючи цій новій буржуазії можливість наживатися і навіть грабувати, і сама подекуди потім грабувала її, каже Міклашевський / і від, стор. 113 /.

Виробилася навіть помовка у кредиторів-"не давати в дозвизку більш сильному", -але все-ж таки, кінець-кінцем, завдяки публічному кредитуванню розбагатіло багацько банкірських домів, чимало також людей зрівнялося таким чином в привілеях з дворянством; так сила буржуазії і значіння рухомого капіталу закріпляли за собою позіції, поширюючи їх з торгівлі і на виробництво.

Повстанне значних і віддалених ринків збуту з необхідністю мусіло привести до розриву звязку виробника зі споживачем, чого пильнувало цехове ремісництво. Потім великий ринок вимагав не дрібного цехового, а великого-ж і масового виробництва, до чого цехова організація не годилася. З XV віку поволі цехи з демократичних організацій обертаються в буржуазні об'єднання, виділяються капіталістичні підприємства з одокремленою робітничою клясою. Розкиданих, переважно по-за межами городів, ремісників підчиняє собі торговельний капітал в ормі т. зв. домашньої системи великої промисловости, щоб потім для зручного нагляду звести її в свої майстерні, які носять назву мануфактур. Цех-ця важлива суспільна організація середніх віків, завмирає, а з розкладом цехового ладу гине й стара мійська свобода. Міста відразу використовуються зростаючою князівською та монархічною владою для боротьби зі світськими та духовними феодалами, щоб подужавши їх, скористатися незгодою між самим мійським населенням, повставшою завдяки проникненню в нього клясової диференціяції, і по черзі підхилити під свою руку й колишні осередки вільного

повітря, самі міста, поневолюючи їх політично і виснажуючи економічно.

Долю цехів та міст зазнає і друга сила Середньовіччя його другий стан, феодальна аристократія. В зв'язку з розвитком мінових відносин поодинокі сюзерени купчують в своїх руках додаткову вартість залеглого населення. Ця централізація зисків дає їм можливість на свою руку використати винахід пороху і впровадження з XV віку вогнестрільної зброї, щоби стати "збирателями" земель, королями, монархами, князями. Військова справа реорганізується. Перед тим існувала система народнього "ополчення", повсякчасно кождий мусів бути наготові до виступу в похід. З винаходом же пороху приходять до організації постійних армій, які з одного боку давали можливість всім непокликаним до війська свобідно віддаватися господарській діяльності, а з другого - збільшили могутність центральної, королівської влади, в порівнянні з иншою феодальною аристократією. Оця остання розорена хрестовими походами, витратами на розкіш, обопільною боротьбою і т.п. причинами не в силі давати опір центральній владі, що перейшла до постійного регулярного війська. Перед цим останнім, перед озброєним вогнестрільною зброєю постійним наймитом-солдатом (*Landsknecht*) ом/, лицар, одягнутий в свої військові убори, в тяжкий щит, піку, меч, кинджал та броню, що робили його свого роду рухомою фортецею, вже не в силі встояти, навіть засівши за мури високих замків. Перехід до постійної армії робить феодалів непотрібними для оборони краю, бо всі функції з цим зв'язані переймає на себе центральна влада. В середині повстаючих монархій, королівств і т.д. існування незалежних феодалів, що з вершків своїх замків відстоювали політичну і господарську окремішність дрібних феодальних земель, дедалі ставало неможливим. В інтересах обміну була також недопустима автономія лицарських замків, які починають трактуватися як розбійницькі гнізда, бо лицарі час від часу нападають на торговельні важки купців, або в инший спосіб порушують спокій місцевого населення. Постійним віськом свавільне лицарство приборкується, після цього йому не залишається нічого иншого, як зрештою самому піти на службу до корони. Колишній спадковий верховод свого терену, феодал, зпочатку являється до двору короля, аби засвідчити свою лояльність, потім запрошення до двору вже є особливом шансом. З феодалів робляться дворяне. За те корона з свого боку, хоч за феодалом не лишилося вже жадних громадсько-корисних функцій, що оправдували б кріпацтво і посідання земель, признаватиме за ним все це й на далі та залишає дворянству шпагу, як символ минулого значіння. На початках Середніх віків феодали вели і справу обміну, що одійшла од них до рук спеціальної професії торговців. В середині приблизно Середньовіччя феодал усовується і од організації промислового виробництва, що стало професією ремісників. Під кінець Середніх віків розвитком міського самоврядування він звільняється од обов'язку адміністрування в містах. На початках Нового часу од феодала однімається і остання з суспільно-необхідних функцій, оборона того чи иншого локального терену. Нова держава продовжуючи минулі традиції захоче за дворянством посади по представництву і инші місця, не вимагаючи багацько праці і даючи вплив і добрий зиск. Коли-ж у дворянства немає бажання служити, йому нарешті дозволялося залишатися в своїм маєткові на хазяйстві. Так ставши дворянином феодал робиться й поміщиком (*gentleman*), - в Англії коло XIII віку, в Германії в кінці XV і на початку XVI віків, в Росії в XVI віці. Як було поперед зазначено в Середні віки феодальній найвищій аристократії належало територіальне верховенство (*oberschleiss*) над тереном і залежним населенням, що недорівнювалося праву власності. Нині середньовікова формула "немає землі без сеньора", тлумачиться по новому: "немає землі, яка-б не була

власністю того чи іншого феодала", тоб-то дворянина і поміщика з відкриттям Америки нечуваний потік срібла, а далі й золоте до Європи, поширюючи грошовий оборот, разом з тим викликає революцію цін. Мішель Левальє різку зміну цін для Іспанії відносить на першу половину XVI віку, для Франції приблизно на 50 літ пізніше. До спостереженням одних учених ціни підвищалися в 3-4 рази, інші рахують те підвищення в 5 раз. Вплив підвищення цін відчувають різні класи, хоч далеко не однаково. Збільшення грошового капіталу ускладило оборот, що разом з підвищенням цін припало на руку буржуазії. Вона багатіла і поспішала набувати побільше собі земель, користуючись з того, що економічна кон'юнктура була противна феодальному станові. Дворянство, якого зиск на незмінних грошових платіжах селянством, терпіло збитки. Одержувалися тіж самі платіжі, але гроші коштували в 4-5 разів менше. Натурально, що серед тої частини феодального стану, який жив з платіжів селянами незмінного оброку, виявляється стремління, або змінити платіжі селян, або відняти у їх землю. За підтримкою центральної влади починають несправедливо тлумачити феодальні поземельні відносини, як приватну власність дворян. До них починають пристосовувати суворі норми римського цивільного права, що одбивали собою зовсім відмінні суспільні умови і змягчалися тогочасними неписаними звичаями. Колишній феодальний організатор, ставши дворянином, робився і поміщиком і землевласником, *Grundbesitznehmer* — ; а поверх того ще й суб'єктом кріпостного права у відношенні до низів суспільства. Походячи з середньовікового феодалізму кріпацтво для західної Європи протягом нових часів стає основою сільсько-господарських продукційних відносин, тим, чим в античному світі було рабство, а в новітні часи стала вільно-наймана праця.

Рабство звільняє місце кріпацтву, а се останнє вільно-найманій праці. В згоді з цєю еволюцією Сен-Сімоністи створили свою формулу економічного розвитку, по якій згадана зміна праці мусить завершитися ерою громадської праці. В економічній значінні раб, як земля та реманент є знаряддям продукції рабовласника, він не має свого власного виробничого господарства. У германців, кельтів та слов'ян були нечислені раби, переважно на ролях домової чи дворової прислуги, але подібної до античних рабської системи господарства Європа не зазнала. В одріжненні од раба кріпак не є розлучений зі знаряддям продукції, він має і землю і свій власний реманент. В чуже, поміщицьке господарство він віддає тільки частину своєї робочої сили, всю-ж останню вкладає у власне виробництво. В одних випадках кріпак дає на пана частину своїх сил, одбуваючи "панщину" та інші натуральні повинности. В інших разях він лише платить поміщикові в натуральних чи грошових формах "оброк" — що означає вже легчу форму кріпацтва. Кріпацтво в Західній Європі йшло до змягчення форм залежності, як напр., в Англії, де порівнюючи рано перестало існувати; кріпацтво Східної Європи навпаки усилювалося, досягаючи, напр., в українських "місячинах" рівня рабства, а кінчається зовсім недавно. Кріпацтво в Західній Європі трималося завдяки відсутності незанятих земель і необхідності сільському виробникові бути зближеним зі знаряддям виробництва, в першу чергу з землею. На Сході-ж Європи кріпацтво трималося як реакція на величезні незаняті поземельні простори, куди при нагоді обробляюче панську землю населення могло розбігатися; тут завданням кріпацтва було стримати пригнічені елементи одвтікання на "слободи". Ми маємо можливість в кількох словах спинитися тут на кріпацьких відносинах тільки Англії та Німеччини, як різних, до певної міри, тіпах Заходу.

Від самого завоювання Англії норманами королі стають не тільки через ієрархію вассалів та підвассалів, але й в прямі відносини з залежним сільським населенням. Королівські вассали притягуються до двору, їм ніколи вести сільське господарство самим через панщизняну працю селян, а потреба в блискаві й розкошах, що були обов'язковим добрим тоном порядного придворного, викликала стремління отримати од залежного населення замість повинностей грошовий оброк, який легко обертався в предмети розкоши. З половини XI віку панщина, яку робило залежне селянство на вассала скорим темпом одмирає, натомість запановує легча форма кріпостної залежності грошовий платі, оброк. Залежність особиста виявляється в тім, що без дозволу сеньора вони не могли брати шлюбу, і без згоди покинути села. Однак ця остання залежність не прикріпляла селян, не робила їх прив'язаними до землі чи сеньора назавжди, як то бачимо на континенті. Селянинові "копігольдеру" лишалося право одійти, наїшовши замістника, який би перліняв на себе обов'язки перед сеньором. Так представлялася найсудорійша англійська форма кріпацтва, яка по суті є чимсь переходовим між кріпацтвом і свобідним орендарем пізньої доби. Ще раніш склалася категорія селян вільних од особистої залежності, які носили назву "фрігольдерів", тоб-то свобідних держателів землі, що за свій наділ платили сеньору раз на завжди усталену суму грошей і притім так малу, що могла відчуватись лишень, як символ визнання сеньорального верховенства над тереном. А норманське завовування, через обезземелення частин тубольців-хліборобів, дало початок напівпролетарському шару селянства, що як наймити обробляли поміщицьку землю.

Чума / "чорна смерть" /, що в 1348 - 9 роках, а потім в слабійшій формі в 1361 і 1369 роках, принесла страшенну смертність особливо біднійшому населенню-селянам, наймитам та ремісникам, що загально заморила третину тогочасного населення Англії, зробила великі обшари землі пустими. Сеньори, щоби одродити хліборобство, завдяки обезлюдненню йшли на всілякі уступки кріпакам: перехід на оброк прискорився, загальний рівень оброку значно зменшився, а головне прискорилося звільнення селянства від особистої залежності. По закінченню чуми сеньори схаменулися і захотіли було одібрати назад зроблені низам уступки. Різко підіймають грошовий оброк. Селян, що фактично зробилися майже вільними спадковими орендарями, попробували були зробити знову кріпаками, відновити стару панщину, та збільшити її розміри. Але селянство відповіло на всі ці реставраційні заходи розрухами, потім "селянською війною", або як вона од імени свого ватажка носить назву "повстання Іота Тайлера" в 1381 році. Повстання оказалось розбитим, але панщина так і не могла бути завернута. Приблизно в XV віці все селянство уже тільки на легкій оброці й поволі копільгольдери стають так само вільними від особистої залежності, як і фрігольдери.

В Германії феодалі, перевернувшись в великих поміщиків, трактують поземельні відносини в тім смислі, що селянам належить лише право користування землею, на умовах, що прокаже дворянин, на умовах примусового прикріплення до "їхньої", поміщицької землі. Відомий німецький історик Лампрехт в своїй *deutsche Geschichte* — т. V. / такими рисами змальовує становище німецького селянства в XV віці. Величезний коліс поземельний простір скоротився. Нормальним наділом в найбільш населених частинах є чверть попередньої гуфи. Поземельна община хиріє; в ній стає тісно. Дворянство починає забороняти роздробляти гуфи більш ніж на чотири частини. Народжується безземельне, опріч робочих рук нічого більш не маюче, населення, якого залежність де-далі ставала тяжчою. Збільшення гніту над безземельними одбивається й на тих, що мали ще землі. Кріпацьке право усилювалося. Розцвіт торгівлі і міжнароднього обміну, привіз дорогоцінних металів, збільшення потреб знаті-мусіло

привести до збільшення повинностей, до переложення їх на гроші, до захоплення дворянством лісів, луків, рибальських ловів та місць полювання. Ціни на хліборобські продукти впали, повинности зросли. В той-же час мійська буржуазія починає вкладати свої вільні грошеві капітали в купівлю земель. Вона скуповувала землі свобідного селянства і землі кріпаків у дворянства. Буржуазія ще з більшою жорстокістю виправляє з селян повинности ніж дворянство, все ще звязане з землею. За для виплати платіжів селянин мусів все частіше звертатися до позики в місті, платячи 30-50, часом навіть 80 %. Такий кредит був лихварським визиском і могилою для селянина. Нестерпимий гніт кріпостного права і вплив первісно-християнських ідей приводять до масових селянських повстань.

ХРИСТІЯНСЬКО-КОМУНІСТИЧНІ СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ.

Всі селянські "бунти" Середніх віків і початку Нових часів, що тяглися протягом трьох віків, завжди мали ціллю насамперед скасування кріпацтва, а після того перебудування всього життя на інших основах, мали в собі постійно якесь зерно християнсько-комуністичних стремлень. В більшій чи меншій мірі гнітючій дійсності протиставляється ідеал первацької християнської спільности життя і маєтків. Розпочинаються селянські повстання насамперед в тих країнах, де швидче одбувся перехід до грошевої господарки, найраніше в Італії раніш інших втягнутій в торговельні стосунки зі Сходом. Папа і князі церкви поруч з монастирями були самими великими землевласниками. Вони стягають з землеволодіння зиски, щоб пускати їх в здобуття ще інших з прудкого розвитку італійської торгівлі. Селянські рухи через те виступають як еретичні, насамперед проти пануючої церкви. Патарі / од слова - *pates*, що означало дрантя, онучі.... / так прозвано повстанців в Мілані / XI в. /, а катарі, арнольдисти та вальденей по всій Італії, перекинувшись і до північної Франції / XII в. / виступають проти офіційної церкви, проповідують перво-евангельські простоту та бідність, протестують проти права власности монастирів та духовенства. Комуністична проповідь в дусі евангельського вчення перших християн зростає потім завдяки вченню Дж. Сегареллі, що заснував секту "апостольських братів". Учасники секти називали один одного сестрами і братами, жили в строгій бідности, не повинні були мати ні власних будинків, ні запасів на завтра, а ні комфорта. На випадок вступав до громади заможній, він мусів зріктися од володіння своїми дібрами на користь братства і загального вжитку. За сь спробу реставрації первацької християнської общини Сегареллі було спалено, але сам рух не завмирає. Новоповстаючі суспільні відносини давали якійсь контингент зайвого населення. Якійсь час ці лишки церква обертала в чернече "воїнство", яке в місіонерських ролях спроваджувала на Схід. В 1215 р. Латеранський собор забороняє закладати нові чернечі ордена. Не маючи виходу в монастирським житті новоповстаючі кадри пролетарів, замість офіційного чернецтва, підсилюють анальоґичні що до форми еретичні рухи. В кінці XIII віку до апостольських братів приєднується біглий монах Фра-Дольчино і з 1303 р. верховодить селянськими повстаннями в Італії, проповідуючи рівність маєтку. Налякані рухом феодалі пішли на уступки селянству, знизили оброки і змягчили сеньоральні повинности, - селянство після цього лишає Дольчино. В 1307 році хрестоносці ліквідують отряд Дольчино, сам він з дружиною спалений.

Французське лицарство брало найвиднійшу участь в хрестових походах, що звичайно одбувалися, не на державний, а на власний лицарів кошт. Кожний неудачний похід розоряв феодалів і вони шукали компенсати в

збільшенню селянських поборів і повинностей. Як протест в середині XIII віку, під впливом мандрівного монаха Якова, що картав у своїх проповідях поміщиків і духовенство вибухає рух "пастухів". Пастухи страшенно погромили монастирі та лицарські замки. Лицарське ополчення зліквідувало цей рух, Яків був забитий, але назва руху була остільки популярною, що її використовують для хрестового походу 1320 року. Під назвою "пастухів" набране селянство направилося для "звільнення гроба Господня", але дорогою воно громить монастирі і панські садиби, через що лицарство його ліквідує. Та це було лише вступом до великих і кривавих повстань французького селянства проти утисків дворян відомих під назвою "жакерій". Слово походить від "Жак Боном" насмішливого прізвиська французького селянства. Перед жакеріями Францію, як і інші країни, сильно спустошила чорна смерть / чума /. Те селянство, що зосталося живим не в силі було платити поміщицьків оброків піднятих завдяки загальному зростові дорожнечі. Тоді поміщики пробують знову нав'язати селянам вже призабуту пачщину, тоб-то усилити кріпацтво, що дуже обурювало селянство. У відповідь на те вже в 1358 р. з округи Бове розгорається повстання селян скероване на знищення лицарських замків. Рух дуже поширився і під проводом Каля набрав більш-менш організованого характеру. Лицарські загопи розбивають повстанців, а ватажок попався до рук короля і був замучений. Над селянством проробили було жорстоку розправу од котрої довго ще потім воно не могло схаменутися. Після цієї великої "жакерії" були ще дві спроби повстань, здавлені з подібною-ж жорстокістю.

Англія, як вже вище зауважено, після чорної смерті, викликавшої спроби усилити кріпацтво, зазнала, назване по імені головного ватажка селянське повстання Уота Тайлера. В Нідерландах серед підмайстрів ткачів ще в XIII віці виникли комуністичні секти, що мали вигляд братств з колективним виробництвом по типу продукційної кооперації, які з емігрували до Англії і розташувалися переважно в Норфольському графстві. Ця еретична секта мала назву лоллардів, од слова *lollen*, що значить мимрить, натяк на те, що сектанти безугодно шептали молитви. Вона то й взяла діяльну участь в повстанні 1381 року. З палкою проповіддю урівняння майна виступав між селянами мандрівний чернець Джон Бол, що замість євангельських текстів клав в основу своїх казань двохрядковий вірш розповсюдженої під той час пісні: "Коли Адам орав, а Ева пряла, хто був тоді дворянином". Світогляд лоллардів одбивався в словах: "Горе тому, хто живучи в общині, одшукує, що належить йому, або коли, буцім то щось належить йому". Розпочате повстання в Есексі дуже поширюється. Величезні маси селянства, руйнуючи на своїм шляху помістя і монастирі, та нищачи собі ворожі юридичні акти, ідуть на Лондон і здобувають його в червні 1381 р. Налякане дворянство пішло було на уступки, обіцяючи знищити феодальні права і зробити селян вільними землеробами; король дав грамоти підтверджуючі ці обіцянки. Але коли ватажок Тайлер під час зобачення з королем кимсь з королівського почту був забитий, а селяне повіривши королівському слову розійшися- всі досягнення були взяті назад. Розвиток мінових відносин в Англії рішучо сприяє процесу розкріпощення селянства, в XIV віці кріпацтво можна уважати зкасованим.

Чехія в XIV столітті досягає особливого розцвіту. В ній відкрилися / ще в XIII в. / срібні шахти, добре розвивалося ремісництво та торгівля. Багатства зкупчувалися в руках церков та монастирів в "котрих звітері домилися од золота та срібла", і які посідали величезні поземельні дібра. Незадоволення чеського суспільства проти католицької церкви, що експлуатувала місцеве населення, виливається і тут в релігійній формі. З проповіддю Івана Гуса, щоби причастя мирян одбувалося не тільки хлібом, а ще й вином, вязалося заразом і стремління

Гуса

одібрати од католицьких земель поземельні дібра. Зусиллями всіх клас досягли намічених цілей. Церкву перемогли, але конфісковані землі попадають до рук лише крупних феодалів. Для селянства-ж, завдяки тому, що в XIV віці значно розвивається торгівля хлібом з закордоном і тому, що феодали сами наровлять поширювати обробку земель, витісняючи з насиджених гнізд дрібних хліборобів, - малоземелле та кріпацький гніт стає загальним явищем. В наслідок цього селянство, що раніш спільно з поміщиками боролось проти церкви, в першій половині XV віку в союзі з дрібним дворянством, яке так само нічим не скористалося з конфіскації церковних дібр а було переобтяжене боргами, підіймає повстання проти самих уже магнатів. Центром повстання був Табор, обсернений в фортецю, через що рух носив назву "таборитів" з одного боку, а по імені ідейного провідника Гуса "гуситським" з другого. Таборитський рух пройнятий наївно-християнсько-комуністичним світоглядом. "Як в місті Таборі, говорилося таборитами, нема "мого і твого", а все спільне, так і в майбутнім все мусить бути спільним і ні в кого не повинно бути окремої власности"... Наступить тисячелітнє царство Христа, де не буде ні бідних, а не богатих, ні оброків, ні поміщиків, не буде и власности, сам Бог стане королем людей, а управління мусить бути в руках народу. Папа спеціально було кличе весь світ на боротьбу з гуситами. Проти них в 1430-31 р. виступають ополчення хрестоносців, які одначе революційними військами під командою Яна Жижки завжди побивалися, аж доки внутрішній розлад таборитів не загубив їхньої справи. Серед них виділяються крайні елементи / Миколаїти, Адамїти /, що обстоють повний комунізм, в тім числі спільність жінок, і стали ходити на своїх зібраннях зовсім голими, як прабатько Адам. Помірковані елементи з всим цим не згоджувалися. По смерті Жижки таборити в 1434 р. терплять поразку од лицарів, але самого Табору все-ж боялися зачіпати аж до 1452 р. Ліквідація таборитського руху становить кріпаків робить ще гіршим ніж було воно перед тим.

В половині XV віку християнсько-комуністичні ідеї таборитів в Чехії перекидають, як ми бачили вище на підготовлений ґрунт, в південну Германію. Насамперед підіймають повстання селяне Франконії, звідти в сорокових роках XV віку повстання переходить до Баварії та Швабії, в 1489 р. в Кемтгені. Потім розпочинаються повстання "Постола" / род черевика / - символ селянства, який повстанці носили перед своїми загонами, як прапор. Відразу вибухає повстання в Ельзасі / 1493 р. /, подавляється, в 1502 р. союз "Постола" знову повстає, селян видали, через десять років, завдяки енергії Моста Фріца, кількість членів зростає надзвичайно, особливо в південній Німеччині, знов воно ліквідується, щоби в 1514 р. знов відродитися в Вюртемберзі під назвою "Бідний Конрад", але знову безуспішно. Все це було лише прелюдією до селянських війн 1525 року, що обняли собою цілу Германію. Що після відкриття Америки був загальним явищем, обезцінивши гроші, одбивається на робітництві, що сдержувало постійну платню. Становище робітників гірничого промислу в Саксонії гіршало з кожним роком, через що зрозумілим є, що ідеї таборитів ширяться серед них, щоб потім перекинутись з шахт до сусіднього міста Цвіккау, де сукно-ткацькі підмайстри закладають общину перекрещенців-анабаптистів. На чолі руху стає видатний народний трибун Томас Мюнцер, що пробував завести суспільний лад "про котрий мріяв Філософ Платон". Своєю пропагандою не платити оброків і податків він підняв пригноблене селянство проти баронів та влади і повстанці розгромили до тисячи дворянських садіб та монастирів, знищуючи майно і спалюючи противні своїм інтересам документи. Озброєне косами та дубинами, розріжене, не маюче досвідчених ватажків, маючи проти себе Мартина Лютера з його проповіддю, селянство скоро подавляється, в самий кривавий спосіб, його загибає до 100 тисяч, а сам Мюнцер попадає в полон. Коли Мюнцера мучили питками, він признався, що "головним положенням того евангелія, яке він хотів здійснити - *omnia sunt communa*, кождий мав одержувати згідно зі своїми потребами. Заснована в м. Мюль-

Гнапльов дзвінкої монети

гаузені Мюнцером комуна проіснувала два місяці. Револьюційна проповідь Мюнцера носила ідеалістичний характер, чого не можна сказати про його наслідувателів. Через дев'ять літ, в 1534 р., в руках комуністів опинився германський город Мюнстер, що тримався силами християнської секти анабаптистів. Ватажком був ЮГАН ЛЕЙДЕНСЬКИЙ, шинкар по фаху, видвинутий завдяки красномовству на верх. Ідею християнського комунізму він довів до надзвичайного абсурду і до розпусти. Він вимагав комунізму у всіх людських відносинах. Для розвода і вступу в багатоженство треба було хреститися в другий раз. Піднявши прапор своєї секти в Мюнстері він звелів всім громадянам ввести спільність жінок і майна. Було заборонено зачиняти на ніч двері домів..... в 1536 р. Мюнстер був оточений і здобутий папськими військами.

Всі ці активні виступи селян проти кріпацтва во ім'я ідеалів матеркового урівняння, почерпнутих з вільного тлумачіння евангелії, хоч і кінчалися здебільшого погіршенням кріпацького гніту, однак мають те значіння, що різко виявляють протиріччя інтересів пануючих і пригноблених шарів суспільства, та хоч в примітивній формі, але вже широко ставлять собою соціальну проблему. Характерним є, що до її розв'язання, обидві сторони притягають авторитет святого письма: пануючі шари-доктрину первісного християнства старанно приганяють до невідповідної їй дійсності; пригноблені-ж, розвиваючи заложені в тій доктрині зерна комунізму та анархізму, з поміччю тої же зброї, християнства, марно силкуються побороти невідраду для себе, тогочасну дійсність.... Християнство роблять зброєю протилежних інтересів.

СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКІ ДУМКИ.

На ґрунті зневіри в активізм і розчарування од безплідности селянсько-комуністичних рухів, в протилежність, як активізму, так і комунізму таборитів, оригінальний чеський філософ-гуманіст ПЕТРО ХЕЛІЧИ ЇКИЙ / 1390-1460 / став розвивати перед своїми учнями доктрину анархізму. Він виходив з ідеалу первобутньої християнської общини і учив, що християнину немає місця в існуючому суспільному ладі, збудованому на насильстві та вічній експлуатації. На його думку не слід противитися злу силою, а треба зректися од участі в громадсько-політичному житті, од всякої примусової форми суспільного життя. У вільнозложених братствах належить кожному слухати голоса Бога, котрий говорить в його душі, та прагнути до собистого досконалення. Не можна не зауважити в сих думках рис пізнішого непротивленського анархізму Льва Толстого.

Тим часом грецькі вчені, що вивтікали з Візантії, по завоюванню її турками, заносять до Італії підвищений інтерес до культурних здобутків античної думки. На берегах Середземного моря в таких містах, як Венеція, Генуя, Флоренція та инш., починається відродження / ренесанс / античної науки та штуки. Всебічне зання випростується з церковних кайданів. Емансипується світське суспільство протиставляється церковному, офіційному католицтву-реформаційний рух, феодальній розєднанности-ідея національної державности, аристократизму епохи-демократичні думки.

Йдучи в хронологічній послідовности мусимо насамперед згадати про італійця МАКІАВЕЛІ / 1469-1527 /. Безугавні війни італійських держав між собою, втручання пап, боротьба партій, все це робило необхідним сильний державний лад, якого речником і виступає Макіавелі. Держава для нього вища цінність на землі, він її боготворить. Він обстоює ідею державности і імперіалізма, як пізніші теоретики імперіалізму, вроді Гегеля

що звав державу "земним богом", Когена, Трейчке. Нападає на католицьку церкву і уважає її за причину всіх політичних лих Італії. Лишень монархична влада може об'єднати країну і побороти анархію. Такі гадки находимо в його праці "Розмірковування про Тита Лівія". В другому трактаті "*De principa*" / Про монарха / він дає практичні поради, як поводитися спадкоємному монархові, а особливо тому, що досягне влади в перший раз. Такий монарх мусить бути сильний, як лев, а хитрий, як лис. Він зобов'язаний дотримуватися свого слова тільки тоді, коли це вигідно, пам'ятати, що для нього "*Salus publica*" - добробут держави є "*suprema lex*" - вищим законом.

В той час, як Макиавелі виступав проти католицької церкви во ім'я державної ідеї, провадилася також боротьба з панами во ім'я релігійної свободи. Ця боротьба відома під іменем реформаційного руху звільнила особу людську від церковної опіки і раціоналізувала християнську релігію. Професор філософії, німець Мартин Лютер / 1483-1546 / дає протестантизму закінчену форму. Для нашої дисципліни в протестантизмові істотним є лише те, як він одбився на господарським побуті та на зміні деяких звичаїв народів середньої Європи. Так католицтво, особливо монастирі, підтримували та потакали в широких розмірах професійним старцям, годуючи странників і жебраків. Ця філантропія розширювала старцтво, що дужче і викликала відворотні недобрі наслідки. Лютер насамперед скоротив старцтво. Потім величезні обшари земель у монастирів були відняті і роздані селянству. Багацько святочних днів в честь католицьких святих було одмінено, що збільшило кількість робочого часу, а значить і продуктивність народньої праці. Скасування католицтва, а з ним і постів в Голландії, наприклад, дало сильний розвиток молочарству, особіна поширився виріб масла. Стже на цьому прикладі можемо бачити, що на продукційність народньої праці в ряді інших чинників впливає також ще й релігійний фактор. Коли з гонимого лютеранство стало само пануючим, то як це завжди буває, воно в свою чергу починає переслідування уже своїх еретиків, робить свою інквізицію / в Женеві /, а в Германії протестанство увійшовши в союз зі світською владою, разом з нею виступає проти селянських повстань.

Один з основоположників реформатської церкви Іоган Кальвін / 1509-1564 / відкидає вчення каноністів відносно безплідности грошей на прикладі, що за гроші можна-ж придбати даючий зиск поземельний участок чи дім. Тому він виправдує побирання відсотків, лише стоїть на тому, щоби закон означував найвищий їх розмір. В цих поглядах одбився факт втягнення уже під час реформації поземельної власности в комерційний оборот, тоді як раніше вона була в звязаному стані. У властивому Середневіччю, каже Ойкен, / івід, 145 / його / Кальвіна / аргументи були-б "безпідставними".

У протестанта - ж ДЮПЛЕССИ-МОРНЕ знаходимо вже реакцію на монархичні стремління епохи відродження, що знайшли свій вираз у Макиавелі. Під псевдонімом Юнія Брута появляється книга "Захист проти тиранів". В ній доводиться, що коли цар дає прикази противні волі Божій, то підданці можуть його не послухати і навіть виявити опір, впрочім через своїх представників, а не самою юрбою. Юрба, по виразу Брута, чудовище з багатьома головами. Юрба-не народ. Народ-це щось з, організоване... Монархична влада базується на договорі між князем і народом, і коли князь цей договір порушує, то його треба зкинути і навіть забити.

Опріч активних спроб завести християнсько-комуністичний лад в житті, на яких ми вище спинилися, початки нових часів одзначилися появленням кількох комуністичних праць. Одна з них, написана під впливом ідей Платона, в свою чергу зробила величезний вплив на пізнійший розвиток комунізму та соціалізму. Мова йде про "Утопію" / повний титул: "*De optimo statu rei publicae deque nova insula utopia*" . /

ТОМАСА МОРА / 1478-1535 /, міністра і навіть канцлера англійського короля, котрий скарав на горло Мора за те, що він не визнавав релігійного авторитету короля і перешкодив королеві одружитися з Ганною Болейн. Слово "утопія" зложене з двох грецьких "у"-нема і "топос"-місце, в сумі своїй воно значить неіснуюче місце. Нині се-епітет для нездійснених мрій.

Утопією назвав Томас Мор неіснуючий острів на якому заведено ідеальний соціальний лад, лад за котрого у всіх відносинах панує спільність, комунізм. В епоху коли жив Т. Мор від хліборобства Англія переходила до фабричної, головним чином, суконної промисловости. Общинна земля віднімалася, "огорожувалася" лордами од хліборобів і пускалася ради здобуття шерсти під вівчарство. Во ім, я розвитку промисловости на одібраних від селян землях паслися вівці. Селянство пролетарізувалося. Вівці, по виразу Мора, пожирали людей. Багатство зкупчувалося в руках небагатьох. Прибувши з фантастичного острова мандрівник Рафаель, каже, що багатство є причина тих злочинів, що роблять збіднілі люде. Не карати їх треба, а знищити основну причину-злидні широким мас, а цього можна досягти лишень знищивши приватну власність і от коли Рафаелеві заперечують, кажучи, що це нездійснимо, що в безвласности не зостається у людей стимулу для праці, а спільного майна на всіх однаково не вистарчить, то мандрівець розповідає, що він бачив країну, де все це здійснено, де встановлено комуністичний лад.

На острові "Утопія" міститься 54 роскішних міста однакові, що до плану, мови, звичаїв, установ і законів. Підвалиною праці є-хліборобство. Кожний громадянин мусить попрацювати на селі два роки, після чого вертається назад до міста і робить, що хоче. Працюють лишень всього шість годин і цього досить, щоби виробити все, що необхідне. Істнує загальна трудова повинність з якої виключаються лишень люде, що присвятають себе науці. Вироби хліборобства, як рівно і промисловости, звозяться виробниками на спеціальні склепи, звідки кожному дається в міру його потреби. Нічого не купується, грошей не вживають, бо там не істнує приватна власність, де гроші являються мірилом всього, справедливий порядок завести дуже тяжко і навіть неможливо. Через це благородні метали, золото і срібло, з яких робиться взагалі монета в "Утопії" навмисне ціняться низче заліза. Щоб виявити призирство до згаданих дорогоцінних металів з них зготовляють самі прості інструменти, нашітники і ланцюги для злочинців, або з них роблять, напр. ночні горшки. Лишень по непорозумінню, так розмірковують собі утопійці, люде оцінюють золото і дорогоцінне каміння так високо. Лишень через те, що вони рідко трапляються. Вода, повітря, земля-все те, що дісно корисно, є доступне всім, і лишень золото, срібло та дорогоцінне каміння, як нікому не потрібні і суетні дарунки свої, природа-мати глибоко зарила в землю.... Утопійці не розуміють, яким чином розумним людам може подобатись блиск золота чи дорогоцінного каміння.... і дивуються як у чужоземців не освічений, дурний як пробка, і неморальний, але багатий чоловік, може панувати над добрими людами тому тільки, що він має товстий гаманець.

Харчуються спільно. Для цього кожді 30 родин / кожда родина з 40 чол./ сходяться для їжи до будинку філярха, їхнього представника. Завідуючий господарством такого будинку в означені години йде на ринок, де містяться склади з різними продуктами, і забирає потрібні для гурту істинні речі. З тих-же склепів кождий батько, чи представник родини, бере все необхідне для сім, і. Брати більш ніж треба ніхто не стане, коли знає, що ніколи і ні в чім не буде нуждатися. Жадність і хижацькі інстинкти в "Утопії" не мислимі; вони розвиваються або з гордості, або під загрозою нужди.

Одежу всі носять однакового фасону, розрізняють лишень мужську

від ніночої, женатих від холостих. В ній, як і у всьому, панує простота і повна відсутність розкоші.

Дівчата виходять заміж не раніш 18 років, а хлопці з 22 літ. Розпутним особам побранне заборонено. Згідно звичаю перед побранням шановна матрона показує нареченому його заручену, однаково дівчину чи удову, зовсім голу, а потім шановний мужчина показує зарученій її нареченого - так само голого. Це робиться тому, що убранне безперечно може захвати під собою таку ваду, яка потім буде одштовхувати подружжя одне од одного, коли вже буде пізно. Розвод дозволяється у випадку порушення подружньої вірності, або неможливої поведінки одної зі сторін. Многоженство є виключеним.

Як син свого часу і своєї країни, Англії, Т. Мор не міг не відбити поглядів епохи. На "Утопії" не республіка, а як в Англії, доживотна монархія. Монарх обирається філархами і ставиться в умовини, які виключають можливість стати тираном. Законів, як і в Англії, де навіть немає писаної конституції, на "Утопії" мало. Як і Англія - "Утопія" являється демократичною союзною державою, в котрій кожний город з областю уявляють з себе окремих кантон. Утопійці не заключають договорів з чужими народами, бо знають, - і це одбиває епоху в міжнародних зносинах, - що ці договори дотримуються тільки доти, поки те вигідно. Як дань часу, а ще більше впливу Плятона, Мор визнавав рабство: він не міг собі уявити, щоби свободні і щастливі люди виконували брудну працю. Отже все спільне, все порівну, ні бідних, ні богатих. Найкраще багатство - безтурботне радісне життя. Через те, що в "Утопії" все регулюється державою, все виходить од неї, з центру і через те, що в ній допускалося рабство, - комунізм Томаса Мора носить по перше - централістичний, а по друге аристократичний характер. "Утопія" Мора у сучасників мала значний успіх. Запроектований в ній лад вважали мудрим, доцільним і здійснимим.

Французський вчений ЖАН БОДЕН / 1530-1597 / займався проблемами політичного права і економіки. Відкликаючись на потребу внутрішнього миру в своїй праці "*Six livres de la république* — " / "Шість книг про державу" / 1576-1586 р. він, згідно з тогочасними відносинами стоїть за вірогідність і за сильну, постійну, необмежену, єдину королівську владу. По раз перший ним формулюється ідея суверенітета верховної влади, що потім стає придбаннем політичного права аж до нині. Суверенна влада обов'язково мусить належати одному якомусь верховному органу, парламенту чи королю; на особисту його думку ліпше всього як належатиме вона королю. Сама конституція держав по думці Бодена залежить не тільки від державних цілей, але і від вигляду та кліматичного положення теренів. В області політико-економічних питань Боден боронить перед Плятоном і Томасом Мором приватну власність, розуміє вже, що сума грошей, яка є в обороті, не складає ще багатства суспільности; йому ж приписують перше вживання терміну "торговельний білянс". Вимагає Боден здорової монети, тоб-то такої, щоби реальна цінність її не розминалася з номінальною, та придає велике значіння для держави густоті населення.

Н О В І Ч А С И. / з XVI по XVIII ВІК /.

XVIII МЕРКАНТИЛІЗМ В ПРАКТИЦІ І ТЕОРІЇ.

Період з XVI і по XVIII вік включно, що в хронологічній періодизації історії народів носить назву "Нових часів", фон-Белов справедливо характеризує, як період повстання капіталістичного господарства в містах, руйнування старого феодального ладу на селах і зложення державної організації, котра починає робити могутній вплив на господарське життя народів. В області практичної економіки протягом Нових часів панує меркантилізм, досягши в половині XVIII віку вершин свого розвитку, що-ж до економічної теорії, то сей останній, взагалі не залишивши після себе визначних імен, в другій половині Нових часів і спеціально у Франції уступає місце своїй нагації-фізіократизму, якого працю опісля ніби продовжив і успішній завершив Адам Сміт. То-ж лише у відношенню до теорій Нові часи можна поділити на дві фази: першу-фазу панування школи меркантилізму і другу-що менш-більше припадає на XVIII століття, фазу, коли в обсягу думки рішуче бере верх школа фізіократів. Ідучи в хронологічному порядку, ми по черзі й спинимось на цих згаданих напрямках в історії політичної економії, зауваживши між иншим, що чимало авторів іменно з меркантилізму починали викладати нашу дисципліну.

Слово меркантилізм походить від латинського "mercans", що значить крамар, а під меркантилізмом розуміється певна, для різних країн не однакова, економічна політика епохи виникнення капіталізму з одного боку, а разом з тим і сучасної державної організації з другого. "Меркантилізм по своїй істоті, каже Шмоллер, є ніщо инше, як організація держави, але не лише держави, а держави і народного господарства в один і той же час, сучасної держави". /*Jahrbuch Schmollers* за 1884 р./ . Одбиваючи конкретні запити сього часу скрізь меркантилізм виникає сам собою насамперед як відомий напрямок економічної політики. Вслід за практикою появляється і теорія. Все це з, являється як продукт нового циклу розвитку, бо не можна довести, щоби одмічені нами риси меркантилістичної політики Аттіки, чи Риму, або зачатки меркантилістичної теорії, що знаходяться у римських авторів Таціта та Плінія, найшли тут своє продовження. Бере початок меркантилізм в економічній політиці середньовікових міст, переходить муніципальний, а потім державний період свого існування в Нові часи, в першій половині XIX в., сходить з кону життя, щоби опісля знову і знову аж до нашого часу там чи тут відроджуватися в нових формах.

Стремління розвинути обробляючу промисловість і торгівлю в ущерб хліборобству і інтересам сільського господарства ось що було одною з характерних рис економічної політики середньовікових міст,

МУНІЦИПАЛЬНОГО періоду меркантилізму. Те саме стремління в одних випадках / Франція /, стремління розвинути опріч торгівлі і промисловости ще й сільське господарство в других / Англія /, нарешті стремління притягти в країну як найбільше золота і тільки в третіх / Іспанія /, при чім у всіх випадках органом економічної політики стає вже ціла держава ось що характеризує собою другий, державний період меркантилізму. Перший період хронологічно виступає раніш, тому з нього ми й починаємо.

А. МУНІЦИПАЛЬНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІІ МЕРКАНТИЛІЗМУ.

Початок меркантилістичної системи знаходимо в історії середньовічних городів і цехів. Ім городом верховодив феодал або єпископ, як то було попервах, чи мійська рада переважно з ремісників, однак во в основі економічної політики лежала протилежність інтересів міста інтересам села, бажанне розвинути промисловість міста в ущерб селу, а ремесло-за рахунок хліборобства. Щоби розвивалося мійське ремесло, як нами вже було зазначено вище, заборонялося займатися ремісницькою справою на селах, виключення робилися для чоботярства та теслярства / столярства /, але не більше, як в розмірі власних потреб. Щоби розвивався город за рахунок села збут селянських виробів на мійському ринкові був поставлений в не вигідні для сільського населення умовини, міста прагнули змонополізувати за собою сировину окружного сільського "натурального" району для свого ремісницького виробництва, видаючи постанови, якими приписувалося селянам везти сирівці на продаж лишень в свій город. Далі, всі селянські сирівці, що привозилися до міста підпадали податкам за проїзд через мости, по дорогам, за постої на мійській площі, за використання ваги, або мір. Остачі цих феодалських пошлин можна викрити ще досі, як в городах Західної Європи / Париж, Відень, Прага /, так і в містах Правобережної України / Ітотомир /. Далі, селяне на мійському ринкові мусіли продавати свій сирівець лишень городянам, але не один одному; останнє було заборонено. На випадок же привезені продукти не знайшли собі покупців селянин забрати їх назад не мав права. Він повинен був лишати їх на мійськiм склепові, -розуміється, знов таки платючи на користь міста якусь рату, -до близького ярмарочного дня. Однак все таки на ньому зіставався ще обовязок продати свій продукт на протязі двадцяти днів. Для городян базари були одкриті що-дня, а для селян лишень що-неділі. Ми згадували вже, як цехи мали звичай купувати у селян їх вироби гуртом, усуваючи таким чином конкуренцію, що була-би на руч продавцям-селянам. Всі ці заходи, передбачені мійськими статутами скеровані до одної цілі-вигоди городянам і городу, через не вигоди селянам і селу. Так було у відносинах між містом і його більським оточенням, так би мовити, в практиці внутрішнього торгу.

Оберігаючи свої інтереси проти села середньовікові міста так само дбали про те, щоби захистити свою торгівлю і виробництво від конкуренції інших городів, стараючись всілякими обмеженнями чужинців видобути для себе найбільше вигод з зовнішньої торгівлі. Для цього чужоземні купці ставилися, як у внутрішній торгівлі селяне, у несприятливі умовини, як під час збуту свого краму, так і купівлі чи обміну з тубольцями. Прибувші купці "гості", підпадали численним постановам про права гостей / *gästerechte* /. Вони могли купувати крам тільки у городян, а не один у другого. Продавати вони могли свій крам лишень городянам, а не селянам або іншим купцям чужинцям. Продавати могли лишень в ярмаркові дні. Продавати у роздріб вони не могли; в городі, куди приїздили, не могли залишатися більше, як дозволялося / в Англії не більше 40 днів /. Все це однаково спостерігалось в містах Фландрії, Англії,

Германії і Франції. Таке одностороннє переслідування своїх інтересів городом стрівалося з подібною-ж економічною політикою других міст. Боротьба звичайно кінчалася компромісом, що виливався в формі інтермуніципальних торговельних договорів між німецькими, французькими, фламандськими, польськими містами. Конкуруючи між собою у взаємній торгівлі міста однаке в тих разях, коли треба було поширити торговельну діяльність у відсталих країнах, для поборовання небезпеки од нападів, труднощі бездоріжжя і т. д. і т. д., об'єднувалися в союзи, зливаючись предтечами сучасних нам синдикатів та трестів союзи торговельних міст дають початок торгівлі з колоніями, з якої потім виростає колоніальна політика Іспанії, Португалії, Голландії, Англії.

В наслідок розкладу цехів, як вже зазначалося, получилися дві слідуючі за ремеслом форми продукції-домове виробництво і мануфактура. За системи домового виробництва торговельний капітал постачає сировину для збіднілих майстрів, а з другого боку приймає од них готовий виріб. На цім однаке посередництво торговельного капіталу не спинається. З розвитком техніки появляються такі коштовні приладдя і взагалі засоби виробництва на які у працюючого ремісничого елементу своїх засобів не вистарчало. Торговельний капітал постачає необхідні засоби працівникам зобовязуючи їх за те продавати тільки йому весь виріб, розуміється вирібник все більше губить свою господарську самостійність. Організатори-капіталісти стараються обминути цехові звязуючі їх приписи в ріжний спосіб, а одним з них було винесення виробництва з города, де продовжувала панувати цехова регламентація, на село. От причина того, що текстиля в дуже широких розмірах опиняється по-за містом. Города пробують силоміць повернути її в свої мури, але втручається королівська влада і промисловість на селі розростається, набираючи в XV віці подекуди значного розцвіту. З другого боку, зі зростом держави виникали такі потреби, як екіпіровка і озброєння армії, яких примітивне ремісництво обслужити було не в силі. Це, а разом з тим широкий попит на лєксусові вироби, примушує державу протегувати мануфактурному виробництву, технічно вищому і уміючому пристосуватися до частоті зміни потреб та моди, і замість цехів та міст перейняти на себе регулюючу роль в економічній політиці.

Прямим продовженням економічної політики середньовічних городів являється меркантилізм італійських городів в XIII-XV віках, що виростили в самостійні політичні одиниці: Венеція, Флоренція, Генуя, Мілан та інші. Меркантилізм у цих містах-республіках виявлявся в формі протегування оброблюючої промисловости та мійській торгівлі, при чому Венеція стояла на переді інших міст, зумівши закріпити за собою численні привілеї в збиток чужинцям і країнам, що вели обмін з нею. Ось деякі з заходів меркантилістичної політики Венеціанської республіки.

Окремою постановою уряду республіки чужоземцям не дозволялося, а ні будувати, а ні купувати кораблів в портах Венеціанських. Торговельні стосунки з Венецією можна було вести лишень на пароплавах, що належали венеціанським громадянам, на яких і капітан і матроси так само мусіли бути венеціанцями. Ця постанова закріпила за венеціанцями на протязі періоду двох віків монополію пароплавства і морської торгівлі в басейнах Середземного та Чорного морів, давши для Венеції те, що приніс Англії, пізнійший навігаційний акт Кромвеля, тоб-то торговельно-морську могутність. Венеціанцям було заборонено входити в торговельні товариства з чужоземцями. Венеція приманювала до себе дотепніших чужоземних майстрів, піднімаючи тим свій промисл і з другого боку кара тубольців, коли вони перебиралися на роботу в чужі країни, заносючи з собою секрети венеціанського виробництва. Таких майстрів кликали довернутися, а коли вони не робили того негайно, то замикали до в'язниці їх родичів, що залишалися на батьківщині і, нарешті, неслухняних емігрантів навіть забивали.

"Коли, - так гласить ухвала Ради Десяти, не дивлячись на увязнення його родичів, робітник по шклу, все-ж вперто залишатиметься на чужині, вслід за ним буде посланий агент, з дорученням його забити". Дійсно, по-за межами Венеціанської республіки, в Італії, Германії та инш. країнах, часто знаходили забитих венеціанських майстрів-емігрантів, скараних по приказу Ради Десятох.

Державна влада Венеції, як і инших італійських городів-республік того часу не тільки одбивала інтереси городської торгівлі та індустрії, але цілком була на службі у неї, розсилаючи скрізь своїх консулів, які при чужоземних дворах з надзвичайним хистом уміли одстоювати привілеї венеціанської торгівлі, що славилася на весь тодішній світ. Венеціанські тогочасні національні вироби, - полотна, шовк, оксамит, кружева, рафінований цукор-скрізь мали як найкращу репутацію. Тут найраніш знаходить примінення друкарський винахід, що сприяв поширенню знаннів, які в свою чергу прискорюють суспільно-господарський розвиток. В 1563 році в Венеції з'являється перша друкована газета, а газетна справа набрала професійного розвитку. Тут же газетна діяльність була охрещена першими переслідуваннями: в 1572 р. папа видає дві булли проти цеха *Gazetanti*, друкарське ремісництво було наказано під загрозою клеймування та заслання на галери. Життя перемогло заборони і італійські міста вели широку торгівлю книжками. Доки не пройшли в Європу турки і не зайняли Константинополь, одрізавши тим європейський континент від Азії, Венеція мала в своїх руках посередництво в торгівлі східними солодошами, що йшли навіть з Індії через азійські порти, перевозючи східній крам на своїх кораблях, які курсували до берегів Азії і, якими вже знаємо, обслуговували побережжя Чорного моря, доки в цім останнім місця венеціанців не зайняли генуїці.

Блискучий фінансовий стан городів-республік і в першу чергу Венеції не тільки давав можливість венеціанським банкирам кредитувати європейських монархів, навіть англійських королів та пап, але посприяв / в XV віці / ВІДРОДЖЕННЮ античної науки та штуки, про що нам вже приходилося говорити. Нарешті, коли вся Європа жила ще в покритих соломкою хатах італійські міста дають видатні взірці архітектурної та иншої штуки, будуючи мармурові двірці, храми, музеї та инш.

Італійські города на півдні, а німецькі, об'єднані в Ганзу, на півночі Європи своїми торговельно-промисловими успіхами давали доказ європейським державним верховодам доцільности політики протегування національної промисловости та торгівлі. Завдяки блискучим операціям союзів городів популярність меркантилізму, як економічної системи, поширилася раніш, ніж її завели в свою практику європейські держави. Конкуренція-ж держав з німецькими ганзами та італійськими городами була одною з причин появи державного меркантилізму, до якого ми зараз і переходимо.

Б. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІІ МЕРКАНТІЛІЗМУ.

Замість середньовічної феодальної системи, коли королі разом з теренами відступали прерогативи суверенної влади васалам, період XV-XVI віків характеризується відворотним процесом централізації влади в руках небагатих монархів Європи. Вигадкою ПОРОХА вони користуються, аби вогнестрільною зброєю подолати окремішність феодального лицарства та збільшити силу центральної монархічної влади, що сприяє розширенню торговельних зв'язків. Замість середньовікового партікуляризму виступає державне верховенство, що обмежуючи широку автономію городів, само вступає як орган економічної політики; держава починає втру-

чатися в процес господарського розвитку країни і по признанню ліпшого знавця господарської історії проф. Шмоллера, виступає, як на свій час, досить дотепною політикою будівництва народнього господарства", яка була власне продовжуванням політики середньовічних, а ще більше тогочасних північно-німецьких та південно-італійських городів.

В своїй боротьбі з феодалами монархи старалися опиратися на міста і на ті класи в них, які, займаючись торгівлею чи виробництвом, в формі податків чи позичок могли постачати монархам грошові ресурси. Цим диктувався напрямок економічної політики, напр., Франції. Державна влада підтримувала виробництво і торгівлю в ущерб хліборобству, протегувала третьому станові-купцям, ремісникам, - в ущерб феодалам, з якими — продовжувалася ще боротьба за "збирання" земель.

Во ім, я централізації і принципу сильної державної влади, що для того часу являлася політичним ідеалом, і ставлячись неймовірно до партікуляристичних сил тогочасного суспільства монархична влада наоравлила мати під своїм доглядом всі боки громадського життя, в тім числі і господарчий. І регламентація економічних відносин, що вилілася в меркантилістичній політиці західно-європейських держав, по суті своїй являлася тільки однією частиною пануючої тоді системи, що носила назву ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, яка в працях Юсті, Зонефельда, Пуфендорфа та інших вчених з обсягу політичного права оформлюється в доктрину того-ж назвиська. "Не було ніякого більш-менш значного господарчого інтересу, каже віденський проф. Філіпович, який не становився -б тим самим інтересом держави і не викликав би державного втручання і опікування. /Phillippovich - Grundriss —, 12 Aufl., т.1./

Вигадка пороку потягла за собою перехід од народньої міліції до організованої регулярної армії, державна централізація тягла за собою появлення кадра бюрократії. В міру того, як розбиралися по рукам природні поземельні добра, оплата служби земельними подарунками, що практикувалася в середні віки, замінялася грошевою платнею. Одних васалів, баронів і дрібних князків монархи поборювали силою, других принадували до себе, вводячи їх в придворні ранги, а щоб імпонувати резиденції монархів чи королів мусіли видаватися розкошами та блиском. То-ж на військо, урядовий апарат, дворові витрати, треба було силу грошей. Феодалне господарство оперте на податках *in natura* уступало місце "грошевий". Всі держави дбають аби притягти собі як можна більше грошового металю, золота та срібла.

Завдяки одкриттю Америки з її багатством дорогоцінними металами Іспанія та Португалія, де не було розвиненого а ні хліборобства, а ні промисловости через приплив з нового світу золота раптом збогатіли, навіть істнувало переконання, що гроші і багатство є одно і те саме. Думали, що країна яка має грошевий метал в поважній кількості, не може терпіти ні в чому недостатку. З того впливала консеквенція, що держави які мають, або зуміють притягти дорогоцінних металів штучними заходами будуть стояти ліпше інших держав, коли тільки потраплять задержати в себе те, що притягнуто. Звідци відповідні кроки економічної політики, і в першу чергу стремління побільше пивозити ніж привозити в країну, бо різниця між тим і другим /торговельний біланс/ притягає золото та срібло, яке потім старалися не випускати за кордон.

Період з XV до половини XVIII віку, як було вже сказано, являється переходовим до мінового капіталістичного ладу. Перехід цей од натурального господарства сам по собі викликав для розвитку мінових оборотів величезний попит на грошеві знаки. Недостачу грошей, як товара посередника під час купівлі-продажу, відчували всі тодішні ринки. На брак золота та срібла для торгівлі жалілися і виробники і споживачі.

Упобільше

Об'єктивний хід розвитку мінових відносин вимагав од держави збільшення грошових знаків.

Окрім того меркантилістична система в своїй основі має ідею НАЦІОНАЛЬНУ. Національну торгівлю і промисел боронили виходячи з того, що кожна народність мусить в своїх господарчих проявах сама себе задовольняти, бо успіх на економічному полі є необхідною передумовою успіху й на політичному, та будучи того переконання, скрізь в той час поширеного, що кожна нація в господарчому смислі може розвизатися не инакше, як за рахунок иншої. Звідси повстає економічне суперництво, стремління з одного боку розвинути свою рідну промисловість і торгівлю, а з другого - пошкодити зростові чужонаціональній індустрії та торгівлі. На ґрунті такого суперництва економічна війна не раз доводила до збройної війни, наприклад, Франції з Іспанією, а Англії з Голандією.

Елементом національної сили держав уважалося густе населення, що окрім цілів оборони мало забезпечувати дешевою робочою силою молоду промисловість. Багатство країни в грошах і населенню, так часом формульовано меркантилізм. Для зросту населення приймаються відповідні заходи. Імміграція протегується, а еміграція вважається за злочин. Протегується шлюбність, за багатодітність особими едіктами / Франція / даються вільготи та обіцяються пенсії, а Фридрих Великий / Німеччина / в тих же цілях збільшення населення заходить так далеко, що спеціальним указом навіть забороняє картати ганьбою дівчат за байстрят.

В період з XV і до половини XVIII віку меркантилізм, як система економічної політики, обійшов всі країни Європи, почавши в Італії і закінчивши Росією, де її провідником був Петро I. В одних державах в грубійших формах / в Іспанії за часи Карла V /, в других / Англія / в спосіб більш досконалий, скрізь однаке в своїх основних рисах меркантилістична практика пройнята одним духом і провадиться аналогічними заходами. Ми спинимося тут лише на меркантилізмові Іспанії, Англії, Франції та Росії.

I. МЕРКАНТИЛІЗМ ІСПАНІЇ.

Іспанський король Карл V / 1516-1556 /, що носив окрім того титул імператора Германського, давав імпонуючий взірець меркантилізму *visi denegit* —. Та основна ціль до якої прагнули меркантилісти європейських країн, а власне - протегування новим формам промисловости та торгівлі, - була чужою для економічної політики Карла V, як рівно наслідувавшему його синові, королеві Филипові II / 1556-1598 /. Через це іспанський меркантилізм / як також польський / деякими вченими / Струве / не-приймається навіть за справжній меркантилізм. Постійно ведучи війни і маючи для того велику нужду в грошах, Карло V, щоби не одливало золото за кордон, по-перше митом і иншими способами становить, які тільки можливо, перешкоди привозу закордонного краму до Іспанії: і по-друге, не задовольняючись цим, він забороняє вивоз металевих грошей на зовні.

Ніщо з промисловости його не цікавило, окрім розробки золотих шахт. Грошей, що вибивалися зі здобутого золота йому не вистарчало і він не схиляється перед тим, що б, є низькопробну монету і такими фальшивими грошовими знаками заливає Європу. Шукаючи нових джерел зиску він промисловість і торгівлю, - цехи, гільдії та торговельні союзи, - віддає в підлеглість фіскові, що разом з принципом

зовнішньої торгівлі-продавати своє, нічого не купуючи чужоземного - в самім зародковій убивало національну промисловість і торгівлю Іспанії.

Винахід компаса і відкриття Америки та торговельного шляху до Індії одкривали необмежені перспективи, як для транспорту, так через нього і для торгівлі, в світовому масштабі. Торговельне першенство од Венеції, Генуї та інших італійських міст переходить до португальців, що до торгівлі з Індією і попутними країнами, і до іспанців, одкривших Америку і довгий час мавших відносно неї монопольне положення. Але в новому світі іспанці пильнували самих лишень дорогоцінних металів. З 1521 по 1544 р. з Америки що-річно одержувалося біля 3000 кілограм. золота і поверх 30 тис. кілгр. срібла; з 1545 по 1560 р. що-річний імпорт золота збільшився до 5 1/2 тис. кілограм., а срібла до 250 тис. к. В послідуючі роки ця кількість ще більше зростає, викликавши, вже одмічене нами, пониження вартости дорогоцінних металів, а від того і набитих з них грошових знаків. Останні, ще більш важні з народньо-господарчої точки погляду багатства Америки / хліб, бавовна, цукровий очерет, каучук / іспанців не цікавили. Як раніш в торгівлі Венеції та Генуї і ганзівських міст так і в торгівлі Іспанії та Португалії готовне, майже виключне, значіння має торговельний капітал, а не промислове виробництво на зовнішній ринок.

В новоприєднаних країнах Америки іспанці, на взірць меркантилізму метрополії, будують систему колоніяльної політики. Переселені в новий світ іспанці-колоністи були зобовязані купувати всі виробы в метрополії, і при тім тільки у неї. Те що продавала метрополія не сміли колоністи добувати навіть з власного американського ґрунту, де добре росли льон і виноград; колоністи були примушені купувати у метрополії де-які навіть зовсім непотрібні ім речі. Розуміється ім було заборонено ставити у себе фабрики, будувати кораблі. Колоністи не сміли також виховувати дітей своїх десть інді опріч Іспанії.

Існуючу в себе дома систему кріпацтва іспанці переносять на тубольців нового світа. Де можна було провадити велике виробництво, от як на плантаціях чи шахтах, там тубольці обернуті були в рабів. В місцях же дрібноі розкиданоі по терену продукції, де попередній метод експлуатації не підходив, там тубольців обертали в кріпаків і ІХНІ-ж землі, лишають в їхнім користуванні за повинности. Далі, через малу продукційність праці тубольців Америки, а також і тому, що індіці, вільні охотники, якими їх застало прибуття європейців, не переносили неволі і од примусовоі праці та неймовірної жорстокости, швидко вивирали-натомісць привозилися негри з Африки. Під час завоювання Еспаньоли, в 1508 р. тубольців налічувалося 60 тис. душ, а в 1548 р. їх залишилося лише 500. Населення Перу опинившись під пануванням європейців зменшилося за два століття майже втрое. На Кубі тубольці зникають зовсім. Ввіз натомісць африканських негрів, купованих, або просто ловлених на побережжах Африки, поверх 100 тис. річно спустошував в свою чергу Африку. "Ми розбаратіли через те, каже Зомбарт, що цілі раси і племена вимерли для нас, цілі частини світу для нас обезлюднили". Работоргівля була для іспанців, голандців, французів та англічан одним з джерел грандіозних зисків, в якій прибутки хитались від 50-200 %.

Під впливом погоні за золотом в самій Іспанії населення розлікувалося, хліборобство було занедбано, ґрунт знесилився, - в цім відомий німецький агроном Лібіх збачає навіть причину занепаду Іспанії. Під впливом меркантилістичної політики їх торгівля так само занепадає, а з'єднання Португалії з Іспанією, повставша боротьба іспанців з нідерландами приводить до того, що значна частина колоній за-

хоплюється голляндцями. Голляндці порвавши торговельні стосунки з об'єднаними Іспанією та Португалією, вступають в безпосередню торгівлю зі Сходом. Вони однімають у Португалії зпочатку Молукські острова, потім Малаку, завойовують цейлон, Суматру, Целебес, проганяють португальців з Малабарського берега, сягають аж до Японії, скрізь закладаючи свої факторії і монополізуючи в своїх руках майже всю торгівлю з Далеким Сходом. Як раніш у італійців, а потім португальців та іспанців поруч з торгівлею у голляндців так само йде грабіж і піратство, але все-ж в голляндській торгівлі все більше значіння набуває внутрішнє виробництво, переважно сукна, на широкий ринок. Жиди, вигнані з Іспанії католицизмом, забирають з собою і велику кількість золота, яке удержується в тих країнах, де населення працює і беруче до всілякої продукції. Колонії-ж згодом скидають з себе політичне та економічне ярмо метрополії, ставши самостійними державами, і, коли невилічність стало так само економічно не вигідним, як і підлеглість метрополії, колоніальне рабство падає; в Бразилії рабство на негрів касується найпізнійше, в 1888 році.

2. МЕРКАНТІЛІЗМ АНГЛІЇ.

Ще до норманського завоювання за її феодального господарства існувала вже англійська торгівля. Для норманських завоюників обмін був такою-ж рідною стихією, як і плавба по морям. Опанувавши в другій половині XI віку Англією вони, даючи захист торговельним караванам проти грабунків, тим сприяють розвиткові обміну. В XII віці де-які міста стають вже ярмарковими пунктами. Розпочинаються постійні торговельні зносини насамперед з фляндськими купцями, що мали попит на англійську овечу вовну. Розвиток обміну приводив скрізь, поруч з селянськими рухами, до ослаблення кріпацтва тим раніш, чим раніш повставав обмін. Через це найраніш ми стриваємося з ліквідацією кріпацьких відносин в побережніх італійських провінціях. Торгівля овечою вовною стає для лендлордів Англії такою значною статтею зиску, що зовсім затуляє собою вигоди кріпацтва, на ньому не було інтереса настоювати. В XIV віці більша частина кріпостних Англії вже обернена в свободних людей, зобов'язаних лише грошовими платіжами на руч аристократії. В одрізнення од способу визволення селян в Росії загальний характер емансипації від кріпацтва на заході такий, що селянство одержувало особисту свободу, але позбавлялося земельного забезпечення, ставало здебільшого пролетарем. Процес розкріпощення, таким чином, давав капіталізові готовий робітничий кадр, що для генезиса капіталізму було надзвичайно важливо. Розпочате розкріпощенням обезземелення, експропріяція селянства Західної Європи продовжувалося процесом дальнішого захоплення поміщицькою клясою общинних угоддів, що клясичного вигляду набрав в Англії під іменем "огорожування полів". Під впливом попиту фляндської суконної мануфактури на англійську вовну, в Англії широко розвивається вівчарство, для котрого було неминучим забирати землі з-під "примусового общинного сівообороту" і "огородивши" пустити під овечі пастівники. Зацікавлені розвитком вівчарства лендлорди уживали всі засоби, аби за рахунок общинних угоддів "округляти" свої володіння. Тому, що "копито вівці обертає пісок в золото" насильницький процес огорожування на другу половину XVII віку приводить до того, що кляса свободного селянства, йоменів, майже зникає в Англії. "Людина незнайома з історією Англії, писав з приводу цих захватів во ім, я вищої культури / видобуття вовни / перед низчою / селянським трьохпільям / Артур Юнг, міг би подумати, що трапилася якась небудь страшна війна, або силомицька соціяльна революція, які викликали перехід власности від одної кляси до другої". На гіркі скарги

хліборобів не зважалося. В одрізнення од попереднього часу з XVIII віку огорожування, аж до наших часів, провадяться на основі парламентських білів, що Марксом було названо "парламентською формою грабіжу". За один XVIII вік таких білів було видано поперх 1700. Протягом XVII та XVIII віків дрібні хлібороби позбавляються прав на общинні угіддя, а потім поволі так чи инакше втрачають і свої наділи. Частина з них обертається в більш крупних фермерів, орендарів лендлордських земель, але подавляюча більшість перейшла в категорію пролетарів. Сільське господарство Англії набрало промислового характеру насамперед розводячи отари овець від яких вовна поклала основу торговельному багатству Англії, а потім стала підвалиною виробництва сукон.

Починаючи з пізнього середневіччя і до царювання Єлисавети / 1553-1603 / меркантилістична політика англійських королів керувалася чисто ФІСКАЛЬНИМИ інтересами. Вільготи і протекція робилися тим, хоть-би й чужинцям, хоть-би й наперекір прямим інтересам англійської торгівлі, од кого королівська влада сподівалася нових, або побільшених зисків для скарбниці. Лишень з часів Єлисавети ця політика набірає прямолінійності в ПРОТЕГУВАННІ національної промисловости і торгівлі. Мито і привілеї, що раніше були просто засобом за для збільшення зисків скарбу, в цей другий період, разом з иншими заходами, уже мають цілє сприяти розвиткові рідної індустрії та обміну.

В протилежність континенту Європи державна влада Англії з часів феодалізма виступає, як центральний орган національної політики всеї країни. З часів норманського завоювання, з XI віку, король поруч з феодальною клясою лендлордів і мійських автономних общин займає впливове становище в економічній політиці країни. З 1215 року по "*Magna Charta Libertatum* — " за королівською владою закріплюються такі прерогативи, як грошева регалія, як заведення одноманітної для всеї країни системи міри та ваги і англійська королівська влада ніколи не одмовлялася на користь феодалів / манорів / від таких адміністративно-фінансових прав, як збірання акцизів, податків, судових функцій і т.д. Об'єднанню країни в економічному смислі надзвичайно посприяв, починаючи з XIII віку, національний парламент. І з часу, коли король з парламентом стали на чолі економічної політики склалося поняття про національний економічний інтерес.

Від часів упадку Риму кількість золота і срібла, доки не була відкрита Америка, з кождим роком в Європі зменшувалася, ще з V віку почавши одливати з Заходу на Схід. З розвитком у середневічних містах торгівлі недостача грошового металю давалася відчувати дуже гостро, оборот гальмувався і, натурально, що англійські торговельні кола звертаються до уряду з проханням ужити заходів проти втечі грошей з країни. Прикладом може служити петіція од городів за Ричарда II, в 1381 році, подана в "Добрий Парламент". Королі й самі відчували брак грошей, йшли на зустріч побажанням торговельно-промислових кол і організували цілу систему контролю над привозом та вивозом за кордон грошей і говарів, яка давала зиски і державній скарбниці. Так історично прийшли до політики ГРОШЕВСТО БІЛАНСУ, що з одного боку дбала про як найбільший підвоз монети в країну, а з другого-запобігала вивозу її за кордон.

Щоби запобігти розбійницьким та піратським нападам для торговельних цілей робилися так звані "збірні пункти" товарів. Самими визначними пунктами ранньої англійської торгівлі були Троя в Шампані, Антверпен та Брюгге в Нідерландах, трохи згодом Кале у Франції. Пізнійше подібні ЗБІРНІ ПУНКТИ товарів *(англ. Staple Town — ,німецькі Stapelplätze —* / появляються і в самій Англії та служать для притягнення в країну грошей.

Завдяки цим збірним пунктам купці зкупчувалися в відомих місцях, за торгівлею було легко стежити і зручно збирати податки. Управління збірних пунктів стежили, щоби, як при вивозі, так і при ввозі товарів, по актам куплі-продажі частина грошей, що поступали англійській країні доконче складалася з чужоземної монети.

З другого боку, щоби удержати в країні притягнену монету і не допустити, аби вона знов попливла за кордон, приймалися відповідні заходи, а саме: був заснований **МОНЕТНИЙ ДВІР**, вийшов обов'язуючий чужинців **ЗАКОН ВИТРАТИ**, устанавлений був для того спеціальний **ІНСТИТУТ КОРОЛІВСЬКИХ ШПИГЛІВ**.

Кожний чужинець, що прибув до Англії з чужоземною монетою мусів піти на монетний двір, чи до його відділу, або агента, і там промінати її на таку кількість англійської, яку йому давали. Хто цього не робив, той ризикував, що як те буде викрито, його чужоземну валюту сконфіскують, а самого покарають.

Кожний чужинець, що привозив свій крам до Англії, виїжджаючи з неї, виручені гроші не міг вивезти, а мусів обов'язково витратити їх там-же, купивши англійських товарів. За виконанням цього закону витрати строго пильнували.

Щоби чужоземні купці, або як їх тоді звали "гості" на протязі восьми місяців продали всі привезені до Англії товари, а виручку вклали в англійський крам, за тим стежили зпочатку нарочито приставлені тк.-звані "господарі" з людей компетентних в торгівлі. Далі цих господарів замінив спеціальний інститут королівських нишпірок, що перейняв не себе всі обов'язки по догляду над виконанням закону витрати.

В середні віки, в XIII-XIV століттях, як вище завважено, предметом закордонного вивозу Англії була вовна. Маючи до дванадцяти пород різних овець уряд дбав про їх поліпшення, також і про те, щоби не передати знаннів вівчарської справи на континент. Здавна був заборонений вивіз овець із опаски, що і по другий бік Ляманшу розведуть такі-ж породи, од чого потерпіла-б англійська торгівля. Мито на вивіз вовни складало головну статтю скарбових зисків, сягаючи в початку XV віку розміру трьох четвртих всіх торговельних оподаткувань. Вовна, а далі вироби з неї на протязі цього періоду розвитку народнього господарства / XV-XVIII в. / займали в краєвій продукції, а також у вивозі таке величезне місце і мали таке значіння для державних фінансів, що з часів королеви Єлисавети, завівся звичай, аби скіпер / предсідник / англійського парламенту, засідав не инакше як на мішкові, наповненім вовною. Це кожду хвилю мусіло нагадувати, що вовняна промисловість є найважніша галузь народнього господарства і законодавці мусіли їй уділяти відповідну увагу. Так аж до XIV століття Англія майже всю свою вовну з вигляді сирому чи полуфабриката / пряжі / вивозила на закордонний ринок, до Фландрії. Ця остання в XIII та XIV віках була країною самого високого розвитку ткацької індустрії. У фландрських городах, переважно в Генті та Брюгге, всі ткацькі станки обробляли привезену з Англії вовну, забираючи девять десятих продукції англійської вовни. На місце вивезених сирівців, Англія потім одержувала з їх же зроблені суконні вироби переважно з тої-ж Фландрії, почасти Голандії. Остання одна-десята вовни зоставалася в країні і з неї англіки уміли виробляти лише самі прості, грубі гатушки сукна.

Від давна англійський уряд дбав про розвиток та поліпшення продукції з овечої вовни. Найважнішими в ряді інших були заходи до

того, щоби для удосконалення національного виробництва притягти з-за кордону найліпших майстрів. За Едуарда III / 1313-1331 / було закликано до Англії чимало чужинців, що добре ткали вовняну матерію. Для розвитку у себе гірничо-заводської справи в свій час англіки виписували з Германії шахтерів. Приходу до Англії добрих майстрів по тканню вовняних виробів щасливо помогли релігійні переслідування на континенті. Католики завзялися переслідувати ткачів Голандії та Фландрії за те, що ті були протестантами. Тікаючи від релігійного утиску протестанти-ткачі знайшли собі притулок в Англії, створивши в ній такі осередки вовняного виробництва як Норвич, де в 1570 році налічувалося до 4000 прибутків майстрів з одної Голандії. Прийняттям іммігрантів Англія досягла того, що до неї з конкуруючих і стоячих поки-що економічно вище країн була занесена і висока техніка і досвідчені елементи промислового населення. Поліпшення і розвиток промисловости Англії почалося від прибуття першої іммігрантської хвилі від XIV віка. Релігійні переслідування герцога Альби принесли до Англії нову переселенську хвилю голандських ткачів в 1567 році. В Англії-ж знаходять собі притулок і втікачі-протестанти з Франції, коли Людовик XIV в 1598 році одмінив Нантський едікт. В саму тільки Англію завдяки цьому переселилося до 50 тис. пугенотів. Поволі Англія стає країною, що вже не сире вовну вивозить, а вовняну тканину. Стає потрібним для національного виробництва вся вовна і в 1660 року законом вже зовсім забороняється експорт вовняного сирівцю і півфабрикатів. Дбаючи про експорт вовняних виробів за кордон англійський уряд вживає всі заходи до того, щоби ці вироби розходилися і на ринкові внутрішньому не сплячучись перед такими навіть приписами, аби померших ховали обгорнутими непремінно в вовняні простирадла. Так само указ про обовязковий двоиденний піст що-тижня мав на увазі розвинути англійську рибну промисловість.

За кожною окремою галуззю промисловости визнавалося право вимагати собі протекції, що виявлялося в забороні ввоза чужоземних виробів, в обложенню їх високим митом і в видачі премій за вивіз своїх виробів за кордон. Митний тариф дуже розрісся і коли в 1787 році попробували привести його в порядок, то для того знадобилося коло 3.000 окремих постанов парламенту. В тяжчому положенню опинявся уряд в тих разях, коли для існування одного промислу приходилося жертвувати другим. В інтересах, наприклад, шерстяного / та й шовкового / виробництва в XVII і половині XVIII століття прикладаються зусилля до того, щоби затримати розвиток бавовняно-папірового виробництва. Законом заборонялося уживати бавовняно-папірові ситці на убрання, також на обмелювання кімнат; на внутрішньому ринкові ситці заборонено було продавати, але було вільно вивозити їх за кордон. Виробництво ситцю навіть в середині держави було обложено особливим налогом. Зрозуміло звідци, чому промисловці бавовняно-папірового виробництва явилися завзятими борцями за свободу торгівлі і за усунення державної опіки.

В наслідок меркантилістичної політики національна промисловість Англії скоро доганяє своїх конкурентів, а потім напруженням всеї економічної сили нації і опережає їх. Антверпен ще з середніх віків був осередком сукняного виробництва, але в XVI віці його плондрують іспанці, а ремісники-ткачі емігрують до Англії, роблячи з Манчестера і Больтона осередки вовняного ткацтва. Антверпен починаючи з XVI віку сам одержує вже сукна з Англії, при чому його торговельна могутність переходить до Лондону. В 1580 році у своїх берегів побиває Англія іспанську армаду, що являлося останнім актом торговельної боротьби з Іспанією, після чого Англія торговельним договором з нею виговорює собі величезні економічні вигоди. Венеціанська флота, що на протязі

XIV і XV віків достарчала Англії виробу своєї індустрії, малоазійської та східної Індії в 1532 році в останній раз причалила до побережжя Англії. Лондонська факторія Ганзейського союзу, що на протязі кількох століть користувалася виключними привілеями англійських королів, в 1597 році забороняється. Опередивши своїх конкурентів Англія одначе своєю протекційною, заборонною митною системою відносно чужоземного привозу викликала і з боку других держав такі-ж самі способи боротьби проти англійського краму. Річ натуральна, що думачи над збутом виробів англійської мануфактури, що в більшість країн Європи майже не допускалась, англіки musili спинитись на колоніях. Великі географічні відкриття нового часу, дають можливість Англії використати своє острівне положення при Атлантичнім океані через який лежали морські шляхи до Америки та Індії. Але для провадження колоніальної політики потрібно по-перше, щоби була своя чисельна торговельна флотта, а по-друге через постійне ризико і необхідність великого капіталу, щоби виступали не поодинокі підприємці, а їх союзи, - компанії.

Протекція національній торговельній флотті бере собі початок від Едуарда III, за котрого в 1381 році вийшов перший навігаційний акт, яким приписувалося, "щоб жаден з вірноподаних короля відтоді не навантажував ніякого краму, що ввозився чи вивозився в королівство Англії, в яким-будь порті, инакше, як тільки на кораблях вірноподаних короля". Невиконання цього припису тягло за собою конфіскату краму. Та англійська флотта в той час була ще така мала, що припис не міг бути проведений в життя, а виконувався по змозі. Аж до XVI-VII віків в мореплаванні панувала Голандія з 20.000 кораблів, що тоді обслуговували морську торгівлю в різних країнах світа. На долю Голандії припадало 16.000. Завдяки своїй чисельній флотті і через те дешевим фрактам голандці, хазяйнуючи на морях, прибирали до своїх рук всю торгівлю. Витіснивши Португальців з торговельних ринків Сходу голандці закладають Ост-Індську акційну компанію, де головну ролю відігравали капіталісти Амстердама, якій віддавалися в експльоатацію колонії Ост-Індії з правом не тільки торгувати, але й оповіщати війну і заключати мир, будувати міста, бити монету, призначати військових і цивільних людей на уряди і т.п. Голандський торговельний транспорт обслуговував і Англію, як в її зносинах з європейським контінентом, так і в зносинах зі своїм побережжям, чому служили голандські кораблі каботажного плавання; навіть рибальство понад англійськими берегами було захоплено в голандські руки. Голандська флотта дальняго плавання стала посередником в зносинах англійської метрополії з новонабутими англійськими колоніями. Часи **СТЮАРТІВ / 1603-1688 /** проходять в ворстокому суперництві з голандською торгівлею, побити котру можна було знищивши морську могутність Голандії, якій навігаційним актом Кромвеля 1651 року і наноситься смертельний удар.

За силою цього навігаційного акту, що так схожий з аналогічним законодавством Венеції, наведенім вище, слідувало: "1/ що чужоземні кораблі не мають права рибальчити і займатися транспортом в водах англійського побережжя; 2/ що транспорт між метрополією а її колоніями може провадитися лише на англійських кораблях, яких власники і екіпаж покрайности на три чверти складався з природних англіків; 3/ що торговельні зносини Англії з иншими європейськими країнами можуть провадитися лишень безпосередньо, тоб-то на кораблях данної країни, або на англійських, при чому посередництво не дозволялося; 4/ чужоземні купці за привезений до Англії крам платять подвіне мито порівнюючи з тим, як би його привезли купці-тубольці; 5/ що всі вивезені з англійських колоній вироби musili прямувати до англійських гаванів." Цей акт, каже Миклашевський / івід 118 /, самий цікавий пам'ятник національного "своєкористія" XVII віку.

А такий прихильник свободи торгівлі, як Адам Сміт / в "Богатстві нагодів", перев. Бібін, т. II, ст. 280 / називає цей навігаційний закон "самим мудрим з усіх англійських постанов про торгівлю". В наслідок його склалися надзвичайно сприяючі умовини для корабельного будівництва, а також англійської заморської торгівлі, що з кінцем XVII і протягом XVIII віку безугавно розвивалася під захистом, під сей час досягшої кульмінації, меркантилістичної системи. За акт Кромвеля 1651 року Голандія в 1652-54 р. веде з Англією найзавзятішу війну, але перемагає Англія, ставши в початках XVIII віку першою морською державою в світі.

Задовольняючи другій потребі в Англії, як теж саме робилося й в Голандії, Данії, Швеції та инш. державах появляється цілий ряд торговельних акційних КОМПАНІЙ з монопольним правом вести торгівлю в тій чи иншій країні, за що їм доводилося підтримувати королівську скарбницю. Відомий історик господарства Англії, Маршал, відносячись негативно до промислових монополій Англії того часу, одначе прихильно ставиться до торговельних, називаючи їх діяльність конструктивною. /*Marshall. Trade and Industry.* — 1920, стор. 729 /. З цих останніх в 1505 році бере собі початок перша компанія для вивозу шерстяних виробів, в 1554 році компанія для торгівлі з Росією, що велася через Біле море та м. Архангельск., в 1579 р. балтійська компанія, в 1581-levantська, в 1600-ост-індська. Безпосереднім приводом повстання цієї останньої стало сильне штучне підвищення голандцями цін на перець. Компанії було дано право виключної торгівлі по імпорту-експорту, право ведення війни в Індії, переслідування чужоземних торговавших там купців і т.д. Від торгівлі Ост-Індська компанія поволі переходить до завоювання тих областей, з якими вела торгівлю. Для того в неї є власна армія, власна фльота, і т.п. В другій половині XVIII віку компанія мала тридцяти-тисячну армію і не тільки знищила там конкуренцію голандців та французів, не тільки наживала грубі капітали, але й придбала для Англії величезну й багату країну Індію з сотнями мільйонів населення. На протязі XVII і XVIII століття Англія всіма способами захоплює у всіх частинах світу колонії, одвоює їх у Франції, а по умові з Португалією 1703 року витискує Голандію та Німеччину від торгівлі з Португальськими колоніями. Із 144 років перед роком 1790 цілком 66 літ Англія була завята війнами із-за колоній і колоніальної торговельної конкуренції. Росночати з відкриттям Америки та морського шляху до Індії міждержавне суперництво народів за колонії на кінець XVII віку завершується остаточною перемогою Англії, яка стає колдосальною колоніальною імперією, забезпечивши через те своїй національній промисловості широчезний зовнішній ринок.

Протегуючи виробничим, торговельним і транспортним підприємствам, англійські землевласники, лендлорди, які майже одні складали з себе тодішній парламент, терпіли від того збитки, що примусило їх шукати компенсати. За те, що вони згоджувалися терпіти переоплати на výroбах, транспорті, що пішли на заброну вивозу шерсти, за все це лендлорди добилися собі експортної премії на той хліб, що з-за кордону привозився до Англії. Починаючи з 1463 року видаються так звані хлібні закони, що мали своєю ціллю забезпечити землевласникам відомий мінімум хлібних цін. Доки внутрішні ціни не досягали цього рівня ввоз хліба до Англії заборонявся. З де-якими перервами хлібні закони проістнували аж до 1832 року, переживши Адама Сміта і спричинившись появленню теорії поземельної ренти Рікардо. Протекцією всім сторонам національної промисловості, в тім числі і лендлордському сільському господарству, англійський меркантилізм одріжняється од одноіменної економічної політики инших держав, насамперед від

меркантилізму Франції. В протегуванні і сільському господарству по-
лягає і причина того, що на англійським ґрунті не повстало фізіокра-
тичної школи в економії, характерного явища для країни однобічного
торговельно-промислового меркантилізму Франції. Протекція сільсько-
господарському виробництву виявлялася не тільки в хлібних законах,
гарантуючих землевласникам високі ціни на хліб, але й в старанні да-
ти лендлордам дешеві робочі руки, для чого законодавець приймає на
себе норміровку робітничого часу і зарібної платні в спосіб діа-
метрально протилежній практиці нашого часу: означалася максимална
платня робітникові і мінімальний робочий день. Після чуми 1349 року,
що зробила страшні спустошення серед престоного робочого люду, в
1350 році виходить перший парламентський акт, яким заборонялося ре-
бітникам брати платню більшу за ту, що стояла перед чумним роком, а
крім того робітникам заборонялося без дозволу судді переходити жи-
ти в иншу місцевість. З часів Ричарда II / 1388 р. / платню сільсько-
господарським робітникам призначають судді двічі на рік; в інтере-
сах же великого хліборобства тим-же законом Ричарда II була обмеже-
на свобода переходу од хліборобства до праці в ремеслі. Приймаючи на
увагу, що всі посади по місцевому самоврядуванню в Англії, а в тім
числі і посади мирових суддів, заміщалися клясою землевласників, ста-
вало ясним, що землевласники робилися панамі над сільсько-госпо-
дарськими робітниками. "Наше уявлення про природу людську, каже проф.
Туган-Барановський, мусіло-б цілковито змінитися, як би влада, осягну-
та одною суспільною клясою над другою, не привела до економічного
гніту для останньої". І справді, досліді Роджерса цілком довели, що
в даннім разі, як і в інших аналогічних випадках, пануюча кляса че-
рез мирових суддів призначала зарібну платню таку малу, що підприєм-
ці і фермери, яким за підняття ціи вище такси указами королеви Яли-
савети загрожувалося в'язницею, фактично були змушені платити вищі
ставки. Закон про установаження зарібної платні, змінючись в деталях,
проістнував до XVII віку.

Для розвитку продукційних сил Англії захист молодій індустрії
та торгівлі був безперечно користним, це посприяло розцвіту їх. Але
жертву за те принесли широкі кола споживачів. Досить указати, що про-
тегування лендлордському сільському господарюванню, яке потягло за
собою підвищення піи на найперший продукт споживання-хліб, прямо од-
бивалося, било по карману, найширші переважно трудові кола населення
країни. Ціною жертв найширших трудових кол Англії виховала свою ін-
дустрію до того, що вже не знала собі конкурентів, а не боючись їх,
не мало сенсу і продовжувати попередню економічну політику. Початком
падіння системи меркантилізму було повстання американських колоній,
що вибухло з протесту на англійську колоніальну політику.

Англійська колоніальна політика по суті не ріжниться від
іспанської. Доставка в колонії чужоземних, не англійських фабрикатів
була заборонена. Вивіз колоніального сирівцю в чужі держави також
переслідувався, опріч того ті сирівці, яких конкуренції побоювалися
лендлорди, зовсім не пускалися і на англійські навіть ринки. Навіга-
ційним актом Кромвеля привіз і вивіз товарів дозволялося робити ко-
лоніям не инакше, як на англійських кораблях. Нарешті, боючись конку-
ренції місцевого виробництва, метрополія всіма заходами перешкоджала
розвиткові обробляючої промисловости в самих колоніях. Таким чином
англічане політику протекції національному виробництву не поширюва-
ли на колонії, ставлячись до їх, як до чужих країн. В кінці XVII і по-
чатку XVIII віку стала була в Америці Розвиватися суконна мануфакту-
ра; в 1719 році метрополія це заборонила. Всяка обробка заліза, навіть
виріб цвяхів, найсуворійше була заборонена. Розпочалося було в Америці

і зараз же, на основі петиції англійських шляпошних майстрів, парламент забороняє вивіз тих шляп, як в метрополію, так рівно і інші англійські кольонії. Всі ці заходи мали своєю ціллю зробити метрополію єдиним поставщиком для кольоній, і щоби кольонії зоставалися виробниками сирівців виключно для метрополії. На кольонії Англія дивилася, як на ринки збуту, як на покупців її виробу." Збудувати велику державу / З'єднати Штати Америки /, саркастично зауважує Адам Сміт, з єдиною метою створити націю покупців-може на перший погляд здатися пляном, що личить тільки для нації лавошників." Збройний протест З'єднаних Північно-Американських Штатів, проголосивших в 1783 році свою "Деклярацію незалежності", проти крайностей відслужившої службу меркантилістичної політики, стався майже одночасно з науковим протестом проти меркантилізму, що виявився в знаменитій праці Адама Сміта "Про богатство народів", - про котру буде мова далі.

3. МЕРКАНТИЛІЗМ ФРАНЦІЇ чи КОЛЬБЕРТИЗМ.

Меркантилізм, обійшовши всі країни Європи, в залежності від географічного положення їх, характеру і історії народів, має крім спільних всім ще й окремі для кожної держави індивідуальні риси. Виходячи з засади, що тільки торгівля і промисловість притягують в країну золото, яке було так необхідне королям і що за продукти промисловости у всякому разі можна одержати більше золота ніж за продукти сільського господарства французський меркантилізм протегує тільки оброблячій, переважно мануфактурній промисловости і при тім за рахунок сільського господарства. Ігнорацією інтересів сільсько-господарського виробництва французський меркантилізм характеризується і одріжняється од меркантилізму англійського. З другого боку, в той час як перша, на гадку Зомбарта, принципова ідея середньвічних городів, що ніхто не може вести підприємства не одержавши дозволу, перейнята королями новоявлених держав, найшла собі найширше приложення в житті Англії і її привілеями та монополіями, ідея друга з тих-же часів, що в своєму господарстві кожен мусів керуватися вказівками влади / поперед мійської / також була прийнята королевською економічною політикою в формі регламентації промислу / *Sombart: Der Moderne Kapitalismus*. —, вид III, т. I, ст. 386 / -але ця друга ідея привилася в господарчому житті Франції.

З царювання Карла IX починаються розпорядження / указ 1572 року / в дусі меркантилізму, продовжуються за Генрика IV / 1589-1593 /, котрого визначний міністр Сюлі звичайно казав: "ще необхідніше для Франції обіходиться без краму наших сусідів, ніж без їхньої монети". Але свого апогею меркантилістична політика Франції досягла за Людовика XIV, власне за його знаменитого міністра фінансів Кольбера, що на протязі двадцятилітнього свого міністрування, проводячи принципи урядової опіки та освіченого абсолютизму, здійснював стрункий і раціональний плян виховання французької національної промисловости і торгівлі, хоч під загальну зненависть народних мас зійшовши в морилу, про те поліщивши по собі незгладимий слід в історії господарського розвитку Франції. Кольбер, від імени котрого меркантилізм зветься також КОЛЬБЕРТИЗМОМ, дивився на підтримку промисловости, як на тимчасові заходи. Поміч починаючій промисловости він прирівнював до милиць для недужого, що без того не міг би ходити, але як людина одужає, стане ходити і без такої підтримки.

Як багачько інших політичних діячів XVII-XVIII віків Кольбер добре розуміє, що політична могутність тісно в'язиться з господарським добробутом країни і що тіснішому національному об'єднанню

Франції може послужити поширення сфери внутрішнього обміну. Для цього вже в 1664 р. він пробує знести ті чисельні митні застави, що являлися привілеями великих землевласників, якими одна провінція одокремлювалася од другої; завдяки труднощі піднятої справи це удається йому лише відносно п'яти провінцій, в останніх ці внутрішні митниці зносяться вже аж французькою революцією. Також значна кількість пошлин, що зтягалися за перізди та перевозку по десяти французьких ріках, були відмінені. Звертає увагу на поліпшення сухопутних шляхів, Дянредокським каналом сполучує Середземне море з Атлантичним океаном, будує морські порти. Оповіщає свободну торгівлю золотом та сріблом по цілій Франції; заводить єдине торговельне законодавство для всієї Франції. Це більше енергії і з більшим успіхом потратив Кольбер за-для поширення зовнішнього обміну, чому менше було перешкод, що в формі остатків старого феодального ладу звязували по рукам і ногам внутрішню торгівлю. Він не жаліє грошей на поширення торговельної флотії і на збільшення кольоній Франції. На час смерті Кольбера Франції належали кольонії: Канада, Луїзіана, весь басейн Місісіпі, значна частина Ост-Індських островів, в самій Ост-Індії-Кондіжера і Чандернагор, Гвіана, частина побережжя північно-західної Африки; тоб-то Франція уявляла з себе одну з самих великих в той час кольоніяльних держав. За час міністрування засновується або переорганізується біля 13 привілейованих торговельних компаній. Безпосередні зносини кольоній з іншими державами були заборонені, а компанії мали право ввозити до кольоній лише французький крам і тільки на французьких кораблях.

Кольбер дбав про розвиток мануфактур, руйнуючи цехове самоврядування, піддаючи всю систему виробництва державній регламентації. Звернувши увагу на необхідність поліпшення промислової і художньої освіти французів Кольбер для керування нею 1561 році запрошує геніального художника Леонардо да Вінчі, що вслід за собою притяг з Італії ще й других видатних художників і майстрів: ювеліра Бенвенуто Челіні, художника-горшечника Джероламо Роббія, художника-різчика по дереву Туго да-Капрі та инш. Для розвитку французького виробництва Кольбер звідусюди притягав в країну ліпших майстрів, інженерів, навіть робітників, притягав з країн, що в промисловім смислі опередили Францію і являлися їй конкурентом. Так за високу платню були виписані майстри з Італії, власне з Венеції, що уміли робити люстра / дзеркала / і з того пішов розвиток французького дзеркального виробництва, що кінець кінцем зовсім забив дзеркальний промисел Венеції. Кольбер завів багатько промислових і художніх шкіл, музеїв, академій. Скінчивших французькі школи посилав для удосконалення за кордон. За нього збудовані такі пам'ятники архітектури, як знаменитий версальський палац, сан-жерменський замок, луврський музей і т. д. Дбаючи про те, аби приєднати Францію до того руху, що в XV-XVI віках відомий під назвою "відродження науки і штуки", Кольбер старається розвинути художній смак населення. Гобелени і фарфорові вироби, заснованих ним королівсько-мануфактур, одмічені особливим знаком художности, якою вони славляться і до наших часів. Розпочате ще за Генриха IV заснування мануфактур в часи Кольбера значно поширюється. За його міністрування було організовано біля 113 нових королівських мануфактур, а ще більше повстало приватних, що звичайно мали цілий ряд привілеїв, були вільні од цехових утисків, стояли в безпосередній залежності від уряду иноді одержуючи од нього значні субсидії. Пеклующись про розвиток мануфактур Кольбер дбає про притягнення на роботу в них навіть жінок і дітей, в мануфактурах, чого не допускалося цехами, дозволялася ночна праця, а щоби збільшити продукційність виробництва одміняються 17 святочних днів.

При організації мануфактур / як і за регламентації цехів / виявляється тенденція прив'язати робітника до господаря і заборонити робітникам всякі об'єднання для захисту своїх інтересів не кажучи вже про страйки: за них зачинщиків каралося шибенецею, а діяльних учасників-гальярами. Що-ж зокрема до цехів, що уявляли з себе вже виміраючу інституцію, то центральна влада мала тенденцію стати самій на місце занепадаючого цехового самоуправління. Для цього Кольбер різноманітні цехові статuti підганяє під один шаблон, заводить обов'язкову їх реєстрацію, ставить на чолі цехів особливих виборних присяжних, що мусіли доглядати за ходом виробництва, виконанням регламентів та що-річно давати відчити про стан промислу. Але не довіряючи цій присяжній адміністрації цехів в 1670 р. він заводить інститут промислових інспекторів, що мусіли стежити за всім життям цехів, доглядати за виконанням статутів і контролювати їх звіти. Цей догляд над цехами і приватними промисловими підприємствами був з'єднаний з одночасним їх інструктуванням. Спеціальні доглядачі-інспектора повинні були навчати майстрів ліпшим способам продукції та знайомити з новими винаходами, які часто відомство купувало, або перехоплювало у чужоземних майстрів. Протегуючи приватній ініціативі Кольбер разом з тим до їхнього виробництва ставить суворі вимоги. На випадок виріб не відповідав вимогам, в перший раз такий фабрикат на 48 годин чіплявся на ганебний стовп зі стрічкою, на якій виставлялося ім'я майстра, після чого фабрикат нищився чи конфіскувався; в разі повторення провини-майстра виставляли на посмішище в загальному зібранні цеха. На випадок порушення ustalених вимог в третій раз виставляли на ешафот зі взірцями нікчемного виробу вже самого майстра. Адміністративне опікування над цехами завершується після 1669 р. передачею підсудности справ по цеховому виробництву в руки лейтенантів поліції.

До Кольбера мито було в одкупі кількох приватних фірм. Кольбер передав це державному органу спеціальної митної політики, завівши єдину систему покордонних митниць. Його митний тариф 1667 року унеможливило доступ у Францію англійських та голяндських сукон та полотен. Голяндія у відповідь на це заборонила ввоз до себе французьких вин, горілок та фабричних виробів. Тарифна війна перешла в справжню війну Голяндії з Францією, що одбулася в 1672 році в якій перемогла Голяндія, примусивши Францію одмінити тариф 1667 р. До кінця життя ця невдача була для Кольбера невіджаловансьо.

Всіма засобами протегуючи промисловості французський меркантилізм ігнорував сільське господарство. Доводячи до кінця боротьбу королів з феодалами, центральна влада умисне хотіла ослабити соціальний вплив дворянства і духовенства, тодішніх головних землевласників. Цілковитою забороню вивоза французького хлібу за кордон, понижувалися зиски феодалів, але разом з тим при низьких цінах на хліб в середині держави, можна було мати і дешеві робочі руки, в чому так нуждалася молода обробляюча промисловість. З часів Кольбера хлібна торгівля є лише засобом щоби об'легчити розвій мануфактурної промисловости. За рахунок дворянства та духовенства, підтримувався розвиток третього стану, буржуазії, котру король і Кольбер використовували для боротьби з аристократією. Дворянство і духовенство тогочасне було вільне од прямого оподаткування, що всім тягарем падало на промислові стани та на селянство. думаючи на їх плечі покласти хоть частину додаткових тягарів Кольбер завів посередні податки, - в наші часи найменш демократичні, - чим по тому часу в якійсь мірі все-ж таки діткнув і привілейованих шарів французького суспільства. Кольбертизм мав свою політику народонаселення. Зріст населення, коли молодій промисловості не були відомі ще машини і потрібувалася велика кількість

робочих рук, ототожнювався зі зростом багатства країни. Через це прогувалася шлюбність, а на холостяків навіть пробували ввести податки.

Перед смертю Кольбер відчував, що всю його діяльність можуть звести на нівець безталанні наступники і абсолютний король Людовик XIV про котрого він умираючи не міг більше навіть чути. Дійсно, Людовик XIV за короткий час по смерті Кольбера, з 1683 по 1715 р., розтринькує 3300 мільйонів ліврів, лишивши після себе загалом 3462 мільйонів ліврів боргу. В додачу до того релігійна нетерпимість приводить в 1685 році до відміни Нантського едикту, завдяки чому з Франції примушені були вивтікати ліпші промислові елементи протестантської віри, яких з таким трудом притягав в країну Кольбер. Загалом в наслідок переслідувань іновірців Франція з одміною едикту, по словам Левасера, втратила до 20 % свого населення. Політику розтринькування коштів, релігійної нетерпимости та поспуття принципів меркантілістичної системи Кольбера продовжують в часи регенства герцога Орлеанського та в царювання Людовика XV, що ставила цілу країну над прірвою бідности. Під цю то саме добу являється зі своєю концепцією Джон Лоу і обіцяє монархії збагатити Францію але не зменшенням витрат і не всебічним розвитком продукційних сил країни, а тільки особливими фінансовими комбінаціями.

Англік Джон Лоу родом з Едінбургу був сином банкіра. Засуджений за двобій до в'язниці він втікає і в мандрівках по Європі не лише грою в карти набуває великі гроші, але й пильно студіює банківську справу Голляндії, яка тоді зуміла свою торгівлю і свої кредитові операції розвинути до нечуваних доти розмірів, де акції Ост-Індської компанії вперше стали продаватися по мінливому курсу. У Голляндії вперше з'явилася широка спекулятивна гра на біржі іменними акціями. Джон Лоу в своїй діяльності пішов ще далі: замість іменних він вперше впроваджує акції на пред'явника і доводить до останнього слова техніки біржову "гру на різницю". Свою грошову теорію, виложену ним в праці "Гроші та торгівля, пропозиція про постачання нації монетою", / 1705 р. /, знайшовшому признание і в Англії, судилося однаке йому переводити во Франції. В регенство герцога Орлеанського двір продовжував розтринькувати гроші, а в державній скарбниці було пусто. В цю пору підвертається Лоу з обіцянкою збагатити казну, двір і нарід своєю новою фінансовою системою.

Джон Лоу надавав грошам таке-ж значіння, як і меркантілісти, але замість грошей з дорогоцінних металів, власне з срібла, він "пробує вигадати нову монету, дешевшу і ліпшу срібної-", він спробував випустити гроші з папіру, явище нині загально відоме. Орудуючи лишень металевими грішми держава мусіла сама купувати золото і срібло за свої товари, а крім того обернуті в монету метали гублять свож споживчу вартість, - і те й друге є утратою для народнього господарства. Щоби цьому запобігти він, як знаряддя обміну, пропонує папірові гроші. Вони-б досягли той-же цілі, що й металеві, але з меншою затратою для держави. Однаке у Лоу не хватало сміливости випустити папірові грошеві знаки без забезпечення. Заснований в 1694 р. Англійський банк випущені ним банкноти забезпечував золотом, якого у Франції не існувало; Лоу шукає иншого забезпечення і спиняється на всій площі державної землі. Виходячи з основної засади, що земля має постійну вартість, яку можна мобілізувати Лоу пропонує на суму, що дорівнює вартості землі, випустити кредитних білетів. В таким разі без купівлі золота і срібла витворюється стільки капіталів, скільки в державі мається запасних поземельних цінностей, ринок став би забезпечений знаряддям обміну, оживилась би промисловість, король легше б здолав справлятися з державними боргами.

Регентові сподобався проект, але регентство не ризикнуло переводити його від свого імени. В 1716 р. Джон Лоу дозволяється відчинити в Парижі зпочатку приватний акційний банк, що в помірній кількості випускав білети та займався виключно дисконтом векселів. За перше-ж півріччя акціонери одержали 7% дивіденду; од успіху у Лоу і регента закрутилось в голові. В 1717 р. білети банка стали прийматися як законне платіжне знаряддя при виплаті казенних зборів. З 1718 р. банк стає державним. Лоу поширює свою діяльність з кожним днем. Засновує в кольоніях, особливо в районі ріки Місісіпі, ряд підприємств, бере генеральний і тютюновий одкуп, приймає конверсію державного боргу і т.д. Його обирають членом академії наук, а з 1720 р. роблять міністром фінансів. Скоро з'ясувалося однак, що підприємства не вдалися, але для підтримки їх Джон Лоу на акції все таки виплачує високий дивіденд. Завдяки останньому ціни на акції йшли до гори; в половині 1719 р. акції коштували по 1000 ліврів, а в січні 1720 р. вони продавалися вже по 18.000 лівр.; всі поспішали їх набувати; шаліла скажена спекуляція. Після двох років настає крах, банкрутство. Лоу позбавляється посади міністра, але залишається ще директором банку. В жовтні р. вже по банківським білетам платять лише одну чверть номінальної ціни. Лоу придумує ряд заходів повних обману і насильства, щоб поширити випуск акцій. Але парижський парламент бажає віддати на шибини людину, котра не була в силі підтримати курс акцій. Лоу попереджає члени королівського дому, що в цілому приймали участь в спекуляціях, і він тікає, під прокльони всіх, що понесли збитки, які ще вчора вінчали його героєм. Весь епізод уявляє з себе доророцінний опит з обсягу кредитової справи показавши, що кредит є сила, але він мусть базуватися не на обмані та насильстві, лише на реальнім капіталі, на праці і на чесності. Гадка про випуск папірових грошей-вірна, але хибною була думка про те, що, як забезпечення їхнього випуску, земля має постійну цінність. Вона, як і всі господарські блага в світі, під впливом попиту та пропозиції має не сталу, а тільки мінливу цінність. Можливо, що до кількості випуску папірових грошей, помилкою було випускати їх в розмірі вартости земель, як показує досвід папірові гроші не можна безкарно пускати в сумі більшій, ніж може вмістити ринок, бо це веде до зменшення їхньої реальної вартости, робить в них солодку отруту.

Операції Лоу ще більше розстроїли господарство Франції. Регент, герцог Орлеанський, скоро вмирає в наслідок свого розпусного життя. Зацарювавши Людовик XV, продовжуючи політику своїх коронованих попередників, від цілу країну до кризи. Війни, які він провадив були невдалими. Їх використовує Англія, з 1763 р. знищити флоту і морське значіння Франції, також захопити французські колонії, в тім числі Індію. Як Людовик XV поспитав якось мимоходом єпископа Шартського як ведеться його парафіянам, то одержав відповідь, що "вони ідять траву, як барани і вмирають, як мухи". Коли йому указали на бідування народу, то він, зайнятий виключно своїми метресами відповів клясичною фразою: "доки ми живі, монархія протримається; після-ж нас хочь потоп." Згущалися суспільні хмари, аби вдарив грім французської революції 1879 року.

МЕРКАНТИЛІЗМ МОСКОВЩИНИ.

До Петра I Московщина уявляла з себе країну екстенсивно-хліборобських культур з двома станами суспільства: дворянства та їхніх кріпаків. Петро I, ставши царем / 1689-1725 р. / для збільшення військової могутности Московщини, для державних, головне

військових потреб уживає різні засоби аби посприяти розвиткові промисловости. Для цього він сам одвідує Західну Європу, вчиться різним ремеслам і надто будівництву пароплавів, а повернувшись до дому та бачучи відсутність дотепних майстрів всіма заходами з Німеччини, Нідерландів та Франції притягає в Московщину ремесників, мануфактуристів і т. п. майстрів. Аби насадити національну промисловість ним щедро роздаються купцям, бюрократичній і родовій знаті різні привілеї, позики та вільготи. На казенний кошт збудовані мануфактури передавав на вільготних умовах приватним підприємцям, часом зорганізованих в товариства, як купців так і знаті. Так, в товариство для ловлі трески, моржів та іншої звірини на Білому морі входить світліший князь Меншиков. Віце-канцлер барон Шафіров і тайний радник граф Толстой організують компанію шовкової мануфактури з широкими привілеями. Петро I примушував знать до участі в розвиненню промисловости. "Заведення фабрики і зорганізування компанії, находимо у ліпшого історика Ключевського, стає службою по наряду, свого рода повинністю, а фабрики і компанії получали характер державних установ." Більш усього зверталось уваги на розвиток виробництва звязаного з військовою справою, залізною парусною і щоби "не покупать мундіру заморського" суконного. Після Петра залишено було 233 мануфактури і вже повстав на Московщині третій-торговельно-промисловий стан. Тимчасом низи суспільства-селянство впадало в гіршу залежність. Петро для постійних війн, будови городів, як от Петер-бурга, та кораблів, завів найнедемократичнішу подушну подать, постійно брав населення в "некрути, в солдати, в плотники, в Петербург в робітники, в переведенці, в ковалі, - все це розоряло населення і селянство чим ближче до Москви тим більше розбігалось. Найбільшого зменшення населення досягло в роки 1700-1710, по де-яких місцях селянських дворів зменшилося на 40 %. Як реакцією на "растеканіє" населення на окраїни кріпацтво усилюється, від оброку переводять селян на панщину, вимагаючи що-тижня трьохденної праці на поміщика, місцями 4, 5 і навіть 6 днів на тиждень. Щоби забезпечити заводи і мануфактури робочими руками уряд щедро роздає селян підприємцям без землі, тоді повстає група так званих приписних селян, що жили на казенних землях, але робили панщину на підприємство; або-ж віддавалося приватним мануфактурам і заводам вкупі з казенною землею, в такім разі получалася друга група кріпаків, що звалася посесіонною. Так чи інакше причисленні до підприємств селяне віддавали в рік що-найменше чотири місяці своєї безплатної праці підприємцям, терплячи тяжкі утиски, що на Уралі давало з заводських селян джерело незадоволених елементів, підтримавших Пугачовський бунт.

В змягченім виді через пониження таможенного цла та зменшення привілеїв мануфактуристам продовжує меркантилістичну політику Петра I Катерина II / 1762-1796 /, назву України - Русь зпровадивши на місці назви Московія. Цілий світ в той час захоплений був лібералізмом і Катерина зі свого боку бавилася в моду, на словах наслідуючи Монтеस्कье та еціклопедистам, але на ділі вона не йшла за доктринерами. "Свобода торгівлі полягає не в тім, щоби купцям було дозволено робити все те, говориться в її "Інструкції... 1767 р., що їм подобається. Що обмежує купців, то ще не обмежує також торгівлі"... В інших артикулах тої інструкції підкреслює Катерина II важність хліборобства з чого логичною консеквенцією мусіло-б бути знесення кріпацтва, але на ділі вийшло навпаки. Кріпацтво за неї усилилося. Ліквідуючи рештки самостійности України, вона щедро рукою роздавала своїм придворним і почасти українській шляхетній військовій старшині українські землі, поширивши кріпацтво і на населення України, аж в кінці XVIII віку останніми підпадають кріпацтву Катеринославщина та Таврія. Наша пісня не раз *Кармас*

Катерину "вразу матір" за те що вона наробила, за те, що вона "степ широкий, край веселий тай занастила".

ОЦІНКА ДЕ-ЯКИХ ПОЛОЖЕНЬ МЕРКАНТІЛІЗМУ.

Меркантилісти перебували під вражінням, що гроші є одинокі, в своєму роді, багатство. В грошах вони збачали головне і основне багатство країни. Кількість грошей на їх погляд означувалася економічна могутність країни. На цім перебільшуванню ролі грошей в народнім господарстві "священностужителями золота"-меркантилістами будувалася практична економічна політика. Коли брати окреме індивідуальне господарство то справді гроші можна приймати за основну форму багатства, але того не можна сказати відносно цілих держав. З держав не та богата, якій пощастило зібрати більшу кількість золота, як то наприклад буде в XV та XVI віках з Іспанією та Португалією, але та яка доводить до максимального розвитку всі свої продукційні сили-праці, землі, капіталів.

Меркантилісти дбали про те, аби торгівля певної країни давала перевишку вивоза над довозом, при чім різниця між першим і другим називалася грошовим чи торговельним білянсом в залежності від того в чім вона виявлялася-в грошах чи в товарах. Вигідний торговельний білянс уважався показником доброго економічного стану країни, бо завдяки тому в країну припливало золото. Після них економічна наука прийшла до того погляду, що вигідний, або як його ще звать активний торговельний білянс сам по собі не є ще остаточним показником господарського добробуту тої чи іншої країни. Такі держави нині, як напр. Англія, або Франція як правило мають не вигідний торговельний білянс, але їхне економічне положення добре, бо вони мають активним свій РОЗРАХУНКОВИЙ білянс, тоб-то в цілому вся сума прибутків держави повершує суму їх виплат на закордон. Англія має вигідний розрахунковий білянс, бо величезні англійські капітали, вложені в підприємства других країн, приносять їх власникам, які живуть в Англії, відсотки так значні, що не тільки ними покривається не вигідність торговельного білянсу, але ще й зостається країна у вигоді, має плюс. Для України, наприклад, щоб судити про її економічний стан, слід би було в торговельний білянс, який у нас загалом є активним, внести цілий ряд корективів. Насамперед, прийняти на увагу ту суму щорічних зисків, що мають чужоземні капіталісти, захопивши цілі галузі нашої промисловости, як наприклад, цілий гірничий промисел, одіслати до дому, в Бельгію, Францію, Германію і т.д. Потім відчислити ту суму заробітку, що мають у нас, переважно в тім же Донецьким басейні, чужинці / великоруські / робітники, і котру вони, за покриттям потреб прожитку, одішлють на свою батьківщину. Аж після цілого ряду таких поправок ми матимемо наш розрахунковий білянс, що справді є показником фінансового стану держави. Мусимо однак тут застерігти, що в епоху панування меркантилізму істотної різниці між торговельним і тим що нині називається розрахунковим білянсом якоїсь країни не була так значною і через те переоцінка торговельного білянсу з боку меркантилістів є річчю зрозумілою.

Кольоніяльна політика меркантилізму все була однобічною. Метрополії визискують кольонії через акційні компанії, що скрізь, усуваючи конкуренцію, набувають монопольного положення. Компанії не визнавали людської гідности за тубольцями, обертаючи в кріпацтво чи рабство і експлюатуєть кольоністів земляків. У переселенців це

викликало стремління до одокремлення од метрополій, що й переводилося в життя. Удокремлюється цілий ряд нових Американських, Африканських та інших держав, з них насамперед треба пригадати З'єднані Штати Північної Америки. У тубольців, червоно та чорно-шкірих націй пробуджується національна ненависть до європейців / Індія, Єгипет /, яка кінець кінцем не може не скінчитись їх повним визволенням з-під ярма білої раси. Колоніальне-ж суперництво між самими європейськими державами дало ряд війн між Англією, Голандією, Францією та Іспанією з яких переможцем все виходила Англія, що ревниво потім охороняє своє колоніальне першенство, за що ще в ХХ віці провадить знов таки успішну війну на сей раз знищивши колоніальне і морське значіння здібного і могутнього конкурента-Германії.

Нарешті, в тій часті меркантилізму, де він виявляється в протегуванні національній промисловості та торгівлі, одкидаючи крайности, міститься багацько слушного. Доки всі країни не об'єднані у всесвітню федерацію, доки у міжнародних стосунках панує принцип насильства і кожда слаба народність є під загрозою дужчих, доки така народність стоїть перед необхідністю збройно боронити свою суверенність, покладаючись на ресурси своїх теренів і свого виробництва, - доти ідея всестороннього розвитку індустрії, аж до задоволення на випадок блокади всіх потреб оборони своїми лишень виробами, суде стоїть самоцілью нації, а ідея протекції матиме свою рацію. Щоб якийсь иній галузі промисловості пособити швидче стати на ноги є рація в охороні її од чужоземної конкуренції системою заборонних чи охоронних тарифів. Економічна політика меркантилізму числиться з інтересами споживача далеко менше, ніж то було за цехового ладу. Натомісць вся вона була в інтересах продуцента і виробницької промисловості. Це мало рацію поскільки необхідно було поставити на ноги національне виробництво. З часу-ж, коли те вже станеться фактом дальнійша охорона національного виробництва нічим не може бути виправдана. Індустріальний розвиток всіх країн світу завдячує протекційній економічній політиці, якої досі в більшій чи меншій мірі дотримуються всі держави світу, опріч Англії, де є свобідна торгівля, бо вона досягла такого рівня промислового розвитку, коли для її виробництва жадна конкуренція не є небезпечною. Ідею протекції виробництву розробляють потім цілий ряд економістів починаючи з німецького вченого Фрідріха Ліста. При чім нинішній протекціонізм се ніщо инше, як неомеркантилізм. "Падос меркантилізму і протекціонізму один і той-же-виробницький падос". Його початок в політиці постачання середньовікових міст. Перенесення цієї політики з мійського на національне господарство ставить представників національних одиниць на службу продукційних процесів. Замісць мійського втручання виступає втручання в господарські процеси державної влади, виступає регульоване центральною владою народне господарство; монархичний соціалізм", як де-хто називає політику меркантилізму.

ВАЖНІЙШІ З ЕКОНОМІЧНИХ ПРАЦЬ ПЕРІОДУ МЕРКАНТІЛІЗМУ.

За невеликими винятками твори цього періоду присвячуються спеціальним питанням практичної ваги, були свого роду порадами, як розвивати продукційні сили певної країни, порадами королям, монархам, торговцям, промисловцям та землевласникам відносно браку металових грошей, протегування і привілей, обмежень та норміровок. Розвиток грошової господарки видвігає на перше місце при тім, як найгострійше проблему грошей, на яку тему протягом XV та XVI століть з, являється до 50 творів італійських, французьких та англійських письменників.

Протягом XVI та XVII віків в Англії з'являється по-над 1500 назв брошур та заміток на теми про гроші, про інтереси мануфактури, експорт, колоніальну політику, рибальство в англійських водах і т.д. Зрозуміла річ, що в цих працях не знайдемо ми науки політичної економії в цілому, однак важно вже те, що відокремившись раіш від теології тут господарська наука виступає все більш сепарованою і від права та філософії. Ці твори всі писані в дусі національної господарки, космополітизм є річчю для них зовсім чужою. Так повстає економічна теорія меркантилізму після того, як далеко раніш повстала, запанувавши у всіх державах Європи, сама система меркантилістичної політики. Практика прийшла раніш теорії, при чім різноманітній практиці відповідають і різноманітні теорії, одночасно з'являються праці, що поборюють меркантилізм, як рівно-ж і такі, що не стоять зовсім у звязку з проблемою меркантилізму. Лише на де-яких поодиноких авторах ми маємо спромогу тут спинитися.

За англійської королеви Єлизавети / 1533-1603 / лорд ГРЕШЕМ в 1568 році по взірцю антверпенської засновує лондонську біржу і поліпшує монетну систему Англії, зробивши її одноманітною по якості. В політичній економії залишився на завжди з його іменем звязаний економічний закон, ЗАКОН ГРЕШЕМА, по котрому, коли на ринкові ціркуляють різноякісна монета то ліпша витісняється з обороту гіршою.

Різнманітність грошевих засобів, як рівно-ж і поспутість їх дуже утруднювали поширення мінового господарства. Необхідність усунення впливаючих з того незручностей, спричинилася до появи праці італійського графа *Gasparo Scaruffi* : "*Alcorno sopra le monete e della vera proporzione fra l'oro e l'argento*," / Досвід про гроші і про правдиву пропорцію між золотом і сріблом /, 1582 р. В ній автор висловлює геніяльну гадку про світову монету, скрізь однаковою, що до форми, складу і назви. До подібної думки вчені не раз будуть потім звертатися, а людськість справді -б вийшла з грошевого хаосу, коли-б впроваджена була інтернаціональна грошева одиниця.

John Hales —, довго вважали, що то був В. Стаффорд, -член англійського парламенту, в 1581 році випускає працю під назвою "Короткий дослід поширених серед співгромадян скарг".... в якій виступає крайнім прихильником меркантилістичної теорії. На його думку основою багатства народа є гроші чи благородні метали. Економічна політика мусить простувати до того, щоби притягати в країну гроші, а не позбавлятися їх. Протегувати треба тим галузям продукції, що виробляють на закордонний вивоз. Він проти того, щоби вивозити сировою англійську вовну, яка в обробленім виді вернеться знову по дорожчій ціні в королівство, а обстоє за те, щоби її переробляли у себе дома. Домагається також недопущення в країну всіх тих чужих товарів, які можна виробляти у себе вдома.

Edward Misselden / Міссельден / в своїй праці "Свобідна торгівля, або способи, як зробити торгівлю цвітучою" / 1662 р. / стоїть на тім, що нерозвиненість торгівлі залежить від недостачі грошей в країні. Гроші, порівнюючи з товаром, займають в нього перше місце. Для збільшення грошей в Англії Міссельден рекомендує підняти номінальну ціну існуючих грошей, дозволити на ряду з англійською, вільний рух на англійських ринках і чужоземної валюти, а особливо обмежити споживання продуктів закордонного виробництва. "Яка сила чужоземних товарів споживається в Англії, каже Міссельден, все це зовсім не є необхідністю, а тим часом купується на готові гроші, котрі залишились би дома."

Два допіру згадані економісти відносяться до ряду представників так званої теорії ГРОШЕВОГО білянсу, далі ми спинимося на головніших представниках теорії ТОРГОВЕЛЬНОГО білянсу: на Т. Менсі, Ів. Посошкові, А. Серра та А. Монкретєнові.

Thomas Mun/Томас Мен/ / 1571-1641, крупний торговець зі східною Індією, має кілька праць з котрих головною являється "*A discourse of trade from England unto the East Indies*" - /"Трактат про торгівлю Англії з Індією"/, друге вид. в 1621 р. Щоб збільшити національне багатство на його думку є один засіб-це зовнішня торгівля. В ній завжди повинно пильнувати того, щоби щорічно продавати чужинцям на більшу суму, ніж самі купуємо їх товарів. Країна багатіє єдино вигідним торговельним білянсом. Предмети ввоза, без яких не можна обійтись, льон, табак, пеньку-треба розводити у себе дома. Наперекір поглядам про невипуск за кордон грошей, що в цілому уявляють з себе систему грошового білянсу, Мен вважає, що вивоз грошей з країни, за набуту бавовну, індіго, пряні коріння і т.д., коли ці предмети після обробітку знову йдуть в перепродажу на зовнішній ринок, є дуже вигідним і може стати ліпшим засобом для збільшення національного багатства. На перший вивіз монети він радив дивитись "як на час сівби, а на остаточне одержання більшої суми монет, як на жнива, що слідує за сівбою." Він указує, що англіки, вивозячи гроші за одержані індійські товари, а потім перепродуючи ці останні, получают більшу вигоду, ніж самі індієці. Взагалі на думку Мена гроші слід пускати в міжнародний оборот, коли те веде до ще більшого надбання їх.

Мен вже розуміє, що, коли в країні є в обігу занадто багато грошей, то це одбивається на їх купівній вартості понижуюче, од чого товари навпаки зростають в ціні. Гроші він уважає за міру для інших наших багатств. Коли ця загальна міра сама змінюється, то так само пропорційно змінюється і вартість того, що нею міряється: земля, будинків, своїх чи чужоземних товарів, -бо шанується не назвисько, а внутрішня цінність монети.

Поступ в економічних знаннях привів до того, що в 1663 року англійський парламент зробив вільним вивоз грошей за кордон в не обмеженій кількості.

В часи Петра I в Московщині техник і купець ІВАН ПОСОШКОВ / 1665-1726 / випускає свою працю "О скудости и богатствѣ", 1724 р. де розвиває меркантилістичні погляди. Його обурює ввіз предметів роскоші з чужини за які треба було виплачувати одливом за кордон грошей. "Иноземцы хотят Російское государство, каже він, пригнать к оскудѣнію и, издѣваясь над нами, вмѣсто матеріяльных товаров, возят къ нам разныя питія, да и похваляютъ... дабы больше у них покупали и денегъ бы им больше давали, а намъ бы то ихъ питье выпить, да плюнуть, а привозятъ къ намъ стекляную посуду, чтобы нам, купивъ, разбить да бросить"... Посошков гостро виступав проти кріпацтва. "Есть такіе безчеловѣчныя дворяне, пише він, что не даютъ крестьянамъ своимъ единого дня, еже бы ему что сработать," -так посвідчуючи усилення панщинного гніту. За свої писання зараз же по смерті Петра бояре засадили Посошкова до в'язниці де й замучили його.

Італієць АНТОНІО СЕРРА / *Antonio Serra* /, замішаний в змові Компанеллі для звільнення Неаполя від іспанського ярма, щоби завести республіку, пише у в'язниці і в 1613 році випускає працю "Короткий дослід про те, як надбати золота і срібла тим країнам, що не мають власних шахт".

В ній він стоїть на тім, що промислові, як джерелові народного багатства, в порівнянню з хліборобством належить першенство і доводить, що заборона вивоза грошей із країни не тільки не приносить жадної користі, але й шкідлива, бо мішає торговельним оборотом. Не заборона випуска грошей на закордонний ринок збагатиться країна, а промисловим духом населення сталою владою, добрими законами та вигідним географічним положенням. Маючи всі ці умовини разом, чи частину їх, країна зможе розвинути власне виробництво, і, вивозячи вироби на зовнішній ринок, не маючи у себе копалень, придбати потрібного їй закордонного золота та срібла.

Ім'я француза **МОНКРЕТЬЕНА** / *Antoine de Montchrestien*, який викликав у 1621 р. змову в Нормандії і від того загинув, відомо тим, що він, для того часу зовсім молодій економічній науці, вперше дав назву **ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ**, випустивши в 1615 році працю під назвою "*Traité de l'economie politique*" - , котру Інгрем уважає "зіставленням меркантилістичних принципів для ужитку французів" / і від, ст. 64 / . Як меркантиліст Монкретьєн переконаний, що в торгівлі виграш одної країни веде за собою програш другої. Багатства він не ототожнює з посіданням золота та срібла. Для країни, гадає він, надмірна кількість монети так само шкідлива, як і її недостача. Політична економія ним означається, як наука про взаємовідношення приватного і державного господарства, при чім характерно, що його твір займається ремісництвом, торгівлею морською плавбою, до розвитку яких система меркантилізму прикладала стільки зусиль, а зовсім помінає хліборобство.

Окреме місце серед меркантилістів займає один з найвизначніших з них **ЧАЙЛЬД** / *Sir Josiah Child* - /, 1630-1699 р., директор Ост-Індської компанії, написавши кілька праць з котрих наведемо "*Brief observations concerning trade and the interest of money* (Короткі замітки про торгівлю і грошевий відсоток / 1668 р.)" і "*A new discourse of trade*" - / Нова розвідка про торгівлю / 1690 р. Він високо ставить економіку Голандії, подаючи їй за взірць своїм землякам. Тійсно, голандський і англійський меркантилізм найбільш схожі. Надає величезне значіння низькому відсоткові по позикам, практично вказуючи на необхідність з 6 % перейти на 4 %, в низькому відсоткові вбачає причину всіх інших причин багатства голандського народу. Одбиваючи практику англійського меркантилізму, він говорить, що багатство країни творять купці, майстри і хлібороби, при чім сільське господарство і торгівлю вважає за близнюків. Він байдуже ставиться до вивозу грошей, а торговельний білянс для нього другорядний показчик добробуту нації, над всим стоїть загальна торговельно-промислова діяльність. Все що збільшує народонаселення збільшує багатство нації, але для збільшення є свої межі. Термін гроші у нього вживається вже в значінню капітала. Як Голандія та Англія в області практичній, так Чайльд, Турне, Тюрго, Сміт-ряд в області теорії, обидва ці ряди привели до свободи економічного обороту. Чайльд через це може уважатися представником ліберального меркантилізму.

Поруч з меркантилістичним поведі повстануть ідеї иншого ворожого для меркантилізму напрямку. Накодимо те в працях Гоббса, Петті, Норта та інших. Спостерігаючи успіхи англійської промисловости, що не боялася вже жадної конкуренції і якій охоронне мито навіть почало шкодити, бо сусідні держави в свою чергу одгорожувалися від англійського краму митним бар'єром, часом навіть закриваючи свої ринки для ввоза англійських товарів, - стали на більш раціональний ґрунт, вважаючи основною умовою правильного розвитку господарчої діяльності нації свободу торгівлі і промислів.

Англiк ВiЛЯМ ПЕТТI [*William Petty*] 1623-1687, автор кiлькох розвiдок, в своїх поглядах на грошi, цiну, зиск виходить з принципової засади, що праця є батько, а земля-мати багатства. Вiн розганяє мiстичний туман розведений меркантилістами навкруги грошей: "Як що хтось, каже вiн, може добути в Перу i привезти в Лiондон унц сiбiр-ла за той час, що є необхідним для продукування одного бушеля зер-на, то одно буде натуральною цiною другого." Петтi з дивовижною яс-ністю доводить, що грошi, як i інші дорогiцiннi метали, через те тiльки i є багатством, що вони є продуктом людської працi. Поперед-жавчи Рiкарда вартiсть всiх предметiв Петтi вважає незалежною вiд кiлькостi працi потрiбної для їх витворення. Грошi-а нiчим не одрiзняються од всiяких інших випродукованих людською працею пред-метiв. Зрiст продукцiї цих предметiв, є сам по собi зростом народ-нього багатства. Загалом багатство нацiї не в грошах, а в продукцiї-ности народньої працi. Спецiально в монетарнiй справi вiн стоїть за монометалiзм: один з дорогiцiнних металiв мусить бути пiдставою грошового обороту, другий же може ходити в обiгу, але як звичайний товар. Як творець "полiтичної арифметики" йому особливо була близь-кою iдея об'єктивного господарського процесу незалежного вiд втручання з боку держави i через те вiн негативно ставиться до регулювання господарського життя народiв.

Англiк ДЮДДЕЙ НОРТ [*Dudley North*] по професiї торговець з передньою Азiєю, переважно з Левантом, ставши членом парламенту, випустив в 1691 році працю "*Discourses upon trade; principally directed...*" в якiй заявляється одним з ранiйших представникiв теорiї свободи господарської дiяльностi. В розрiв з меркантилістами вiн противник якого-будь державного втручання в обсяг економiчної дiяльностi. Вiн доводив, що не в золотi та сiбiрi багатство народiв, а в людсь-кiй працi. Не треба прикладати особливих зусиль, щоби забезпечити народне господарство грiшми, вони самi припливуть до багатств нацiї, створених працею. Їхнiй вивiз з країни може бути дуже вигiдним для торгiвлi, бо через це вона поширюється. Недостачi виробу, завдяки особливостям своєї природи i промисловостi, кожда нацiя, як не ста-вить перешкод, завжди здобуде через закордонний обмін. В економiч-них вiдносинах, що окреме господарство у вiдношеннi до мiста, мiс-то у вiдношеннi до держави, то також в стосунках мiж окремими дер-жавами до цiлого свiту. Вiд торговельних стосункiв мiж рiзними на-цiями вiн, таким чином, пiднявся до розумiння єдиного мирового рин-ку. Весь свiт для нього в торговельнiм вiдношеннi уявляється, як одна нацiя. Рiзнi господарські блага є пiдвалиною добробуту наро-дiв, роля торгiвлi лише в користiм для суспiльства перемiщенню тих благ. Противник державних заходiв в сферi господарства, вiн висловлюється проти монополiї i привiлеїв, кажучи, що дається таким чином одному пiдданцевi то береться у другого; нацiя вiд того нiчо-го не набуває. Вiн стоїть також на тiм, що не можливо встановляти цiн законодавчим шляхом, цiни мусять встановлюватися самi собою. Висо-ти вiдсоткiв, як i цiн, не можна встановляти самовiльними розпоряд-женнями влади, його розмiри залежать од вiдношення мiж пропозицiєю та попиту грошових капiталiв. Так за 80 лiт до Адама Смiта з-пiд пера Норта впливають iдеї свободи економiчної дiяльностi, якi по-тiм боронитеме вiн, як i інші економiсти англiйської класичної шко-ли.

Так представляється реакцiя на меркантилізм в Англiї. В Фран-цiї ця течiя заступлена дiзома визначними фiнансiстами-сучасниками Буагiльбером та Вобаном, що вiдбили в своїх працях умовини француз-ського господарського побуту кiнця ХVІІ та початку ХVІІІ вiку з

крайностями пережитків феодалізму, виключною упривілейованістю дворянського та духовного стану, а збідненням широких народних мас та недотепним продовжуванням політики кольбертизму. В поглядах обох авторів, як рівно-ж і в їхній долі, багацько спільного; якийсь час існувало навіть переконання, що тут мається діло не з двома, а з одним автором і його-ж особним псевдонімом. Але є й істотні різниці: Вобан ближче стоїть до меркантилістів в той час, як Буагільбера справедливо можна вважати предтечою фізіократів, через що розгляд його ми й зробимо перед основоположниками фізіократизму.

МАРШАЛ ВОБАН / *Vauban*, 1633-1707 р. / був добрий полководець, друг Кольбера і стояв в близьких відносинах з міністром війни. Заведений кольбером посередній податок не об'легчував, розуміється, стану ширших народних мас, яких скрутне становище вражало Вобана, пройнятого симпатіями до працюючого люду, і він виступає зі своїм проектом прямого оподаткування в розмірі десятої долі від зиску, що мусіло діткнутися всіх, в тім числі і упривілейованих станів, навіть самого короля. За приклад йому служить збирана церквою податна десятина і по цьому взірцю він пропонує установаити державну десятину, "королівську десятину". Ціллю державного співжиття по Вобану мусить бути добробут усіх станів держави, в тім числі й погордженої низчої класи, що є підставою суспільної організації. Свої думки, висловлені в надзвичайно патріотичному дусі, в спеціальному меморандумі представляє він "королю-сонцю" - Людовику XIV. Меморандум однак залишено без уваги. Сам автор, як революціонер, впадає в немилість короля і, не дивлячись на свої бойові заслуги, губить визначне становище при дворі. Писану протягом з 1698 по 1704 рік працю "Projet d'une dime royale" / Проект королівської десятини / дає він в 1707 р. до друку. Переживання надривають йому серце і він вмирає в той день, коли по постанові парламенту його твір через ката був публічно спалений. Проектуючи впровадження королівської десятини він по-уц з нею лишав тільки деякі нечисленні посередні податки, на сіль, трунки, також митне оподаткування. Ця десятина мусіла братися не тільки з поземельних / як то по проекту фізіократів /, але й з всіх інших прибутків, уявляючи таким чином ранній взірець сучасного податкового налогу. Навіть більш того. Ця десятина мусіла змінитися відповідно до мінливих потреб держави і платіжоздібності підданих. Десятина була максимальною нормою, двадцята частиною звичайною, але, як напр. для ремісників, ще була й тридцята частиною зисків. Тоб-то маємо тут думку про поступовість податкового налогу, для тих часів невідомої, а нині широко розповсюдженої форми оподаткування в практиці всіх держав світу. Свою податну систему Вобан протиставляв кольберовському посередньому оподаткуванню, але що до іншого, то він наскрізь є противником кольбертизму, як то часто його представляють. В зовнішній торгівлі він, наприклад, був прихильником торговельного білянсу, для внутрішньої, як і Кольбер, бажав знесення митних застав і впровадження вільного торговельного руху. Справжнім джерелом прибутків держави, по думці Вобана-лише само населення, так що величність короля означається кількістю його підданців. Як бачимо відносно політики населення Вобан поділяє погляди меркантилізму, але розходиться з ними в тому, що лічити справжнім багатством країни. Тим багатством вважає він не золото чи дорогоцінні метали взагалі, а щедру забезпеченість країни предметами спожива, "котру створить тільки нарід, до якого ставляться з таким призириством"; в зв'язку з цим сільське господарство, так занедбане кольбертизмом, висуває він на перший план в ряді інших виробництв. Прибутки державної скарбниці, по думці Вобана, є показником добробуту нації; коли вони зменшуються, то значить нація бідніє. Будуючи свою фінансову систему на поступовому податковому режимі Вобан однак ще не розрізняє валового од чистого зиску,

цю різницю повяте спіткаємо ми допіру у фізіократів, в їхнім понятті "чистого зиску". Нарешті, де-хто вважає Вобана за основника статистики.

-----000-----

Поруч з розвитком капіталістичного ладу і доктрин його оправдуючих та роз'яснюючих повстають також ідеї принципіально противні капіталізму, виникають концепції усупільнення господарських благ. З одною з них, концепцією Т. Мора, ми вже ознайомилися вище, за Мором йде цілий ряд більш чи менш значних проповідників іншого, не капіталістичного ладу, насамперед Кампанелла.

ТОМАЗО КОМПАНЕЛЛА / 1568-1639 / домініканський монах, філософ і комуніст, що по обвинуваченню в чародійстві і стремлінні скинути владу іспанців над Неаполем, просидів у в'язниці 27 років, де в ряді інших написав і свою працю "*Civitas Solis*" / "Держава Сонця" / . З одного боку цей твір пройнятий ідеалізацією папської влади, з другого в ньому змальовується комуністична утопія централістичного характеру. На чолі проєктованої "Держави Сонця", яку містить Кампанелла чомусь на Цейлоні, має стояти, як король-папа / "*Sol*" - скорочене латинське *solis*, що значить сонце / священник, який зветься метафізиком, при ньому міністеріяльний триумвірат, теж зі священників: сила / "*pot*", від *potentia* / - міністр війни, мудрість / "*sci*", від *sapientia* / - штуки і науки, любов / "*mor*", від *amor* / - міністр, що мав керувати чисто-расовим розмноженням людей. Урядовцями у них: астролог, космограф, геометр, історик, поет, логик, ритор, граматик, лікар, фізик, політик і мораліст. Все громадське життя керується радою чотирьох з перевагою, одначе, волі метафізика. Ця-ж рада і розподіляє між громадянами все добро, бо воно є спільним, індивідуального нічого не має. В "Утопії" Мора проєктувалася щоденна шости-годинна праця, для соляріїв Кампанелли спільна праця тягнеться лише чотири години, при чому в цій "сонечній державі" ще лишається місце для рабів. З родів праці у найбільшій півазі-хліборобство, торгівлею мало цікавляться, а гроші заховуються тільки для мінових стосунків з чужоземцями. Спільности майна і праці відповідає спільність споживання в спільних ідальнях, де мужчини розташовуються по один бік, жінки по другий і, як під час монастирських трапез, за їжею всі мовчать, лише один хтось голосно читає книжку. Кампанелла вважає дивним, що люде, прикладаючи стільки старання про здоровий приплід коней та собак, зовсім не дбають про "людський приплід", тому його міністр "любови" - тут не можна не помітити впливу Плятона, - пеклується про такі побрання, за котрих, діти родились би самі ліпші, для чого в "Державі Сонця", ради удосконалення майбутнього покоління, існує строгий вибір шлюбних пар. По виразу Бернацкогго "Кампанелла не з'єднує людей в родини, а просто злучує їх". Не дивлячись на де-які еретичні супроти католицтва гадки Кампанелли-напр., він відводив Христу лише одне з почесних місць поруч з іншими добрими геніями людства, - папа Урбан VIII, якому подобалася проповідь Кампанелли про універсальне територіяльне панування пап, хитрістю виручає Кампанеллу од дожиттєвого ув'язнення, після чого сей останній оселяється в Парижу, де він до смерти одержує пенсію од Рішельє.

Хоч Кампанелла, як і Мор, писали свої твори не для мас, а для королів, пап та інших сильних свого часу, одначе його твір "Держава Сонця" вплинув на появлення комуністично-християнської ДЕРЖАВИ ЕЗУІТІВ в ПАРАГВАІ, що уявляла з себе єдиний в своїм роді приклад здійснення

комунізму в реальнім житті і притім в широкому масштабі. Ця держава проіснувала протягом більш ніж півтора століття, з 1610 по 1768 рік.

Індіанське коліно Гварані, що перебувало на річці Парагвай, від нестерпимого визиску з боку іспанських великих посідачів-колонізаторів примушено було вивікти в праліси. Езуїти, які силкувалися протистояти жадности колонізаторів, були ними прогнані. Частина тих езуїтів пішла й собі в ліси до Гваранів, де зуміла собі знайти у індіанців повну і сліпу відданість. Езуїти трактували індіанців за дорослих дітей, що мусіли триматися під опікою і вихованням і запровадили у них по характеристиці Георга Адлера "авторитарний комунізм". 150.000 індіанців, розташованих в 31 поселок, керуються 100-150 езуїтами, єдино допущеними європейцями. На чолі держави стоїть "провінціал" ордену, під ним йому підлеглий "суперіор", а цьому підлягали священники поодиноких поселків. Поруч з цією адміністрацією існувало також і самоврядування індіанців окремих общин, що обирали собі старосту, але цілим життям управляли не старости, а виключно духовенство. Кожен індіанець два дні на тиждень працював на своє удержання, а в інші чотири дні обробляв державні землі. З цих останніх урожай насамперед йшов на інших співгромадян, з яких деякі спеціалізувалися на ремісництві, а останнє продавалося і виручка йшла в касу ордену. Матеріальне становище всіх общин було однакове перевишки одної йшли на покриття недостачі другої, біднійшій. В літах 17-15 мусіли кожний-когда дружитися. Молодому подружжю указувався кавалок землі для власного утримання з необхідним реманентом. Про все пеклувалися езуїти, про виховання, шлюбність, спокій, свята, все рішав їх погляд, законів не було. Зуміли позискати такого престижу в очах індіанців, що з правила сі останні сами являлися до священника з признанням гріхів і вимогою собі кари. Сповідь на ухо заміняла собі карний розшук. Дослідники одмічають, що за більш ніж 1 1/2 -вікове існування цієї держави езуїтів, справді не було винесено не тільки жадної смертної кари, але й до-життєвого ув'язнення. Величезні зиски, які тут мали езуїти, скоро стали предметом заздрощів з боку іспанців. Пішли доноси, ніби в сій державі є золоті поклади і що езуїти мають не-християнські інституції. З боку португальських володінь розпочалися напади. В 1750 р. переходить цілий Гваранський терен до Португалії, загрожуючи цілому племені виселенням. Гварані бороняться збройно, але їх перемагають. За збройну оборону гваранів обвинувачують езуїтів і папа забороняє сим останнім керувати світськими ділами новопривернених народів. В 1768 р. були езуїти вигнані, а Гваранам в помпезній формі було португальською владою проклямовано, що вони з цього часу є вільними від езуїтських кривд та зловживань. Але індіанці не хотіли про все це навіть чути і слізно прохали, аби їм було повернено назад езуїтів і існувавший у них лад. Скоро по-тому згряя урядовців, як хижих кроків, його виссала і зруйнувала. Я згоджуюсь з тими, котрі цей приклад комунізму, збудованого на релігійних забобонах та темноті мас, переведений невеликою кількістю езуїтів уважають неможливим ні до ствердження, а ні до відкинення можливості здійснення комунізму.

В XVII віці в Англії існувала партія комунізму-дигерів, або т. зв. "справжніх левелерів". Під час англійської революції дигери виставили вимогу передачі землі працюючим. Ідеалом їхнього ватажка Джерарда Уїстенлі, котрий видав працю "Закон свободи, або відновлення правдивої системи правління" /1651-52 р./ являвся такий суспільний лад, за котрого "вся земля і всі запаси належали-би всім".

Справжня республіканська свобода мусіла бути, на його думку, в свободнім користування землею спільною для всіх і щоби на ній всі однаково працювали для загального добра. Всякого, хто схоче відновляти приватну власність слід, говорить Уістенлі, поставити до ганебного стовпа, а над ним привісити дошку з надписом його злочину, після чого віддати ще й на примусові роботи. Гордість і славу новочасної Англії-торгівлю, Уістенлі вважає за протиприродне зайняття.

Французський священник/аббат/ ЖАН МЕЛЬЕ / *Jean Meslier*, що родився в 1664 р., в своїй праці "*Le testament*" / "Заповіт", яка вийшла лише завдяки Вольтеру / в 1760 р. / одбиває відчай і озлоблення доведеного "на край прірви" французького селянства та гостро критикує релігію, яка замість того, щоби затримувати людські підлости, сама стала їх слугою. Церква стала тим знаряддям, що освячує всі злочинства пануючих класів. Відкидаючи релігію, як джерело народних забобонів, священник Мельє свій позитивний суспільний ідеал убачає в комуністичних общинах, що забезпечують всім громадянам "натуральне рівенство". Кождий має право користатися своєю долею в благах життя, але це можливо лишень тоді, коли буде знищена приватна власність. Тому, що ролю розподілення дібр він не довіряє державі, а каже, що люде повинні об'єднуватися в добровільно зложені общини, де все мусить бути спільним. Його слід віднести до представників федералістичного комунізму. Навпаки, два інші автори теж французькі аббати, і теж комуністи, Мореллі та Маблі, вірять в силу і здібність держави до перебудови існуючого ладу, виступаючи через те, як представники комунізму централістичного.

МОРЕЛЛІ-автор численних трактатів. В своїм комуністичнім романі "*Naufrage des 26s flottantes* — "....., 1753 р., в маєтковій нерівності убачає він корінь всяких лих і вимагає, щоби розподіл витворених дібр відповідав не праці, а потребам людей. Не лише потреби, але й всі страсті людські мусять знайти собі повне задоволення. Щастя народу убачає в управлінні в згоді з натуральними законами, та у відкиненню забобонів; проголошує шлюбний комунізм. В иншій, своїй праці: "*Code de la nature, ou le véritable esprit de tout temps négligé ou méconnu*", 1755 р., для реорганізації суспільства радить три основних правила: одміну власности, кождий мусить уважатися за постійного ніби урядовця і, нарешті, кождий громадянин обов'язаний сприяти загальному добру.

ГАБРІЄЛЬ МАБЛІ / *Mably*, 1709-1785 /, був під впливом Руссо, та-кож / почасти Монтеस्कьє, полемізував з фізіократами, в особі Мерсіє-де-ля-Рівієром, поборюючи освічений абсолютизм, на яким ті, за невеликими винятками, стояли, та принцип приватної власности. Його погляди на власність особливо старанно розроблені в працях "*Des droits et des devoirs du citoyen* — " 1758 р., та в "*Doctrines proposées aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et V*" — " 1768 р. Аби знищити саму злу зі страстей-жадність, "цего вічного ворога рівности", треба знищити особисту власність, цю головну причину всіх суспільних лих, розподілившу людей на богатих і бідних. Він визнає право на рухому речі, що не-обхідні для прохарчування, але з того не можна, каже він, вивести права на поземельну власність. Суспільство повстало не для того, щоби забезпечити кождому його власність, а через те, що людина-громадське створіння. Тільки завівши спільність маєтку і маєткове рівенство, можна зруйнувати приватні інтереси і дати запанувати загальному добру. Свій ідеал в невеликих, виключно хліборобських общинах,

Vessential des sociétés politiques.

на взірець спартанських общин Лікурга, Маблі думав можливим здійснити через примусове державне законодавство, він визнавав законодавству право звертатися до "святого насильства, яке силою одриває громадян від їх вад".

Античний / Платона та инш. / , середньовіковий / Мора разом з другими / , новочасний / Компанели, Морелі, Маблі... / централістичний комунізм не тільки не приносить свободи індивіду, як то робив комунізм первобутнього християнства, а навпаки порабовує людину, віддаючи кожного члена комуни під опіку державної влади, що все має означати, над всим панувати, у все втручатися. Сей антиіндивідуалізм, з нечуваною силою виявлений також в централізмі большевицького комунізму, дає право критикам централістичного комунізму слушно зближати його з режимом поліційної держави. Слід одзначити тут, що один з самих ранніх борців проти кріпацтва старої Росії, РАДІЩЕВ, в своїм творі "Петешествіе из Петербурга в Москву" цілком поділяє подітичний, але не комуністичний, бік поглядів Маблі, почасти також РАЙНАЛЯ / 1713-1796 / , духовно спорідненого Маблі, коли говорить, напр., що "человѣки прияли от природы одинаковое сложеніе и потому и имѣют одинаковыя права".

XVIII. ШКОЛА ФІЗІОКРАТІВ.

Назва під якою виступає нині ся школа має означати панування природи. В ній криється натяк на стремління наблизити людей до природи. Сами себе члени сеї школи називали економістами і мали на те повне право, бо вони перші економічні знання виділяють в окрему науку, дають цілий систем політичній економії, проклавши той шлях, по якому простували далі творці економіки протягом XIX віку, починаючи з Адама Сміта. В протилежність меркантилізмові, переважно практичній системі економічної політики, фізіократизм був виключно економічною теорією, що вийшла не з практики, а з голови талановитіших людей свого часу, в першу чергу Рене. Він є продуктом особливих економічних обставин Франції приблизно другої половини XVIII віку. Ці обставини, як ми бачили вище, промисловість виховували за рахунок сільського господарства. Подібна однобока крайність меркантилістичної політики, що одбивала інтереси промисловости та торгівлі в ущерб хліборобству викликала у Франції зрозумілу реакцію і на місце одної-другої крайності-фізіократизм, в якому знайшли собі вияв занедбані перед тим інтереси аграрієв. Але з другого боку фізіократизм, як теорія, є відбитком тогочасних філософських устремлінь. Стара політична економія датує свій вік від Арістотеля, нову розпочинають фізіократи. Ся нова політична економія в своїй основі має етично-космічні вчення стоїків, про "натуральний закон", та фізично-космічне вчення про натуральний закон, впливаючий на філософських міркувань таких нових мислителів, як Бекон, Декарт, Гоббс, Ньютон та инш. Уявлення про натуральні закони в XVII та XVIII віках приводить до сполучення віри в певну соціяльну гармонію з вірою в об'єктивну закономірність, що лежить в основі тої гармонії. З етично-космічних натуральних законів стоїків в нові часи повстала особлива теорія НАТУРАЛЬНОГО ПРАВА / *jus naturale* / , що одбивається у всіх напрямках життя, насамперед в праві. В важніших теоретиків права, як Гуго Гроцій, Пуфендорф, Вольф натрапляємо також і думки відносно закономірностей стихійного товарового обороту та вияснення того, що уявляє з себе ціна. В своїм "Untersuchungen über Adam Smith" Гасбах за початками систематичної теоретичної політичної економії радить звертатися до науки про натуральне право. Ж. Ж. Руссо гострєту теорії натурального

права направляє проти штучної поведінки та звичаїв, протестує проти всієї культури, що є причиною нерівності між людьми. Розвій промисловості, на його думку неминуче приводить до збіднення одних, та збагачення других. Державна влада створена, щоби гнітити бідних на користь богатих, та для захисту права власності. Створення держави збільшило суспільну нерівність. "Людина родиться вільною, каже Руссо, а скрізь вона в кайданах". В противагу культурі висувається ним ідея наближення до природи, ідея опрощення. Монтеस्कьє, як і Гуго Гроцій, виступає проти тогочасних політичних установ і в часи найвищого розцвіту монархічного абсолютизму на континенті, що припадає на XVII та XVIII віки, він виставляє свою теорію розподілу влади по якій монархові повинна належати влада лише виконавча, законодавча-ж-парламентові. В його працях можна знайти твердження, що "держава повинна забезпечити всім громадянам засоби до існування, страху, відповідну одягу і спосіб життя не шкідливий для здоров'я". ВОЛЬТЕР, виходячи з теорії натурального права, поборює пережитки католицько-феодалної старовини. У нього, як і у енциклопедистів, - так називаються автори великого філософського словника, що зробив могутній вплив на інтелекцію XVIII віку, - була безмежна віра в розум, як носія всіх благ. Шляхом розуму, логічної очевидності і математичних способів філософії і політичні письменники XVIII віку прагнули створити ідеальний тип людини, що мала перетворити світ незалежно від всієї попередньої людської історії. Нарешті школа фізіократів, являючись частиною тогочасного визвольного руху продовжує протест проти старого режиму своєманітно прикладаючи теорію натурального права до критики господарських відносин і з особна до поборювання меркантильної політики, спеціально для Франції-політики кольбертизму. Кажу своєманітно, бо в протилежність соціалістичним поглядам тогочасних філософів та енциклопедистів, як от, Мореллі, Руссо, Маблі, Д. Аржансона / ворога власності та спадщини в бокових лініях, та завзятого прихильника ідеї рівності / та інших, фізіократи всемогутности державного втручання, як противагу, виставили принцип приватної власності, давши тим підвалину новій капіталістичній епосі, збудованій на свободній власності і нерівності. Через це можна згодитися з Міклашевським / івід, 132 /, що коли меркантилісти були бабою, що сповивала новонароджений капіталізм, то фізіократи стали його хрестними батьками.

В згоді з центральним пунктом світогляду цілої епохи, вірою в свободу і зненавистю до державної опіки, яка за кольбертизму сягала в найменші подробиці господарського життя, фізіократи відносяться до уряду, як до необхідного зла, що мусить обмежитися в своїх функціях лишень удержанням потрібного ладу, але, як і в соціальному, в політичному відношенню Кене і його наслідувачі не йшли рука в руку з духом часу, заступленого, напр., через Монтеस्कьє, Руссо та Маблі, вимагавшого передачі важніших функцій суверенітету народньому представництву, а продовжували вірити в просвічений чи легальний деспотизм, думаючи, що єдина верховна влада може скорше і ліпше проіннятися тим, що велить розум і натуральний закон. Один лише Тюрго з них не довіряв силам монархії. Мірабо передає, як сей останній один раз висловився: "я не енциклопедист, бо вірю в Бога, я не економіст, / тоб-то не фізіократ /, бо я не хотів би мати короля."

На думку фізіократів в основі фізичних, моральних і господарчих явищ лежить глибокий внутрішній лад, світова гармонія, що виникає з істоти річей і людей, за силою волі Божої. Ся універсальна гармонія, якій однаково підлягає, як матерія, так і людськість пізнається своєю очевидністю /наочністю/. Досить тільки людині вдивитися в саму себе,

щоби помітити там, не можливий до висловлення, зміст того ладу. Той лад мусів здаватися для індивідів розумних, освічених — одно слово, людей-вибранців наочним. Не треба видумувати законів, не в цьому завдання науки, її діло, на їх думку, тільки віднайти натуральний лад, що лежить в основі всіх, а в тім числі й економічних явищ, і який веде до того, щоби земля була залюднена щастливими людьми. Фізіократи той лад шукали не з обсервації фактів, не з того, що було, а в тому, що мали в самих собі, шукали закономірностей всіх, як фізичних, так моральних і економічних явищ. Так молодій економічній галузі людського знання була прищеплена плодотворна думка про підлеглість всіх суспільних явищ певним законам, але позаяк ті закони дорівнювалися фізіократами до фізично-космічних законів, то звідси зрозуміло є пересаджена віра в приложимість і суспільних законів до всіх часів і всіх народів, зрозуміло чого в своїх теоріях фізіократи помилково не узглядали, а ні національних різниць, а ні різних ступнів суспільного розвитку. "Хто не може забути про існування окремих держав з різнородними порядками, той ніколи не може обговорити як слід питання з політичної економії," писав Тюрго в 1770 р.

Зрозумівши натуральний лад треба до нього відповідно пристосуватися. Зробити це потрапить кождий в спосіб натуральний же, без жадного примусу, добровільно. По гадці Кене *Dialogues sur les artisans* / досконале поступованне економічне полягає в тому, щоби досягти насолоди *Bonheur*, та уникати страждань *malheur*, щоби "отримати можливо більше приемностей з допомогою, як найменших видатків". Це й буде згідно з натуральним порядком. "З істоти ладу, каже другий фізіократ *Mercier de la Rivière*, виникає, що особистий інтерес одиниці ніколи не може бути відділений від загального інтересу всіх, і то власне має місце за панування свободи. Світ завжди двигается сам по собі. Прагнення приемности надає суспільству рух, котрий перероджується в сталу тенденцію до стану можливо найдоскональнішого. "Належить zostавити все власному ходу подій — *laisser faire* — . Ця популярна формула вперше була сказана на нараді старим комерсантом міністрові Кольберові на запит, що потрібно для добра промисловости. Ії потім повторює д. Аржансон. По смерті цього останнього льозунг свободи торгівлі і промислу підіймає Кене, хоч самого виразу не вживає. По його думці те зло, яке приноситься людськості духом регламентації, походить од умисного не-бажання зрозуміти, що світ живе сам по собі: *il monde va de se* —, —любимий вираз Кене. Хай залишать кождий річі ії натуральний хід, тоді побачуть сповнення всіх наших принципів по самому внутрішньому порядку річей.... У Турне і за ним у Тюрго принцип свободи суперництва находимо двохбічний вираз: *laisser faire, laisser passer*. Першою частиною формули говориться-дайте нам свободу промислу, другою-не утруднюйте нам торговельного обороту. Цим, для свого часу крилатим виразом, ставшим девізом цілої школи економічної, покривається гадка про те, щоби в економічній області була всім позоставлена свобода діяльности, та гадка, що кінець кінцем і, звалила цілу регламентаційну будову економічного устрою "*ancien régime*" /старого режиму/. Думка фізіократів, що інтерес особистий, позоставлений самому собі, знайде сам, що єсть для нього найпожиточніше, а одночасно і що є найкористнійше для загалу, попереджає аналогічні твердження з яких виходить і Адам Сміт.

В поглядах на власність фізіократи порівнюючи з сучасними їм філософами і енциклопедистами стояли на більш індивідуалістичній позиції. В їх часи абсолютна монархія, продовжуючи позиції феодального верховенства над теренами, силкувалася прищепити людям ідею, що вся власність належить голові держави, підданці лише користуються нею.

Доктрина про натуральне право / Гуго Гроцій, Пуфендорф / визнавала, що за первісних відносин існувала загальна маєткова рівність Філософи і політики обстоюючи передачу суверенітету до рук народу, гадали що суверенний народ заведе демократичний лад, котрий вони мислили не інакше, як з повним рівенством в маєтковому володінні. Цілий ряд комуністичних письменників-Компанелла, Уістенлі, Мел'є, Морелі, Маблі, д. Армансон, прямо обстоюють колективізм у володінні чи навіть і у споживанні. В народі заховувалося ще народне землекористування. "Як то не дивно, каже проф. Миклашевський / і від .153 /, але приходиться визнати, що соціалістичні конструкції, напр. про комуністичну власність, стояли ближче до традицій того часу." Однак фізіократи підійшли до цього питання з погляду третього стану, буржуазії, проголосивши ідею свободної власності, котра й перемогла в революцію 1789 р. Влада монархів в певній мірі робила залежним володіння бувших феодалів, в свою чергу влада феодального дворянства тримала в залежності посідання селян. Це залежне користування головними багатствами епохи, поземельними дібрами, в добу протестів проти всебічної звязаности індивіда, викликає протест проти опіки і в обсягу поземельних стосунків і стремління до повної, індивідуальної власности. В той час, як Морелі, Маблі та інші нападають на власність, кажучи, що вона ґрунтується на насильстві, фізіократи власність виправдують доводячи, що вона є частина праці людської і наслідок в надбавальних здібностях людей. Кене і інші фізіократи перш усього силкуються уґрунтувати право на рухому власність, а з неї вже виводять право на поземельну. Поборюючи колективістичні устремління фізіократи кажуть, що право всіх на все, *a tout*, є химерою. Вони порівнюють право людини на все з правом ластівки на всіх тих мошок, котрі вона в змозі спіймати. Натеміць право власности дає певність в зужиттю того, що кождий заозпечить собі своїм старанням, дає можливість самозбереження індивідів, що під страхом смерти положено на кожного творцем світа. По Кене власність, а особливо це підкреслює Мерсьє-де-Ларів'єр, ґрунтується на самій природі річей, вона старійша цивільних законів, вона-божеського походження. Пошанування права власности здавалося їм наочною підставою натурального ладу. Маблі на це слушно зауважив, що люде часто уважають за "наочне" те, що найбільше відповідає їхнім інтересам. Зокрема право власности на землю Кене і більшість фізіократів уґрунтували тим, що людина, що першою захопила землю, зробила на неї попередні видатки, котрі привели ґрунт до культурного стану. З цим уже не згодився навіть один з найвизначніших самостійно мислячих фізіократів Тюрго, котрий в листі до Дюпона / від 20/II, 1770 р. / каже: "Витрати, котрі називаєте Ви поземельними / *avances foncières* — / сприяють собою одержанню врожаю, але вони не можуть бути принципом, на котрім уґрунтовується власність". Власність на думку самого Тюрго є наслідок законів і людських погоджень.

Пануючий в часи фізіократів потяг до всего "природнього", до первісної простоти відносин, виразником чого був Руссо, поділявся і ними. В їх світогляді багацько "поезії деревні" і натурального господарства. Вся увага їх сконцентрована на ролі землі і виробництві. Безсумнівним є також, що в одведенню першорядної ролі хліборобству і землеволодінню в житті держав, помітний вплив на основоположників фізіократизму і надто на Кене греко-римських господарських ідей. В одному своїм творі Кене використовує для епіграфа таке місце з Ксенофонта "Коли процвітає хліборобство, то процвітають і всі інші умілости, як що ж хліборобство занепадає, то вкупі з ним гинуть і всі інші галузі промисловости на суходутті чи на морі." В другому своєму

твори Кене цитує з Цицерона ось які рядки: "Зо всіх способів надбання немає більш ліпшого, вигіднійшого, приемнійшого і більш гідного свобідної людини, ніж займатись хліборобством.".. В античному світі хліборобство визнавалося єдино гідною вільних громадян і упривілейованою галуззю народнього господарства. Перебільшення ролі хліборобської галузі господарської діяльності заводить фізіократів на помилковий шлях. Вони стояли на тому, що справді "продуктивними" є лише ті заняття, які приводять до збільшення кількості сирівців необхідних для людських потреб, а через те єдиним джерелом багатства країни є сільське господарство. Тільки в ньому дарові сили природи працюють разом з людиною, тому лишень в сільському господарстві поверх всіх витрат по виробництву, праця приносить **ЧИСТИЙ ЗИСК / *le produit net*** /, до речі поняття чистого зиску після фізіократів стає загально прийнятим. Нічого подібного не має, а ні в торгівлі, а ні в виробництві. В торгівлі праця людська дає вимін продуктів і перенесення їх з одного місця на друге. В виробництві праця тільки змінює взяте з землі, перемішує або додає сирового матеріалу, змінюючи лишень форму. Таким чином і торгівля і промисловість в протилежність хліборобству хоч і є "пожиточними", але вони "безплідні", ялові, бо оплачуються лише з надвишки зиску од хліборобства. Хлібороб важнійший за ремісника, бо може обійтись без нього, тоді як ремісник не може обійтись без хлібороба. Добробут країни, на гадку фізіократів, залежить від чистого зиску-ренти, яку дає лишень сільське господарство. Державу, фізіократи прирівнюють до дерева, якого корінь - то хліборобство, стовбур-населення, а лист-умілість та торгівля. Корінь годує все дерево, аж кінчаючи листом. Лист найніжнійша річ, його можуть побить морози, позривати бурі, але як корінь цілий, то знов відросте листя. Але колись якійсь шашіль поточить корінь, то ні сонце ні роса не оживлять знову засохшого дерева. Звідцїля всі сили треба направити на те, щоби здоровий був корінь /хліборобство/, на його розвиток, в противному разі дерево / держава / загине. Такою, якою зараз виглядає теорія фізіократів про виключне значіння в житті народів хліборобства, вона являлася історичною реакцією проти меркантилізму, котрий шукав приросту багатства насамперед в гандлю, а доходу чистого тільки в експльоатації сусідних народів, або колоній. Теорія приросту дїбр лише в хліборобстві помилкова тому, що як потім було доведено Лавуазьє його законом збереження матерії, людина в якій-завгодно галузі господарства не може створити ні одного атома матерії і сили. Рільництво, як і кождий инший промисел, є очевидячки тільки виробництвом переробляючим, та иншого, після відкриття Лавуазьє, промислу і взагалі немає, нічого бо в природі не створюється і нічого не гине. В одкиненню продукційности нехліборобської праці полягає корінна хиба цілої, взагалі стройної і льогичної, системи фізіократів.

В звязку з основною гадкою фізіократів про виключну продукційність хліборобської праці стоїть їх розподіл суспільства на класи. Кене розрізняє три класи: **ПРОДУКЦІЙНУ**, до якої відносив всіх тих, що обробляючи землю, випродуковують річні багатства націй; класу **ВЛАСНИКІВ**, куди входить царь, землевласники, получателі десятини та духовенство, в політичнім і соціяльнім відношенні пануючу класу, що здає землю в аренду, живучи на чистий зиск продукційної класи в формі ренти і за-дурно виповняючи адміністраційні функції і, нарешті **БЕЗПЛОДНУ / *sterile*** / класу, до якої відносив всіх громадян, що заняті виповненням ріжних послуг і всіма иншими працями опріч хліборобських, тоб-то промисловців, торговців, робітників і все инше населення.

Непридатність цієї схеми в наш час не потребує доказів, але вона важлива, як перша в історії спроба розрізнити в суспільстві різні його класи.

У відношенню до сільського господарства спеціально фізіократи в своїй теорії розрізняють господарства великі і дрібні. В перших господарства звичайно ведуться з допомогою капіталу під котрим фізіократи розуміють "всі рухомі багатства, збережені од спожиття", і свобідних сільськогосподарських робітників. В таких-то господарствах і отримується чистий зиск. Дрібне-ж тогочасне сільське виробництво, що ґрунтувалося на кріпацькій праці, вони уважають за нераціональне, непродукційне і хижацьке господарство. Од кріпаків нема чого питати доброї роботи, лишень свобідна праця може бути продукційною. Кінець кінцем праця свобідної людини дешевша праці кріпака, бо який сенс цьому останньому, слушно міркують вони, бути старанним і багацько виробляти. Кене і більшість з його учнів близько стоячи до королівського двору не могли одверто виступати за одміну особистої і маєткової залежності упосліджених станів, але все-ж зважаючи на те, що фізіократи, прихильники освіченого абсолютизму в обсягу політичній мали співчуття до своїх теорій у цілому ряду високопоставлених осіб, в числі котрих були-Леопольд великий князь Тосканський, Йосип II-царь Австрійський, Катерина Велика-цариця Російська, Станіслав-Август король Польський, Густав III король Шведський, багацько амбасадорів і мужів стану, їхня вказівка, що лишень господарства оперті на вільну найману працю дають чистий зиск, відіграла поважну роль в долі кріпацтва багатьох країн. Вони доводили, що не лишень в інтересах цілого суспільства, але й в інтересах самих власників необхідно, щоби селянство було звільнено з кріпацтва і стало більш продуктивним, бо "бідні хлопці-бідне королівство. Бідне королівство-бідний король." Висловлюючись за знесення кріпацтва фізіократи не були одначе прихильниками селянського землеволодіння, як такого. У них виразно проглядає антипатія до дрібного селянського господарства. На їх думку дрібна культура губить Францію, бо не дає великого чистого зиску. Цей зиск дає натомісць культура велика, великі економії працюючі на збут. Звідци їх проповідь, що окремі маєтки треба з'єднати в більші ферми, на яких би провадилася грошеве орендне господарство, де селянина вони бажали би бачити в ролі свобідного наймита, зпролетаризованим.

Виходячи з хибного положення, що лишень хліборобство дає чистий зиск фізіократи міркували, що з кого-б і в якій би формі не стягувалися податки вони являються кінець кінцем частиною чистого зиску од хліборобства. А коли так, то перед ними стало питання чи не краще збирати податки з того первацького джерела зиску, з землі. Тому фізіократи стояли за скасування всіх інших податків, з яких посередні / косвенні / вони вважали особливо шкідливими і за те, аби завести **ЄДИНИЙ ПОДАТОК**, "*impôt unique*", на хліборобстві. По Кене розділ чистого продукту мусів робитися так: $\frac{4}{7}$ мусять лишиться власникам, все останнє в формі єдиного налогу-королю $\frac{2}{7}$ і духовенству $\frac{1}{7}$. Тоб-то він хотів віддати ренту-чистий продукт-державі і правлячій аристократії, виробникам же позоставити саму зарібну платню. Основна помилка фізіократів, що лишень хліборобство дає чистий зиск потягла за собою другу, що лишень хліборобство мусить бути сподатковане. Ідею сучасник фізіократизму Вольтер висміяв що ідею єдиного налогу. Справді, як би податна система фізіократів знайшла собі здійснення, то та торговельно-промислова класа, яку фізіократи уважали яловою і не заслуговуючою жадної підтримки, опинилася-б в зовсім привилеєваному стані, а класа аграріїв, якій хотіли фізіократи добра, була-б сильно

неплатилася, бо з неї в наслідок заведення єдиного податку, мусіло відходити три септими частини чистого зиску. Французська революція, що одбила на собі економічний вплив фізіократів, пішла за їхніми порадами. Половину бюджету Франції було ухвалено покрити з податків поземельних, а значну частину другої мали покрити з безпосередніх / прямих / податків. Незалежно од фізіократів ідея єдиного податку на землю "*Single Tax System*", зорнула також в Америці. В протилежність фізіократам, які в оборону земельної власності виставили аргументи, що пізніше стали клясичними, американець Генрі Джордж робить популярною діаметрально протилежну приватній власності ідею націоналізації землі через заведення єдиного налогу на поземельну ренту, але об цім ще буде у нас мова далі.

В протилежність меркантилістам фізіократи вважають недопустимим вживати заходи до штучного збільшення населення, раніш треба збільшити виробництво і чистий зиск. Задобрювання ґрунтів дає добрі врожаї, животини дають задобрення, "гроші дають животини і людей". Населення мусить собі зростати в натуральний спосіб. В принципі фізіократів є сходство з думками пізніше висловленими Мальтусом, але в практиці відносно цього пункту є різниця. Мальтус стояв на тому, що не повинно бути суспільної опіки над бідняками, фізіократи стоять за опікування ними.

Для меркантилістів, каже Шарль Мид, уособленням / олицетворенням / країни був багатий купець, для фізіократів-сільський поміщик, що жив у своїм маєткові і для свого маєтку. Звідциля їх погляд на гандель. Сама по собі торгівля зводиться до принципу *do ut des*. Не утворюючи нових цінностей вона, однаково внутрішня чи зовнішня, є обмін рівновартністними предметами на користь обох сторін. Являючись яловим гандель, як зовнішній так і внутрішній, не творить жадних БОГАТІВ РІЧЕВИХ, хоч може приносити ЗИСК. Але то річ інша, бо що зискує одна сторона то страчує друга. Безсумнівно данна країна може бути змущена до провадження закордонної торгівлі, але все-ж вона, так підкреслює *Mercier de la Rivière*, -необхідне зло. Цілковитим оправданом для них є торгівля така, коли виріб з рук рільника переходить до рук споживача, інший гандель вони лише терпіли. Для них великий господарчий організм мусів би бути самодовліючим в собі. Практично фізіократам, що по своїм поглядам були оборонцями інтересів земельної шляхти, ходило насамперед про вільність внутрішньої торгівлі / хлібом /; до того-ж провадили й принципи натурального ладу, щоби кожному вільно було купувати і продавати де і як йому подобається. Опріч ідейних мотивів ще більше значіння мало те, що вільність зовнішньої і внутрішньої торгівлі запевняла ДОБРІ ЦІНИ, які землевласники стали-б одержувати за своє збіжжя при умові вільного перевозу його по різних провінціях Франції, розгороджених в той час митницями. Кене говорив, що "не добрі чи злі врожаї означають ціни на хліб, а гарний збут його". "Свобода чи примус в торгівлі хлібом-от що означає його цінність"... Обстоючи свободу торгівлі фізіократи вже сформулювали всі ті аргументи, якими прихильники свободи торгівлі, фрїтредери, орудують опісля на протязі всего наступного ХІХ століття.

Mercier de la Rivière з досконалою ясністю довів неслухність думки про грошевий білянс. Як перетяти випуск грошей за кордон, то жадна з країн не зможе нічого купувати, припиниться експорт, наступить дорожнеча. Ця остання примусить таки купувати товари з-закордону і неминучий одплив грошей настане, "що зрештою і буде єдиним лікарством". Фізіократи розбили твердження, буцім то митні податки оплачують

закордонці. "Як що накладете мито на товари закордонні, то буде воно власне додатком до цін, що одержать закордонці. Ваше мито, каже Тюрго, таким чином буде оплачено виключно через ваших же покупців." Вони далі розкритікують політику, оперту на так званій **ЗЗАЄМНОСТІ**. "Коли заводять мито в країні сумежній, це шкодить краєві продаючому, бо зменшує можливе спожиття того товарів.... Але чи можна тому запобігти через репресії...., коли, наприклад, ви в свою чергу обложите митом товари тої країни. Чи зроблена вам шкода може бути усунута шкодою, що зробите натомісьць ви сусідній країні." Погляди фізіократів найшли було своє здійснення у Франції, вільний торг збіжжам внутрішній, а потім закордонний едіктами 1763 і 1766 р. були дозволені, але те припало як є на голодні роки і система вільної торгівлі збіжжам після вагань була скасована.

Система фізіократів в цілому і що до вільного гандлю знайшла собі ідейного противника в особі неаполітанця меркантиліста **ГАЛІЯНА / Galiani /**. Фізіократи гадали, що їхню науку можна примінити завжди і скрізь до практичного життя, не беручи на **увагу** а ні національних різниць, а ні різних степенів суспільного розвитку. В своїй праці "*Dialogues sur le commerce des bles*" - "Діалог про гандель збіжжам", 1770 р., Галіян не проти *laissez-faire*, ізму, але він його змягчає кажучи: "НО ЗМОЗІ нічого не треба забороняти". Він висловлюється проти якої будь огульної системи. Як нині школа історична він стоїть на тому, що "принципи належить пристосовувати до обставин часу і місця, до умовин".... В иншому Галіяні поділяє помилки меркантилізму, напр, що один край не може вискати без того, аби не стратив инший.

ГОЛОВНІШІ ПРЕДСТАВНИКИ ШКОЛИ ФІЗИОКРАТИВ.

Од цієї зводки основних поглядів школи фізіократів ми переходимо до розгляду тих гадок, що в неї не увійшли, і вартих уваги инших даних у відношенню до поодиноких авторів фізіократів. Ми почнемо тут з предтечи фізіократизму французького економіста-фінансїста по професії судді **БУАГІЛЬБЕРА / Pierre Boisguillebert, 1646-1714 р. /**, сучасника Вобана і однаково з ним перинятого глибокою симпатією до найнижчих верств суспільства, за що, як і Вобан, він зазнав переслідувань. Основу могутности і багатства держави Буагільбер убачає не в мійській, а в сільській здоровім населенню, в хліборобах. Тому повстає він проти політики кольбертизму, протегуючої промисловости за рахунок сільського господарства і з особливим притиском домагається підтримки хліборобства, дозволу необмеженого вивозу збіжжя за рівночасного зтримування дозову. Кольбертівській політиці низьких цін він протиставляє домагання високих цін на збіжжя. У внутрішньому обігу він стоїть за скасування місцевих і провінціяльних мит, так шкідливих для хліборобства, висловлюючи гадку, що тут чим менше уряд буде втручатися в народне господарство і чим більше полишить все йти своєю ходю, тим ліпше. Економічний лад має свої природні закони, яких порушувати, або обходити безкарно не можна. Природа, яка в основі є не що инше як Провидіння / *la Providence* /, так порядкує всима речами, що все само од себе приходить до належної РІВНОВАГИ / *détail de la France* ", 1712 р., т. I, ст. 230 / . Тут вже є гадка, справедливо означає Онкен / і від 252 / про певну гармонію інтересів, коли вигода одних є рівночасно і вигодою других; але ця гармонія, по думці Буагільбера, існує лише доти, доки входять в гру самі економічні фактори. З хвили-ж коли починає ділати воля людська, то серце людське остільки поспуте, що опріч правомірної людина стремить і до неправомірних вигід на кошт инших, в чому й полягає причина втручання державної влади.

Народне багатство по Буагільберу є не в грошах чи взагалі дорогоцінних металах, як думали де-які меркантилісти, але в продуктах споживання, між котрими він, адвокат хліборобства, на першому місці розуміється ставить сільсько-господарські продукти. Він указує, що система податків, коли всякий платить тим більше, чим менше має, а посередні податки повертають вартість самого продукту, неминуче приводить до скорочення споживання за чим наступає і скорочення продукції. Намість існуючої системи оподаткування він радить впровадити подорожний податок, збираний *in natura*, зкасувавши зовсім посередні податки. В розподілі людей на тих, що нічого не роблять, а живуть в добрих достатках і на тих, що працюють з рана й до ночі, а часто не мають навіть чим прохарчуватись, можна запримітити ранню спробу класового розподілу суспільства. Для упосліджених Буагільбер домагається підтримки на кожному кроці. Натуральним стимулом господарської діяльності він уважав господарчий інтерес і дає такі політико-економічні поняття про ціну, поземельну ренту та інші, що сучасні економісти примушені часом звертатись до його творів, з яких є: "*Détail de la France sur le régime présent*" / Подобиці про Францію під нинішнім урядом, 1697 р. / і "*Factum de la France*" / Пам'ятне письмо про Францію 1707 р. /, - обидві статистичного характеру, висвітлюючи темні сторони побуту Франції за Людовика XIV. Поборюванню меркантилізму присвячені його теоретичні праці: "*Traité de la nature et du commerce des grains*" / "Розвідка про збіжжя та збіжжєву торгівлю" /, "*Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*" / "Дисертація про суть багатства, грошей та податків" / та "*Essai sur la rareté de l'argent*" / "Студія про недостачу грошей" /.

Другим попередником фізіократів можна вважати КАНТІЛЬОНА / *Richard Cantillon* —, забитий своїм слугою в 1734 р. /, французського банкіра ірландського походження. З його чисельних праць дійшла до нас лише одна, писана французською мовою "*Essai sur le commerce en général*" —, видрукована через 21 рік після смерті автора, при чому друга частина тої праці-аритметично-політична, загубилася безповоротно. В своїх поглядах він швидше меркантиліст, бо, як і меркантилісти, віддає більшу перевагу торгівлі перед внутрішньою, є прихильником теорії торговельного білянсу і, нарешті, індустріяльну працю оцінює вище хліборобської. Але поза цим в нього трапляються гадки надзвичайно схожі з тими, які опісля обстоюватимуть фізіократи. Самий абстрактно-математичний метод Кантільона, цілком полишаючого на боці історичний підход до явищ, є тим методом, яким потім орудує Кене. Потім, Кантільон, виходячи з англійських суспільно-економічних відносин, конструє три суспільних класи: землевласників, сільських фермерів-орендарів і, нарешті, промисловців та купців. Конструкцію цю ми знайдемо далі у Кене, при чому сей останній, посилається на Кантільона. Лише в одріжненні од фізіократів, уважавших тільки сільську працю продуктивною, у сего останнього праця і земля-рівноправні фактори продукції, при чому промислова праця також є продукційною. Указуючи на те, що Кене запозичав свої головні ідеї з "*Essai*" Кантільона, Стенлі Девонс, що належить до математичної школи в політичній економії, честь створення політичної економії, як науки, приписує Кантільону. Але для цього, як зауважує Онкен / івід, стор 279. / "не вистарчає тої великої морально-філософичної основи, котра характеризує систему Кене і Адама Сміта." Хоч і Сміт частково скористав з Кантільона, запозичивши у нього його гадку про зарібну платню.

ДЕ-ГУРНЕ / *Jean de Gournay*, 1712-1759 /, з початку віддався було торговельній діяльності, а в 1751 р. купує посаду інтенданта торгівлі в Парижі, котру й займав протягом семи років. З його іменем зв'язується

звичайно створення формули "*laissez-faire et laissez-passer*", а також уважають ніби він разом з Кене є основником доктрини фізіократів. І те й друге не відповідає дійсності. Що до першого, то найбільше що йому можна приписати се другу половину формули, "*laissez-passer*" / вільність руху /. Про друге-ж не може й бути мови: Гурне дотримався не фізіократичних, а ліберально-меркантилістичних поглядів. Він прихильник ідеї торговельного білянсу. На його погляд підняти французьку національну промисловість слід всякого рода протекціями, вільготами і почесними нагородами... Гурне, як і всі меркантилісти, розрізняє зовнішню і внутрішню торгівлю. Однак в протилежність д. Аржансонові, фізіократам і пізнішому манчестерству для Гурне не може бути "свобідного подібно повітрю і воді" переходу товарів через кордон. Він стоїть за одмінення внутрішніх мит і перенесення їх на кордон. Так держава була би огорожена загальною митною лінією. Сю думку про єдиний таможений тариф здійснює потім велика французька революція. В обсягу податкової системи Гурне ніколи не пропонував єдиного податку, сходячись з принципами проекту Вобана, хоч той проект йому й не був відомий. Не тільки хліборобська, як думали фізіократи, але й промислова праця по Гурне здібна творити *richesse réelle* — , тоб-то бути самостійним джерелом багатства. Кене дивився на торгівлю, як на галузь хліборобства, а Гурне зі своїми прихильниками визнавав хліборобство рівноправною галуззю торгівлі. До тогочасних цехів він ставився вороже, справедливо убачаючи в їхній монополії та регламентації гальмо для розвитку рідної промисловости, що зменшувало у неї здібність конкурувати з чужоземною більш незв'язаною промисловістю. В ділі побирання відсотків по позикам Гурне стоїть на позиції англійського меркантиліста Чайльда, котрого головну працю він переклав на французьку мову під назвою "*Traité sur le Commerce*" 1754 р., котрий говорив, що з пониженням відсотку промисловість може діставати дешево капітали, чим удешевлюється виробництво, а низькі ціни пособляють побивати чужоземну конкуренцію. Як і Чайльд, Гурне не спинявся перед тим, щоби пропонувати знизити розмір відсотку законодавчим шляхом. Листом до французького посла в Римі Гурне просить його поклопотати у папи одміни церковної заборони побирання відсотків, од чого терпіли католицькі країни, а вигравали протестантські. В останніх брати відсотки не заборонялося, завдяки чому в протестантські країни приливали навіть чужоземні капітали, сприяючи розвитку промисловости в ущерб країнам католицьким. Оригінальність Гурне в тім, що він зорганізував першу в історії економічну школу в склад якої між иншим входив і Тюрго, школу, яка стала взірцем і для повставшої потім фізіократичної "секти" та поширював інтерес до економічного знання серед ширших кол суспільства. З Гурне і його ліберально-адміністративною школою економістів кінчається меркантилізм ХVІІІ віку. На зміну йому приходить фізіократизм-система створена одним Франсуа Кене; Гурне з нею не має нічого спільного.

Основу наведеної уже вище теорії фізіократів поклав лікарь КЕНЕ / *François Quesnay*, 1694-1774 р. / , який родився і виріс на французьким селі, в оточенні сільського господарства, що найбільше мало свій вплив на його творчість. Так само він був під впливом древне-грецьких філософів Сократа та Платона. Один з портретів Кене представляє нам його сидячим за письменним столом, а на заднім плані видніється бюст Сократа. За Платоном же він йде в загальних основах своєї системи. Дякуючи вмінню хоронити лікарські тайни і за свій медичний авторитет по хірургії та акушерству на 55 році свого життя він запрошується бути придворним лікарем короля Людовика ХV і його коханки пані Помпадур, оселившись у Версалі в квартирі, коло її апартаментів. На 56 році свого життя він зацікавлюється економічними питаннями, але загалом мало писав. Серед розпустного версальського оточення зумівши захвати моральну чистість Кене впливає на своїх

учнів більше особистістю. Його головною працею є "*Tableau économique*" / "Економічна таблиця", що своїм першим виданням, в 1758 р., зобов'язана пані Помпадур.

TABLEAU ECONOMIQUE.

Objets à considerer. 1° trois sortes de Dépenses. 2° leur Source. 3° leurs avances, 4° leur Distribution. 5° leurs Effets, 6° leur Reproduction, 7° leurs Rapports entr'elles, 8° leurs Rapports avec la population, 9° avec l'Agriculture, 10° avec l'Industrie, 11° avec le Commerce, 12° avec la masse des richesses d'une Nation.

DÉPENSES Productives <i>Relatives à l'Agriculture &c</i>	DEPENSES DU REVENU <i>L'Import compris se partagent à la Classe productive et à la Classe stérile</i>	DÉPENSES Steriles. <i>Relatives à l'Industrie &c.</i>
<i>Avances annuelles pour produire un Revenu de 2000^{tt} sont 2000^{tt}</i>	<i>Revenu Annuel de 2000^{tt}</i>	<i>Avances annuelles pour les Ouvrages des Dépenses stériles sont 1000^{tt}</i>
Productions		Ouvrages &c
1000 ^{tt} " s " d	reproduisent net	1000 ^{tt} " s " d
500 " " "	reproduisent net	500 " " "
250 " " "	reproduisent net	250 " " "
125 " " "	reproduisent net	125 " " "
62 10 " "	reproduisent net	62 10 " "
31 5 " "	reproduisent net	31 5 " "
15 12 6	reproduisent net	15 12 6
7 16 3	reproduisent net	7 16 3
3 18 2	reproduisent net	3 18 2
1 19 1	reproduisent net	1 19 1
0 19 6	reproduisent net	0 19 6
0 9 9	reproduisent net	0 9 9
0 5 " "	reproduisent net	0 5 " "
0 2 6	reproduisent net	0 2 6
0 1 3	reproduisent net	0 1 3
0 0 8	reproduisent net	0 0 8
<u>Total 2000^{tt} " s " d</u>	<u>Total 2000^{tt} " s " d</u>	<u>Total 1000^{tt} " s " d</u>

Il n'est pas necessaire de s'attacher à l'intelligence de ce Tableau avant la lecture des 7 premiers Chapitres il suffit à chaque chapitre de faire attention à la partie du Tableau qui y a rapport.

В ній автор вперше висловлює гадку про чистий зиск од хліборобства, що зродилася символом віри для всієї школи. В економічній таблиці маємо спробу з поміччю певних формул показати, як за повної свободи обертається і розподіляється національний зиск. Цей круговорот нагадує собою оборот крові в людському організмі. Така натурально-наукова аналогія могла вийти з-під пера Кене через те, що він був лікарем, автором кількох медичних праць, уславившись доказом шкідливості пускання крові. Сухий спосіб викладу і абстрактність форми, робили з економічної таблиці і загадкового сфінкса для публіки і накликали навіть насмішки, але прихильники Кене її розуміли, а в оцінці дорівнювали цей твір до таких виявів людського генія, як "винахід письма та грошей" / Мірабо-старший /. Значіння "*Tableau économique*" головним чином не в змісті, а в методі. Кене не кладе ґранів між природничими і гуманітарними науками. Давши загальне уявлення про круговорот економічних сил всередині суспільного організму, він своєю таблицею дає знаряддя / *outil*, *ustensille* / для відкриття і з'ясування нових істин. Таблиця повинна бути інструментом для підрахунку економічних відносин, щоби їх можна було також обчислювати, як і фізичні явища природи. Для її ужиття підкреслюється необхідність поповнення таблиці даними взятими зі спостереження явищ шляхом статистичним. Таким чином "*Tableau économique*" є новий науковий метод, як досліджувати суспільні відносини, сучасний нам математичний метод. В іншій своїй праці "*Le droit naturel*" / Про натуральне право / Кене доводить, що в обсягу господарської діяльності людина має якесь коло потенціяльних прав, як от право на наслідки своєї діяльності, на свободу діяльності, у випадку бідності право на громадську допомогу. Ми ще побачимо далі, каже Онкен, як мусіли би бути вдячні пізнійші економісти версальському лікареві, якого думки вони мовчки присвоювали собі, заховуючи це під машкарою одвертої зневаги до їх правдивого автора.

Маркиз ВІКТОР-де-МІРАБО / *Victor Mirabeau*, 1715-1789 /, або Мірабо-старший в одріжненні од його сина, відомого промовця революції 1789 р., в перший період своєї діяльності був під впливом д. Аржансона та Кантільона, написавши між іншим працю "*L'Amie des Hommes, ou Traité de Population*", 1756 р., де в політичному зміслі поборює абсолютизм Людовика XIV, а в господарському-кольбертизм, обстоюючи "свободу і сільське господарство". В 1757 р. після розмови з Кене розпочинається другий період в його житті, коли він стає завзятим фізіократом, зробившись заснователем "секти" фізіократів, гуртка людей пройнятих глибоким пієтетом до основоположника фізіократизму, що дорівнювали Кене то до європейського Конфуція, то до сучасного Мойсея, то до Сократа. В надгробній промові по Кене Мірабо, напр., висловлювався так: "Сократ, кажуть, примусив мораль спуститися з неба, наш же учитель дав їй можливість пустити коріння на землі. Небесна мораль давала духовну страву лишень небагатьом видатним людям, етіка-ж чистого зиску / *produit net* / забезпечує всьому людству засоби до існування,...." Мірабо був головою громади фізіократів, а Дюпон її секретарем. Ціллю зборів громади було притягати нових членів, а опріч того вислуховання і обмірковування рефератів. Мірабо прищепив лозунг "*laissez faire et laissez passer*" школі фізіократів, зробивши його головною максімою школи і з присущою йому здібністю до односторонності надає йому більш абсолютного змісту, ніж те було у Кене, а особливо у Турне. Не лише в хлібній торгівлі, але й у всіх інших галузях народнього господарства державне втручання повинно бути відкинуто. Втручання не потрібне, бо все й без того буде йти своєю дорогою, але воно стане шкідливим, коли на місце натурального порядку регламентація схоче поставити щось інше. Такі думки, схожі з аргументаціями пізнішої манчестерської школи, знаходимо в головнійшій його праці "*Philosophie rurale*" "... / "Хліборобська філософія, або загальна і політична економія хліборобства", 1763 р. / . Його представлення ідей

фізіократизму де в чім не вигідно віжниться від Кене; але в одріжнення од учителя, що стояв за велику господарку, Мірабо був на боці малого селянського землеволодіння,

МЕРСЬЕ-де-ля-РІВЬЕР / *Mercier de la Rivière* / в своїй праці-
"L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques", 1767 р., підводить під-
сумки фізіократичним поглядам. Російський посол в Парижі князь Го-
ліцин, ревностний член фізіократичної громади Мірабо, спробував бу-
ло приставити його дорадником цариці Катерини II, для чого Мерсье-
де-ля-Рівьер іздив до Петербургу. Хоч сам гість за доктринерство
ідей не сподобався, проте в "Наказі" комісії по уложенню нових за-
конів, датованим тим-же 1767 р., коли вийшла й праця Рівьера, сліду-
ючи моді, Камерина й собі деклямує де-які фізіократичні гадки. "Не
може бути дотепного ремесла, а ні твердо стоячої торгівлі там,
пишеться в арт. 294 "Наказу", де занедбане хліборобство. "Або: "Не
може хліборобство процвітати там, де хлібороб не посідає власно-
сти" / арт. 295 /. Останнє писалося в країні з общинним володінням
землею, якою й досі є Московщина, в країні, де до Катерини II самого
слова власність / собственность / ще не істнувало / Про це див.
в праці проф. Р. М. Лашенка- "Літовський статут, як пам'ятник україн-
ського права" / Нарешті, наведемо ще такий фізіократичний вираз "На-
казу" / арт. 297 /: "Хліборобство є найтяжча праця для людей; чьм
больше климат приводит к избьжанію сего труда, тьм больше законы
к оному возбуждать должны". Вище ми вже одмітили, що Катерина II
в обсягу практичної економічної політики дотримувалася мерканти-
лізму в ліберальному його відтінку, а фізіократкою була на словах.

ЛЕПОН-де-НЕМУР / *Le Pont de Nemours* / в 1761 р. випустив твір під
назвою "Physiocratie, ou Constitution essentielle du gouvernement le plus avanta-
jeux au genre humain" / Фізіократія, або істотна будова управління, найвигодній-
шого для роду людського" / . Цьму творові, кінець кінцем зобовязана
школа своєю нинішньою назвою фізіократів.

ТЮРГО / *Anne - Robert - Jacques Turgot* / 1727-1781р / талановитий
економіст, а також міністр фінансів Франції. Як теоретик Тюрго сам
себе називав учнем Кене та Гурне. Але вслід за Онкеном / і від, стор.
465 / слід визнати, що він так само мало був справжнім учнем Кене,
як учнем Гурне. Він поділяв погляди фізіократів, що земля є голов-
ним джерелом всіх багатств і про єдиний податок, але по багатьом
особливостям своєї незалежної гадки, стоїть осторонь од фізіокра-
тів. Декламаторський патос, який вніс Мірабо в доктрину і за що гро-
мада фізіократів була призвана сектою, для Тюрго був противним.
Як незалежна людина він не хотів нести відповідальности за екстро-
вагантности секти. Головною теоретичною працею Тюрго, в якій він
явився навіть вчителем Адама Сміта, була "Reflexions sur la formation
et la distribution des richesses" / "Розміркування про виникнення
та розподіл багатства" /, що вийшла в 1766 році. В цій праці Тюрго
ставить завдання політичній економії дослідити, яким чином ство-
рений продукт розпреділюється між різними суспільними клясами і
які ті причини, що означають собою відносну долю в продукції кож-
дої кляси. В такій постановці завдань нашій науці він завпереджає
Рікардо. Зостановившись над проблемою розпреділення виробленого в
процесі капіталістичного виробництва прибутку він пробуєзначи-
ти зиски різних кляс. Зарібна платня, на його думку, завдяки супер-
ництву між робітництвом, обмежується мінімумом потрібним для їх
істнування. В цьому бачимо початок теорії зарібної платні, що роз-
мір її ставить в залежність од звичайного рівня життя робітника,
якої потім дотримувалися Мальтус, Рікардо, Ласаль і навіть Маркс

земельна рента по Кене це-зиск, що одержується в наслідок фізичної уржайності землі, за рахунок котрої власник може жити не працюючи. Під капіталом Тюрго розуміє всі рухомі багатства, збережені од спожиття та які затрачаються на виробництво, а прибуток - це зиск від капіталу. Розмір зарібної платні і прибутку означуються в хліборобстві, бо фермер-орендарь може віддати власникові тільки лишки, що відстаються за покриттям цих двох зисків. У Тюрго ми знаходимо ясну формулювання закону убуючої продукційності ґрунтів. "Як затрати подвійну, потрійну працю на обробку землі сума продукту не тільки може подвоїтися, потроїтися, але учетверитися і удесятиритися. Так буде йти справа до моменту, коли кількість продукту буде найбільшою із можливих, порівнюючи в затратах. Як же-ж що наступить така грянь, то за дальшого зросту витрат, кількість продукту буде збільшуватись, але в меншій пропорції. Збільшення продукту буде все більше і більше зменшуватися і, в решті решт, коли родючість ґрунту буде вичерпана і умілість нічого не в змозі буде додати, збільшення затрат абсолютно не в змозі буде збільшити кількість продукту." У нього-ж намічена вже й теорія цінності. Суб'єктивна цінність виявляє те значіння, котре має річ для певного кола наших потреб. З другого боку він намічає об'єктивну теорію, що цінність складається з суми трьох зисків-зарібної платні, ренти та прибутку. Тюрго одокремив економію від права, дав класифікацію економічних понять, що пізнійш прийнята в науці. Глибока виикливість, теоретична цільність і витримка економічних поглядів Тюрго дає підставу де-яким вченим, - в німецькій літературі Скаржинський, в російській - Міклашевський-Його твір "*Reflexions*" ставити навіть вище відомого трактата Адама Сміта.

Зі вступом на престол короля Людовика XVI на чолі французських фінансів був поставлений Тюрго. Тюрго товаришував з Гурне і коли Гурне іздив з спеціальними завданнями по Франції / в 1755-1759 роках / Тюрго часто подорожував разом з ним. З 1761 р. він-інтендантом в Ліможі, де пробує змінити оподаткування в дусі Буарільбера, та щоби облегчити нужду бідноті організує нашіумівші "*Bureaux de charite*", в яких можна вбачати перевістників "*Ateliers nationaux*", здійснюваних в революції 1789 та 1848 р. В 1774 р. новий король призначає Тюрго міністром фінансів, які були страшенно розстроєні. У Франції існувала традиція, що з переходом престолу до нового короля зобовязання попередника переглядалися на ново і частина боргів могла бути не визнана. Було так через те, що борги які брав на себе король, в ту епоху уважалися не боргами держави, а його власними. Державний кредит в суцільному нам-зміслі, а звляється з часу розвитку представницької форми державного управління. Той перегляд зобовязань і хоча й часткова ліквідація їх м'яком незмізнання уявляли з себе банкрутство і тогочасні міністри-фінансісти, як Оюллі за Генріха IV і Кольбер за Людовика XIV, уславлялися іменно такими ж ліквідаціями. Подібне-ж питання "честного банкрутства" стало й перед Тюрго зі вступом його на міністерський пост. В відомому меморандумі, який Тюрго подав королеві приступаючи до виконання обовязків міністра фінансів, він заявив, що ні банкрутства, ні побільшення налогів а ні позик робити не потрібно; натомісьць потрібна бережливість, - тут маються на увазі виключно видатки королівського двору, справедливості оподаткування та знищення зайвої кількості посад. Він завзято сереться до роботи, за всі сторони господарських відносин. Як йому дорікали, що він хоче зробити все зразу, то Тюрго відповідав, що йому ревматику не довго лишилося жити і тому хоче він скористати кождою годину свого життя. З дрібніших реформ пригадаємо відміну селянської кругової поруки при збиранню податків, тої поруки, що довго тяжила і над нашим українським селянством.

1774 р. видає Тюрго едікт про свободу хлібної торгівлі, під якою розумілася повна свобода внутрішньої хлібної торгівлі і свобода довозу закордонного хліба, але не свобода вивоза, що одкладалося до більш сприяючого часу. Це зачепило монополістів хлібної торгівлі і весною 1775 р., коли сталося підвищення цін на хліб, не без їх участі, вибух народний бунт / "мучна війна" /. Втихомиривши його в 1776 р. Тюрго вносить ще шість нових едіктів. Один з них одміняє тяжку натуральну повинність / *la corvée* / селян по ремонту шляхів. Кождому едікту Тюрго предпосилає роз'яснення / *Preambule* /, що уявляли з себе цілі наукові трактати. В роз'ясненні до цього едікту Тюрго указує, що примусова праця є непродукційною і тому не повинна існувати; що несправедливо упривілейовані кляси звільняти од повинностей, накладаючи ті повинности на самі лише бідніші кляси; що таким чином бідніші примушуються працювати на користь богатших. "Вимагаючи од населення безплатної праці держава порушує інтереси праці і позбавляє її законної винагороди в формі зарібною платні." "Кожда людина повинна бути вільною в продажі своєї праці, бо лише тоді вона буде зацікавлена в своїй праці, буде працювати скоро, інтенсивно, охоче." Власники мають так само вільно продавати свої товари. Товаром і праці ринок дасть свою справедливую оцінку і ціни установаються сами собою. Мотивіровкою цього едікту одкидалася доцільність пережитків старої феодальної системи, також підкреслювалося, що не повинно існувати жадної суспільної кляси, яка-б була звільнена від платіжу податків на користь державі. В проголошенні необхідности загального оподаткування і свободи праці представники феодальної аристократії, що мали величезний вплив, вбачали порушення своїх історичних прав.

Другий едікт, одмінюючий всідяку цехову монополію, знову цікавий насамперед по своїй мотивіровці, яка на думку Адама Сміта є найліпшим обгрунтованнем принципів свободи господарської діяльності. "У всіх містах королівства нашого, пише Тюрго, право займатися ремесництвом сконцентрувалося в руках майстрів, котре мають виключне право готувати і збувати вироби." Потім нарисовавши відому вже нам картину цехових порядків в добу занепаду цехів і піддавши цеховий лад тодішньої Франції безпощадній критиці він говорить: "Ми зобов'язані забезпечити нашим підданам повне і нічим не стиснене право користування їх натуральними правами." Ми повинні забезпечити ремесникам свободу праці у повному її об'ємі, як єдине джерело їхнього існування. Бог дарував людині потреби і умовою існування зробив працю, тим самим зробив ПРАВО НА ПРАЦЮ / підкреслення мое. О. М. / власністю кождої людини і ця власність є найпершим і священним правом кождого. Ми повинні скасувати несправедливі установи, - тоб-то тогочасні присяжні цехи і право майстерства / О. М. /, - котрі не дають можливости біднякові жити за рахунок своєї праці. Його "*droit de travailler*" право на працю означало собою свободу заводити підприємства та свободу продажі праці на ринкові по риночній ціні. Це, по виразу Онкена, буржуазне право, якого не слід змішувати з "*droit au travail*" - правом на труд, як воно напр. виявлялося практично під час революції 1848 р., котре містить в собі право не лише вільно шукати роботи, але й претензію її обов'язково знаходити. Се. вже, по виразу того-ж Онкена, - пролетарське право. За недостачею місця ми обмежуємося тут розглядом лише цих двох едіктів. З них перший, як бачили, зачепив інтереси, феодально-поземельної аристократії, третій едікт скасувавши всідякі союзи торговців і промисловців-цехи, бив по інтересам торговельно-промислової буржуазії. Духовенство-ж не могло простити Тюрго за його пограду королеві з традиційної присяжної під час коронації формули випустити обіцянку знищувати еретиків, якої той справді послушав. Всі перші три кляси суспільства були страшенно настроєні проти Тюрго

і його едіктів, а тим часом сі останні мусили йти на реєстрацію вищої судової установи, т. зв. парламенту, що складався з принців крови, представників аристократії, вищої судової знаті, великої буржуазії і представників деховенства. Натурально, що в реєстрації едіктів було відмовлено. Втручання короля лише / форма *lit de justice* / примусило парламент ті едикти зареєструвати; присутньому королеві на зачиненому засіданні парламенту було вказано, що одміна цехового ладу, а також натуральної повинности є негачія власности історично священної. . . . Серед народу - ж Тюрго знайшов признання. Вже вечером в той день коли едикти були зареєстровані ремесництво і дрібна буржуазія Парижу святкують свою радість багатою ілюмінацією міста, а робітництво праздувало свою свободу з випивкою, що потягло за собою сутички з його господарями та з поліцією так значні, що урядові для втихомирения довелось навіть уживати військовою силу і посадити до в'язниці елементи, що за-далеко або кепсько зрозуміли свою свободу. В звязку зі всим цим на села перекинулася надія на повну одміну феодально-кріпацької залежности, там також розпочалися заворушення. З усього цього зкористовується придворна камарилья, завдяки зручній інтризі Тюрго в 1726 р. одержує демісію. Після неї Тюрго цілковито віддається науковим зайняттям і в 1780 р. за рік до смерті випускає працю "*Eloge de Voltaire*", на яку деякі економисти дивляться як на економічний заповіт самого Тюрго. Розуміється, взявши гору політичними противниками Тюрго вся його робота перечеркувалася, всі його едикти були зараз-же відмінені, але по смерті вже Тюрго його ідеї здійснюються в революційний період з 1789 по 1794 р., на якому ми низче ще маємо спинитися.

Як можливо, що вищезгаданий Галіані впливав на Тюрго, так можливо, що цей останній в свою чергу вплинув на Конділляка, який заповнив прогалини і спростував помилки фізіократів. Філософ КОНДІЛЛЯК / *Condillac* /, одвідувавши збори Кене, а ставши осторонь, як провід в громаді фізіократів перейшов до Мірабо, випустив свою працю в 1776 році під не зовсім вдалою назвою "Торгівля і уряд у їх взаємовідносинах" / *Le Commerce et le Gouvernement, considérés relativement l'un à l'autre* /, тоді як справді згадана робота є правдивим трактатом по політичній економії.

Ще в Арістотеля, як м. наводили раніш, говорить про мінову і споживчу цінности. В новий час Петі виступив представником т. зв. об'єктивної теорії цінности, або теорії витрат. Лоу-був попередником суб'єктивної теорії. Галіані в своїй згаданій вище праці, що вийшла на двадцять літ раніш ніж твір Тюрго, основою цінности уважає користність / полезность, *Nützlichkeit* / і рідкість / *Seltenheit* /. Кене силкувався сполучити суб'єктивну і об'єктивну теорії. Тюрго означає цінність, як "вираз міри оцінки / *Schätzungswerte* /, яку робить чоловік ріжним предметам своїх прагнень". Нарешті, Конділляк в основу політичної економії кладе поняття цінности, оперте на користности, при чому цю останню він розуміє, як вираз певно окресленого стосунку між предметом і потребами людськими. Конділляк звертає увагу що користність не є єдиний складник цінности, і що кількість, тоб-то мало / рідкість / чи багато / велика кількість / предметів, так само має рішачий вплив. Обидва фактори цінности, користність і рідкість, він злучає указуючи, що кількість впливає на цінність тим, що впливає на користність, примушуючи нас до слабійшого чи гострійшого відчужання певної потреби. Отже, скоро цінність речі опирається на потреби, каже він в згаданій праці / част. I, розділ I / то виходить, що сильнійш відчужта потреба надає предметам вищої цінности, а слабійш одчужтана-низчої. Цінність речі зростає в разі її рідкості, а зменшується, коли таких річей багачко, може навіть дійти до нуля. Добро, яке

мається в надмірній кількості, не має цінності, коли буде воно цілком безужиточне. "Так виглядає суб'єктивна чи психологічна теорія цінності, що в другій половині XIX віку буде розвинена австрійською школою економістів.

Так зрозуміла теорія цінності привела Конділляка, порівнюючи з фізіократами, до значно вищої концепції обміну. В процесі обміну, по його гадці, кожда зі сторін оддає те, чого у неї багачко /überflüssig/, аби одержати те, чого їй бракує. Але те, що посідаємо ми в надмірній кількості, є для нас не потрібним /ohne Nutzen/, а через те й не цінним, тоді як те, чого нам бракує, має для нас велику пожиточність, а через те й велику цінність. Неправдою є те, по-лемізуючи по адресі фізіократів каже Конділляк, буцім то під час обміну завжди даємо таку саму цінність, яку натомісць отримуємо; буцім то під час обміну "on donne toujours valeur égale pour valeur égale". Коли би справа в дійсності так стояла, то не було-б зроблено ні одного мінового акту. Але навпаки, кождий прибуває на ринок з річчю непотрібною в руках, а повертає звідти з предметом йому потрібним; кождий дає цінність меншу взамін за більшу. Аргументація ця остільки схожа на подібну-ж аргументацію Адамом Смітом в його, в томуж році видрукованій праці "Дослід"....., що у Ойкена повстає навіть догадка чи, стриваючись у Кене, не зговорилися обидва автори про це одступлення од гадок Кене.

Зі своєю концепцією цінності аналізує Конділляк процес продукції роблячи ще один величезний крок наперед, порівнюючи з фізіократами і спростовуючи ще одну їхню помилку. Коли цінність, міркує Конділляк, є тільки користність, а ця остання є лише означенням відношення між річами і нашими потребами, то і продукція є нічим іншим, як виявом тих стосунків між предметами і нашими потребами. Так може це відношення встановляє натура чи земля, полемізуючи по адресі фізіократів питає Конділляк. І відповідає: "Дуже рідко. Вони приносять нам головним чином речі непотрібні і котрим ми не можемо зробити ніякого вжитку. Лишень через працю переходять ті речі такі трансформації, після котрих робляться ужиточними. ПРОДУГУВАТИ-ЗНАЧИТЬ НАДАВАТИ МАТЕРІЇ НОВОЇ ФОРМИ. Але в такому разі немає жадної різниці між продукцією рільничою, а промисловою. І та і друга переробляє те, що вже існувало." Через те, коли ремесники, як то казали фізіократи, залежать од хліборобів, то і в свою чергу хлібороби не менше залежні од ремесників. І не має рації питанне чи сільське господарство важніше виробництва, як гадали фізіократи, а чи навпаки промисловість важніша хліборобства. І там і тут праця є продукційною, а торгівля і промисловість так само продукційні як і хліборобство.

Врешті і про положення праці в продукції його погляд незвичайно дальновидний. "Робітнича платня репрезентує участь робітників в продукції, як співвласників. /xx/. Але робітник не може чи не хоче скористатися зі свого натурального права до продукції своєї праці, одступає її за винагороду, що і являється його робітничою платнею. Цю останню в розмірі екзистенцімінімума він не вважає згідною з натуральним правом. Ії розмір ставить він в залежність від попиту і пропозиції. Конділляк стоїть за свободу праці і за знищення цехових привілеїв. Ці привілеї є кричашою несправедливістю, котра тому лишень здається нам в порядку річей, що маємо її за усталену."

x/ *La Commerce et le Gouvernement*, част. I.

xx/ Там-же, част. XII.

Фізіократи, виходячи зі своєї засади, що лишень хліборобство дає приріст чистого зиску, уважали допустимими позички тільки для потреб рільництва, для торгівлі-ж жадали вони заборони, або принаймні обмеження побирання відсотків. Тюрго позички одверто визнає необхідними не тільки для хліборобства, але й для промислу і торгівлі, кажучи "капітал бо є необхідною основою кожного підприємства /x/-, визнає і відсоток, як необхідний еквівалент того, що міг би одержати власник уживаючи свій капітал в своїм господарстві. З права індивіда вільно розпоряджатися належними йому речами він виводить вимогу абсолютної свободи відсотка. Його височинь мусить означуватися не державною владою, а законом попиту та пропозиції. У Тюрго до побирання відсотку таке-ж принципове відношення, як у пізнійшій манчестерській школі. Конділляк, як і Тюрго, те-ж стоїть за повну свободу позик і дозволеність відсотків у всіх галузях народного господарства. Крім того він, як і Тюрго, знаходить аналогію між відсотком, а вексельовим дисконтом. Дисконт є компенсата віддалення, однаково "віддалення часу" чи "віддалення місця". Відсоток же є тим самим в часі, чим є банковий дисконт в просторі. В цій формулюванні Шарль Мид вбачає початки новочасної теорії відсотка.

Ми не маємо можливості зупинятися тут на представниках фізіократичного напрямку інших країн, все-ж не можемо не згадати про одного оригінального італійського вченого, ДЖАМАРІО ОРТЕСА /Ortes /, 1713-1790 р., автора твору "*Scritti popolari intorno all' Economia nazionale*", 1774 р., у якому він для політичної економії вперше дає назву "національної економії", та другої своєї праці "*Riflessioni sulla Popolazione*", 1790 р., в якій виступає він попередником Мальтуса. Як вся італійська фізіократична література, так і праці Ортеса не є суто фізіократичної ортодоксальності. На його думку багатство державних організацій скрізь стоїть у певному відношенню до чисельности населення, при чому і кількість населення в свою чергу залежить від багатства. Бідність одначе супроводить багатству, а маючи багатства збогатилися за рахунок втрати бідних. Не в людських силах змінити народне багатство, але зміна розподілу багатства цілком є можливою. Зріст населення має тенденцію зростати в геометричній прогресії, в той час як багатство зростає більш повільно. Звідциля необхідність боротися з соціальним лихом, через обмеження, чому має служити розум, - "розумова повздержаність" від побрань, про яку буде йти мова потім також і у Мальтуса. У Ортеса-ж трапляються думки про те, що нині в політичній економії відомо під іменем "закону убуючої продукційности хліборобської праці."

/ x /-Його праця "Продукція і розподіл богацтв" §§ 59, 61 та 74.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

XIX. ЕКОНОМІЧНИЙ БІК ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

Тюрго зробив останню спробу мирно ліквідувати пережитки старого феодально-цехового ладу. Що не вдалося зробити мирно, то здійснив ураган революції..... На місце Тюрго був закликаний його літературний противник, женецький банкір Неккер, випустивши книгу "*Sur la législation et le commerce des grains*" /1775 р./, в якій переказуючи думки Палліані, виступав проти абсолютної свободи торгівлі хлібом; Неккер стає міністром фінансів Франції. Тюрго був проти нових позик. Неккер головне звертається до цього джерела; позики дають можливість Франції втрутитись в війну Сполучених Штатів Америки проти англійської метрополії, що погіршує її фінансовий стан прибавленим сею війною

новим боргом в 1200 мільйонів ліврів. Скоро й позичальне джерело залагодження фінансової скрути було вичерпане; не маючи засобів инакше боротися з надмірними видатками королівського двору в 1781 р. Неккер піддає їх гласности, опублікувавши державний бюджет, за що незадоволений король дає Неккеру демісію. Король стає перед необхідністю оповістити себе честним банкрутом. Події розвиваються. Через якийсь час знову покликаний за міністра Неккер скликає 5-V-1789 р. генеральні штати, що незабаром перебирають назву - національних всестанових зборів. Більшість в цій національній збірці належала міській і сільській буржуазії, рішучу перевагу мав третій стан, стан же четвертий, робоча кляса зосталася без впливу. "Що таке третій стан. - запитує ідеолог буржуазії Аббат Сійсс в агітаційній брошюрі першої половини 1789 р. і сам відповідає: "все". Чим він був досі". "Нічим". "Чим він хоче бути". "Бути всім." Третьому станові прийшлося перебудовувати суспільні відносини в згоді зі своїми інтересами. Платити боргів старій монархії не було не змоги а ні бажання, їх просто скреслили з рахунку. Представники третього стану і йшовши поруч з ними теоретики-філософи та адвокати, прозвані "академією утопістів" кликали полишити суперечки соціального характеру, а всі зусилля направити на поборення абсолютизму та вироблення основ конституції і громадянської свободи. Инакше тримало себе селянство. 1788 р. був неурожайним, до голода прибавилася ще жорстока зима, вигляди на новий урожай були кепські. Селянство подекуди проривалося голодними бунтами, але якийсь час чекало, що Національне зібрання розв'яже поземельне питання. Не діждавшись нічого селянство в жнива 1789 р. одмовляється платити сеньйоральні повинності, а вістка про здобуття Бастилії / 14 липня / застає в Східній Франції грандіозне повстання селян, які палять і руйнують замки, монастирі, абатства, та знищують документи, що свідчили про сеньйоральні права поміщиків. І полум, я пожеж, а не великодушний порив шляхетства, в ніч з 4 на 5 серпня 1789 р. приводить Національне зібрання до скасування феодальних порядків, але хибно було-би думати, що старий лад зник зразу без жадного сліду.

Велика французька революція 1789 р. одбулася не на ґрунті противенства інтересів капіталістичної та робітничої кляси, як її хотять часто представити, а була лишень рухом великої переважно торговельно-промислової буржуазії за своє звільнення од поземельно-феодальної аристократії. "Історія, каже Мейер / "Развитіе економических идей", 1923 р., стор. 62 /, не робить скачків насамперед мусів звільнитися третій стан, буржуазія, від ланцюгів феодалізму, і тільки після цього можна було серйозно думати про звільнення четвертого стану".

В арт I. декларації прав читаємо: "Всі люде родяться вільними і рівними в своїх правах."... Поборюючи привілеї феодальних станів і добиваючись признання прав для себе велика буржуазія прагнула рівенства і свободи, в чому так само иноді вбачають соціалістичне стремління. Але що під тими лозунгами розумілося. Під рівенством буржуазія розуміла рівенство не в економічній області, а тільки рівенство перед законом. Соціяльне законодавство революційної доби дає уявлення про те, як розумівся і другий лозунг - свобода. Законом 22-XI-1789 р. проти зворушень / *Loi martiale* - / добрі громадяне / *bons citoyens* / захищаються од злих / *gens mal intentionnés* / суворими поліційними заходами, аж до вжиття вогнестрільної зброї включно. Під добрими громадянами розумілося "благородних буржуа", а під злими робітників-голоту. Візьмемо другий серйозний закон революційної доби, закон про коаліції за 14-VI-1791 р. По цьому закону, перейнятому недовір'ям до промислового самоврядування, чим як ми знаємо характеризувався кольтертізм, всіляке об'єднання

між собою людей однакової професії ради захисту їх "ніби то загальних інтересів, в тім числі об'єднання з ціллю означення зарібної платні, або одмови робити за ту чи иншу платню, уважалось замахом на свободу і людські права і суворо каралося... Сей закон віднявши всіляку можливість об'єднання робітництва в цілях взаємопомоги, явився наслідком декрету 17 березня 1791 р., яким одмінено всі цехи, і побоювання, щоби вони знову не відродилися. Цікаво, що для обґрунтування одміни цехового ладу цілковито було використано аргументи Тюрго проти цехів взяті з його декрету 1776 р. Одмінюючи цехи, той же декрет намість набуття права майстерства запровадив "патентний збір" з усякого промислового підприємства, який з того часу поширився по цілій Європі. Нарешті, конституція 3-XI-1791 р., оформивши новий суспільний лад, дає уявлення про свободу і рівність заравом. Будучи збудована на виборчому цензові вона тим самим прямо поділила громадян на дві нерівноправних категорій: пануючих і підлеглих. Останні визнані були громадянами, так би мовити, другого рангу. От як розумілася свобода і рівність керуючими чинниками революції.

В арт. 2 той же декларації читаємо: "Ціллю всякого політичного суспільства є охорона природних і невідчуждальних прав, а такі містяться в свободі ВЛАСНОСТІ, безпечности і спротивленню гніту." Я підкреслив слово власність для тих, хто в революції 1789 р. хоче вбачати соціалістичний характер. Коли вже в декларації прав до того немає підстав, то ще менше приводу для того лишається від декрету 11 серпня 1789 р., виданого в розвиток декларації, який оголошував повну одміну феодальних прав; - повність, як побачимо зараз, є виразом не зовсім точним. Національне зібрання в феодальних правах знаходить потрібну різницю. В тодішній Франції уже фактично існувала особиста свобода низів лише з істотними обмеженнями в маєткових правах. Отже-ж в першу категорію входили права і обовязки, феодального і повинностного характеру, які походили із влади однієї особи над другою, в цю категорію входили також права феодального суду та побирання церковної десятини, - все це одмінялося без жадного викупу. Теж без викупу були одмінені: продажність посад, привілеї по налогах та привілеї провінцій, - друга категорія. Третя-ж категорія прав, в яку входили арендні платні / цензові / селян та всі инші окріч церковної десятини, по думці Національного зібрання ґрунтувалася на договорі / *féodalité contractante* /, вона старанно відокремлювалася від двох попередніх і підлягала викупу. Тоб-то Національне зібрання не тільки не порушило, а навіть вшанувало право власности. Правда, революцією 1789 р. перепроваджена була масова конфіскація поземельної власности французької корони, церковних дібр та маєтків з емігрувавшої аристократії, але ця конфіскація мала характер тільки політичний, а ніяк не соціалістичний, що виходить з ужитку вивлащення дібр. По декрету 2-XI-1789 р. конфісковані землі були пущені в продаж з публічних торгів і при тому просто власникам, а не дрібним власникам. Одбулося грандіозне переміщення власности з рук бувших у привілейованих станів до рук, головним чином, третього стану. Загалом, за велику французьку революцію від 1/5 до 1/4 всего терену Франції було розпродано, але бідності попалося не багацько, державі потрібні були гроші, через те земля збувається переважно мійській буржуазії. Фінансові прибутки од розпродажу земель йшли на покриття боргів і на забезпечення папірових грошей / ассігнацій /. Крайня потреба в грошах примусила Національне зібрання з грудня 1789 р. випустити ассігнації. Кількість їх постійно зростаючи, в 1797 р. дорівнювалася 45 міліардам франків; розуміється, разом зі зростом випуску одбувалося падіння

купівної вартості ассігнацій. Закупка земель мійською буржуазією об'єднувалася, бо цінність земель означувалася на ассігнації. Здобути в земельній добичі львину долю посприяло буржуазії й знесення обмежень відсоткової шкали. По декрету 3-X-1789 року справдовують гадку Тюрго і зносять всяке обмеження норми процента по позикам. Прийшовше на зміну Національному - Законодавче зібрання ще де в чому обмежує сеньорів, аде стати на тім, щоби вивлачений величезний поземельний фонд zostавити удержавленим чи усуспільненим з наданням працюючому селянству лише права користування, - або загалом кажучи піти шляхом Морелі, Маблі, Руссо, та інших соціалістичних та комуністичних попередників, - було не природнім для того стану; значна кількість новоконфіскованих земельних дібр "ворогів" республіки знову викидається на ринок, для продажу у власність. От як "соціалістичний" в лапках / революційного руху 1789 р. а його продовження, рух 1793 р., де-які соціалісти історики / не економісти / , як Зібель, уважає прямо "комуністичним". Придивимосся-ж до нього.

Декретом 17-VII-1793 р. Конвент, замінивши Законодавче зібрання, йде далі і без жадного викупу одмінює всі цензуальні платіжі на користь сеньорів і, щоби невідомий режим назавжди пішов в непамять, звелів рукою ката спалити всі феодальні документи. Це було на користь селянства, з цього власне менту селянство стає повним власником своїх наділів. Робітництво-ж Парижу, Ліону та инш. міст в наказах депутатам по-де-куди виявляє сумнів, чи рівність та свобода приносять хоч яку користь бідноті; указується на необхідність завести тверді ціни на хліб на дати біднякам працю. На словах Марат, цей "amis du Peuple" / друг народа / заявляється майже комуністом, коли говорить "рівність прав веде до рівенства в задоволенню потреб і лише при останній умові можна заспокоїтися". Мовчуєш Тракха-Бабефа. На ділі-ж стоїть за власність; він протестує проти закидів йому, ніби він хоче переділити землю, уважаючи думку про те "згубною і деструкційною". Кене розрізняє а / *propriété personnelle ou libérale* - рухому власність і в / *propriété foncière* - поземельну власність. Позичаючи у фізіократів навіть класифікацію родів власності Дантон під оплески Конвента оповіщає, що всяка земельна, особиста і промислова власність будуть заховані на завжди. Артикул 2 конституції 1793 р. в числі основних прав чоловіка, як рівенство, свобода, безпеченство, вміщає також і власність. "Право власності, читаємо діфініцію в § 16 той-ж конституції, полягає в праві кожного громадянина користуватися і розпоряджатися як йому завгодно своїм майном, зисками, а також наслідками своєї праці і промисла". Революція 1793 р. дала допіру наведене означення власності, що увійшло в буржуазні законодавства першої половини XIX віку, а з де-якими поправками істнує аж до нашого часу. Нарешті, Конвент 18-III-1793 одноголосно ухвалив, що "буде скараний на смерть кожний, хто запропонує / навіть запропонує / земельний, чи инший який закон, руйнуючий поземельну, торговельну чи промислову власність." От-же навіть Конвент стояв на ґрунті приватної власності; і все законодавство французької революції перейнято пануванням ідеї індивідуалізму. Правда 29-IX-1793 Конвент сидкується встановити максімальні ціни на хліб, потім і на всі продукти, пробує нормувати зарібну платню і взагалі приказами влади наміряється впливати на всі сторони господарського життя. Але це ще не комунізм і не соціалізм. Конкретні наслідки зі спроби оволодіти господарським процесом виявилися насамперед в поглибленню прірви між городом і селом. Селянство не хотіло продавати свого хліба на ассігнації. "Після заведення максімуму, пише Тен / "Происхождение современной Франции, т. IV, ст. 200 і слід, вид. 1907 р. / селянин відмовляється везти свої продукти на

√ - особисту власність чи свободу, б) проп. тобі лібералізму - рухому власність

ринок, а революційна армія не постигає скрізь, щоби однімати у нього хліб силою. Він залишає скошене як можна довше в снопах і жаліється на те, що не знаходить молотників. В крайности він закопує свій хліб, або годує його скотиною... Його переслідують, хватають, сажають до в'язниці, він надокучає своєю впертістю адміністрації... З кожним тижнем на ринок довозиться все менше і менше муки... Кінець кінцем... нечуваний в Європі факт... Селянин одмовляється од уборки. Коли хліб йде урядові, то нехай він бере на себе витрати по косовиці, в'язці, перевозці і молотьбі пшениці"... Досягши лише негативних наслідків від спроби регулювання 22-ХІІ-1794 р. норміровка цін відмінюється. "Постачання республіки продуктами, находимо в мотивах одміни, ввіряється конкуренції і свободі на основі промисловости і хліборобства, яким сприяли -знесення революційною внутрішніх мит з одного боку і заведення /законодавчим ще зібранням / охоронного покрсдонного митного тарифу з другого.

Франція не стала країною виключно великого зе леволодіння, як то сталося в Англії; революція хоч не збільшила селянського землеволодіння, за те закріпила за селянством ті невеликі наділи з якими вона їх застала; сільська Франція зосталася з дрібно-селянською фізіономією. А залобігаючи дальнійшому розпиленню земельного забезпечення селянство скоро примушено стати на ґрунт добровільного обмеження кількості роджень, або й цілковитого уникнення прибавки сімейства...

Революції 1789 і 1793 р. не тільки не були, але й не могли бути соціалістичними вже через те, що не існувало ще в тогочасній Франції промисловости, як поставщика робітничої кляси, цього авангарду в соціалістичних рухах. Промисловість в значній мірі, текстильна навіть в переважачій, перебувала в руках селянства, з котрого більша частина займалася ручним виробництвом поруч з хліборобством, менша-живучи на селі, але порвавши з хліборобством, заробляє засоби свого прожиття виключно промисловою працею. Ця сільська індустрія своїм існуванням наносила страшенну шкоду цехам і руйнувала регламентацію виробництва в містах. Але розпороченість виробників не давала можливости до їх організації. Концентрована промисловість була оазами в цьому морі селянського виробництва. Ліон був одним з таких обробляючої шовкової промисловости, де в згаданий період начислялося : фабрикантив-410, майстрів / 4.202 /, підмайстрів /1796 / і коло 40 тис. простих робітників обох полів. Тут вже можна не зконстатувати існування помітних робітничих інтересів, але їх вияву все-ж мішала організація тамішнього виробництва. Насамперед виробництво велось не на великих фабриках, а в малих майстернях під керуванням самостійних майстрів, які, являючись чимсь переходовим од підприємця до робітника, не завжди виступали солідарно з пролетаріями, а з другого боку, як слушно зауважає Зомбарт /"Соціалізм і соціальне движеніє в ХІХ столітті, 1902, ст. 3 /, виробництво предметів роскоши по своїй природі завжди антиреволюційне. Зрозуміло, коли на початок 1790 р. Ліон уже поруч з Ванлеєм стоять на боці контр-революції. Тим часом Париж продовжує постачати нові кадри санкюлотів / "безштаньків"-так насмішливо звали на початку французької революції всіх тих, що стояли за неї в добу терору -взагалі крайніх революціонерів/. Серед санкюлотів траплялися робітники, та по влучному виразу Зомбарта, вони "не зовсім ще вилупилися з ремісничої шкаралюці", до котрої були прикріплені особливостями тодішньої парижської промисловости. Але найбільша маса санкюлотів набіралася з дрібної буржуазії Парижу: з ремісників-майстрів, що не належали до цехів, з підмайстрів, з дрібних торговців, шинкарів і т.д. От які елементи йшли за Дантоном, Робеспьером та Маратом, - а не клясово свідомий пролетаріят. Про обидва ці революційні рухи слушно висловився *Anselme* : "Чи-ж можна було в кінці

віку XVIII розв'язати суспільні проблеми, котрі висунув розвій промисловий допіру на п'ятьдесят літ пізніше і котрі виникають з нових умовин, в яких опинилася наймана праця і капітал. Чи-ж розв'язання їх завчасно через людей з року 1789 і 1793 не було би явною недоречністю" / цитую по історії Ш.Жида і Риста, кн. II, розд. II, примітка /.

Англійська революція видвигнула принцип громадянської свободи, французська-політичного рівенства, але черга була ще й за рівенством соціальним, на якому стояв цілий ряд письменників, про яких нам уже доводилося говорити. Це рівенство проповідувалося і під час французської революції, наприклад письменник Марешаль в цілях пропаганди перевидав на ново працю Мельє "Мій заповіт", але ми знаємо, що французська революція пройшла під впливом ідей фізіократів, по своєму духу як є відповідавших інтересам запанувавшому на кону третьому станові. Тим цікавіше згадати тут і про спробу в той же час викликати масовий рух на ґрунті іменно стремління до соціальної рівності, яку зробив ФРАНСУА БАБЕФ / 1760-1797 /, що присвоїв собі прізвисько відомого з римської історії борця за землю для народу Кая Гракха. Не знайшовши жадного співчуття до своїх комуністичних гадок серед діячів Конвенту з осени 1795 р. Гракх-Бабеф засновує потайне "Суспільство рівних", щоби підготовити революційний переворот і завести диктатуру бідняків. Вербується сама різноманітна публіка, між якого робітництво складає значну меншість. Проект відозви до народу повстанчому комітетові запропонував Марешаль під назвою "Маніфесту Рівних", який одначе відхиляється за такі два уступи: "Нехай пропадуть, коли те потрібно, всі надбання культури, аби тільки у нас зосталася дійсна рівність", та "Зникни-ж, нарешті, обурююча різниця між правлячими і тими, ким керують". Натомісць приймається і публікується запропонована Бабефом "деклярація про доктрину Бабефа". В ній "натуральному" порядку буржуазному протиставляється теж "натуральний" порядок, але комуністичний. В арт. I тої деклярації читаємо: "ПРИРОДА дала кожній людині рівне право на користування всіми добрами." В арт. 2: "Ціллю суспільства є з натурального стану повстаючу рівність боронити од сильних і злих і через співробітництво всіх збільшити спільні засоби до існування." Арт. 3: "Природа на кожного поклала обовязок працювати, ухилення від праці є злочином". "Праця і споживання / арт. 4 / мусять провадитися спільно". "Поневоленням є, коли один од праці і недостачі як найнеобхіднішого пропадає в той час, коли інші нічого не роблячи утопають в роскошах". "Хто присвоїть виключно собі добра землі чи індустрії / арт. 6 /, той робить злочин." "В справжнім суспільстві / арт. 7 / не сміє бути, а ні багатих, а ні бідних." "Богачі, котрі своїх лишків не хотять віддати бідуючим, суть вороги народу / арт. 8 /." Ціллю революції є, / арт. 10 / щоби скасувавши нерівність, привернути загальне щасте. У всіх цих артикулах можна би убачати революційний протест проти буржуазної революції, коли-б в 12, 13 та 15 артикулах не містився поклик, щоби народ боровся за конституцію 1793 р., тоб-то буржуазну конституцію, хоч і проти очевидно ще гіршої нової конституції 1795 р. Повстання бабефистів, яке ніби то в 1796 р. начислювало до 17 тис. прихильників, в ширших народніх масах, заморених пережитими революційними роками, підтримки не знайшло і було подавлено. Бабеф і інші ватажки змови були скарані на горло / *Ph. Buonarroti, Babeuf und die Verschwörung für die Gleichheit*., 1909 р. /.

По революції почалася епоха реакції, та реставрації попередніх відносин. Дворянство хотіло повернути назад свої бувші землі, але з рук закупившої їх буржуазії не так легко видерти, як од селян. Тому обмежуються лише тим, що в 1814 р. половина нерозпроданих дворянських земель повертається назад до дворян. Згадавши про це ми

розстаємося тут з французьким суспільно-економічним побутом, поклавши в особі фізіократів початки новітній політичній економії, щоби перенестися в обстановку Англії, де найраніш вибухла промислова революція, прискоривша процес капіталістичного розвитку і де з'явилися вчені / Сміт, Мальтус, Рікардо /, що продовжуючи начате фізіократами діло, доскональніше з'ясовують закони капіталістичного господарства, роблячи політичну економію вже справжньою наукою. Ми повинні почати трохи здалеку, спинитися на де-яких боках того господарського життя, свідком якого був Сміт, не доживши до машинового виробництва, але зумівши дати епохальну працю.

XX. ОСНОВНІ РИСИ АНГЛІЙСЬКОГО ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ

НА ПЕРЕДОДНІ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

На передодні промислової революції в добу Сміта Англія по даним Артура Юнга на 1770 рік відносно розподілу зайнять між тодішнім населенням уявляла з себе слідуєчу картину:

Ріжних професій	3 %
Старців.....	6 %
Урядовців і військових.....	6 %
Купців.....	8 %
Кляси промислові.....	35 %
Хліборобська кляса.....	42 %

З неї видно, що в 1770 році Англія все ще зоставалася хліборобською країною; другі данні того-ж Юнга підтверджують се показуючи, що на хліборобську частину населення припадає 55 % од всего зиску всіх груп суспільства, тоді як на мануфактури припадає 23 %, а торгівлю 9 %. От-же хліборобство займало першорядне значіння в Англії, промислова революція допіру відсуне його на другий план.

Ми вже раніш вказували, як англійські лендлорди поширювали свої володіння за рахунок селянських земель, або по виразу Ліббінса / "Промышленная история Англии", 1898, стор. 110 /, "завдяки безсовістному захвату при огорожуваннях / *enclosures* / общинних земель". Сей процес продовжувався. За час з 1760 і по 1774 р. перейшло не менше 700 актів про обгорожування / Ліббінс, стор. 148 /. Старинні общинні поля стали зникати. На кону поземельних відносин панує ленлорд, як землевласник, та фермер, як капіталістичний арендар, селянин, йомен, ще тримається землі, держучись одночасно за прядку та ткацький варстат, але поволі витісняється, постачаючи собою кадри мійського робітництва і фермерських наймитів. До революції вігів в 1688 р. землевласники безроздільні пани становища. З 1688 р. торговельна кляса виступає прстивагою їхньому впливу і разом з промисловою частиною набувала все більшого і більшого значіння, хоч старовинний престиж землеволодіння давав перевагу лендлордові над купцем і розбагатівший купець шукає стати землевласником. Феодали, що поробилися лендлордами заховують за собою опріч земель ще й залежне од землеволодіння політичне значіння. Вони мали рішаючий вплив в нижній палаті, з них тільки - прямий пережиток феодалізму, - досі навіть складається вища палата, що так і зветься - палата льордів. З них-же, або

під їх впливом, заміщаються всі посади по адміністративному управлінню і по самоврядуванню. Вся влада є монопольною власністю кляси землевласників і розбагатівшому від торгівлі купцеві, аби попасти в коло правлячої кляси, стати "джентльменом", треба було зробитися раніш землевласником. Так шляхом зкупки земель у йоменів комерційні магнати, нащадки колишніх торговців-піратів з Левантом, Індією, Америкою, робляться графами і лендлордами, сіллю англійської землі. Лише промислова революція привела до дальнішого усилення торговельної кляси і до свідомости, що й англійський купець є таки джентльменом і що з них також можуть бути ватажки нації.

Постійна боротьба з-за ринків протягом XVII та XVIII віку кінчається триумфом Англії: вона стає на чолі всесвітньої торгівлі, її зовнішні торговельні обороти бурно розвиваються. "Не виробництво, а іменно велика торгівля, каже Манту, є характерною рисою англійського господарства епохи нових часів" / *Mantoux, La Révolution industrielle au XVIII siècle* ", Paris, 1905, ст. 71 /, якою передусім була власне зовнішня торгівля. Ця остання протягом XVIII розвивається так:

	Загал. ввоз і вивіз	В тім числі за межі Європи / в колонії /	відсоток до загал. торгівлі
	----- в хунтах стерлінгів. -----		
Пересічно за 1700-1710 р.	11,069	2,184	21,9
" " за 1770-1760 "	25,674	10,265	40,0 / xx /

Тоб-то взагалі зовнішня торгівля зросла більш ніж удвоє, а зокрема торгівля з колоніями зросла майже в п'ятеро. / *N. Sombart, Der Moderne Kapitalismus*, —, т. II, ч. 2, вид. III, стор. 962 / . Сей розвій зовнішньої торгівлі з усіма частинами світа став імпульсом до великих винаходів, без яких англійська промисловість не була би в змозі задовольнити попит нових ринків.

Коли до зовнішньої торгівлі прикладався принцип монополій та регламентацій, то внутрішня торгівля Англії, відобрававши порівнюючи скромну роль, з кінця XVII віку була свободна. В Англії не існувало тих міжпровінціальних таможених перегородок, які у Франції, аж до Великої французької революції, та й в других країнах континенту гальмували внутрішній обмін, а разом розвиток промислу та хліборобства. Але доки в ній панували ґрунтовні шляхи, подекуди товар перевозився навіть в'ючним способом, а купець подорожував верхи на коняці, внутрішня торгівля не могла набрати великого розміру. Допіру розвиток шосейних шляхів і водних каналів розв'язав її руки. Але перший канал, що сполучив Трент і Мерсей протягом в 96 миль, проривається в 1777 році, другий в 90 миль викінчується в 1792 році, вже за життя Адама Сміта. Канали прорізавши країну у кількох напрямках, сполучують важніші виробничі і торговельні пункти, розуміється поширюючи внутрішній обмін.

Ми сказали вже, що селянство кінця XVII віку поруч обробки землі орудує прядкою і ткацьким станком, виробляючи грубе сукно для себе, збуваючи лишки на ринок, конкуруючи з мійським ремеслом, на що жаліються в своїх петіціях до парламенту суконщики. / *Кеннінгем. Гость англійської промисленности*, стор 444 / .

Крім цього ДОМАШНЬОГО виробництва, від середніх віків же походячи, в згаданій період переважно в місті, але також і на селах, без посередників прямо на споживача робить ремісник, існує таким чином РЕМІСНИЦЬКА форма промисловости. По відчиту парламентарської комісії 1806 року видно, що в той час в Іоркширі існує й КУСТАРНА промисловість. Дрібний майстер на власні кошти набуває у кого трапиться шерсть, сам фарбує її і з помічу родини, а иноді й наймитів виробляє з неї сукно і потім продає не прямо споживачу, як те робить ремісник, а торгівцям сукном чи взагалі кому угоднo. З того-ж відчиту бачимо, що в той час як в Іоркширі майстер є власником шерсти і сукна, що розпоряджається ним як завгодно, в західних графствах Англії майстер на іншому положеннi. В західних графствах "богатиї суконщик", капіталіст-підприємець закупає шерсть за свої гроші в віддає її в переробку робітникам, що переважно лишаються робити в своїй хаті. Майстер обробляє чужу шерсть иноді й на чужому станкові, причому вироблене сукно належить не йому. Він тільки одержує зарібну платню, являється звичайним наймитом, що тільки працює у себе на дому. Тут ми маємо діло з ДОМАШНЬОЮ системою великої промисловости в її НАЙМИТСЬКІЙ формі / *Lohnsystem* /. В околицях же Манчестера з половини XVII віку існує ще й друга форма домашньої системи, т.к. зв. ПРОДАВНА / *Kaufsystem* /. У бумазейних ткачів не вистарчало коштів, аби самим закупати пряжу, вони починають брати її у определеного купця в кредит, ткали, а поті готові виріб ПРОДАВАЛИ назад тому самому купцеві. З протягом часу ця бітьш легка форма залежної системи витісняється наймитською формою. Іменно домашня система промисловости за котрої майстрі часто продовжували займатися й дліборобством в XVIII віці була пануючим типом капіталістичної продукції в Англії. Ремесло і кустарництво існують, але домашня промисловість поволі заміщаючи але не витісняючи капіталістичний крок за кроком опановує продукцією. Читаючи описи тогочасного положення працюючих у всіх галузях згаданого ручного виробництва, за винятком хіба домашньої системи, що нині носить назву *sweating system* чи система вижимання соку, приходиться приходити до висновку, що становище їх в порівнянні з тим, яке склалося безпосередньо за впровадженням машин, і чим далі перед промисловою революцією сягаючи аж до XV віку тим було ліпшим. Уже вигідним було те, що промисловий елемент часто містився за городом, робітник жив у своїй власній хаті, де містилася і його майстерня, в якій працювала з ним вся його родина. Здебільшого біля хати у нього був і певний участок землі. Праця була рівніша ніж нині, бо мода часто не мінлася, вимоги на тканину були постійнішими, ринок не підлягав таким хитанням, як то є за капіталістичного господарства, а між майстром і робітником були більш близькі відносини ніж пізніше. Інший вже тип уявляли з себе мануфактури. Купці були не задоволені з того, утаювали частину матеріялу, або псували його. До парламенту надходили постійні скарги хазяїнів на утайку і поспуття матеріялу і для боротьби з тим злом було видано цілий ряд законів / 1701, 1727, 1765 року /. Боротьбою з поспуттям та утайкою матеріялу, як також і вигодами розподілу праці, можна пояснити собі через що купці працювавших на них виробників стали збирати до купи, пояснити розвиток слідуєчої форми капіталістичної продукції - МАНУФАКТУРИ, що в буквальнім перекладі означає ручне виробництво. /х/-.

Поміняючи мануфактури античного періоду, що форму виробництва за середньовікових часів можна подекуди спіткати все в тій же панській садибі, де примусом сеньора чи його представників згуртовується

/х/- Як показує дослід "Гарле" "Робочій клась во Франції в епоху революції, перша глава II тому, 1910 р." всі вище перелічені форми промисловости малися також і на селах Франції в другу половину XVIII віку.

робітництво; для пізнішої-ж епохи згуртованим виробників являється торговельний посередник. З хат окремих виробників продукція переходить в спільну майстерню капіталіста і ведеться під його доглядом. Таке скупчення виробників під однією покрівлею уявляє з себе капіталістичне виробництво, мануфактуру, попередницю сучасної великої промисловости. Але доки не появляється машина, до часів промислової революції, доти не існують ще ФАБРИКИ, або як їх в протилежність мануфактурі *Reuleaux* називає-машинофактури. З повставшими в Англії великими мануфактурними майстернями, де розділ праці вже був проведений далеко, а завдяки цьому великий капітал стає перемогати самотійні трудові виробництва, під впливом петіцій цехових ремісників парламент розпочав було боротьбу. Одначе, не дивлячись на те, за Ялисавети кількість суконних мануфактур зростає, а за Стюартів виникає навіть кілька нових мануфактур ще й в східних графствах. Мануфактура усуває перепони зі свого шляху, бо капіталісти суконщики користуються значним впливом, "примаючи гостей у себе вдома, як король при дворі". В одній народній пісні XVI віку описується мануфактура в 200 ткацьких станків, де працювало 1000 робітників і 350 дітей. Артур Юнг згадує про шовкову мануфактуру в Шеффільді, де працювало 150 чол. В Нортгемптоні в 1750 р. числилося п'ятьдесят мануфактур де працювало 1200 ткацьких станків. В часи Сміта мануфактура вже була не рідким явищем, коли він оперує, ставши класичним, прикладом розподілу праці взятим з мануфактурного підприємства шпильок. Все-ж, не дивлячись на велику перевагу мануфактурного виробництва над всіма іншими сучасними йому формами продукції, воно їх не побило. Цехова організація, доживши на Заході аж до XIX віку, відстаскуючи свої позиції, вона то іменно перешкодила розвитку мануфактури, зробивши її скрізь, порівнюючи, рідкою формою капіталістичного виробництва. Спріч боротьби малого виробництва проти великого в Англії провадилася весь час боротьба за свою монополію мійського виробництва з тим, що було розпорошено по селах чи вивтікло туди умисне. В наслідок скарг міста Брідпорта, що йому загрожує занепад від конкуренції людей сусідньої округи в 1530 р. парламент дає сему місту монополію "на виріб канатів, мотузок та інших снастів". П'ять міст Ворстерширу в 1534 р. жаліється парламентові, що "різні люде, що живуть в селах і посілках округи, виробляють різного рода сукна, а також тчуть, стрижуть і валяють в своїх хатах, чим приносять великі збитки населенню міста." В наслідок подібних скарг давалися монополії і привілеї, які одначе кепсько досягали своєї цілі.

В той час, як на протязі всего XVIII віку, одбувається енергійний зріст капіталістичного ладу в Англії, її законодавство, що регулювало промисел і торгівлю, лишалося далеко позаду життя, не змінюючись з часів XVI віку. Весь час являється діючим закон Ялисавети "про навчання" від 1562 року. Основною його ціллю було захистити дрібних виробників від небезпечної для них конкуренції великих виробництв. Ним обмежувалася кількість людей, що находили собі заробіток в промисловости. Робітникам заборонялося переходити на життя в друге місце, чим віддавалися вони цілковито до рук місцевих підприємців. На вимогу майстрів мирові судді могли примушувати дорослих підмайстрів працювати у них. Максимальна зарібна платня також що-річно устанавляється мировими суддями чи муніципальною владою. За домагання більшої платні робітникові загрозувала кара, тимчасо за видачу платні меншої ніж була устанавлена підприємців не переслідувалося. Її розмір сягав звичайно не більше того, що було необхідним для прожиття робітникові. "Не дивно, каже Гіббінс / і від, ст. 100 /, що за таких умов проблема про старцювання в Англії скоро набрала дуже різкої форми." Для її розв'язання в 1601 р. був виданий закон про бідних, що в редакції 1641 р. проістнував аж до 1812 р. Законом цим частину зарібної платні фактично замість робо-

давців мусіли покривати всі платільщики. Закон "про навчання" явно перешкоджав інтересам розвитку великого виробництва і його різними шляхами повинні були обходити. Зразу звільнили од підлеглості цьому закону ті галузі промисловости, які, як наприклад бавовняне виробництво, в час видання закону не мали ще серйозного значіння. В суконнім виробництві, полотнянім і шовковім, до яких закон стосувався, починає не виконуватися вимога про те, щоби робітники проходили попередній семілітній курс навчання, бо, як показали ми трохи вище, в мануфактурі, при її розділі праці, знаходять собі роботу, виконуючи простацькі функції, і необучені робітники, навіть діди, жінки та діти. Численний обход закону на цім пункті завірний на протязі всього XVIII віку частими петіціями до парламенту конкурентів великого виробництва-майстрів. Що-ж до установлення зарібної платні мировими суддями, то ця вимога виконувалася ще менш. Коли в хліборобстві на протязі XVII і XVIII віку зарібна платня справді всетаки означається мировими суддями, то в промисловости те що можна було робити за ремісництва, бо воно було не складне, а робітники часто трималися одного майстра десятки років. З розвитком же капіталістичної промисловости призначування платні зовсім незнайомими з виробництвом і незацікавленими в ньому сторонами третіми особами стало зовсім неможливим. Тому вимога закону перестала виконуватись. В суконнім виробництві в останній раз зарібна платня установлюється мировими суддями в 1720 році. Таким же остатком середньовічної цехової організації було урядове урегулювання якості виробів. Наприклад для англійських сукновалів аж до XIX віку залишалися в силі старі закони про те, якої ширини, довжини і якої ваги повинен бути кождий кусок, що і посвідчувалося казенним тавром. Цей закон викликав безугавні жалоби майстрів на протязі всього XVIII віку, його обходять, як і закон Ялисавети, при чому велике суконне виробництво раніш звільняється од казенного штемпелювання, нарешті, стає він мертвою буквою. Згадувана вже парламентська комісія 1806 р. знайшла, що цей закон обтяжав промисловців і купців нічого не даючи споживачам, при чому сконстатувала, що тільки завдяки недбалому виконанню його суконне виробництво Англії не загинуло. Всі подібні законодавчі постанови, обовязуючи всю країну, існують ще за часів Адама Сміта, і лише після нього в 1808 році одмінюються. Та опріч загально державних норм промисловість городів та містечок регулювалася ще й місцевою владою, а також корпораціями та цехами. Як виродилися привілеї та монополії ремісницьких цехів Англії у XVIII столітті можна бачити на прикладі з знаменитим винахідником парової машини Джемсом Уатом. Коли Уат захотів улаштувати у Глазго власну майстерню, то цех місцевих ковалів, на основі своїх привілеїв, те йому не дозволив. Добре що в Уата знайшлися знайомства з університетською професурою і йому було дозволено одкрити свою майстерню в університетськім дворі, на якій влада цехів не сягала. Адам Сміт був свідком цього випадку, що надав йому того обурення з яким він в своїй знаменитій книзі, що виходить в світ скоро після винахіду Уатта, говорить проти монополій та привілеїв.

Але перш ніж перейти до Сміта присвяtimo кілька слів його старійшому приятелеві, англікові Юмові. ДАВИД ЮМ / *Hume*, 1711-1776 /, був, по виразу Адама Сміта, найзначнішим істориком і філософом тої епохи, котрий одначе, насамперед в праці "*Political discourses*" / Політична розвідка, 1752 р. / торкається також і економіки. У Великобританії обставини не дали ґрунту для появи жадного фізіократичного письменника.

Французських же фізіократів Юм, як і Сміт, поприкають в односторонності. Критикує Юм так само і меркантилістів, хоч в де чому його погляди нагадують їхні. Гроші, на його думку, се не -богатство, як твердили меркантилісти, а є тим мазилом завдяки якому колеса торговельного возу легше обертаються. Їхня зава кількість не тільки не є корисною, але навіть шкідливою, бо підганяє в гору ціни, а значить ослаблює попит і проганяє чужинців з кращого ринку. Ставленням цін в залежність од кількості грошового матеріалу Юм випереджає пізніших прихильників "кількостної теорії грошей". Розвиваючи далі свої думки про гроші він стоїть на тому, що справжня сила держави не в грошах, а в людях і "господарських благах". Національний запас благ створюється національною працею. Свобода праці - ось основа богатства. Свобода торгівлі також є для Юма величчя природи, що, на його думку, одвіку носить в собі гармонію. Він картає "безчисленні перегороди, перешкоди і данини, що наложені на торгівлю всіма європейськими націями і особливо Англією". Але все-ж стоїть сам ще за де-які поодинокі цілі. Друге видання згаданого твору він давав на попередній перегляд Смітові, але сей останній в своїй системі, як побачимо зараз, не згоджується ні на яке ціло. Мотивом працездібності людини Юм уважає "безугавне і ненаситне стремління людського духа до діяльності." Метод у нього історичний, при чому економічні факти він дотепно ставить у зв'язок з виявленнями суспільного життя. Загально визнано, що Юм мав величезний вплив на Адама Сміта, до творчості котрого ми, поминаючи інших менш значних безпосередніх англійських попередників Сміта, як Токкер /Tucker/ та Стюерт /Stewart/, зараз і переходимо.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

· НОВІШІ ЧАСИ / починаючи з половини XVIII віку / з КА-
ПІТАЛІСТИЧНОЮ СІСТЕМОЮ ГОСПОДАРСТВА.

АНГЛІЙСЬКА КЛАСИЧНА ЛІБЕРАЛЬНА ШКОЛА ЕКОНОМІСТІВ.

XXI. А Д А М С М І Т / *Adam Smith*, 1723-1790 р. /.

Сміт побачив світ в маленькому шотландському місті Кіркальді недалеко Едінбурга. Учився на Глазговському університеті, де слухав про Гютчесона, що виховував у своїх слухачів любов до інтелектуальної свободи і незалежності. Після університету / в 1744 р. / поступає в Оксфорд, по закінченню його, відмовившись від призначеної йому матір'ю духовної кар'єри, селиться в рідному Кіркальді і потім на пропозицію одного багатого ленд-лорда читає в Едінбурзі публічний курс по риторичі та літературі. З 1751 р. його запрошено професором у Глазговський університет. Там на протязі тринадцяти років читає він теологію, етику, право і політику. В тому, що його виклади про "натуральну теологію" ґрунтуються на гадці, що ходом всіх явищ в природі управляє вища доброзичлива до світу Істота, яка стремить, аби створити як найбільшу суму добробуту на землі, треба шукати корінь економічного оптимізму Сміта. Коли йому було 40 років він кидає університет і як навчитель одного принца одвідує Європейський континент. На протязі двох років перебуває він в Тулузі, Женеві-де стрівався з Вольтером, і нарешті в Парижі, де познайомився з енциклопедистами і що важніше з гуртком фізіократів. Повернувшись до рідного краю приймається Сміт в далені од світу за ту свою працю, що принесла йому славу і проводить над нею цілих дев'ять років. Видавши її в 1776 році до кінця життя він вже нічого більше не друкує.

Як практичний дух розрахунку проймає ціле царство капіталізму, так і дослідники народнього господарства, на думку широкої публіки, повинні бути не мрійниками, а тверезими людьми, що оглядають світ крізь купецькі окуляри. Та це, як переконаємося з дальших викладів економічних гадок, далеко не так. Серед великих економістів, каже Туган-Барановський, багато людей справжніх поетів в області думки. До таких належав і Сміт. По своїй вдачі він був надто скромним, на людях соромливим, як говорив, то запинався, взагалі не робив зовнішнього блискучого вражіння. Був забудькуватий, мав чудацьку звичку міркувати вслух і любив забратися десь подалі від людей; замкнутий в собі і поступливий Сміт був уперто-працьовиток і наскрізь честною натурою. "Істина і благо людськості були одиноким маяком по котрому направлявся життєвий шлях Сміта

Ні бажання слави та популярності, ні піддобрвання до сильних мира, а ні клясовий еґоїзм не затьмарили його думки, яка лишалася завжди чистою, як струмок гірничої води. Все, що він казав, казав він з глибоким переконанням у своїй правоті. Він не знижав науку до прислужування пануючим класам, як це часто робили його наслідувачі. По високості, ясності та гармонійності свого духа Сміт нагадує стародавніх мудреців Еллади. -/ x /-.

Змалку і до старости постійний холостяк Сміт був під впливом своєї матері, яка наділила його ніжною вдачою. Університетському професорові Гютчесонові він обов'язаний укладом власного курсу, та більше навіть. Багацько найзначніших ідей Сміта в зародку уже було в викладах його попередника по катедрі в Глазгові, у Гютчесона, напр. про поділ праці, сталі мірники цінності, про походження грошей та їх вартість і т.д. Пізніше впливав на Сміта, здається його єдиний друг, історик і філософ Давид Юм, що, як ми вище показали, мав нариси і по економіці, які не містили в собі чогось особливо видатного і нині вже призабуті. Потім, на Сміта мала вплив праця Мандевілля, наробивша в свій час великого шуму, в якій доводилося, що вся цивілізація / богацтво, наука, штука /, виникла не в наслідок наших гідностей, а тільки ВАД, під якими розумілося стремління до надбавання і до всіляких приємностей життя. В протилежність Мандевіллю названі вадами людські нахили і стремління Сміт не вважає вартими осуду, зве їх гідностями, що найменше "низчого порядку" і під кутом погляду одної з таких гідностей, "еґоїзму", він розглядає господарську діяльність суспільств. Нарешті, вплив фізіократів був на нього безперечно глибоким. Будучи в Парижі в 1766 р. Сміт, як гість, часто одвідував зібрання у Кене, бачився з Тюрго. З особистих розмов з ними Сміт набував безпосередне і докладне знайомство з їх поглядами. Він мав перед собою їх твори коли писав свій трактат. "Не дивлячись на всі свої хиби, так говорить Сміт про систему Кене, вона уявляє з себе можливо найбільше наближенне до істини з усього того, що появилося по політичній економії." Його зближало з фізіократами те, що він, як і вони, був вихований в дусі теорії натурального права, яку він в своїй творчості використовує надзвичайно широко. До теорії свободи економічного обороту він прийшов незалежно і раніш ніж познайомився з фізіократами, після чого для Сміта цей принцип став вихідним пунктом всіх його економічних теорій. Але в інших напрямках він запозичив од фізіократів не одну з важливих ідей, звівши до купи всі спроби економічних аналізів, що були зроблені ріжними економістами перед тим, що знайшло місце в знаменитій його праці "*Inquiry in the Nature and origine of the wealth of Nations*", "Дослід над природою і причинами богацтва народів", - 1776 р.

Він писав допіру названий твір, аби довести шкідливість державної опіки над господарським життям, аби побороти систему меркантилізму, а несподівано для самого автора з під його пера вийшла ціла наука політичної економії. По виразу Кліф-Леслі зі Смітом в даннім разі трапилося те, що з біблейським Саулом, який пішов шукати ослят свого батька, а знайшов ціле царство. Сміт опанував всю тогочасну економічну літературу, меркантилістичного, фізіократичного і інших напрямків, ним цитуються більш ніж сто авторів, та не в меншій мірі він стежив і за сучасними йому окресленими вище всебічними проявами народнього господарства, підтримуючи необхідні для успішності праці знайомства з негоціантами, промисловцями, Джемсом Уаттом і др. і тому, праця Сміта торкаючись найактуальніших для своїх сучасників справ, як от колоніальної політики, системи великих кампаній гандльових, системи меркантилізму, організації монетарної та податної і т.д., визначається живістю і високою літературною вартістю.

x/-

М.Туган-Барановський. Очерки изъ исторій политической економіи.

Вона призначалася для практичних цілей, але вийшла провідною й для наступних поколінь економістів-теоретиків, які продовжували, критикували і роз'ясняли його вихідні принципи. В праці є цілий ряд протиріч в поглядах на одне і те-ж питання. Досить сказати, що в поясненні зарібної платні у нього в різних місцях виявляється аж три теорії: теорія мінімуму зарібної платні, теорія попиту і пропозиції праці, нарешті, теорія фонду зарібної платні. Сміт в своїх важливіших гадках майже не оригінальний; по оригінальності думок і теоретичній закінченості системи де-хто / Туган-Барановський / Кене ставить вище Сміта і уважає, що Кене належить честь першої теоретичної будови системи політичної економії, як органічного цілого і що в цьому смислі Сміт є учнем Кене, який не досяг рівня свого учителя. Його твір є сконцентрованим виявом особливостей і духа свого часу, чим і пояснюється його могутній вплив. Як і всі великі письменники він також не мало запозичав від попередників і сучасників, але все те повернув він науці в формі цільної правдивої будови політичної економії, - в чім його заслуги та його оригінальність. І хоч політична економія бере свої початки навіть і не від фізіократів, а ще раніше, хоч перед Смітом пройшов Кене і Тюрго, не дивлячись на все це за Адамом Смітом надовго установилося почесне ім'я БАТЬКА економічної науки; так само, як пізнійш, не дивлячись на те, що і поперед трактувалися фінансові питання, хоч би і у Адама Сміта, але за німецьким професором Вагнером установилася назва батька фінансової науки. Коли це не зовсім вірно, то у всякім разі Сміт є основоположником класичної школи.

Бокль в своїй "Історії цивілізації Англії" висловив гадку, що метод досліду ужитий Смітом в "Богацтві народів" є чисто дедуктивний. Економісти історичної школи уважають, що Сміт орудує "чисто індуктивним методом". Нині можна уважати безперечним, що подавляючу частину своїх теоретичних висновків він зробив методом ДЕДУКЦІЇ, хоч і індукція-спостереження і узагальнення фактів сучасної йому історичної епохи-відіграє досить помітну роль.

В основі всіх теоретичних досягнень Сміта лежить одна загальна думка нав'язана доктриною натурального права про те, що явища громадського життя підлягають відомим законам, які треба віднайти. Сміт починає їх шукати і зауважає, що в господарській області є пануючий мотив для всіх. Всі люде шукають особистої користи. Стремління до вигоди, рішає Сміт, ось і є та сила, котра гарантує досягнення загального добра. "Переслідуючи свою власну вигоду, каже Сміт, людина часто працює на загальну користь більш діяльно, ніж як би прямо задавалася такою ціллю." Звідци Сміт робить висновок, що інтереси окремих осіб з інтересами всього суспільства не розходяться, тоб-то існує гармонія приватних і суспільних інтересів. Бо "що вважається розумним в житті приватної людини, то, каже він, не може бути не розумним в діяльності цілого народу." От-же ЕГОІЗМ-є головною дедукційною посилкою у Сміта.

Одначе як же погодити се з тим, що в ранійш виданій книжці під назвою "Теорія морального чуття," коли Сміт першорядну роль в житті суспільства відводить почуттю СІМПАТІЇ. Завдяки цьому останньому, бажанню подобатися один другому, люде, писав Сміт, наровлять зробити один другому щось приємне. Як погодити такі фактори як егоїзм і симпатія. Одні знаходять в тих двох концепціях протиріччя. Другі-ж його не бачуть, кажучи, що правильно зрозумілий егоїзм примушує людину робити так, аби заслужити подяку других.

Іменно про такий егоїзм і каже Сміт, а не про той грубий животний і жорстокий егоїзм, коли дбають лишень про себе і шкодять другим. Таким чином хоть з окола між двома концепціями і здається протиріччя, але справді протилежності між ними немає.

Поклавши в основу господарської діяльності посилку егоїзма Сміт надзвичайно упрощує завдання і знаходить закони народного господарства логічним абстрактним шляхом. Особистий інтерес примушує людей до обміну. "Кожда людина має потребу в помочі других, але марно було б чекати на ню тільки в розрахунку на їх добрість. Ліпше досягнете своєї мети, як заінтересуєте їх, як доведете їм, що виповнення вашої прозьби є згідне з їх користю." "Дай мені предмет, що мені потрібний, кажіть другому, а взамін за нього бери инший, що тобі необхідний." Більшість послуг, які ми одержуємо од инших людей, получаются іменно в такий спосіб. Не від прихильности до нас мясника, пивовара або пекаря ждемо ми нашого обіду, а від їх розуміння своїх власних інтересів. Ми звертаємося не до їх почуття людяности, а до їхнього егоїзму, ми ніколи не кажемо про наглий характер наших потреб, а тільки про те, яка жде їх користь." В такий спосіб розвивається обмін, і продукція.

Всім своїм потребам в матеріальних благах задовольняє людина через працю. Егоїзм провадить до того, що всяка людина наровить одержати як найбільше продуктів з як найменшою витратою трудової енергії. Фізіократи говорили - "одержати багатство з найменшою кількістю праці." Виходячи з цього хазяїнничого прінципу люде дбають про те, аби одну і ту-ж кількість своєї енергії зробити як найбільш продукційною. Цьому сприяють насамперед розподіл праці, співробітництво і утилізація сил природи. Остання досягається за допомогою ріжного знаряддя, тоб-то капіталу. А доки він у приватній власности окремих членів суспільства за користанне ним приходиться платити, так бере початок прибуток на капітал. Посилка-ж егоїзму, що людина дбаючи тільки про себе саму тим самим дбає і на громадську користь, дедукційним шляхом приводить Сміта до необхідности свободи торгівлі та конкуренції. Тою-ж дорогою він приходиться до поняття цінности, ціни, капіталу, зарібноі платні і т.д.

По-за всим тим не може бути сумніву, що де-які його висновки являються удачним сінтезом тих явищ, що він спостерігає навкруги себе. Придивляючись до великого виробництва в мануфактурах він індуктивним шляхом дійшов до думки про те, що розподіл праці є вигідним. Його теорія про причини неодноразової зарібноі платні в різних галузях праці могла явитися як наслідок індуктивних міркувань над сучасними йому фактами. Індукціям же Сміт зобовязаний тому, що уберігся від багатьох крайностей, до яких дійшли потім де-які з економістів, що користувалися самим тільки дедуктивним методом. Індукціям він зобовязаний тому, що у нього немає правил, без виключень.

Для зручности розгляду ми спочатку спиняємося на його політико-економічних поглядах, а в кінці на пропонованій ним економічній політиці.

А. ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ С М І Т А.

Політична економія по його формулюванні має своїм предметом цілі практичні: збагатить одночасно, як нарід так і державу. Але по змісту його праці предметом політичної економії є понятє ширше. **НАРОДНЕ БОГАЦТВО** з погляду розвитку господарських явищ, закономірности їх і практичної політики-от що є предметом політичної економії. При чому під **БОГАЦТВОМ** він розуміє всю сокупність матеріальних

речей, що служать цілям людини. Що-ж є джерелом багатства.

Меркантилісти таким джерелом уважали торгівлю. Фізіократи джерелом всіх багатств лічили рільництво. В протилежність і тим і другим Сміт джерелом багатства уважає ПРАЦЮ людську, точнійш суму річної праці кожного народу. Сим положенням він, по виразу Бернацького, відразу "очоловічив" економічну науку. Але як переконаємось далі за чинники продукції, крім праці, він уважає також землю і капітал.

Скоро-ж багатство родить не лише земля, як то було у фізіократів, але праця взагалі, тоді нелогічним є уважати лишень працю одної класи, рільників у фізіократів, за продукційну, ПРОДУКЦІЙНОЮ ЯВЛЯЄТЬСЯ ПРАЦЯ ВСІХ КЛАС суспільства, праця всего народу. Не можна одні класи вважати яловими, а другі продукційними, коли річне багатство країни твориться співпрацею, або як сам він висловлюється "кооперацією" всіх клас. Далі він, мов забуває це своє принципове твердження і очевидно під впливом фізіократів у нього все-ж фігурує праця не продукційна, "котра зникає в самій хвилі її виконання і рідко коли залишає по собі слід або вартість, за котру пізнійш можна-б було набути таку-ж саму послугу", до якої він відносить: працю служби домашньої, адміністраторів, урядовців, військових, духовенства, адвокатів, лікарів, артистів, літераторів, музиків і т.п. Це твердження, образливе для цілого ряду поважних професій, викликало до себе опозицію і після полеміки нині більшістю є відкинута. Всі ті, по Сміту, непродукційні послуги справді складають частину річного зиску народу - і коли-б частина людскости не посвячувала себе тим професіям загальна кількість продукції річної була би меншою. З рештою виявляється, що Сміт терміном "непродукційної праці" означав всяку працю не направлену на господарчу діяльність, але що самими господарчими цілями праця народу не вичерпується.

Звірята сами заспокоюють свої потреби в цілому. Не те у людей. Щоби з найменшими зусиллями осягти найбільших наслідків вони спляються на виробі якоїсь одної речі, розкладають працю між собою, од чого надзвичайно зростає продукційність праці. Це одбувається без жадного примусу, само собою, дорогою натуральною. На розподіл праці, каже Сміт, що дав такі величезні вигоди, не слід дивитися, як на результат людської мудрости, яка-б передбачала той загальний добробут, що буде ним викликаний; він був необхідним хоч і дуже повільним наслідком, відомого стремління, присущого всім людям, помимо якої будь зарані розрахованої загальної вигоди, стремління, що приводило їх до обміну одної речі на другу. "Тоб-то ідея розподілу вийшла не з голови людської, а є наслідком нахилу до обміну. В наслідок розподілу праці повстає велика різниця між людьми. На вигоди розподілу праці, як ми бачили попереду, указує уже Шлятон, але Адам Сміт надзвичайно підкреслює те основне суспільне та економічне з'явище і опирає на нього цілий свій твір. В тому оригінальна заслуга Сміта. В розкладі праці, що дає співпрацю всіх у задоволенню потреб кожного, Сміт убачає правдиве джерело поступу і добробуту людського. Для ілюстрації розкладу праці він приводить приклад мануфактурного, - машинової продукції, як ми вже говорили, за нього ще не було, - виробництва шпильок, що потім стає клясичним. Коли людина сама буде виробляти цілу шпильку, як то звичайно буває за ремісництва, "леди вона здолає зробити одну шпильку за цілий день і у всякому разі не зробить двох десятків. Але за нинішньої системи організації / за розкладу праці / того промислу не тільки ціле заняття творить окреме ремесло, але заняття те поділене на значну кількість розгалужень з котрих більшість творить окреме ремесло. Один з робітників натягає дрот на цівку, другий його вирівнює, третій перетинає, четвертий загострює, п'ятий шліфує кінець під головку. Головка робиться теж за дві чи три окремих операції: насаджування є одна операція, вибілювання шпильок - друга, навіть доравлення папіру і замотування в нього

шпильок становлять окрему спеціальність. Загалом робота по виробленню однієї шпильки є поділена приблизно на вісімнадцять окремих операцій, з яких кожна на деяких підприємствах виконується через особних робітників, іноді впрочим один робітник виконує по дві, три операції. Я сам бачив, каже Сміт, невелику мануфактуру лишень з десятьма робітниками..., бідна знаряддям виробництва..., одначе як втягнувся в роботу..., то десять робітників за день виробляли більш ніж 48,000 шпильок", тоб-то по 4800 шт. на чоловіка. Порівнюючи з тим, як би робота виконувалася вся одним чоловіком, розклад праці по виробу шпильок дав продукцію що найменше у 240 разів більшу. Леж робиться і в суспільстві. Залишений сам собі чоловік з трудом би задовольнив своїм потребам, тоді як дорогою поділу праці і виміни одного з другим, він потрапить устократити свою продукцію і свій добуток. Це збільшення продукції Сміт відносить на вправність робітника, економію часу та на винаходи і поліпшення способу виробництва.

Високо підносячи позитивний бік розкладу праці Сміт, як йому не раз то закидалося, не затуляє очей і на негативні сторони розподілу. Він розуміє, що коли людині приходить ся ціле життя чи довший час виконувати якусь одну, скажім одноманітну, механічну операцію перетинання дроту, то людина тупіє і глупіє. І щоб усунути ту недогідність він, принципіальний противник втручання держави, йде на компроміс указуючи на необхідність, аби держава на свій кошт завела обовязкову початкову освіту.

Одначе ступінь розкладу праці терпить обмеження. Коли РИНОК ЗБУТУ є малим, то спеціалізації кладеться вузькі рямці. В деревенській крамничці зразу продається і цвях, і масло, і посуд, і ситець, і шкло і дьоготь. Вона не може спеціалізуватися як то роблять городські крамниці на продажу одних напр., цвяхів, або ситцю. Така-б спеціалізація за недостаткою покупців / ринку / скоро застала-б скрахувати. І в гандлю закордоннім Сміт справедливо вбачає чинник, що прискішує поділ праці і збільшує багатство. З другого боку обмежує розклад праці ступінь попереднього скупчення КАПІТАЛУ.

Під капіталом СМІТ розуміє ту частину не витрачених запасів, котра призначається для того, щоби одержувати зиски; розуміє, ряд благ включаючи фабрики і заводи. "Капітал, каже він, сприяє продукційности праці, дає можливість тій же кількості робітників виробить більше товарів." Він бере з практики поділ його на ПОСТІЙНИЙ і ОБОРОТНИЙ. Перший приносить зиск не міняючи своєї форми, як от машини і знаряддя продукції; другий дає зиск змінюючи свою форму, обертаючись в гроші, а з грошей в різні товари і переходячи з рук в руки. До Сміта говорилося про значіння грошей, або золота, і не розуміли капітала в широкому значінню цього слова. Заслугою Сміта являється вказівка на роль капітала, як фактора продукції, хоч самої проблеми капіталу він і не роз'яснив до кінця. - / x / ч

Сміт бачив, що відкрити закони політичної економії можна тоді, коли об'єкти економії підляжуть підрахунку і порівнянню, коли

- / x / - . "Не можна заперечувати тому, каже англійській економіст *Сарнал*:
A History of the theories of production and distribution, - 1894, ст. 89 /, що Сміт залишив цілу проблему капіталу в стані найменш задовольняючим. А.Ш.Ріст через те ухиляється навіть од викладу його думок про капітал.

ім можна буде робити оцінку. Що-ж зробити мірою такої оцінки. Гроші. Але що вони є себе уявляють.

Повстали вони, по думці Сміта, не завдяки якомусь акту публічної влади, на чім стоїть сучасна хартальна теорія Кнапа, і не завдяки свідомій волі народу, а в наслідок гуртового інстинкту. Люде по-стерегли незручність обміну речі на річ, і, щоби того уникнути, кож-дий чоловік мусив робити так, -щоби завжди опріч виробів свого про-мислу, мати ще й якусь кількість такого иншого предмету, за який би він міг виміняти вироби чужого промислу. І ото, як виник одночасної хоть і не скоординованої практики великої лічби людей, що керують-ся своїми індивідуальними побудженнями, повстають гроші. А публічна влада вмішується в справу значно пізніше, коли вже поширилися мета-льові гроші, щоби наложенням свого штемпелю гарантувати важність кожної штуки. Сміт, полемізуючи з меркантилізмом, відкидає розповсюд-жену пересаду, по котрій гроші уважаються багатством *excellence* і навіть дискредитує їх. В його очах гроші є товаром навіть не так потрібним як інші, без котрого по можливості ліпше обійтися. У татар, каже Сміт, як і у всіх кочових народів, котрим не був відомий вжиток срібла, знаряддям обміну і мірилом оцінки був скот....у нас золоті та срібні гроші, які являються тільки знаряддям обміну та й то їх можуть замінити папірові грошеві знаки. В господарчій обороті ними оцінюються предмети, але гроші, як і всі інші товари, дуже неточне мі-рило, бо купівна здібність їх постійно змінюється. З часу відкриття Америки, доводить Сміт, відношення між вартістю грошових металів, постійно змінюється від 1:10, до 1:14 або 15. / Ми-ж знаємо, що напр. в 1914 р. воно доходило до 1:35 .0.М. / . Через те гроші можуть служи-ти цілям оцінки предметів ТІЛЬКИ в межах одного і того-ж місця і на протязі одного -і того-ж часу. Менш мінливим на протязі часу, тому ліпшим ніж гроші мірилом, Сміт вважає хліб, але все-ж незадоволь-няючим, що до точности.

Нарешті він шукає в самих об'єктах політичної економії якість здібну до порівняння ЦІННОСТІ їх. Коли працею створюються всі об'єкти багатства народів, то кількістю вложеної в них праці можна порівнюва-ти предмети господарства, можна зміряти цінність їх. Він гадав, що для робітника в різні навіть віддалені одна од другої епохи рівні за-трати праці є рівноцінними і, як не мінливе мірило, він кінець кінцем, ігноруючи індивідуальні особливості предметів, їхню користність, їх загальне свійство, іменно приймає за загальне мірило цінности го-сподарських благ. Таким чином всі господарські блага коштують праці і відносяться між собою, як кількості вложеної в них праці. Всі вони даються до порівняння, не дивлячись на саму різноманітність їх, всі володіють особливістю співзмірности. У винайденню мірила цінности полягає заслуга Сміта.

В щоденних актах обміну виступає ціна предметів, що в залеж-ности від безконечного ряду обставин в часі і просторі постійно змінюється. Чи по-за цими реальними, постійно мінливими цінами іст-нує щось стале, не так змінливе. От завдання над розв'язкою котрого працює політична економія до нині. Вище ми наводили, як Конділляк, на дивовижу для своїх часів, те стале відкриває в цінности предмету, наближаючись в розумінні її до пізньої австрійської психологіч-ної школи. Він сформулював свою теорію цінности в 1776 році, а цей рік разом з тим і є датою появи в світ праці Сміта про "*Бога-ство народів*". Сміт не був знайомий з працею Конділляка і дає своє розв'язання пекучій проблемі, далеко гірше за Конділляка, яка одначе потім служить предметом обмірковування економічної науки, бо праця

Сміта на довгий час заслонила всі інші. Його розв'язання питання відсувається а кону аж після появи праць Девонса та Менгера. У Сміта протиставляється два поняття цінності: ЦІННІСТЬ СПОЖИВЧА, під якою він розуміє користність певного продукту і ЦІННІСТЬ МІНОВА-що означає можливість за даний предмет набути предмети інші; ці поняття по його помилковому погляду є незв'язаними між собою. З них його займає лишень мінова цінність, для котрої подає він дві гіпотези.-/ х /-.

По першій-справжня цінність данного товару окреслюється через працю, через трудові зусилля потрібні для того, щоби його виробити. Праця в даннім разі є справжнім мірилом мінової цінності всіх благ. Отже праця вложена в витвір данного предмету одночасно є і джерелом і мірилом мінової цінності. Сміт таким чином формулює теорію, котра в праці, в зусилля людським бачить ПРИЧИНУ цінності, ту теорію, яка пізніше дасть К.Марксові найсильніших аргументів проти капіталізму і яка стане разом з тим підвалиною для соціалістичної школи в політичній економії.

Однак йому самому потім здається не легким завдання, як зміряти працю вложену в певний виріб і залежну від неї цінність. "Більших зусиль, каже він, може коштувати одна година тяжкої праці, а ніж дві години легкої; або одна година в ділі, що вимагає десятилітньої підготовки, ніж цілий місяць праці в ділі легким і звичайним." /том I, кн. I, розд. VI / . З другого боку, в первобутні часи, коли ще не сталося скупчення капіталів і земля не була у приватній власності / каже він там-же / цінність предметів складалася з кількості праці необхідної для придбання тих предметів. Але в цивілізованім суспільстві одної праці не вистарчає для виробу предметів, необхідна співучасть землі і капіталу, якими ніхто не дасть користуватися за дурно. Значить в склад мінової цінності мусять увійти крім платні робітників ще - прибуток капіталіста і рента для землевласника. Сміт збившись з одної пошукує другу гіпотезу мінової цінності, опираючись вже не на вложену у виріб працю, а на "кошти продукції" товару.

Правдива цінність виробів, по другій теорії Сміта, скрита од наших очей по-за мінливістю риночних цін. Вона відповідає коштам їх продукції. Під коштами-ж виробництва треба розуміти, покриття по цінам нормальним робітничої платні, прибутків на капітал і платні за землю, тоб-то задоволення всіх чинників, які беруть участь у виробництві товарів. Цю теорію приймає більшість економістів не спеціалістів. Що-ж до самого Сміта, то він так і зостався між цими двома теоріями уживаючи один раз першу і тоді мінова цінність носить назву СПРАВЖНЬОЇ ціни, а инді-другу, коли фігурує вже НАТУРАЛЬНА ціна. Починаючи з Рікардо виявляють економісти, що Сміт зробив помилку, змішавши з факторами розподілу, якими являється справді праця, капітал і земля, фактор продукції, яким являється сама праця, з поміччу капітала направлена на зовнішню природу і витворююча господарські блага. Тому у нього по другій теорії зарібна платня, прибуток і рента не тільки являються частинами на котрі розпадається цінність всякого виробу, а ніби й трьома первацькими джерелами всякої мінової цінності, що є абсолютно не до прийняття.

-/ х /-."Правду кажучи все, що у "Богацтві народів" відноситься до теорії цінності-одзначається такою неясністю, що треба зріктися шукати докладности там, де Сміт її сам не дав " каже Ріст в розділі II "Історії доктрин економічних"-Шарля Жюда та К.Ріста.

В суспільстві, що опирається на поділ праці, де кождий виробляє для ринку без попереднього порозуміння зі своїми конкурентами, без загального керування найбільша трудність полягає в тім, щоби пристосувати пропозицію товарів до попиту на їх. Кождий продукує на власне ризико, як же одначе уникнути того, аби в кождім моменті продукція не була низчою або вищою від попиту, як довідатися що саме і в якій кількості треба витворяти. Беручи загальні свійства явищ і ігноруючи їх індивідуальні особливості Сміт в своїй, нині загально прийнятій політичною економією, ТЕОРІІ ЦІН дає розв'язанне питання.

Для кождої місцевості в кождий час існує пересічна ціна товарів, що складається з пересічної зарібноі платні, ренти і прибутку. Ця пересічна ціна називається Смітом НАТУРАЛЬНОЮ ЦІНОЮ. На ринкові ж продаються товари вище, низче чи врівень з цєю ціною, продаються по РИНОЧНИМ ЦІНАМ. Від чого-ж залежить ця риночна ціна і чому може вона одхилитися од натуральноі. Ось дословне клясичне пояснення самого Сміта: "Риночна ціна кождого окремого товару одреділюється відношенням між кількістю його, існуючою на ринкові і вимогами тих людей, котрі готові купити його по натуральній ціні, тобто оплатити те, в що обійшлося ім найняти землю, капітал і працю для доставки його на ринок. Тут можливі три випадки: коли кількість продуктів, підвезених на ринок, менше потреби в ньому, більше і рівне. Коли кількість якого виробу, доставлена на ринок, менше дійсного попиту, то не всі люде, які згідні оплатити тільки ренту, зарібну платню і прибуток, будуть могли набути потрібну ім кількість. Багацькс з їх скоріше згодяться заплатити дорогше, ніж зовсім його не получить. Між ними зараз же виявиться конкуренція і риночна ціна ПІДНІМЕТЬСЯ більш або менш вище ціни натуральноі, в залежности від недохватки товару од кількості покупців і виявлених ними бажань. Якжеж кількість товару, доведеного на ринок, перевишає дійсне перебуванне, то вся вона не може бути продана тим, хто згоджується заплатити звичайну вартість ренти, зарібноі платні і прибутку, вжитих на виробництво товару. Являється необхідність продати частину товару людам, що хотять заплатити менше всеі цієї вартості, вони дають низьку ціну, яка з необхідністю понижує ціну всього товару. В такому разі риночна ціна УПАДЕ більш чи менш нижче натуральноі ціни. Нарешті, коли-ж кількості доставленого на ринок товару досить, аби задовольнити дійсний попит, але не більше то РИНОЧНА ціна як є дорівняється ціні НАТУРАЛЬНІЙ. Вся призначена для продажу кількість товару буде, в такому разі, розпродана по тій ціні, котра не може бути уже піднята. Конкуренція примусить торговців прийняти цю ціну, але не допустить їх згодитися на низчу. Натуральна ціна являється тим рівнем до якого постійно простують ціни всіх товарів. -/х/-. Так у величезній більшості випадків ОСОБИСТИЙ ІНТЕРЕС представників праці, капіталу і землі, без чийогось умисного втручання, сам собою, дорогою натуральною пристосовує продукцію товарів до попиту на нього. Робітник, капіталіст і землевласник завжди шукають найвигіднішого діла. І скоро тільки помічають, що пропозиція якихось виробів повершує вимогу ринку, од чого риночні ціни, а значить зарібна платня, прибуток і рента, падають низче їх натурального рівня, то зараз же наровлять покинути те діло, і перейти на більш вигідне. Робітник піде в ті галузі праці, де заробітня платня стоїть вище; капіталіст переведе свої капітали в підприємства, які дадуть більший прибуток; нарешті, землевласники пустять землю під инший, більш вигідний вжиток.

В наслідок подібного одливу праці і капіталів з тих виробництв де ціни впали знову відновлюється рівновага між пропозицією і риночним попитом, і в наслідок того риночні ціни знов наблизяться до натуральних. "Навпаки, коли кількість товарів якого небудь гатунку, доставляемого на ринок, на протязі якогось часу буде нижче дійсного попиту, то це з необхідністю означає, що де-які із складових частин його ціни піднялися вище свого натурального рівня. Коли це явище буде помічено промисловим населенням, то новий приплив праці, капіталу та землі до цих занять буде мати своїм наслідком пониження різних частин, що входять в ціну товарів, на котрі існує великий попит, до їхнього натурального рівня і вся вартість цих товарів упаде до їх натуральної ціни". - / х / -. Отже особистий інтерес являється тим регулятором, що управляє самими капризними стихійними явищами господарського життя і своєю теорією цін Сміт зумів відкрити їхню цілковиту закономірність, не торкаючись цін монопольних, зауваживши про них тільки, що "ціна монопольова у всіх умовах є найвищою з усіх, що даються полувити". Монополії, пошлени, цехи і інші фактори, що втручаються в натуральний рух цін уважав він шкідливими, бо в інтересах небагатих людей підвищують ціни для загалу поверх їх натурального рівня.

Так на думку Сміта свобідна гра господарських інтересів дає добробут одиницям і всім людям. Без керунку єдиною волею і без загального плану сама собою повстає господарська гармонія, якої не доходять свідомою волею і гадкою законодавця. Ця ідея гармонії інтересів у нього впливає зі спостереження господарчої царини і разом являється відгуком трохи наївної віри цілого XVIII століття в добрість природи. Цей оптимізм його відносився до продукції дібр і тільки, але ніде у великого англійського економіста не знайдете, що й поділ багатств є найліпший з можливих. Оптимізм останнього гатунку буде потім виказуватися школою Бастіа і іменно як реакція і зброя проти соціалізму.

Сміт мало уділив уваги розподілові суспільних дібр, цим відділом, як побачимо далі, поповнив політичну економію головним чином Рікардо. Його увага була притягнена продукцією та обміном. Сучасникам подобалися його напади на різні утиски в обсягу промислу та торгівлі, що залишалися ще з феодальних та меркантилістичних часів. Обґрунтування економічного лібералізму - от що знайшли сучасники насамперед у Сміта, але, як справедливо зазначають цілий ряд дослідників, від нього могла брати початки не лише ліберальна, але й соціалістична школа. У нього вже трапляються думки з приводу розподілу благ, які в зародках попереджають соціалістів і з особна відому "соціальну теорію розподілення" Туган-Барановського. "Уряд цивільний, каже він, / т. II, кн. V, розд. I /, по скільки настановлений для забезпечення власності, в істоті речі настановлений, аби обороняти тих, котрі щось посідають проти тих, хто ні посідає нічого." "Відколи земля даного краю стала приватною власністю, каже він / в т. I, кн. II, розд. V / властители, так само як і капіталісти, "люблять збирати де не сіяли"... Він зазначає нерівність боротьби за розподіл виробу між підприємцями і робітниками, бо першим легше змовитися між собою і, завдяки грошовій забезпеченості, легше продержатися довший час в період боротьби, ніж робітникам для котрих багатьом трудно протриматися без роботи навіть тиждень.

Далі, в зиску од капіталу і в ренті ґрунтовій Сміт убачає не справедливий розподіл багатства, а тільки наслідок ограбування робітника /в т. II, кн. VI, розд. VII /, кажучи просто, що "рента і процент од капіталу з'їдають робітничий заробіток, а вищі суспільні класи утискують низчі". У нього часом так ясно виступає гадка, що зиск і рента являються частинами цінности, створеної тільки працею, і однятими капіталістами і землевласниками, від працюючих, що Канан є тої думки, що "теорія ограбування є єдина теорія, /розподілення / котру можна знайти у Сміта.- / х /-., а Ш. Ріст каже, що "Сміт може бути уважаний за правдивого попередника соціалізму.- /хх/-

Натуральною платнею за працю є весь виріб зроблений нею. Так і було до появи приватної власности на землю і до скупчення капіталів. Після-жз продукту праці робітника стали одніматися дві долі: одна як прибуток капіталісту, друга як ренти землевласникові. Розмір цих долей опреділюється взаємною боротьбою інтересів хазяїв і наймитів; робітники хтять получить як можна більше, а хазяї-давати як можна менше. Вище нами вже сказано, що у Сміта стріваються зародки аж трьох теорій зарібної платні. Він же звертає увагу і на обставини од котрих залежить неоднаковість зарібної платні. За однакових інших умовин приемле робота оплачується таньше, ніж неприемна; спеціальність якої легко і дешево навчитися розцінюється потім дешевше, а ніж та, якої навчитися трудніше і те більше коштує; за постійної праці задовольняються меншою платнею ніж за непостійної; посада не вимагаюча особливого довірря оплачується не так високо, як там, де без особливого довірря не можна заміщати посади; нарешті, зайняття, де ймовірність представляється більшою менш заробітні чим ризиковані, де на випадок успіху, оплата труда є повишеною. Загалом зріст капіталу збільшує попит на працю. Одначе абсолютний розмір капіталу не має такого значіння, як його повільне постійне збільшення. Прибуток капіталістів залежить од кількості капіталів призначених для виробництва і з постійним зростом багатства має постійну тенденцію до знижання, бо все трудніш становиться знайти для нових капіталів вигідне приміщення, конкуренція-ж капіталів понижує загальний рівень зиску на них. В богатих країнах прибуток низький, в бідних капіталами він високий і звичайно прибуток досягає найвищого розміру в добу занепаду народнього господарства. Пояснення ренти, слово яким у анґлічан означалася арендна платня, у Сміта не є задовольняючим, аби на ньому спиняться.

Б. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ПО СМІТУ.

З попереднього розділу ми бачили, як в Англії часів Сміта виробництво було звязане пережившим вже себе цеховим ладом, торговля монополіями і заборонними тарифами, заробітки робітників-забороною пересуватися ім з місця на місце, економічна думка-звязана ідеєю меркантилізму. І Сміт, виходячи зі свого натуралізму, та оптимізму, енергійно, з цілою науковою ерудіцією виступає за свободу економічної діяльности підприємців, купців і робітників і проти всякого роду привілеїв, обмежень та регламентації. "Кожному чоловікові, каже він, коли тільки не порушує він приписів справедливости,

- / х /- . *Cannan - History of the theories of production...*, стор. 202.

- /хх/- . *Charles Zide und Charles Rist - Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen*, перекл. під ред. *Oppenheimer'a*, 1921р., стор. 101.

повинна бути залишена цілковита воля, нехай він задовольняє своїм потребам, як йому подобається." Як правило, держава не повинна мішатися в господарське життя, бо вона по самій своїй природі не є здібною до того, щоби виконувати господарські функції, що й доводить він аргументами, які служать арсеналом з якого потім беруть зброю всі противники державної інтервенції в народне господарство і яких ми не маємо місця наводити. Лишень по виключенню, а Сміт ніколи не забував, що кожне правило мусить мати свої винятки, він припускає, напр., аби держава тримала пошту, завела обовязкове навчання, робила приписи запобігаючі ширенню заразливих хороб, або в цілях протипожежних.. "Подібні приписи, поясняє він / т. I, Кн. II, розд. II /, без сумніву можуть уважатися, як порушення натуральної свободи. Але прояв натуральної свободи кількох одиниць, які можуть загрожувати цілому суспільству"..... мусить бути обмежений.

Як в багатьох інших поглядах і ідеєю вільного міжнародного торгу фізіократи попередили Сміта, але їхні погляди були інспіровані інтересами рільництва і вільний зовнішній гандель для них був тільки "найгіршим виходом". Для Сміта "кожда з ріжних галузів торгівлі є не тільки користна, але конечна і необхідна, як що тільки доводить до того натуральний хід подій без примусу і насильства" і зовнішня торгівля користна сама по собі. Сміт доводить недоречність продукції у себе тих виробів, які можна таньше одержати з-за кордону в таких виразах: "Кожний розумний батько родини не буде сам виробляти тих предметів, яких виріб коштує дорожче, ніж їх можна набути на ринкові.... Що є розумним в поведінці окремої родини, те так само не може бути уважане безглуздом для великого королівства / т. I, кн. IV, розд. II /". Можна наприклад і в Шотландії культивувати виноград, каже він ілюструючи свою думку, та обійдеться він у 30 разів дорожче ніж у Франції. А коли нема сенсу виробляти у себе те, що таньше можна одержати з-за кордону, то недоречним є і установлення заборонних тарифів, що мішають користуватися природніми вигодами закордонного привозу. Між окремими країнами, як міжнародній розділ праці, існує натуральна ріжниця продукції, що відповідає їх спільній користі. А митними податками на закордонний привоз і вивоз, протекціонізмом ми перешкоджаємо в уживанню тих вигод. Отже він проти протекціонізму: На захистові свободи всякої торгівлі, як внутрішньої, так і зовнішньої, полягає не маючи собі другого прикладу, успіх "Богатства народів". Для величезної більшости своїх читачів Сміт являвся правдивим апостолом свободної торгівлі. Таким одначе він є доки ширяє на висоті своїх абстракцій, коли-ж він спускається до спостереження дійсности, то індуктивним шляхом приходять до де-яких корективів свободи торгівлі. Він визнає, що бувають моменти в житті народів, коли, наприклад, для розвитку молоді промисловости є вигідним звернутися і до де-яких обмежень свободи торгівлі. Так під впливом меркантилізму проведений, відомий вже читачеві з попередніх розділів, навігаційний акт Кромвеля він уважає "найрозумнішим може з усіх торговельних заряджень Англії", бо оборона народня є багато важніша ніж богатство", той акт взагалі спричинився до кольосального зросту англійської фльоти та торгівлі. По-друге, він оправдує одловання привозного краму, коли в країні привозу, аналогічний товар обложений внутрішнім митом, щоби таким чином поставити в рівні умовини конкуренції виріб національний і привозний. Не відкидає, по-третє, ужиток митних репресій, щоби побороти заборонні поштини на свій товар експортований до якоїсь країни. Нарешті, четвертий випадок-він згоджується, щоби знесення охоронних тарифів для своєї промисловости, коли вона завдяки їм в якійсь частині виростала, було проведено повільно, без різких скачків-до

свободи торгівлі. Касуючи охоронні протекційні мита повинно задовольнитися установленням на товари закордонного привозу точно окресленої кількості фіскального податку, як зиску державної скарбниці. Пропагуючи такі погляди на міжнародню торгівлю Сміт не вірив, аби вони колись небудь справдилися, як не вірив установленню в Англії -Океанії або Утопії... Але він помилився. Англія в ХІХ віці, виходячи зі свого інтересу і за порадами Сміта, перейшла таки до свободи торгівлі. Нині прихильників свободи зовнішньої торгівлі називають ФРІТРЕДЕРАМИ.

Ми бачили вище, як Сміт відкидає концепцію фізіократів про те, що одне тільки хліборобство дає чистий зиск, "*produit net*". Разом з поваленням її, відпадала і збудована на ній теорія єдиного налогу на хліборобство. Натомість він пропонує податки різного типу, які-б захоплювали собою всі джерела зиску: працю, капітал, і землю. "Підданці кожної держави, каже він / т. II, кн. V, розд. II /, повинні брати участь в її утриманню пропорційно своїй платіжоздібності, тоб-то в відношенню до зисків, з котрих під захистом держави користаються." Розмір податків мусить бути точно означений, термін, спосіб і високість оплати мусять бути ясні для всякого. Мусять одбиратися в пору і в спосіб найодповіднійший для того, хто платить."

Перекоаний прихильник повної свободи господарської діяльності для ілюстрації того, як всяке обмеження свободи особи зменшує продукційність праці, наводить Сміт такі міркування. "Досвід всіх віків і всіх народів показує з достаточною наочністю, що праця раба, хоч він оплачується самими тільки видатками на його прожиття, є найменш вигідною порівнюючи з усякою другою працею. В інтересі людини, що нічого не може заробляти для себе особисто, лежить, аби істи, як можна більше, а працювати, як можна менше. Все те, що перевищує кількість праці, необхідної аби заробити свій прожиток, може бути видобуте з неї тільки силою, а не свідомістю особистої вигоди / кн. 3, розд. II /". Це писалося Смітом в той час, як на континенті Європи ще основою господарства було кріпацтво, коли, значить, для подавляючої більшості населення сама особа людини була не вільною. І вимога Сміта повної економічної свободи згучить тут засудом системою кріпостного права.

З рішучістю треба остерігатися приймати Сміта, як то робить напр. Туган-Барановський, - / х / -, за вістника і прихильника майбутнього індустріалізму. Цього не могло бути вже тому, що в хвилину, коли Сміт випускає свою працю / 1776 рік / господарчі зміни, відомі в історії під назвою "промислової революції" і полягаючі на силомицькому вступленню в Англії дрібного, домового промислу через великий механічний промисел, ледви тільки починалися. Навпаки, на здивування економістів / напр. Ріста / у ньому сама по собі без впливу навіть фізіократів заховалася надзвичайна симпатія ДО РІЛЬНИЦТВА. Працю ремісників і купців він уважає менш продукційною, ніж працю фермерів або робітників рільничих / Сміт. т. II, кн. IV, розд. IX /, що звичайно не витримує критики. Зате слушно він розцінив суспільні класи і опреділив тут свої симпатії. Негоціанти і промисловці йому в високій мірі антипатичні. Він не раз направляє проти них свій сарказм і свою критику. "Інтереси купців і мануфактурістів, говорить він, "ніколи не згоджуються з інтересами загалу; їх інтерес полягає на тому, щоби підвести і навіть утиснути суспільство", що й робили вони в багатьох випадках. / і від т. I, кн. I, розд. IX /.

Дбаючи про інтерес СПОЖИВАЧІВ

- / х / -. Дивись його "Очерки из истории политич. економии, глава II.

Сміт виступає проти високих зисків капіталістів, що підіймають ціни на предмети першої необхідності / і від т. I, кн. I, розд. IX *in fine* /. Коли законодавець, каже Сміт, починає розв'язувати суперечку між підприємцями і робітниками, то завжди дослухається, що кажуть підприємці. Через те, коли якась регламентація випадає на користь робітників, вона завжди є слухна і правдива. Інакше одначе буває часом, як що випадає вона на користь підприємців / і від т. I, кн. I, розд. IX, часть. II /. В такому тоні, справедливо зауважують дослідники, тоді про капіталістів не писалося. Як же він говорить, коли мова йде про підвищення зарібної платні робітникам. Він ставить питання вигідно чи не вигідно для суспільства, коли робітники мають високу платню і відповідає: "Все що поліпшує умовини існування більшості, ніколи не може уважатися некорисним для цілості. Щадне суспільство не може бути цвітучим а ні щастливим, коли більша частина його членів є бідна та убога. Зрештою є тільки здійсненням справедливості, аби ті, котрі всіх годують, вдягають, надбають помешкань, посідали й самі такою частиною свого власного витвору, аби ім вистарчило на їх людське харчування, вбрання і помешкання. - / х / -. Загалом кажучи Сміт стояв на ґрунті інтересів всіх споживачів, тоді як його найближчі послідовці являлися вільними чи невільними захистниками інтересів тої чи іншої капіталістичної верстви.

В. ВПЛИВ І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ СМІТА.

По опублікованню праці Сміта "Богацтво народів" люде практики Англії відразу не могли помиритися з тим, що в питаннях політики, торгівлі та промисловости претендує на авторитет не голос якогось комерційного дільця, а кабінетного вченого. Нема сумніву в тім, каже Туган-Барановський, що коли під торгівлю, наприклад, розуміти уміння розживатися, то з купцем не потягаться економістам, котрі за винятком одного лише Рікардо були людьми самими не практичними в світі, між ними Сміт перший. Але коли судити про те, як в інтересах загального добробуту уладити економічний оборот між народами, тут треба піднятися вище своїх особистих інтересів, на що купецтво звичайно не здібне. З одного боку економічна наука одбиваючи практичні потреби часу мусить торкнутися галасу і товкотні ярмарку чи біржи, але з другого боку їй приходиться розв'язувати високо-абстрактні завдання-яких форм набере гра людських інтересів на тлі свободи товарового господарства, - в такому разі найзручнішим є спокійний кабінет і безстрастність філософа, яким і був Сміт, байдужий до особистого богацтва і далекий від яких-будь комерційних справ. По іронії долі ідеї Сміта прислужилися іменно дільцям і представникам капіталістичної верстви, ці останні скоро розібрали, що для них є вигідним використати Сміта, як свого союзника і вони стають прихильниками його доктрини. Ніколи не думав він, щоби приподобатись неогоціантам і мануфактурістам, але так вийшло і його книжка постачає ім найсильніших аргументів, його авторитетом вони прикриваються.

Вплив думок Сміта опановує законодавцями і державними діями насамперед Англії. На слідуєчий по виході книжки рік англійський прем'єр-міністр, лорд Норт, запозичає від Сміта його ідею податної системи. Ще більшим провідником його ідей став знаменитий англійський міністр Піт, що вперше провів договір про свободу торгівлі з Францією. Він радився зі Смітом в своїх фінансових проектах

- / х / -. І від т. I, кн. I, розд. VIII.

і про нього сам Сміт сказав: "Дивна людина отой Піт. Він розуміє мої ідеї краще ніж я сам." Ідеями Сміта керувалися навіть німецькі законодавці: пруська митна система від 1821 року є перша європейська тарифа, в якій свідомо відбилися ідеї Сміта.

Розуміється найбільший вплив він зробив в економічній науці. Його упрощаючий підход до суспільних явищ вже тепер не знаходить прихильників. Його теорії не всі оправдалися, їхні хиби будуть сами собою виходити на світ денний з дальнійшої нашої праці, одначе з того, що аж до нашого часу зосталося, напр. його теорія грошей, розподілу праці, закономірність суспільних явищ, стале ділання інтересу особистого в господарчому житті, свобода, як підвалина раціональної економічної політики, - набирається такий запас знання, що досі економіст не може пройти мимо Сміта. Для свого-ж часу в перше півстоліття ХІХ віку його вплив в науці домінуючий. Склалася ціла економічна школа, що конкуруючи з іншими дійшла аж до наших часів, маючи зараз найбільше собі прихильників у Франції. Поперед вона називалася **КЛАСИЧНОЮ**, тому що до неї відносилися всі так звані "основники" науки, як от фізіократи-Адам Сміт, Рікардо, Се, Дж. Ст. Мілль. Іноді уважалася **ІНДІВІДУАЛІСТИЧНОЮ** тому, що індивід для неї являється єдиною пружиною і одинокою метою господарчої діяльності. Одначе в згоді з основною засадою, що довгий час була льозунгом напрямку "*laissez faire, laissez passer*" і духом доктрини сами прихильники називають ту школу **ЛІБЕРАЛЬНОЮ**. Тому-ж, нарешті, що ця школа створена англійськими ученими, що вона відповідає англійським економічним інтересам, що закріплює економічну гегемонію Англії на шкоду інших країн, її називають також **АНГЛІЙСЬКОЮ** школою. Далі в ній зазначитися два відтинки: **ОПТИМІСТІВ**, до якого належать Бастіа, Леруа-Больє, Карей, і **ПЕСІМІСТІВ** як от Мальтус, Рікардо; сам Адам Сміт зостався **ЕКЛЕКТІКОМ**.

XXII. П Р О М И С Л О В А Р Е В О Л Ю Ц І Я.

Карло Маркс цілком слушно називає Сміта економістом, що "представляв собою політичну економію мануфактурного періоду. -/x/- Через три роки по виході в світ "Богацтва народів", в 1769 році, Уатт бере патент на ту машину, якої винахід дав в наступні за цим 40-50 літ правдиву **ПРОМИСЛОВУ РЕВОЛЮЦІЮ** насамперед в Англії, а згодом і на континенті. Своєю сучасною могутністю Англія, по думці англійського історика Геббінса / івід 150 /, більше всього зобов'язана швидкому впливові, порівнюючи з французькою, безшумної промислової революції, що... дала їй можливість в той час на пятьдесят літ випередити інші нації Європи." "Вся людськість, слушно говорить другий дослідник *M. Beer* / *Geschichte des Socialismus in England* — 1913 р. ст. 24 / була втягнута на шлях індустриальної революції; її значіння незрівняно глибше і ріжнобічнійше, ніж вплив античної культури, хрестових походів, ренесансу, реформації, **ФРАНЦУЗСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ** / підкреслення мое *O.M.* /, Наполеоновських війн, національної боротьби і новішого імперіалізму."... З технічного боку машина-"се механізм, котрий під впливом дії якої-небудь простої рухомої сили, робить складні рухи якої-небудь механічної операції, що виповнялася раніш одним чи кількома людьми." / *Mantoux - La révolution industrielle aux XVIII siècle*, _____, 1905, ст. 180 / . Вона складається

з трьох частин: одна, що тільки створює двигачу силу, друга-передає рух в належне місце / трансмісія /, третя виконує саму роботу. З винаходами цілого ряду прядільних машин, зроблених в порівнюючи коротким протязі часу, починається історія ФАБРИКИ, великого промислового капіталістичного виробництва, в якому найважливіші частини процесу виконуються уже не руками, а автоматично, самими машинами. - / хх / -. Тому має рацію Маркс убачати з економічного погляду характерну ознаку машини в тому, що вона в одріжнення від простої праці не просто побільшує та доповнює робочу силу людини, а й заміняє її. Машинове виробництво запановуючи в промисловості, дало наслідки, яких ніхто, в тому числі і Сміт в своїм творі не міг передбачати.

Для первобутньої людини виключно власна сила м'язів служила двигуном, коли треба було переміщатися самому, чи переміщати вагу. В античному світі примітивні жернова / млинки / рухаються руками рабів, у відсталому господарстві нашого Поділля подібні млинки мелють селянам муку ще й в наші часи. ЛЮДИНА сама довгий час була єдиним двигуном. З прирученням звірини роллю двигуна починає відігравати СКОТИНА-коні, верблюди, ішаки... Залишені історією дивовижні в смислі безцільної розтрати енергії пам'ятки, як от єгипетські піраміди, українські степові могили і т.д. будувалися в той час, як самотніми двигунами були люди та скотина. Значним кроком вперед є використання енергії ВІТРУ й ВОДИ. Але вітряк, яких досі так багато на Україні, меле доки є вітер, а парусник простує до свого призначення доки дме попутний вітер і з прудкістю, яка залежить од сили його подувів. Так само водяний млин, або водяна сукновальня, яких досі ми бачили у себе наприклад по Дніпру, можуть працювати, коли є течія потрібної сили і не перешкоджає зима. Та лишень з появленням ПАРОВОГО двигуна, парової машини, яка може діяти там, де тільки є хоч трохи води й палива, може працювати коли вгодно, розвивати силу рівну енергії водоспаду, людськість тріумфує свою перемогу над вагою, простором, та навіть часом. Коли в самому початку XVII віку англійські купці організували свою першу мандрівку в Ост-Індію, то найбільший з чотирьох кораблів міг прийняти ваги лише 600 тон. В початку нинішнього віку в 1807 році вигадує Фултон пароплав і появляються торговельні пароплави, що беруть ваги до 19500 тон кожній, тоб-то більш ніж у 30 раз. Такі повстали нові слухняні "раби" зроблені з поміччю заліза та сталі, що годуються своїм хлібом-камяним вугіллям. Всім відома повільність руху чумацьких валок з України в Крим "по сіль". Можна собі уявити скільки-б часу пішло, аби такої валці покрити простір з Європи до Америки. На паруснім кораблі в кінці XV віку Колумб доїхав у Америку за 70 днів, на такому-ж кораблі в кінці XVIII віку Франклін досяг Америки за 42 дні. Перший трансатлантичний ПАРОПлав "Саванна" поборює сей простір за 26 днів, пароплави в 1897 році доходять за 5 днів 15 годин., а пароплав "Германія" в 1900 році робить той-же рейс всього за 5 днів. Замість семидесяти днів поборюється простір уже в 5 днів, тоб-то в чотирнадцять раз скоріше. Транспорт, по-первах не паровий, розвиваючи морську торгівлю Англії до обслуговування всіх частин світу збільшує довіз колоніяльних сирівців, яких переробити старими способами було вже не можливо. І в необхідности урівновжити доставу сирівців з їх переробкою полягає одна з головніших причин впровадження машини. З розвитком же сіти каналів в себе дома, яка одіграла для XVIII віку ту-ж роллю, яку сітка залізниць в XIX віці, дешевий водний транспорт розширив для обміну, також одержання.

- / хх / -. Нині прикладом фабрики є не лише заклади де головну частину роботи виконують машини, але й хемічні заводи, де головна частина виробничого процесу зводиться до хемічних трансформацій матері, маючих, як і за машинової роботи, автоматичний характер.

Для продукції одкривалися величезні перспективи, але здійснилися вони головним чином завдяки винаходам і пристосуванню до виробництва парової машини. Поперед всього одначе судилося їй появилися не в транспортній, або якійсь іншій, але в текстильній промисловості Англії: машинова прядка є попередником всіх сучасних машин.

Ми показували вже, що розклад праці в процесі мануфактурного виробництва, доводить до мінімальної простоти окремі операції. Робітник, виконуючи раз-у-раз одну й ту-ж операцію, силою річей сам обертався в автомата. Натурально, що такі автоматичні операції людини кінець кінцем переносяться на справжній апарат-машину; замість необхідних рухів людини те робиться мертвим машинним механізмом. В 1730 роках Л. Поль вишукує машину, яка сама розтягує бавовну для прядіння, людські руки замінюються системою валів. В 1733 році Кей вигадує човник-самольот, щоби ткати матерію любої ширини і з великою прудкістю. В 1768 р. Уат вигадує першу прядільну машину. Аркрайт удосконалює прядільну машину, придумавши "водяний станок", названий так через те, що його двигуном була річна вода. В 1770 році Харгрівс вигадує прядільну машину, на якій по перше можна було вироблювати тонку нитку, а по-друге замість одної стало можна прядти кілька ниток за один раз. На цій машині кожний робітник замість одного вже зразу пряде на 10-12 веретенах, пізнійш, одначе ще за життя винахідника, на 80 зразу. Продукція одного робітника зросла у 80 разів, другими словами там де раніш находили собі працю вісімдесят чоловіка вже потрібно всього лишень одного, інші витіснені, заміщені машинним механізмом. В честь своєї доньки свою машину Харгрівс назвав Джені; з цим назвиськом досі ця машина існує, як одна зі складових частин сучасної прядільної машини. Нарешті, в 1779 році Кромптон робить сполучення принципів двох, -звідки є назва "м'юл" /*mule* /, -машин Аркрайта і Харгрівса в одну, досягши великої продукції і разом з тим тонкої і кріпкої нитки однородної по матеріалу. Ця машина, "мюл", витіснивши винаходи Аркрайта і Харгрівса, на протязі століття вживається на всіх прядільних фабриках Англії, відігравши величезну роль в розвитку бавовняно-папірової промисловості. Одначе в попередніх машинах ще брала участь робота людських рук. Направляти машину треба було руками. Робертс усуває цю необхідність удосконалюючи машину Кромптона. Після його винаходу, що зветься "сельфактор", веретенні станки приводяться в рух автоматичним двигуном без помочи людини. В удосконаленій Робертсом тонкопрядільні Кромптона весь труд зводиться до догляду за рухом машини і за тим, аби звязати нитки, коли вони рвуться, на ній аж до нашого часу без людських пальців прядуть пряжу скрізь по фабриках. Попередні винаходи прискорили процес прядіння, щоби підігнати відстаючий ткацький промисл прислужився вигаданий пастором Картрайтом, патентований в 1785 р., механічний ткацький станок, що збільшав продуктивність одначе лише в 40 р. Але доки існував лише водяний двигун не могло ще відбутися корінного перевороту в промисловості. Нарешті на поміч цим винаходам, а ще більше в інтересах інших галузей виробництва приходять машина з паровим двигуном. Зпочатку парова машина була пристосована до викачування води з шахт / як нинішній камерон /. Перша такого роду машина Севері звалася "другом гірничо-заводським", і удосконалює Ньюкомен. Але остаточне завдання примінення пару до промислового виробництва розв'язує в 1769 р. Джеймс Уат, удосконаливши машину Ньюкомена. Його парова машина з 1785 року починає уживатися на прядільних фабриках. На 1830 р. сила пару вже є головним двигуном. З паровою машиною розпочалася нова епоха в світовій історії, епоха пару і машинової продукції, яка одбилася в революційний спосіб на самперед в текстильній промисловості.

Тут продукція зростає до того, що на одному станку під доглядом одної людини стало працювати до 12 тисяч веретен / Гіббінс, івід, ст. 152 ,, інакше кажучи там, де треба було перед тим 12 тис. робітників після винаходів стає потрібним лише один, всі інші витіснені і заміщені "залізним чоловіком", як прозвали тодішні робітники машину. Однак пар ніколи-б не знайшов широкого примінення, як би паливом були тільки дрова. Відкритий ще римлянами камяний вугіль в 1730-40 р. пристосовується до промисловости. У 1735 році з камяного вугілля вперше стали виробляти КОКС. Щоби не це то за недостатчею лісу і деревляного вугілля рано-б міг настати кінець повставшому промислому капіталізму.

Наден витвір людського генія не викликав таких глибоких перемін в матеріяльних а потім і культурних умовах життя, як машини. "Машини віщували нову еру-звільнення людей з під влади зовнішньої природи; вони являлися тією прометеевою іскрою, з котрої розгорілося велике полумя, що з усіх боків охопило старий світ людських відносин. Немає більш вражаючого річевого символу панування людської свідомости над матерією, ніж струнки і блискучі маси металю, що послухно скоряються людській волі і виповняють працю, яка в багацько разів перевищує мускульні сили людей. Чоловік, як носій механічної енергії, як звірина, завдяки машинам утратив своє господарче значіння порівнюючи з людиною, як істотою розумною, як джерелом психічних переживань. -/ хх /-. Впровадженням машин не тільки всі минулі господарчі завдання могли виконуватися легко, швидко і доскональніше, але й розверталися перспективи до нових більш величезних не лише технічних, а й суспільних досягнень. Сама собою напрошувалася надія на те, що для прожитку не гірше попереднього треба буде вже працювати людям не од зорі до зорі, або не по 14 годин, як тоді практикувалося, а лишень 4, навіть 2 години на добу; що людям буде звільнено багацько часу, який вони зужують для устрю собі більш радісного та щастливого життя. Так можна було мріяти, і так справді мріяли, але в дійсности людина з творця машин обертається в необхідну частину її, в якесь колісце од машини, а працюючі елементи англійського суспільства мусіли зазнати насамперед великої кризи-безробіття, голод, пауперізм.

Хоть як і поперед порядні робітники не йшли в майстерні підприємців, а як в мануфактурні майстерні раніш так і на новоствашу фабрику робітники спочатку набиралися не по вільному найму з відкидків населення, з злодіїв, бродяг і т.п. елементів, однак завдяки технічним перевагам насамперед в папіро-прядінні фабрика набирає такої величезної переваги, що ручній праці навіть ліпших майстрів, навіть мануфактурній вже конкурувати стає неможливо. В папіро-прядінню на початку XIX віку англійська фабрика вже остаточно ВИТІСНЯЄ дрібні майстерні, здобуває повне панування. Іі що робили в своїх закладах власними руками завдяки конкуренції машин скоро лишаются без роботи. Машини роблять всі групи робітників залежними від капіталістів, розвивають нечувану перед тим конкуренцію праці. Поруч з одиницями високої фаховости в керуючій роді виступає на кон широкий вжиток жіночої і діточої праці, як більш дешевої і вистарчаючої для виконання нескладних окремих операцій; жінки і діти заміняють чоловіків і батьків. В наслідок поширення на фабриках роботи жінок і дітей, "котрі одбиваються од дому", каже д-р Ейкін в своїм списові манчестерської округи в 1795 р., сімейному життю загрожує велика небезпека. На фабрики притягувалися діти з приютів і робітничих домів, в ролі "учнів", які потім трималися

-/ хх /-. Туган-Барановський. Очерки по исторії политическ. економії.

як справжні білі раби. Говорячи в 1783 р. в палаті лордів про сотні і тисячі скалічених до неможливості таких учнів граф Шефтсбері порівнює їх скалічені фігури до "ряду якихось скривлених літер". А. Гіббінс не знаходить в собі сил, щоби говорити спокійно про положення тих білих рабів, "ганебне для історії промисловості Англії", що існувало майже до початку XX віку. В обсягу-ж ткацтва механічний станок не так підвищує продукційність праці як прядільна машина, тому в папіро-ткацтві перемога фабрики над річним виробництвом хоч і була але не так рішуча і боротьба затяглася на цілі десятиліття. Більша продукція в промисловості стала поширюватися за рахунок дрібної, але й до нашого часу ні в одній країні фабрика не змогла **ОСТАТОЧНО** витіснити ручний промисел.

Машинове виробництво раптом збільшило національне багатство Англії. За другу половину XVIII віку вартість індустріальних виробів зростає з 13 до 43 мільйонів хунт. стерлінгів. За час з 1701-1751 рік доставка бавовни збільшилася лишень на 50 %, а вивіз папірової тканини-вдвоє. За останні-ж двадцять років XVIII століття / 1781-1801 / привіз бавовняного сирівцю зріс в II раз, а вивіз папірової тканини - у 18 разів. В 1760 р. загальна вартість довозу і вивозу Англії оцінювалася Макферсоном та инш. в 26,5 мільйонів хунт. стерл., у 1800-74, а в 1840 р. вже 103. Державні зиски Англії в 1740 році були менш 4 мільйонів; в 1789 році-15, а в 1815 році-72 мільйонів хунт. стерл. Міське населення швидко зростає за рахунок сільського. Нова промисловість звичайно обминає старі міста, часом не вигідні що до шляхів, води та палива, де опріч того гніздився ворог фабрики-цехове ремесло, а витворює нові, що зростають з нечуваною прудкістю:

	1688 р.	1760 р.	1816 р.
К і л ь к і с ь т ь н а с е л е н н я в :			
Манчестері	-6,000	-40,000	-140,000
Бірінгемі	-4,000	-30,000	-90,000
Ліверпулі	-4,000	-35,000	-120,000
Шеффільд	-4,000	-25,000	-60,000

/ Ці данні взяті з цитованої вже праці Веєга /.

Кляса фабрикантів і торговців-от хто насамперед спожив вигоди промислового перевороту. В той час вони наживалися неймовірно швидко і до казкових розмірів. То вони позичали гроші англійській скарбниці, між иншим і на війну з Францією / Конвентом, потім Наполеоном / , яка хотіла не пускати англійських товарів до себе, а з 1806 р. і взагалі на континент Європи / континентальна блокада /. Щорічних відсотків по державному боргові їм йшло в 1776 р. -4,5 мільйонів хунт. стерл., а в 1815 р. цей податок всього населення капіталістичній клясі досяг аж 30,5 мільйонів хунт. стерл., що складало майже половину англійського бюджету. Подібною-ж вказівкою на зріст багатства може служити збільшення вартости рухомого майна, що передавалося по заповітам, яка з чотирьох мільйонів в 1800 р. раптом підскочила до 28 мільйонів хунт. стерл. в 1815 р. Не прогнала і кляса великих землевласників, та в цей час набувши силу кляса багатих фермерів, що переважно арендувала од ленлордів землю по довгосрочним контрактам. Не так буяє, але все-ж одбувалося поліпшення і хліборобської техніки: поліпшився сівооборот, расова худоба, реманент, був винайдений паровий плуг, а в

1801 р. Ахард ставить у рівень з технікою часу і заводське бурякове виробництво цукру. Зріст цін на хліб з 45 шілінгів за квартал / 1770-1780 / на 106 / 1809-1813 / значно підняв ренту: після 1793 року і за двадцять літ подекуди рента зросла в три, чотири і навіть в п'ять разів. Вигідні землевласникам хлібні закони робили харчові продукти для робітництва дорогими, через що промисловці мусіли переплачувати на заробітній платні. З другого боку налоги на бідних, яких кадри створював процес індустріалізації, падали на землевласників. Землевласники мусіли розплачуватися за вигоди для капіталістів промислового розвитку. Гостро повстає протилежність інтересів між капіталістичною і землевласницькою класою, на ґрунті якої ми побачимо трохи нижче виникне теорія поземельної ренти Рікардо. Безсумнівним був вигаш і взагалі споживача індустріальних виробів, бо вирби подешевіли. Так в 1779 році ціна пряжі №40 за хунт виносила 16 шілінгів, з яких 2 шіл. приходилося на вартість сировини, а останні 14 на капітал і працю. За машинової-ж продукції в 1812 році ціна пряжі за хунт упала до 2,6 шіл., з котрих 1,6 шіл. приходилося на сировину, а на капітал та працю тільки 1 шіл. -/х/- . Споживач подекуди виграв у шість разів, програвав лише виробник. Сісмонді постерігавший кризу висловлюється, що машини знижують цінність продукту в арифметичній прогресії і витиснюють робітників в геометричній.

Прядільна машина після свого поширення робить ручну прядку селянина майже непотрібною річчю. Прибуток, що перед тим припадав селянинові від прядіння на збут відпадає, лишається він з самою землею, яку одначе у нього в ім'я більш досконалої хліборобської культури віднімають відомим вже нам процесом так званого "одгорожування ланів", котрий набирає інтенсивности тим більшою чим більше зростає ціни на хліб. В період з 1714 по 1720 р. парламент в рік видавав коло одного акта про одгорожування; з 1750 по 1760-вже коло 156, з 1780-по 1790-287, а з 1800 по 1810 біля 906 актив в рік. Провадилося силомицьке одгорожування общинної землі в індивідуальну власність поміщиків. Автор "Фінансової історії Англії" Томас Дібблде називає ці одгорожування просто "нахабним і одвертим грабунком". В краших випадках вони позбавляли селян можливости випускати свою скотину на пастівники. В гірших-же вигонялися зі своїх насиджених місць сотні, а иноді й тисячі сільського люду. Сісмонді описує, як в 1810-20 р. графиня Соутерляндська ціле графство "очистила" від 15 тисяч корінних тубольців, пустивши землі під вищу культуру, вівчарство. Кінець-кінцем на початку XIX віку в Англії зовсім зникає дрібний селянин-власник, йомен, а натомісць запановує велике землеволодіння та трапляються середні шари-богаті фермери; внизу-ж переважно безземельне селянство. Хліборобська людність в ній зменшується: в 1811 році вона складала 35 % всього населення, в 1821-33 %, в 1831-28 %, в 1911 -8,3 %. Англія де-далі все більш стає індустріальною країною.

Приложення машини в тканню далеко складніше ніж у прядінню і хоч ще в 1830-х роках ручне ткацтво Великобританії годувало мільйони людей, все-ж з початку XIX віку "золота ера" ткацького ручного промислу під впливом конкуренції фабрики стала відходити в область минулого. Матеріальний стан ткачів з кожним роком гіршав, що почало турбувати суспільну опінію. Парламентські комісії, яким доручалося обслідувати добробут ткачів констатують, що промислова революція одбилася на них гнітюче, в 30-х роках ткачі дійшли до

- / х / -. Mannstaedt: Ursachen und Ziele des Zusammenschlusses im Gewerbe. 1916 р. стор. 19.

зубожіння, годуються вже самим хлібом та картоплею, мяса майже не живають. На першу-ж половину XIX віку так само відноситься матеріальний занепад і взагалі всіх, як хліборобських так і промислових не кваліфікованих робітників. Маса обезземеленого люду йшла в промислові центри на заробіток, а в тих останніх промислова революція дала свій кадр безробітних, заступлених машинами і викинутих на вулицю. В шуканнях роботи населення блукає з місця на місце. Осідлі англіки стають в цей час "мандрівними номадами". Раптовий розвиток капіталізму дав початок ЗАЙВОМУ населенню, якого не знала Англія до капіталістичного часу, і якого положення гіршало од зросту дорожечі предметів першої необхідности. І, за упадком цехової корпорації, яка бувало доставляла своїм членам, підмайстрам і учням поміч в скрутних обставинах, великій кількості безробітного люду прийшлося звернутися до суспільної доброзичливости, яка збиралася починаючи з Ялизавети, в формі налогу на користь зпауперізованої бідноти. Розміри цього роду податків показують, як розвивався пауперизм в Англії.

В середині XVIII в. їхня сума дорівнювалася 700,000 хт.ст., в 1776 році налог на бідняків збирався в розмірі 1 міль. 700 тис., в 1783 р. - 2 міль. 200 тис., в 1801 р. досяг - 5 міль. 400 тис. в 1812/13 р. - 6,656,000, в рік кризи 1817-1818 р. - 7,890,000 хунтів стерлінгів. Пересічна сума цього налогу на одну душу всього населення Англії була : в 1760 році 3 шіл. і 7 пенсів, в 1784 р. - 5 шіл., в 1803 р. - 8 шіл. II пенс., в 1818 р. - 13 шіл. 3 пенс. Ми бачимо, що швидкому зростові національного багатства Англії з одного боку товаришує зріст пауперизації четвертого стану з другого. Зріст національного багатства став рівнозначним обіднінню і стражданню робітничих клас. В англійській палаті лордів висловлюючись / в 1812 р. / проти білля, караючого смертю за зруйнування машин зворушений лорд Байрон сказав: "Я об'їздив театр війни на Іберійським півострові, був я в де-яких найбільш жорстоко подавлених провінціях Турції, але ніде, навіть за дуже деспотичного правління магометанської влади, я не бачив такої нечуваної бідноти, як по своєму повороті сюди, в християнську державу". Буржуазний економіст сорокових років Д. Тьоккетт характеризує становище працюючих в таких виразах: "За нормального становища торгівлі, біля третини нашого робочого населення вкинуто в самі страшні злидні і стоїть на краю голодної смерті. Друга третина ледві чи заробляє більше, ніж звичайні хліборобські робітники. Остання лишень третина за свою працю одержує задовольняючу платню". - / x / - .
Таких посвідок можна би набрати скільки вгодно серед робітників.

Винаходи і винахідники, що являлися для сучасників близкою і наочною причиною промислової революції, зазнали подвійного до себе відношення: розбагатівших од промислової революції і збіднівших завдяки їй. Заможні класи, багатіючи од промислового перевороту, засідаючи в парламенті і займаючи визначні посади на місцях в подяку за винаходи проводять винахідникам національні винагороди, - винахідникові ватерної прядільної машини Річарду Аркрайтові надають навіть титул баронета, - уважаючи їх за добродіїв своєї батьківщини. Бідняки-ж, не вмючи розібратися в причинах нещастя, обурені на винахідників і винаходи, підіймаються проти тих і других. Коли вигадана Гаргрівсом прядільна машина Дженні появилася в його ріднім городі Ноттінгамі, то це викликало цілі розрухи. Крби-майстрів прядильщиків вдералися в доми і знищували всі машини, що мали більш як 20 веретен.

- / x / -. A. History of the Past and Present State of the Labouring Population I vol., ст 595.

Сам винахідник Гартривс повинен був утікати з рідного міста. Машина Аркрайта викликала ще більші хвилювання. Багацько фабрик впровадивших цю машину були розграбовані і спалені: Лишень силою зброї могла влада охоронити такі підприємства. Дід знаменитого міністра Піля, один з самих ранніх фабрикантів, ледви спас своє життя від нападу юрби, сама фабрика була спалена. Інші пошесть зруйнування машин охоплювала цілі округи. Появлялися навіть особливі потайні організації / Луїдіти - в 1816 р. / , що ставили своєю ціллю знищення машин, наводячи ляк на їх власників. Уряд в охороні нових підприємств прийняв самі суворі заходи. Віля промислових закладів розташовував гарнізони, а за зруйнування машин по закону 1812 року карали шибенецею. Фабричні розрухи, підпали фабрик та знищення машин з одного боку, а репресії влади з другого починаючи з 1790 тяглися по 1848 рік. "Мені сумно, каже про цей період Роджерс / *The Industrial and Commercial History of England* 1892 р. ст. 18 / , але я повинен сказати, що процес розвитку британської мануфактури і торгівлі був таким же руйнівницьким для людського життя, як і многи боевища".

З другого боку в початках ХІХ в, розвернулася у всю широчінь парламентарна боротьба між робітниками і підприємцями. Обидві сторони скликали віча де пропагували та обгрунтовували свої домагання. Робітництво посилається на право мозолстих рук бідняків мати собі приложення та заробіток; в розпачі чіпляється воно старого Ялизаветиноного законодавства, аби загальмувати дошкульні для себе раптові переміни в виробництві; доводить, що стара домашня і ручна система промисловости є вигіднішою для країни; заваляє парламент петиціями в яких домагається, аби уряд захищав дрібну промисловість від конкуренції фабрики. Фабриканти ж і торговці, яким промислова революція несла нечислимі вигоди, стоять за машинове виробництво, та ґрунтуючись на передовій доктрині натурального права, не хочуть бути звязаними, а ні тоді коли наймають робітників, а ні у внутрішній організації своїх закладів. Свободу господарчої діяльності вони підпирають популярною теорією Сміта, коли вона ім на руку, забуваючи про неї, коли вона ім здається небезпечною. Такою ім якийсь час здавалася проповідь Сміта про шкідливість протекціонізму і через те свобода договору найма робітників запаює в Англії раніш, ніж свобода зовнішньої торгівлі. Одбиваючи інтереси торговельно-промислової капіталістичної класи парламент проголошує: "Право кожної людини вживати свій капітал як вона хоче, - така згідна з наукою Сміта гадка одної з парламентських комісій 1806 року, - без чихсь втручань або перешкод, аби тільки не нарушувалися при тім права інших осіб", і вважає це право привілеєю, що надає англійська конституція. Друга парламентська комісія в 1811 році заявляє "обмеження свободи промислової діяльності, або свободи кожній людині розпоряджатися своїм часом і працею так, як вона вважає для себе найбільш вигідним, порушують основні принципи добробуту країни". Натурально, що парламент не пішов за домаганнями дрібного ручного промислу, а зробив навпаки. В 1815 р. він одміняє закони Ялизавети, капітал і праця перестають регулюватися державним втручанням. Робітництву полишено право "шукати собі заробітку і прохарчування на всіх просторах Сполученого королівства."

Завдяки технічним поліпшенням англійське виробництво і торгівля набувають пануючого становища в світі і на початках ХІХ віку мають майже монопольне становище. Навіть вороги Англійської економічної могутности примушені користуватися англійським виробництвом. Континентальна блокада Англії заведена Наполеоном І у 1806 р.,

щоби перешкодити розитковій англійській промисловості, постійно про-
ривається контрабандою. Вивозяться контрабандно навіть машини. При-
мусивши своїх союзників і підлегли Франції країни не купувати ан-
глійських товарів Наполеон одначе сам без тих товарів не міг обій-
тися і веде свою армію на Москву вдягнуту в англійське / іоркширсь-
ке / сукно. З впровадженням фабричної системи капітал, в склад яко-
го увійшли вже й машини, стає головним елементом виробництва, а тре-
тій стан Англії, промисловці і торгівці, по своєму політичному зна-
чінню дорівнюютья, а потім і лишаять позад себе поземельну аристо-
кратію. Машинове виробництво примусило селянина кинути прядку, і
віддатися одній хліборобській праці. Хліборобство цілком одокремлю-
ється від оброблячої промисловості. Одночасно в самому промислово-
му виробництві робоча сила одокремлюється од засобів продукції, ка-
піталу. Засоби продукції належать класі капіталістів, а праця репре-
зентується новою класою, робітничою, тк. зв. четвертим станом. Ся клас-
са не могла з'явитися за цехової організації виробництва, не знав-
шої дифференціяції на роботодавців і наймитів. Майстер і підмай-
стер належали до одного шару, стаж учня і підмайстра були лише пере-
ходовими станами до становиська майстра. З концентрацією ж вироб-
ництва в одному місці, з машинним капіталізмом наймитовання стає
постійним зайняттям цілої групи людей; народилося нове невідоме
Смітові робітниче питання. Гуртування працівників під одним дахом
викликає нову форму робітничих обєднань, робітничих союзів. Доба за-
непаду цехів, як ми знаємо, дала організацію товариств підмайстрів,
але вони в падаючій цеховій промисловості продержаться до промис-
лової революції не могли. Робітничі союзи, повставші насамперед в Анг-
лії під назвою тред-юніонів, не стоять в жадному звязку з колишні-
ми товариствами цехових підмайстрів; се новий витвір нових умовин
економічного побуту, давший початок новітньому суспільному рухові.
Під соціальним рухом ми будемо розуміти сокупність стремлінь пев-
ної суспільної класи, скерованих до того, щоби в радикальний спосіб
в інтересах своєї класи змінити існуючий суспільний лад. Робітни-
чий рух тред-юніонів першого періоду, приблизно 1800-1820 р. був
спрямований, як ми вище бачили, не тільки проти капіталістів, але й
проти нових форм промисловості, що дали великі вигоди нечисленній
групі капіталістів, а тяжкі злидні найширшим колам працюючих. Замість
гармонії інтересів і оптимізму, якими пройнятий був Сміт, фабрична
дійсність виказала різку дисгармонію та противенство інтересів ка-
піталістичної і робітничої класи. Англійський парламент у 1802 р.
видає перший закон в захист праці: *The Moral and Health Act*,
яким для учнів в бавовняній промисловості заборонялася ночна праця,
а денна обмежувалася тільки дванадцятьма годинами. Закон цей мало
виконувався. Законом 1819 року тільки в бавовнопрядільних фабриках
була заборонена праця дітей молодше 9 літ, а для підростків з 9-16
років в тих же фабриках праця обмежувалася лише 12 годинами в
день. Але в 1833 р. був поширений цей закон на цілу текстильну ін-
дустрію для 9-13 літніх дітей робітничий день зменшено на 8 г., а
для підлітків 13-18 р. до 12 годин. Не треба ліпших доказів, як ці
закони, безпросвітнього становища працюючих мас. Поруч зі зростом бо-
гацтва йшов кольосальний вивиск і старцювання ширших кол населення;
перед людськістю у всій своїй грандіозности стає в новій постанов-
ці проблема бідности. Виступавші в цей час економісти Мальтус, Рікардо
не мислять иншого, як тільки капіталістичного ладу, вони не знають
як зарадити тяжкій скруті працюючих, уважають їх становище беспоряд-
ним, вони песімісти. Мальтус спеціально зайнявся проблемою бідности
до його відповіді на неї ми зараз і переходимо.

XXIII. ТОМАС РОБЕРТ МАЛЬТУС / 1766-1834 /

З рішучою і оригінальною відповіддю на проблему бідності виступив безпосередній наслідувач Ад.Сміта Мальтус, котрий разом з Рікардо ввійшов в історію економічних дектрін з епітетом песіміста. Всі-ж трое вони являються найранішими представниками класичної школи в політичній економії.

Походив Мальтус з родини освіченого землевласника Англії, а освіту здобув в іезуїтській колегії в Кембриджі, виявивши математичні здібності. Коли йому було 32 роки без свого підпису випускає він книжку "Досвід про народонаселення" біля якої зразу загорілися суперечки, прихильність і ворожнеча. Щоби ліпше пізнати предмет та зібрати невистарчаючий статистичний матеріал Мальтус робить вслід за тим трьохлітню мандрівку по Європі / 1799-1802 /, одвідує Германію, Швецію, Норвегію, почасти Росію і в 1803 році уже під власною назвою випускає друге видання тої праці поширене і виправлене од різких місць з трохи зміненою навіть назвою, яка остаточно зручить: - "*An Essay on the Principle of Population or a view on its past and present effects on Human Happiness*" , або "Досвід про принципи народонаселення". Ця книжка, давши славу авторові, уявляє з себе сухий дослід статистичного характеру, трактує про рух людности, - розпочавши собою нову науку демографії, - і все-ж по злосудності своїй вона "зробила вражіння вибуху блискавиці". В протилежність праці Ад.Сміта "Про богатство народів", її по праву можна би було назвати книжкою "Про убожество народів". З 1807 року Мальтус зайняв місце професора політичної економії в школі Ост-Індської Компанії де й пробував, читаючи лекції і виконуючі обовязки священника, до самої своєї смерті / 1834 р. / . За цей період він одного разу одвідує Нью-Ланакрське підприємство Овена, а протягом 24 літ товаришує з Рікардо, хоч в наукових питаннях розходився з ним. Зараз, сто років після смерті Мальтуса не тільки про нього говорять економісти, але не має ні одної освіченої людини в світі, щоби коли не звязувала з іменем Мальтуса представлення... про абортивні засоби, то не знала хоть-би по чуткам сего імени і виводної від нього назви так званого мальтузіанства. Широко відомий по імені, він мало кому відомий по своїм творам, що дали світові кілька істин, які є правдивим вкладом в наукову скарбницю.

До Мальтуса проблема народонаселення стояла в иншій площині. Стародавній світ, його законодавства, релігії і звичаї, всіма засобами протегує розмноженню людей. Китайці у великому потомстві бачили благословення Боже. Індуські закони не допускали на суді в ролі свідка жонату, але бездітну людину. В Іудеї уважалося ганебним не мати *дітей*... В комуністичній Спарті на родину дивилися як на офіційну установу, зобовязану постачати державі певну кількість здорових громадян для чого приказувалося вступати в **ОЗНАЧЕНЕ ВЛАДОЮ** побрання. За невиконання цієї постанови винні в тому переслідувалися, до суду притягалися як за дуже пізній так і за бездітний шлюб. В Афінах, де особа людська не була так пригнічена як в Спарті, держава завжди могла примусити любого громадянина до побрання. Одним з обовязків цензорів Риму було сприяти зростові населення; до того-ж пробують закони Юлія Цезаря та Августа, спокушавші до продовження роду різними привілеями. Для меркантильної політики Нових часів було аксіомою: чим більш людей, тим держава багатша і тим вона сильніша; звідци ріжні заходи до зросту населення, про що вже згадувалося вище. Такий був пануючий погляд що до збільшення населення. І до Мальтуса лише не багатьом поодиноким авторам приходила в голову думка про можливість перенаселення.

Ми згадували вже вище італійського вченого Ортеза з його твором "Розмірковування про народонаселення"...., з французьких авторів на загрозу од перенаселення указав Монтеस्कьє. Але взагалі панувало переконання, що густе заселення являється для країни вигідним, що лічба людности сама собою в натуральний спосіб унормується через кількість засобів спожиття; під впливом доктрини натурального права до так натурального явища, як розмноження людей, не могли поставитись инакше, як оптимістично.

В 1794 році з під пера людини, що вслід за тим має отруїтись, аби не йти на гільотину, а саме Кондорсе, виходить у Франції книжка "*Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'Esprit humain*" / Ескіз історичної картини поступу людського духу / проїнята ентузіастичною вірою в те, що од початків людської історії і в безконечну світову далечінь тягнеться безпереривна лінія поступового розвитку людства, вірою в простування людських суспільств до щастя, вірою у всемогутність науки, котра як що й не зробить чоловіка вічним, то у всякому разі продовжить необмежно "протяг часу од хвили народження до менту смерти". І коли смерть майже поборкується перед Кондорсе повстає питання, в якій же спосіб земля має вижити людськість. На це він дає відповідь: або наука буде могла забезпечити засоби споживи в необмежених кількостях, або людський інтелект здолає обмежити надмірний приріст людности. Ми не маємо місця спинитися тут на запропонованім ним пляні особого роду соціальної страховки в інтересах людей засуджених долею на постійний тяжкій труд для добра всього людства, який Мальтус називає химерним. Ще більшим за Кондорсе оптимістом явився англійський автор Годвін.

Французська революція 1879 року своїм впливом досягла і на англійський бік Ламаншу. В широких колах англійського населення кінця XVIII віку помітно давався відчутти революційний настрій. В англійській літературі ширяться ідеї, які по своєму радикалізмові не уважали французькими з їх завзятою ворожнечою до пануючих форм політичного і соціального життя. Годвін, наслідувач Руссо, що був червоною квіткою індивідуалістичної філософії XVIII віку, в своїй книжці "*Political Justice*", або "Про політичну справедливість", виданій в 1793 році виступає родоначальником етичного анархізму. На думку Годвіна справді розумна людина стремить виключно до загального добра. Для такої людини не потрібно жадних обмежень свободи, що завжди були предметом страсти, страху, ревности та владолюбства. Для благородної розумної людини не потрібні жадне право, жадна власність, в якій він убачав корінь воєного зла, жадна держава чи шлюб. В шлюбові він бачить тільки насильство і обман. Він глибоко переконаний, що право, держава, власність і шлюб зникнуть сами собою, бо люде зрозуміють що ці установи не відповідають справедливості і загальному добру. Зсю вину за тогочасне бідкування працюючих мас, походяче завдяки приватній власности та несправедливому розподіленню дїбр, за пауперізм, складає на існуючі уряди та суспільні установи. Уважаючи, що існування самої держави не є згідним з добробутом окремих громадян він до кожного уряду ставиться негативно. "Злим є кожний уряд, навіть найліпший." Він глибоко вірив, що розвій суспільства приведе до повної рівности братерства і свободи і до золотого віку на світі, що поступ науки на стільки збільшить продукцію, що вистарчатиме пів години щоденної праці, щоби заспокоїти всі потреби. І тут повставало одначе питання, з часу, коли життя стане таким легким і прекрасним, чи не розмножиться людність так сильно, що земна куля не буде в змові постачати людям засоби існування. З присущою йому вірою в майбутність роду людського він гадає, що в перспективі в суспільстві інтелект запанує над інстинктами, розмноження людности буде повстримане, а людина зробиться безсмертною / Шарль Годвін, і від кн. VIII, розд. 7 / до перенаселення приведе "хиба на протязі мільярдів віків". Ці ідеї Годвіна

знайшли собі гарячих прихильників в англійському суспільстві, серед котрого опинився також і батько Мальтуса, друг Руссо, великий прихильник вивольної філософії та великої французької революції. З приводу думок Годвіна між батьком і сином виникали палкі суперечки. Дивовижне видовисько получалося: лівішим оказався не молодий, а старий Мальтус. Батько-Мальтус дорікав молодому синові за його консерватизм і старечість, а Мальтус-син іронізував над "недозрілими мріями" свого старого батька, завзято нападав на ідеї Годвіна убачаючи в них безпідставні легковажні фантазії.

Згідно з усталеною ритмікою, однаковою в історії думки, як і історії загальної, каже Ш. Жид, реакція проти палкого оптимізму була неминучою. Виявитися їй судилося в праці Томаса Мальтуса, в головному скерованій проти впливового тогочасного англійського анархіста Годвіна, почасти також проти Кондорсе та Овена, яка в першій виданню виглядала майже політичним памфлетом. Мальтус згоджується з тим, що народні злидні страшні, що багатства розділені в суспільстві надзвичайно нерівномірно, що успіхи промисловости і торгівлі не принесли ніякого поліпшення працюючим масам. Але звідциля на його думку зовсім не слід, що пануючі в суспільстві шари несуть одповідальність за бідвання народу. Причина бідности полягає не в соціальному устрої, а тільки в самій людській природі і власне в інстинкті розмноження роду. Чим краще ті матеріальні умовини в яких перебувають люде, тим сильніше розмножується населення. Позоставлений сам собі приріст людности опережає приріст засобів прожиття, а це з необхідністю понижує рівень добробуту всього народу. Тут слідує відомі його прогресії. Приріст людности він уявляє собі як прогресію геометричну в її найпростійшій формі, тоб-то коли кожний вираз поступу є подвоєння виразу попереднього. Приріст осередків споживи він представляє як прогресію арифметичну, знову в найпростійшій формі, коли кожний вираз збільшується через додавання одиниці. З них перша прогресія де-далі тим більше обганяє другу:

I	2	4	8	16	32	64	128	256
I	2	3	4	5	6	7	8	9

Припустивши, що кожний вираз поступу в допіру наведених прогресіях, відповідає періодові в 25 років, на дев'яти виразах / 256:9 / цифра, що показує зріст людности повершує число, репрезентуюче зріст осередків поживи, в 28 раз .

Зріст населення таким чином має тенденцію випережати зріст засобів існування, при чому де далі, тим дефіцит стає значнішим. Для урівноваження зросту населення з засобами існування, як постійний і незмінний закон суспільного життя, мусять появитися злидні населення і вимірання його. Який би не був ідеальний соціальний устрій, але через те, що стремління людини до розмноження не можна означити жадних гранів, тоді як збільшенню засобів існування означені порівнюючи вузькі межі, все одно зріст населення дуже скоро опередить можливе збільшення осередків споживи, як що той зріст не буде стриманий подвійного роду перешкодами: запереджаючими і знищуючими. Під перешкодами запереджаючими розуміються такі, що запобігають самому появленню людини на світ, сюди відносяться різного роду вади, що перешкоджають народженню дітей і добровільне повстримання людини од побрання і полових зносин, коли вона не може утримати родини. Під знищуючими перешкодами виступають ті, що винищують уже живучих людей, куди належать хвороби, війни і насамперед бідність. Коли не діють запобігаючі перешкоди, то аби усунути перенаселення вступають

в свої права руйнуючі, бо відношення між зростом населення і зростом осередків споживання мусить бути урівняне і природа неблаганною рукою відновляє ту рівновагу, знищуючи зайві екземпляри людської породи." Людина, каже Мальтус, що народилася в зайнятому вже світі, коли родина не в змозі її прогодувати, а суспільство не потребує її праці, не має і ні найменшого права на яку будь-яку частку в споживанні. Вона займає на землі, за великим столом природи для неї не зосталося місця; природа велить їй піти геть і здебільшого сама-ж і виконує свій вирок." Допіру наведена тірада викликала проти автора глибоке обурення, після чого в другому виданні вона була опущена. В другому-ж виданні Мальтус опріч альтернативи-вади або старцювання, цих сумних але ніби то неминучих явищ, додає вплив ще одної перешкоди до розмноження населення-морального повстримання людей, -якому на його думку особливо сприяє приватна власність, - хоч як економіст він не міг йняти віри, щоби маса населення була в силах побороти в собі могутній половий інстинкт вложений природою. В IV книзі другого-ж видання свого "Опита" Мальтус робить закид по адресі суспільства, яке до нього "крило од нещасних справжню причину їхніх злиднів". Робочий люд, маючи заробітку лишень для утримання двох дітей, жениться і має потім п'ятеро чи шестеро дітей. Попавши в злиденне становище робітник скаржить на зарібну платню....., незадоволений на богатих, що не хочуть поділитися з ним своїми лишками....., обвинувачує суспільні установи в пристрасти і несправедливості....., обвинувачує навіть самого Бога, що призначив йому таку гірку долю терпіння і страждань... Він обвинувачує самого себе після всіх, тоді як на ділі він один лише й заслуговує картання....." Нарід, на думку Мальтуса, повинен винуватити, головним чином, самого себе за свої страждання. "Як такі істини стануть йому відомими, говорить він, то "низчі класи населення стануть більш миролюбиві та послухні; вони не так легко будуть готові до забурень....., їх трудніше буде хвилювати спокусливими і під'южуючими книжками." Своєю доктриною Мальтус силкується розбити всі ті ідеї, по яким причину соціального зла убачалося в суспільному устрою, а не в бідняках, робить спробу розбити в пень не тільки Годвіна але й всіх інших соціальних реформаторів тогочасних і майбутніх. Всю відповідальність за бідність він поклав цілковито на самих бідняків, знявши тим самим її з богатих. Богата аристократія за її культурність користується особливою симпатією Мальтуса. За це він уважав оправданим її існування за кошт працюючих мас. Існування її скорочує кількість населення / Геддес /, за те поліпшує його в якостному відношенні. Капіталісти вітали теорію Мальтуса, що з другого боку ні один вчений не викликав до себе стільки зненависти другої сторони, працюючих, як Мальтус. На ціле-ж суспільство соціальний песімізм розвинений Мальтусом впливає розчаровуюче, за що Годвін назвав Мальтуса "темним і злим гением, готовим згасити всі надії роду людського".

Для доказу, що лише природа в силі відновляти порушену рівновагу між населенням і осередками для його прожиття, Мальтус силкується довести безсилість людських установ усунути бідність і непридатність тих чотирьох засобів якими в його час пропонували боротися, або й справді боролися з бідністю. Системою ПОРІВНЮВАННЯ БОГАЦТВ, на якій стояли сучасні йому анархісти та соціалісти, Годвін, Кондорсе та Оуен, можна би було, думає Мальтус, досягти лишень тимчасової рівноваги між населенням і осередками спожива, яку скоро би зріст населення знову порушив. Маючи на увазі доктрину анархізму та соціалізму в другому виданні свого "Досвіду" він поборює

Відкидання власності та шлюбу, але політичним установам надає по-
верховне значіння порівнюючи з законами природи і страстями люд-
ства. Підкреслює також гадку що структура суспільства незмінно і
повсякчасно буде складатися з класи власників і робітництва. Що
до ПІДНЯТТЯ ПРОДУКЦІЇ хліборобської праці, то в області сільсько-
го господарства діє закон убуваючого плодородія-це був другий
закон означений Мальтусом. Всяке подвоювання, потроювання і т.д.
людської праці і капіталу на якусь земельну площу буде давати не
двойну, тройну і т.д. кількість продуктів, а в якійсь мірі менше
цієї прогресії. Закон цей потім ляг в основу його теорії про по-
земельну ренту і досі визнається правдивим. Так само лишень на
короткий час може усунути лишки населення, ЕМІГРАЦІЯ. Після зай-
няття нових місць стануть діяти старі причини-зріст населення
обганятиме зріст осередків споживи, звідки неминуче повстане бід-
ність. Нарешті, ДОБРОДІЙНІСТЬ і законодавство, -мова йде про ста-
ровинне Елизаветське законодавство за силою котрого приходи бу-
ли зобов'язані утримувати за рахунок податків з нерухомої влас-
ности всіх бідняків, що не могли прожити від власних засобів, -
скеровані на користь бідних не тільки не поліпшують їх становища,
але ще абільшують бідність. Прибавка на бідність не прибавляє осе-
редків споживи, а лишень збільшує попит на ту-ж кількість продук-
тів. Після цього за більшу суму грошей робітник одержуватиме ту-ж
кількість продуктів, яку одержував і раніш. Та коли би, каже Маль-
тус, закон про бідних на якійсь час і дав підтримку працюючим, то
далші наслідки були-б ще гірші і побільшений зиск робітників
посприям би розмноженню, яке стало ще в більшу колізію до засо-
бів прожиття. Полемізуючи в четвертій книзі свого "Досвіду" з
раціоналістом Т. Пенном, з'ясувавши походження всіх революцій не-
достачею щастя серед людей і проголосивши за людиною право на
існування, Мальтус це останнє уважає за просту фікцію, коли пра-
ця людини не в змозі купити собі це право на звичайному ринко-
ві через продаж робочої сили. Полемізуючи разом і з соціалістом
Райнамом, говоривши, що до появилення всіх суспільних законів
людина мала право на існування, Мальтус стоїть на тому, що ніхто
не має права вимагати од суспільства прохарчування, крім того, що
його праця може купити собі на звичайному робочому ринкові, ко-
ли частині людей нема до чого приложити своїх робочих рук, оче-
видячки кількість людей надмірна і якась частина їх повинна пе-
рестати жити на світі. От-же всі проєктовані та практиковані за-
соби безсилі зарадити злидням. Завпередити бідности працюючих
елементів можна лишень тим, що неїмущі мають утримуватися од ран-
ніх шлюбів і полових зносин.

Вище ми показали, що з глибокої старовини і аж до но-
вих часів включно існував погляд, який лежав в основі державної
політики народонаселення, що зріст населення підіймає багатство
країни і через те державна влада сприяла зростові населення.
Побільше людей, а засоби прожиття знайдуться, казали до Мальтуса;
побільше засобів прожиття, а люде з'являться сказав Мальтус і за-
хитав пануючі погляди, знайшовши в зрості населення причину не
богатства, а бідности. Висновок Мальтуса, що населення для свого
збільшення не потребує умисних заходів, не міг не робити свого
вражіння. Тим більше, що заходи до розмноження населення збільшу-
ють бідність і смертність. Після праці Мальтуса повстає сумнів в
доцільности попередньої популяційної політики держав.

Для зрозуміння закона про народонаселення мусимо тут-же
згадати про висловлений Мальтусом його третій економічний закон,

і то власне закон про фонд зарібноі платні, який поділяли всі економисти класичної школи доки в 1869 р. од нього не одмовився Д.С.Милль. По цьому закону зарібна платня стоїть в залежності од двох причин: од розміру національного фонду з котрого оплачується всіляка праця і од кількості робітників, між котрими мусить бути розподілений цей фонд. При незмінності фонду зарібна платня буде вищою, як кількість робітників зменшиться і нивчою, коли кількість робітників збільшується. Таким чином всяке збільшення народонаселення йде на шкоду працюючим масам, бо понижує його зарібну платню.

Вслід за проф. Туган-Барановським ми гадаємо, що доктрина Мальтуса охоплює собою дві логично різні проблеми: проблему розмноження населення і проблему бідності. Отже спочатку простежимо відповідь Мальтуса на питання-чим регулюється зріст населення, а потім од чого залежить бідність мас населення. Тут не обійти нам оцінкою виставлених Мальтусом прогресій.

На думку одних вчених, напр., проф. Ш. Жида, В. Левітського, Мальтус стояв і стверджував, що населення множитья в геометричній, а засоби в арифметичній прогресії. На думку других, Л. Борткевича, /х/ яку підтримує і проф. Туган-Барановський, Мальтус говорив не про реальний факт, а лишень про тенденцію населення до такого розмноження, розуміючи під нею дію, що повинно було, -би наступити, як би тому не перешкождали протидіючі фактори. В арифметичній же прогресії обидва названі вчені вбачали лишень математичну ілюстрацію і при тому досить невдалу. В усякому разі відкіля вони взяті і на скільки вірні чи невірні.

Населення кожді 25 років удвоюється, геометрична прогресія має множник 2. На цей множник можна згодитися, коли взяти на увагу, що в нормальних умовах в період фізіологічної здібности родити кожда жінка може завагітніти 20 і більше разів, і коли взяти за нормальну родину в шестеро дітей. З цієї кількості дітей-двоє можуть умерти до одружіння, або лишитися неодруженими і тоді на зміну двох старих приходять четверо молодих для продовження роду, таким чином геометричний ряд 2, 4, 8 і т.д. з множником 2 не уявляє собою пересаді. За те безперечно закоротким е вираз подвоєння для одного покоління в 25 років; завжди на протязі одного століття начислювано пересічно три покоління, по 33 роки в кождому. Беручи 25-літній період для подвоєння кількості людности Мальтус одначе не оперує безпідставними датами, а опирається на статистиці Сполучених Штатів Америки і цікаво, що прийнятий ним для означеної держави в 1798 році / рік вихода книжки / темп зросту населення в слідуячому столітті, з 1800 по 1900 рік, майже справдився. Так в 1800 році лічба населення Спол. Штатів виносила 5 мільонів душ. Коли подвоїти цю кількість чотири рази / 4 періоди по 25 літ = 100 років / матимемо для 1900 р. математичну кількість населення у 80 мільонів. Перепис дійсно виявив цю кількість населення, правда не в 1900 р., а в році 1905, тоб-то передбачення спізнилося всього лишень на 5 років. Але зауважує Ш. Жид е то чисто випадкова річ, яка залежить не тільки від приросту натурального, але і від імміграції Європейців, а останне Мальтусом зовсім упускалося з виду. Звідки і його спосіб определения періодів подвоєння не е правильний.

- / x / -. X. Bortkiewicz: Bevölkerungstheorie. Die Entwicklung der deutschen Volkswirtschaftslehre im neunzehnten Jahrhundert т. I, розд III, стор

Приріст населення являється завжди наслідком трьох факторів: народив, іміграції та еміграції, нарешті, смертності. Мальтус мав до своїх послуг не ті данні про рух народонаселення, якими тоді не володів ніхто і які постачає зараз демографія, а лишень одне джерело-метричні книжки, тому і всякий приріст населення відносив він на рахунок тільки зросту кількості шлюбів і народження од них потомства. Правдиві статистичні відомости про рух населення в різних країнах не дають подвоєння людности в кожді 25 років, а натомісць маємо слідувчу картину: в Германії за час з 1800 по 1850 р. населення збільшилося всього на 44,9 %, а з 1850 по 1895 р. на 63,3 %. За ті-ж періоди в Австрії населення зросло на 33 і 34,6 %, в Італії на 32,2 % і 30,1 / у Франції на 29,7 / і 10,3 %, Росії на 60 % і 65,5 %, і, нарешті, Англії в Валісом на 93,5 % і 70,6 %.- / х /-. Загалом до XIX віку населення Європи зростало дуже поволі: в рік народження Христа воно дорівнювалося 30 мільон. душ, в 1500 р. - 60-80 міль., в 1800 р. - 175. В XIX віці процес розмноження пішов значно швидче : на 1890 р. було вже 357, в 1897-1902 р. біля 402 міль. душ; хоч і не однаково в різних країнах. Росія давала пересічний річний приріст населення в 1891-1900 р. в 1,51 %, Германія за той же час 1,32 %, Англія / без Ірляндії / і, 1,17 %, а Франція 0,16 %. Але в кінці XIX віка і в початках XX-го в обсягу руху народонаселення виразно виступило нове явище-систематичний занепад народжень поруч зі зростом шлюбности і упадку смертності, які характеризують собою не бідність, а навпаки побільшений добробут населення. Таким чином розвиток матеріяльного добробуту в новіші часи має тенденцію не збільшення населення, як думав Мальтус, а зменшення зросту населення.

До семидесятих років минулого віку думалося, що поруч зі збільшенням шлюбности процес зменшення народжень характерний лишень для одної Франції, де за десятиліття з 1841-1850 р. на тисячу людности пересічне число народжень сягало 44; за десятиліття з 1851-1860 р. р. знизилося до 24, за 1861-70 р. до 28, 1871-80 р. до 20, 1891-1900 р. р. до 16. Нині у Франції смертність починає перевишати кількість народжень, для порятунку нації працює особливий "Національний союз побільшення народжень". Одначе найновіші факти виявляють, що в упадку народжень перед нами явище не льокального, а світового значіння. От, наприклад, данні про упадок народжень в трьох важнійших державах Західної Європи на 10,000 людности:

	1860 р.	1900 р.	1910 р.
Германія	357	356	298
Англія	302	287	251
Франція	218	214	197

Так само зменшення народжень в значній мірі спостерігається і в австрійських кольоніях. В де-яких штатах Північної Америки народження спустилося ще до більш низького рівня ніж у Франції / Проф. М. И. Туган-Барановський. Основи политической економії, 1917 г., стор. 84. / . І діло тут не в ослабленню репродукційної здібности людства, а в не бажанні сучасної культурної людини мати велику родину і звязаних з нею труднощів та видатків. Половий інстинкт задовольняється не менш ніж і поперед, але завдяки різного рода хемічним і механічним запобігаючим засобам проти вагітности, полові зносини

х /-. Проф. В. Левитській. Історія политической економії, 1914 г. стор. 347.

обмежуються певною кількістю дітей / *Zweikinder sistem* - Німецьких країн /, або не тягнуть за собою жадного народження дітей. Мальтус рекомендував цілковите повстримання од полових актів по-за одружінням і одсунення самого одружіння аж до тої пори, коли людина буде в стані прийняти на себе утримання своєї родини, або, нарешті, радить цілковито зріктися родини тому, для кого день той не може наступити ніколи. Він не передбачав розвитку сучасних нам запобігаючих засобів проти народжень, але віддаючи собі справоздання з того, що постійне, або занадто довге повстримання полове не сприяє добрим звичаям, він схилився на де-які уступки, з яких потім бере початок неомальтузіанство. У всякому разі удержання рівноваги між залюдненням і засобами прожиття в спосіб запобігаючих перешкод в розмноженню людей він уважає більш гуманітарним і досягаючим своєї цілі, ніж в спосіб знищуючих, чи репресійних перешкод: голоду, війн, хвороб.

Голод являвся урівнюючим чинником на перших ступінях розвитку людства. Мальтус присвячує тим первобутним суспільствам стільки уваги, що його можна уважати одним з попередників передісторичної соціології. В первобутних суспільствах голод тягнув за собою не тільки смертність та епідемії, але людожерство, дітоубивство, жертву старих. З тогочасних держав він припускав голод лишень для Росії та Індії. Яким сильним аргументом для Мальтуса був-би голод в Росії і на Україні в 1922 році, що потяг за собою загибель що найменше 15 мільонів людей і також з випадками і дітоубивства і канібальства. З хвороб він спиняється на тих спустошеннях, які викликають серед дітей і працюючого елементу сухоти; для нього, англіка, являлися не на стільки відомими пануючі у нас хвороби, як от тифус, холера і т.п. До категорії знищуючих перешкод, спустошуючих людство, Мальтус відносить війни, які він сам спостерігав за часів революції і першого цісарства і від котрих між роком 1791 і по 1815 упало жертвою до 10 мільонів людности. Який же багатий матеріал для аргументації Мальтуса постачала-б остання світова війна 1915-17 року.

На жаль ще невідомий підрахунок загальних утрат в людях всіх приймавших у війні участь держав. Але, нпр., підсумок по Германії показав, що взагалі по причині війни і її наслідків Германія утратила 12 мільонів душ. Для України ми маємо загальну страту в 7,6 міль., що видно зі слідууючої таблиці: -/ х /-.

	Сільського	Мійського	Разом	В % беручи населення на 1 січн. 1914 р. за 100.
На 1 січня 1914 р. було населення	27.311.700	4.591.700	31.903.400	100 %
По перепису 1917р.	21.622.800	4.169.300	25.791.100	80,8 %
Страта убитими.			6.111.300	19,2 %
" на природі.....			1.500.000	4,6 %
Загальна страта по причині війни і її наслід.			7.600.000	23,8 %

-/ х /-. Економическ. Бюлетень. Журнал посвященный вопросам укр. внешней торговли, Харьков, 1921, ст. М. Галицкого: Украина в мировом хозяйстве.

Залобігаючи перешкоди загалом оцінюються вище знижуючих і то власне через те, що знижуючі чи репресійні перешкоди кінець кінцем тягнуть за собою раптовий побільшений зріст народжень, "так само, як скошення травника сприяє скоршому проростанню". Найяскравішим прикладом до того є війна. У Франції, по словам Ш. Мида, після страшної війни 1870-71 р. спостерігається винятково сильне піднесення народжень порівнюючи з передвійськовою добою.

До Мальтуса економісти в своїх працях виходили з інтересу особистого чи прагнення зиску. Лише він до в'яснення господарських зв'язищ впроваджує зовсім новий чинник запозичений з біології, в даному разі половий інстинкт. Цим Мальтус вже віщував народження соціології. З другого боку книжка Мальтуса, указавши на боротьбу між людьми за обмежені засоби прожиття, по признанню самого дарвіна, спричинилася до появи найславнішої в XIX віці дарвінової теорії "боротьби за існування", якою доктрина Мальтуса узагальнювалася не тільки на людей, а й на весь органічний світ. -/x/- . Філософією дарвіна користалися, щоби доводити повну правомірність панування "аристократії", як ніби то ліпшого "одбору" людської раси, як "солі землі". Тож не дивно, що доктрина Мальтуса зустрінула серйозні заперечення ще й з чисто біологічного боку. Відомий натураліст і філософ Герберт Спенсер наперекір Мальтусу про незмінність інтенсивності інстинкту розмноження висунув протилежну гіпотезу, яка гласить: "Скрізь і завжди розвиток стоїть у ворожій відношенню до репродукційної сили, між здібністю до розмноження і індивідуальною висотою організму існує неухильна протилежність. Чим нижче стоїть організм на біологічній драбині тим володіє він більшою здібністю до розмноження, а чим вище - тим ця здібність слабійша. Чим вище і складніше життя, тим більшої затрати сил воно вимагає і тим менше зостається сил для функцій продовження роду. Теж відноситься і до людини. Люде з більш інтенсивним духовним життям, мають меншу здібність до продовження раси чим ті, що по своєму розвитку стоять нижче їх. "Високий відсоток народжень в класі незабезпеченій з'ясовує Вірхов відсутністю у них духовних розваг". Через це можна сподіватися, що чим вище піднімається людськість по своєму інтелектуальному розвитку, тим слабійше проявлятиметься половий інстинкт і здібність до продовження роду. Людина.... "постійно наближується до такої нижчої гряді плодovitости, до котрої рівновага буде підтримуватися народженням лише стількох дітей, скільки забирається смертю од старости. -/ xx /-. Коли би цій гіпотезі судилося стати науковою істиною, то це привело-б до того, що народи і класи, які першими піднеслися на найвищий ступінь культури, мусіли-би зникнути, а на їх місце-б стали погружені ще в нужду і темноту відсталі маси, що володіють порівнюючи вищою плодovitістю.

Аритметичну прогресію справедливо уважають неясною і невдалою. Коли одні живі істоти, люде, розмножуються в геометричній прогресії, то чого осередки споживи, що складаються так само з живих істот-звірин і рослин, розмножуються не в тій же самій прогресії?

-/ x /-. Спенсер. Основанія біології. 1870, т. II, ст. 393.

-/ xx /-. А теорія дарвіна в свою чергу вплинула на появлення марксової теорії класової боротьби / Макс. Ловалевський. Сучасні соціологи. 1905 г., стор. 238 /.

коли не в ще швидкій. І тоді немає різниці ні в темпі між зростом людности і зростом осередків споживи, а разом і небезпеки, що майбутній людськості загрожує абсолютна недостача істинних річей.

Коли обмежити приложення Мальтусової арифметичної прогресії лишень до урожайности ґрунтів і розуміти її в тому смислі, що поліпшення уже оброблених земель" не може супроводитися постійно зростаючим успіхом", то в цьому є де-яка рація. У Франції в 1789 році пересічний врожай збіжжя з одного гектара виносив $7 \frac{3}{4}$ гект., а через 115 літ та урожайність доходить 16 гект., тоб-то в кожні 25 років приріст приблизно дорівнюється 2 гект. Але це ще не значить, що успіхи агрономії не можуть дати ліпших наслідків. Після Мальтуса, завдяки відкриттям германського хеміка Лібіха, стало уживатися в сільському господарстві штучне задобрювання. Підняття продукційности ґрунту служить і одкриття вченим Віноградським в інституті Пастера спеціальних мікроорганізмів в коріннях кормових трав-вікі, люцерни, клевера, - що передають ґрунтові через свої корні вільний азот повітря і тим задобрюють ґрунт. Ці здобуття агрономії через комбінацію факторів побільшуючих родючість ґрунту можуть в значній мірі паралізувати закон убиваючої плодородности. Пониження продукційности ґрунту за вжитку одного задобрюючого елемента, або одного способу обробітки землі, ще не одтинає шляху до дальшого підвищення продукційности ґрунту поскільки те може залежати від впливу чи інших факторів задобріння, чи інших способів обробки землі. Таким чином височінь продукційности ґрунтів може підійматися завдяки черговим впливам на ґрунт різних чинників та комбінацією їх.

Нарешті, на скільки вірно розв'язує Мальтус проблему бідности, ради чого власне і видана ним його праця "Досвід про закон народонаселення". Основна причина бідности, на його гадку, полягає в тому, що людськість занадто скоро розмножується, у всякому разі вона зростає швидче ніж засоби існування, в швидкому зрості населення по думці Мальтуса - причина бідности, а не в соціальному устрої. Факти новішого періоду протиречать цьому. За XIX вік населення земної кулі зросло майже на 75 %, але по загальній думці зріст суспільного багатства за той же час видався ще значнішим. "Досвід XIX віку, каже М. Туган-Барановський, показав, що страх перед надмірним ростом населення зовсім безпідставний і що засоби існування людськості за минуле століття не тільки не відставали од зросту населення, а зростали в значно швидкій прогресії." - / х / -.

Оппенгаймер опріч того додає, що "збільшення чисельности населення веде до ще швидшого зросту суспільного багатства, та що причини бідности не можуть полягати в надмірному зрості населення. Коли-б і згодитись з тим, що надмірне розмноження може привести до бідности, то це ще не значить, що та реальна бідність має, яку ми постерігаємо за існуючої капіталістичної системи хазайства, і яка історично супроводить цій системі, викликана іменно надмірним розмноженням. В сучасному суспільстві причиною бідности служать інші фактори, які після Мальтуса указуються представниками інших шкіл в політичній економії: особливо школи соціалістичної, яка, наприклад, характерною рисою сучасного нам

капіталістичного ладу вважає бідність залежною од багатства нечислених пануючих клас, при чому зріст цього багатства на одному полюсі суспільства викликає разом з тим зріст пауперизму на другому.

Своє неправдиве учення про бідність Мальтус розвинув під впливом своїх соціальних симпатій. Він зовсім недвозначно виступав захистником інтересів поземельної аристократії і впротилежність Смітові, що заховав нейтралітет в класовій боротьбі, в його руках "чиста наука попала в потасовку суспільної боротьби". До нього і в його часи бідняки підтримувалися на основі Єлизаветського закону за рахунок зборів з поземельної власності, тоб-то за рахунок головним чином землевласників. В своїм холоднім безучастнім відношенні до страждань людини Мальтус застерігає од "занадто щедрої помочи нуждарям". Навіть умираючи з голоду діти не заслуговують в його очах на клопоти держави, бо "для суспільства одна дитина легко заміниться другою". Дітей він готовий зробити відповідальними за недоцільну поведінку, за гріхи батьків. На думку Мальтуса держава мусить прямо сказати, що вона не визнає права кому-б то не було утримуватися за громадський кошт. Після такої гадки виступає він за одміну Єлизаветського закону про бідних, і за одмову після того в помочи держави всім дітям, що народяться. Землевласники проектом Мальтуса позбавлялися того тягару, який лежав на них в формі утримання своїх бідних земляків. Ту-ж оборону інтересів землевласницької класи переслідує Мальтус, коли наперекір поглядам Сміта про свободу торгівлі він для своєї господарської епохи з загального правила вимагає одного виключення на користь хліборобства. Для усунення суперництва чужоземного привозного хліба він домагається, щоб національне хліборобство було охоронено високими митами на привозне збіжжя. Класовою -ж позицією Мальтуса пояснюється і те, що він, наперекір класичній школі в політичній економії до якої належав, виступив за фабричні закони на користь робітництва. Діло в тому, що на протязі всієї першої половини XIX віку між поземельною аристократією Англії з одного боку, а торгово-промисловою буржуазією з другого на ґрунті політичному і економічному провадилася боротьба, залишивша глибокий слід в соціальному законодавстві країни. Промисловці доводили шкідливість хлібного мита для народного добробуту, бо завдяки йому землевласники грабують промисловця, натомісць землевласники докоряли капіталістам за експлоатацію праці і висували в противність капіталістам проекти фабричних законів. Зрозуміло чому прихильник класових інтересів поземельної аристократії Мальтус стояв за необхідність фабричних законів.

Коли Мальтус каже, що інстинкт продовження роду носить характер непереможний він змішує дві ріжні речі: інстинкт половий і інстинкт репродукції. Правда, аби забезпечити продовження роду, мудрою передбачливістю природи розмножування людей звязане з найсильнішою-після голоду-страстю людини, з половим інстинктом, при чому природа здавалось би тісно сполучила ті обидві функції, давши їм одні і ті ж органи. Людина одначе перехитрила природу розлучивши ті функції. Як і раніш люде сліпо коряться силі полового інстинкту, котрий буваючою страстю справді непереможно панує над пересічною людиною. Друге діло інстинкт продовження роду, інстинкт вже не звірячого характеру, а суспільного, котрий одокремлено поставлений, не тільки не володіє над розумом людським, а де-

дали розум ставить йому більші обмеження:половому акту віддаються люде,але не завжди хотять нести наслідки його,мати дітей.Для деяких народів,напр.,французського,вже йде не про перенаселення,чого боявся Мальтус,а про недорозмноження,про повільне самогубство нації,так бо розквітли запобігаючі проти народження дітей засоби,які все-ж зв'язуються з іменем англійського священника Мальтуса, хоч прямо таких заходів він не рекомендував.Але,як те вже було нами одмічено раніше,невірив він в проповідь полового повздержання і знаючи,що постійне чи довге повстриманне не сприяє добрій моралі,він хоч — і картає те словом проступку,одначе в утилітарних цілях,коли неможливо инакше,пристає на вдоволення полового нахилу без заплоднення,убачаючи в тому"заспокоєння своїх страстей в спосіб не приносячий нікому кривди."Таке зло здавалося йому меншим,ніж зло од надмірного перенаселення.Неомальтузіянці прив'язують себе до Мальтуса прийнявши його вказівку,що сліпий інстинкт розмноження позоставлений сам собі приводить до тяжких наслідків,а будучи нормованим приводить до того,що земля буде залюднена через раси здорові,моральні й щасливі.Рекомендоване Мальтусом моральне повстримання неомальтузіянці вважають дуже неморальним,бо таке повстриманне,кажуть вони,антифізіологічне;позбавлення когось любови,кажуть вони,є річчю тяжчою,ніж позбавлення його хліба,а крім того повстриманне провадить до зросту проституції,випусття моральности,ненатуральних збочень,до зросту,нарешті,уроджень нешлюбних.Отже полове задоволення з запобіганням вагітності на їх думку є меншим злом,ніж примусове повстримання.І так полову функцію,на думку неомальтузіянців,треба одлучити од функції продовження роду.Це дасть половому інстинктові ту свободу,яка необхідна для задоволення фізіологічних і психологічних вимог організму.З другого боку після цього материнство стане виразом вільного свідомого рішення,а не покинуте на долю випадку.Так виглядає ідеологічне оправдання штучного обмеження кількості дітей через вживання різних хемічних і механічних засобів,яке пропагандують неомальтузіянці,в числі котрих фігурують також і французькі анархісти.Народження неомальтузіянізму відносять до появилення в 1854 році книжки д-ра Дриздаля"Первістки науки суспільної".В 1877 р.заложене в Англії лігу мальтузіянців.В останніх роках перед війною той рух скрізь,а особливо у Франції,набрав надзвичайної сили.Але в той час як "ідейні" неомальтузіянці Англії говорять про моральний обовязок кожного,неомальтузіянці Франції той обовязок хотіли би приложити лише до бідних.Всі аліїні в сучасному нам ладі,кажуть,походять од надмірного розмноження низчих клас.Не даром,говорять вони,і саме слово-пролетар,походить од латинського *prolet* що означає одночасово і "бідний" і "плодливий".

Опріч праці про народонаселення,допіру розглянутої,Мальтус в 1820 р.дав свій курс "Політичної економії",а відкликаючись на різнородність означення понять в ній випустив також книгу"Про дефініції в політичній економії" 1827 р.,що досі не втратила свого інтересу.Аналізу поземельної ренти присвятив він окремиї"Дослід про природу і зріст ренти" 1815 р.,який сам Рікардо охарактеризував,як правдиву теорію ренти.На окремих місцях згаданих праць ми будемо спинятися в звязку з иншими авторами,зараз-же кінчаємо вказівкою неймовірно протилежних оцінок в науці його наукових заслуг і головної праці"Дослід про принципи народонаселення".Англійський історик політичної економії Інгрем говорить про"Досвід"...."важко винайти в чому міститься той солідний внесок,котрий Мальтус зробив в нашу науку"....

Німецький історик економічної науки Каутц називає дослід Мальтуса геніальними і глибокодумними, а значіння Мальтуса для науки вважає так великим, як і різноманітним.

Німецький економіст Кон називає Мальтусів закон про народонаселення "важнішим і непохитним законом всієї політичної економії, а його сучасник, теж німець, Вірт "сумною помилкою"... Відомий англійський економіст і філософ Д.С. Міль розглядає положення Мальтуса "в значній степені, як аксіоми", а його американський колега Кері вбачає в тих положеннях повне перекручування істини. Карл Маркс вважає "Досвід" ..-"шкільницько поверховим і попівсько-набурдюченим плагіатом", а марксист К. Каутський приймає і його закон про народонаселення і його заперечуючий засіб-моральне повстримання. По Дюрингу сучасна економічна наука довела повну помилковість висновків Мальтуса, по Рошеру навпаки ці висновки стали тревалим придбанням тої-ж науки.

Коли одначе відповідь Мальтуса на проблему бідности не можна вважати задовольняючою, коли намічений Мальтусом закон чи тенденція двох прогресій ним самим і ніким другим не є доведеними, коли це лише "нещаслива фраза", то все-ж не можна не вважати за правдиві слідуучі три основні положення його головнійшій праці:

- 1/ Населення в своїй кількості обмежено засобами існування.
- 2/ Населення зростає зі збільшенням засобів до існування і від належного їх розподілення.
- 3/ За сучасних умови вади, злидні, повстримання безсумнівно в значній мірі затримують розмноження людей.

XXIV. ДАВИД РІКАРДО / 1772-1823 /

Давид Рікардо був сином біржового маклера жида міста Лондона. Жадної систематичної освіти він не одержав за те вже з 14 років починає і сам займатися біржевими операціями. Біржа і була тим храмом науки де здобував собі освіту найзначнійший економіст XIX віку. Через одружіння він зміняє релігійну приналежність і завдяки тому пориває з родиною. Самостійно, без чиїхсь вказівок і без грошей, він сам стає біржовим маклером і грошовими спекуляціями могутний мислитель в 25 років наживає мільони, ставши найвідомішим банкіром в Лондоні. Після того охолоняє до дальшої наживи, одвертається од шумної сумнівної обстанови в якій провів він молоді літа, ліквідує справи, натомісць купує маєток і віддається громадським та науковим інтересам. Цісання його нечисленні, викликалися вони звичайно практичними інтересами, але виключно сильна логіка Рікардового розуму полишає глибокі сліди в абстрактній економічній теорії і цілком заслужено була названа його іменем катедра політичної економії в Лондонському університеті. Його дедуктивний метод постройки гіпотез в формі, так дражливої для пізнійшої історичної школи, - "припустим, що..." більше ніж індуктивний прислужився до створення теорії політичної економії, а нині знову оживає в математичній школі. Представник інтересів промислово-капіталістичної класи одначе і для працюючих мас дає Рікардо багацько висновків, з яких потім черпає соціалізм і в певному зміслі Карл Маркс повинен бути визнаний учнем Рікардо. Хочете нині оборонити поземельну власність, то мусите раніш обвалити його

теорію поземельної ренти. Адам Сміт був учений у ніг котрого, по виразу Мида, могли сісти економісти всіх напрямків, аби слухати, як "плинуть з його уст Божі слова", Рікардо економіст боевий, його атмосфера е гаряча боротьба. Попередники Рікардо займалися головним чином проблемою виробництва, за котрого інтереси поодиноких учасників сходні; Рікардо звернув увагу насамперед на розподіл богацтв, де вже існує противенство інтересів різних груп суспільства, і в цій області він одкрив цілком нові обрії. Головною його працею являються "Засади Економії політичної", видана в 1817 році, уложені без жадного пляну, уривчасто. Не ліпшим був він і промовцем: коли в 1819 році його обрали депутатом в англійську палату общин він двічі пробував говорити, але то йому було надзвичайно тяжко - "я, признається він, не міг подолати страху, який мене огортає, як тільки почую свій голос". Умер він на 51 році життя.

В своїй праці ми виходимо з положення, що кожда господарча теорія що найменше стоїть в звязку з господарчим життям епохи, частійше господарчі ідеї е відображення економічної дійсности свого часу. І хоч Рікардові за його абстракційність метода роблять закид в його одірванности од конкретних умов життя, одначе перекоонуємося і на ньому, що спостереження свого оточення, опінії громадської і парламенту дали фактичний матеріал до його теорій і насамперед до теорії поземельної ренти, яка ним була розвинена без звязку з теорією цінности. - / х / -. Останне варто одзначити нині, коли появилися економісти, - в Німеччині напр. Ліхтман, в Росії - Струве, котрі находять можливість укладати систему політичної економії зовсім без категорії цінности. Завдяки приміненню парового двигуна промисловість Англії в кінці XVIII і на початку XIX віку вже не мала в світі собі конкурента, і одвічальні кола були зацікавлені в свободі торговельних зносин, бо та свобода насамперед мала означати відкриття чужоземних ринків для англійських шерстяних, залізних та папірових виробів. Та замість так потрібної свободи англійська торгівля несподівано підпадає згаданій вище так званій континентальній бльокаді, завдяки якій більшість європейських ринків на цілих 8 років для англійських товарів зачиняється. Рівнолежно з успіхами англійської промисловости кінець XVIII і початок XIX віку, як вже сказано ранійше одмічається зростом цін на збіжжа. До 1795 року ціна одного квартера збіжжа дорівнювалася 60 шіллінг., в році 1801-177, а за час з 1810 по 1813 р. пересічна ціна стояла в 106 шіл. Загострена в наслідок перерви зносин з Европою потреба в хлібові примусила англичан, в інтересах виживлення людности, шукати під сільсько-господарську обробку земель нових, хоч-би по якості і найгірших, звертаючись також до здавалось тоді єдино спасенної індивідуальної форми володіння землею. На основі *Enclosure Act's* вільні луки і пасовиська общин після ухвал парламенту / Од року 1700 до 1845 таких ухвал було видано 3835, що обняли собою 7,622,684 акрів землі. З 1845 р. наступив перелом в поземельній політиці / захоплювалися, "огорожувалися", лендлордами і плуг заорював де-далі і все низчі гатунки замлі. Англійська поземельна аристократія, в руках якої був парламент, з звязку з кінцем Наполеоновських війн і можливости вільного привозу хліба з

- / х / -. Признанне Рікардо в листі до Мак Куллоха з 13 липня 1820 року.

континента робили заходи аби не понижчали ціни на хліб національного виробництва.-/ х /-. Після закінчення наполеоновських війн і скасування континентальної системи англійська промисловість оживилася, але за час заборон промисловість континенту Європи встигла розвинутися. і Англії наново, приходилося конкурувати завойовувати європейські ринки. Англійські фабрики пустивши свою продукцію повним темпом зготовили таку кількість товарів, яка перевищила розмір попиту на їх на тодішніх європейських ринках. Ліпшою зброєю в конкуренції-є дешевизна виробів, але продукція в Англії подорожчала завдяки хлібним митним налогам, що побиралися в інтересах поземельної аристократії. Слабий збут товарів потяг за собою в Англії цілий ряд торговельних криз 1811, 1815, 1818 років. Рікардо бачив протилежність інтересів промислового капіталу і сільського господарства і будучи типовим представником інтересів рухомого капіталу в захист інтересів капіталістів і в протилежність аграрним інтересам виступив зі своєю славновісною теорією поземельної ренти.

Правда на цьому полі він мав попередників в Англії і Франції. Первонаціальні зародки теорії поземельної ренти трапляються в кінці XVIII віку в працях Віліяма Петі і Буагільбера та в працях *Уеста* і Андерсена. Досить ясно в залежності від закону убавлячої урожайності формулює ренту фізіократ Тюрго, коли говорить: "не можна в жадному разі припускати, щоби подвоєння видатків одповідало подвоєнню ж і врожаю. Але фізіократи стояли на тому, що основним джерелом чистого економічного лишку є виключно земля, а рента є чистим дарунком природи, що отримується за покриттям всіх видатків-варібної платні робітника і прибутку капіталіста. Адам Сміт одкидає твердження фізіократів, що лише хліборобство є продукційним, хоч і робить їм уступки, коли говорить, що в хліборобстві природа працює ніби вкупі з чоловіком, а в оброблячій промисловості тільки праця робить все. У відповідь на думку фізіократів, що існують якісь попередні поземельні затрати, котрі землевласники вклали в землю, щоби зробити її продукційною, - яка для де-котрих фізіократів послужила підставою для обґрунтування власності, - і ці затрати ніби злилися з землею до того, що не можна навіть розрізнити прибутку від ренти, Сміт одкидаючи ці думки вказує, що хоч на поземельну ренту з погляду поперед вложений затрат і можна іноді дивитися, але лише по виключенню; як правило-ж землевласник вимагає ренту навіть і за необроблену землю, а те що може бути прийняте за процент чи прибуток по поліпшенню землі взагалі складає тільки додаткову частину до первоначальної ренти. Сміт укажує на те, що рента зовсім окреме од прибутку джерело зиску. В свою чергу Сміт, живший в епоху, коли феодалний режим ще продовжував ділати над Європою, не міг задовольняюче з'ясувати законів капіталістичної поземельної ренти і помилявся думаючи, що ренту дають ВСІ і найгірші з обробляємих земель / цю помилку поділяв і Мальтус / і що більш доходні землі означають ренту участків меншої урожайності. Мальтус питанню ренти присвятив цілу книжку, *An inquiry into the nature and progress of rent* в 1815 р. Продовжуючи гадки Сміта він укажує на необхідність розрізнити прибуток від ренти, бо прибутки в процесі суспільного розвитку мають зовсім инший рух ніж ренти. У нього зустрічаємо глибоке розуміння проблеми ренти: тому, що земля

-/ х /-. Була в 1813 р. виділена для того спеціальна парламентська комісія, яка визнала, що на гірших ґрунтах не можна продукувати хліб таньше 80 шіл. за квартал.

посідає неоднакову урожайність, говорить він, капітали в неї вложені мусять приносити неоднакові зиски і різниця між нормальним рівнем зиску на землях звичайних, а вищим на землях більш урожайних творить одну з форм ренти. А його дефініція поняття зоставляє позад себе дефініцію навіть Рікардо: "Рентою він називає ту частину цінности всього продукту, котра залишається землевласникові за уплатою всіх видатків, якого-б роду вони не були, по обробці землі, включаючи і прибутки на затрачений капітал відповідно до звичайного *usuelle* / і ординарного *ordinaire* / рівня прибутків на землевласницький капітал в певну добу. Але хоча було кілька попередників у Рікардо, хоча сам Рікардо признає Мальтусові честь відкриття "правдивої теорії ренти", але загалом окремі вірні і часом глибокі гадки ще не складають епохи в науці. Лишень тоді, коли поодинокі спостереження і відгадки кількох дослідників укладаються в струнку систему-наука святкує свою перемогу. Теорія ренти Рікардо як є і була такою викристалізованою науковою системою і через те ця теорія в історії економичних гадок нерозривно звязана з іменем Рікардо. Розчищуючи собі шлях Рікардо насамперед остаточно усунув помилку фізіократів, що буцімто одна земля дає чистий економичний лишок. Він, а за ним і інші класики, доводять, що як в хліборобстві, так і в фабрикації природа в рівній мірі пособляє людині." Хіба в мануфактурах, каже Рікардо в своїх "Основах політичної економії і податків" / стор. 35 і 48 російського перекладу Зібера / природа нічого не робить для людини. Хіба сили води і вітру, котрі двигают машини і сприяють морській плавбі нічого не роблять для чоловіка. Давління атмосфери і сила пару, які дають можливість працювати самим дивовижним машинам, хіба це не дар природи. Не можна указати жадної мануфактури, в котрій природа не сприяла-би людині і притім щедро і безплатно." Отже джерело походження чистого лишку криється не лише у хліборобстві, а у виробництві всіх родів.

Слово рента англійське і означало попросту орендну платню за користування чиеюсь землею. Рікардо звузив це поняття і під рентою розуміє, а потім і взагалі в політичній економії прийнято розуміти, ту частину хліборобського продукту, котра уплючується власникові за користування природними і ненарушимими силами землі. Поскілки теорія ренти відноситься і до розробок недр землі, шахт, торфяників, цінних глиняних покладів, очевидячки мови про ненарушимість сил землі не може бути, а ся дефініція не вистарчає і по своїй точности уступає наведеній вище дефініції Мальтуса. По господарсько-побутовому базису теорія ренти не могла, напр., зародитися у Франції, що після революції стала країною дрібної власности. Вона мусила виникнути в Англії з її, в той час та й до-нині, трьохповерховим землеволодінням: внизу робітник, отримуючий свою платню; над ним великий фермер-капіталіст, якому припадає зиск підприємця. І зарібна платня робітника і зиск підприємця легко давалися до вяснення. Але над цими двома поверхами горує лендлорд, великий землевласник, що нічого не робить, але побирає ренту, от-же звідки походила остатня категорія доходу.

Для свого пояснення ренти Рікардо бере упрощену історичну схему, яку потім критики збивали, не збивши одначе самої теорії. За первацького заселення землі, коли було ще багацько вільних просторів ніким не оброблених, ренти не могло бути. "Кому-ж прийде в голову, каже він купувати право оброблення певного терену, як що ті терени не мають ще посідаців і можуть бути зужиті кождим, хто хотів би його обробити." Одначе зі зростом населення попит

на землю збільшується і земель ліпших вже на всіх не вистарчає. Приходиться братися за землі низчих гатунків. І рента появляється з часу" взяття під обробітку ґрунтів гірших, чи гірше положених". "Стосункова рідкість найурожайніших ґрунтів, каже сам, підкреслюючи цю фразу в другому місці, Рікардо, є джерелом ренти." В наслідок переходу до обробки земель другосортних на землях первосортних одержується рента і саме в розмірі різниці між двома гатунками землі. Землі другосортного гатунку не дають ренти. Але як тільки під обробку підуть і землі ще гірші, третього гатунку, починає одержуватися рента також з земель другого гатунку, причому землі першого гатунку зростають в своїй рентабельності на розмір величини ренти земель другого гатунку. У всіх випадках справа йде про продукти того-ж самого роду і тих же самих властивостей, як напр. збіжжя. Участки -ж, наприклад, васівані неоднаковими культурами, напр., один житом, а другий хоча-б й гірший трояндами-не до порівняння. Теорію ренти можна з'ясувати такою числовою ілюстрацією: Нехай перший гатунок взятої під оброблення землі вимагає для виробу одного гектолітру збіжжя 20 годин праці при чому гектолітр збіжжя посідає вартість 10 гривень. Зі зростом населення переходимо до порання коло ґрунтів другої категорії, де на виріб оди. гектлтр. йде вже 30 годин праці. Полуторне збільшення праці тягне за собою і полуторне збільшення вартості збіжжя, яке вже коштуватиме не 10, а 15 гривень. А позаяк на всякому ринкові на певний продукт може бути лише одна ціна і при тому вона мусить регулюватися коштами виробництва певного продукту / в даннім разі хліба / на гіршому з обробляемих участків, інакше нікому не буде рації братися за обробку тих гірших участків, то як наслідок властитель ліпших ґрунтів осягне надвишку в розмірові різниці вартості гектолітра збіжжя, тоб-то $15-10 = 5$ гривень, це властиво і буде рента. Але надходить час, коли приходиться перейти до обробки ґрунтів третього гатунку, які будуть для виробництва одного гектолітра вимагати вже 40 годин праці. Вартість збіжжя в данному разі підіймається до 20 грив. за гектл. По цій ціні стане продаватися на ринкові хліб і тоді власник першосортної землі одержує різниці на гектолітрові вже $20-10 = 10$ гр., другосортної $20-15 = 5$ гр., лишень власник останнього гатунку землі не має ренти, задовольняючись тільки звичайним прибутком на затрачений капітал. Отже значить на землях ліпших-першої і другої якості-получається рента. Вона залежить тільки од неоднакової видатності ґрунтів і існуватиме доки ця неоднаковість матиме місце. Не дивлючись на однакову затрату праці і капіталу з найгірших участків ренти би не було, а працюючі на ліпших її одержували -б і при тому тим більшу, чим більшої видатності зайняті ними земельні участки. Кому-ж вона дістається. Насамперед не робітникові-ж, що задовольняється своєю робочою платньою. І не орендарові земельного участку, бо коли-б землевласники віддавали в аренду ліпші участки за таку-ж саму платню, як і гірші, то всі брали-б в аренду лишень ліпші. Виходить, що отой нічим не заслужений зиск, що носить назву ренти, дістається самим лишень землевласникам.

Далі. Коли-б вся земля була однакової родючости, то й в такому разі земельна рента все-ж таки появилася-б завдяки різниці видатності послідовних видатків хліборобського капіталу. Кожда бо послідуєча затрата капіталу в хліборобстві менш продуктивна, ніж попередня. Зріст кількості збіжжя не пропорційний збільшенню видатків хліборобського капіталу.

З переходом до більш інтенсивного господарства попередні затрати капітала в землю порівнюючи з послідуєчими починають давати перевишку зиску, яка представляє в себе таку-ж саму ренту, як і за переходу до обробітку земельних участків гіршої якості. Таким чином Рікардо виводив ренту і з другого джерела, базуючись і на законі падаючої урожайності ґрунтів. Лишень остання третя причина появи ренти-віддалення не була розроблена через Рікардо і честь відкриття третього джерела походження ренти, впливу одлеглости земельного участку од ринку на появлення ренти, належить німецькому класикові Тюнену.

Адам Сміт уважав, що рента входить в цінність продукту. Рікардо довів, що рента не являється складовою частиною тої цінности, бо ціна виробів хліборобських означається вартістю їх виробництва за найменш сприяючих умов. Сміт гадав, що існування ренти являється вигідним для суспільства, бо збільшує його багатство. Рікардо це рішуче відкинув довівши, що рента є створення цінности, але не створення багатства, бо являється наслідком зросту дорожнечі продукції хлібів і те, що виграють на ренті землевласники, вони виграють за рахунок програшу цілого суспільства, а до попередніх багатств нічого не додається. Рента є наслідок високих хлібних цін, а ціни зовсім незалежні од ренти. "Хліб дорогий не через те, каже він, що земля приносить ренту, але рента з'являється тому, що хліб є дорогим". Зростає рента не од зросту кількості продуктів, а з побільшенням труднощів виробництва. Як і Мальтус Рікардо компанує свою теорію ренти виходячи з припущення свободної мобілізації власности і необмеженого суперництва капіталів. По його теорії завжди існує певна категорія найгірших земель, які не приносять ренти, бо їх продукційність ледви вистарчає на виплату видатків продукції, тоб-то зарібної платні і прибутку фермерів. Ці видатки продукції найгірших земель і є основною НАТУРАЛЬНОЮ цінністю, котра означає собою ринкові мінові відношення, ринкову ціну на хліб. Його теорія, - пізнійш названа теорією ДІФФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ ренти, бо по ній рента залежить од різниць видатности ґрунтів, - дає закон тільки капіталістичної ренти, тоб-то має на увазі, в згоді з англійською дійсністю, що найгірші землі обробляються фермерами-капіталістами, чи відповідними елементами. Через це вона не підходить до з'ясування феодальної ренти докапіталістичних відносин. Маючи на увазі англійського орендаря-фермера вона не приложима до нашої, напр., некапіталістичної споживчої аренди, коли й найгірша земля може давати ренту, бо орендар-бідняк виплачує її з долі своєї зарібної платні чи прибутку. Поруч дифференціальної Маркс визнав існування АБСОЛЮТНОЇ ренти. Ся остання повстає тоді, коли ВЛАСНІСТЬ на землю стає дійсною монополією, що дає можливість посідачам і найгірших земель збувати продукти вище натуральної цінности, одержуючи т.ч. лишок, чи ренту. В наш час висувається положення, що участки не більше трудової норми, покривають лише зарібну платню і прибуток і не дають жадної ренти своєму трудовому посідачеві.

Ні одна з інших теорій, в тому числі і Мальтусова теорія населення, не викликала таких запеклих заперечень, як допіру вложена теорія ренти. Правдоподібно, що сам Рікардо не здавав собі справоздання, який він удар наносив своєю теорією інститутіві землеволодіння, однявши у нього всяку правну підставу. Він зком-

промітував право поземельної власності вивнавши дохід власника за явище антигромадське і зацікавлені кола не могли йому цього дарувати. З часу появи теорії ренти з більшою підставою починають в тій чи іншій формі виринати проекти вивлащення земель. Скоро після появи теорії Д.С. Мілль виступає з пропозицією конфіскації поземельної ренти через податок. В даному разі він являється попередником ідеї націоналізації землі, яку потім проповідували Колінс, Госсен, Генрі Джордж, Вальрас і цілий ряд російських та українських економістів.

Багато попередників Рікардо говорять про зв'язок цінності з трудовою затратою на продукт. Про це трактує англійський економіст кінця XVII віку Вільям Петі, в початку XVIII віку ту-ж гадку зовсім определено висловлює Франклін, як рівно-ж і французський письменник Кантільон. Адам Сміт говорив, що в первобутніх суспільствах цінність пропорційна зужитій праці, але в суспільствах цивілізованих навпаки, "дуже мало таких товарів, де ціла цінність мінова походила би ЛИШЕ од праці", що в них праця є одним з чинників цінності, але не єдиним. Рікардо, як і Сміт, розрізняє СПОЖИВЧУ цінність, виявляючу пожиточність якогось предмету. Споживча цінність предметів ріжними людьми оцінюється ріжно, для неї не може бути винайдено жадного закону. Інша річ мінова чи так звана ВІДНОСНА мінова цінність. Як і згадані його попередники Рікардо звертає увагу, що пропорції в яких обмінюються товари залежать од вартости виробництва товару, а значить і від вложеної в нього праці. Упрощуючи завдання він одсуває на бік другі чинники і всю мінову цінність зміряє лишень витраченою працею, при чому під виразом праця розуміє "не тільки працю вложену безпосередне в виріб, але крім того ще й працю ужиту на знаряддя, машини, будівлі, котрі являються необхідними в процесі виробництва". Після цього по відношенню до уложення цінности всі господарчі предмети можуть бути розділені на дві нерівні групи: рідкі блага і такі блага яких кількість може як угодно збільшуватися. Він зрікається конструювати теорію цінности рідких предметів, як напр. рідких статуї, картин і т.п. На його думку цінність їх определюється їх відносною рідкістю і нахилом осіб, що бажають посідати рідкісні речі. Цінність благ другої категорії він конструює виходячи з припущення повного панування системи натуральної свободи і суперництва і определює головним чином пересічною працею витраченою на їх виробництво. При цьому праця являється регулятором лише пересічних, а зовсім не риночних, індивідуальних мінових цінностей, тоб-то не товарних цін. А й пересічні регулюються не одною лише працею, але й шкорою обороту капіталу. В одному з листів Мак Кул-Тго доха Рікардо прямо каже, що опріч праці на цінність має вплив ще й "протяг ЧАСУ потрібний для доставки наслідків тої праці на ринок." Тут найшло вираз передчуття того нового чинника опріч праці, на котрий згодом натискуватиме з великою силою Бем-Баверк. Така трудова теорія цінности Рікардо. - /х /-. Нею він дошукувався того головного прінципу, під впливом якого змінюється і означається ВІДНОШЕННЯ між предметами обміну, але опріч того у нього проглядає думка, що є ще якась особлива цінність існуюча по-за вивченням умовин обміну, що є ще третє значіння цінности, котру пізніші економісти назвали АБСОЛЮТНОЮ трудовою цінністю і яка базується

- / х /-. Іноді трапляються твердження / напр. у проф. Тотоміянца / ніби по Рікардові цінність означається витратами продукції; неясність відповідного місця в роботі Рікардо дає привід до подібної суперечности.

на двох підставах: а/ виробництво продуктів залежить для людини від затрат її праці і в/ людина необхідно оцінює продукти згідно праці, бо тільки свою затрату праці вона відчуває як терпіння, як витрату частини самої себе. З викладеної вище трудової теорії ми бачимо, що Рікардо ніколи не казав, як де-хто йому приписує, ніби цінність створюється виключно працею, або буцім то цінність є не що інше, як праця вложена робітником в предмет його труда. А це то іменно для багатьох робить трудову теорію цінности "завітною і дорогою", бо вона приймається, як умотивування права робітників на повний продукт виробництва. Думалося, що "варто тільки проголосити право робітника на повний продукт його праці і тоді сама собою устанеться гармонічна система трудової держави з трудовою цінністю". Тільки завдяки цьому таке здавалось би абстрактне питання, як цінність, викликає завзяті суперечки сторін. Для самого Рікардо трудова теорія є не більше, як методологічне умовне припущення, причім, з його листування з Мак Куллохом та з Мальтусом довідуємося, що незадовго перед смертю Рікардо признавався, що своєю теорією цінности він сам не задоволений. Він ніби відчував, що прийдуть інші концепції і, як побачимо далі, це справдилося, при тому не тільки в факті появи теорії кінцевої корисности, а й в ще новітших системах політичної економії, уважаючи категорію цінности зовсім не потрібною. Характерно, що і це останнє виступає з хронології його праці. Він не розпочинав з опрацювання теорії цінности. Навпаки, після викриття законів розподілення він перейшов до своєї теорії цінности, в якій силкувався синтезувати ті закони розподілення. Як би він не зробив цього останнього, то його головний твір, виданий в 1817 р. під назвою "Засади Економії політичної", з погляду сучасного нічого би від того не стратив.

Рікардо одкриває своїми дослідями нову сторінку до нього не зачеплену ще в політичній економії—про розподілення створеної в процесі виробництва цінности між суспільними класами, що так чи інакше брали в продукції участь. З переходом до обробки все гірших земель і од зменшення видатности старих поземельна рента зростає, а капітал, що прикладається де-далі в гірших умовах, дає все менший прибуток. Всяке підвищення ренти, на думку Рікардо, неминуче понижує прибуток. "Інтереси землевласників, постійно підкреслює він, прямо протилежні інтересам кожної другої класи суспільства". Далі. Власники створених попередньою працею людською засобів виробництва—капіталісти шукають свого зиску, або прибутку. Робітничим зиском є зарібна платня. Прибуток капіталістів з одного боку, а зарібна платня робітників з другого,—от ті долі на які мусить розпастися цінність створена робітником. Але в якому відношенні робиться оте розподілення. На думку Рікардо прибуток і зарібна платня стоять між собою у відворотньому відношенню: прибуток тим менше чим вища доля робітників; "платня робітничя може зростати тільки на кошт зиску і *vice versa*". Рух зарібної платні і прибутку цілком протилежні. Так був виявлений корінний антагонізм інтересів праці і капіталу. Історія робітничого руху і класова боротьба робітників з капіталістами знайшла собі наукове обґрунтування. І не в тому діло, що иноді прибуток і зарібна платня можуть одночасово збільшитися на рахунок третього джерела—зросту чистого зиску в звязку зі збільшенням продукційности праці. А діло в тому, що коли при розподілі цінности одна з двох сторін візьме собі більшу долю, то другій вістанеться менша, діло в стосункові за силою котрого всяке підвищення прибутку рівнозначне пониженню зарібної платні, кожний виграв робітника рівнозначний програшу капіталіста. Після

цього не можна вже було казати, як то робили де-які з сучасних йому економістів, що "капітал і праця є між собою так солідарні, як брат з сестрою."

Капітал, по Рікардо, є та частина створеного людьми багатства країни, котра вложена у виробництво і складається зі страви, одєжи, сирівців, машин і т.п. річей, необхідних, щоби дати рух праці /*to give effect to labour*/. Він приносить капіталістові зиск, який в різних галузях господарської діяльності стремить до одного рівня і через це в кожній данній мент існує одна норма прибутку. Накоплення капіталів спонукає конкуруючих капіталістів шукати приложення для свого капіталу де-далі в гірших умовах виробництва. Капітал затрачений на найгіршій землі, або в так насиченій капіталом землі, що вжитий, як нова затрата, починає давати менші наслідки, - Рікардо називає "последньо-приложеним". Під впливом конкуренції, на його думку, пересічний прибуток з последньо-приложеного капіталу стає нормою прибутку для всього народнього господарства. В міру зниження прибутку, поземельна рента навпаки все більше зростає. На протязі часу, через те що з витворених цінностей насамперед одбирається та чи инша височінь ренти і через те, що рента зі зростом населення і цін на хліборобські продукти зростає, а з цінами на ці останні зростає і зарібна платня - то т.ч. **ПРИБУТОК МАЄ ПОСТІЙНУ ТЕНДЕНЦІЮ ДО ЗНИЖКИ.** "Зиск, каже Рікардо, посідає натуральну тенденцію до зменшення, бо вміру поступу суспільства і добробуту приріст необхідних засобів до прожиття вимагає що раз то більшої витрати праці". Так примхою історії закону без кінця падаючого зиску капіталістів судилося в перше бути відкритим через одного з визначнійших представників капіталізму.

Зарібна платня являється ціною робітничої сили. Як всяка ціна, так і риночна ціна робочої сили, під впливом попиту та пропозиції може підніматься і падати. Але ряд економістів намічало той рівень до якого по їх гадці тяжить зарібна платня. Уже Тюрго виголосив думку, що у всякого рода зайнятті "заробіток робітника обмежується розміром необхідним для того, аби йому вистарчити на прожиття". Мальтус говорив: "В наслідок причин керуючих людністю і провадячих до приресту роду людського робітнича платня ніколи не піднімається по над рівень необхідний, щоби утримати робітників, який окреслюється природою і звичками". Той рівень, до якого тяжить зарібна платня, Рікардо називає "натуральною ціною праці". "Натуральна ціна по Рікардо є та, котра взагалі необхідна, щоби достарчити робітникам засоби до існування і до продовження свого роду без збільшення його і без зменшення". В залежности од звичок і неоднакових потреб натуральна ціна в різні епохи і в різних країнах є різною. Але для однієї і тієї ж країни риночна ціна праці не може на довго розійтися з натуральною. Бо коли риночна ціна повершить натуральну, то збільшений добробут робітництва поведе до збільшеного розмноження населення, що збільшить пропорцію робочих рук, від чого риночна зарібна платня понизиться до рівня натуральної. Навпаки, коли риночна зарібна платня стане низче натуральної, то завдяки тому, що не вистарчає засобів до прожиття, робітництво стане вимірати, що потягне за собою скорочення пропозиції праці, а від того і підняття ціни праці. Так ринкова ціна праці без жадної залежности від розмірів продукційности робітника, під впливом попиту-пропозиції наближується до натуральної ціни.

Виявлена в грошах натуральна платня через безугавний зріст ренти і значить і ціни живности без перестанку зростає.

Номинально вона і мусить зростати рівнолежно зі зростом цін на збіжжя, в протилежному разі робітник не набуде для себе завжди однакової кількості збіжжя, РЕАЛЬНО ж зарібна платня, виявлена в предметах споживання, що одна тільки і рішає про ступінь добробуту робітничої класи, не підлягає звищці. Та й не тільки це, навіть більш того. Здається Рікардо не йме віри тому, що реальна платня тримається на одному рівні, коли каже: "В нормальному розвою суспільства заробіток робітників буде мати знижкову тенденцію, поскільки те буде залежати от попиту та пропозиції, бо кількість робітників завжди буде зростати трохи швидче ніж попит на їх". Єдиним способом зберігти утриманне на одному рівню являється зменшення кількості одружень. В порівнянні з промисловістю потрібна окреслена кількість робітників і в такому разі установлюються вистарчаючі для прожиття ціни на робочі руки. Як тільки-ж кількість працюючої людности перевисить потреби промислу заробіток падає нижче мінімуму, необхідного для прожиття, в цей час "не ест' вже необхідним, аби всі жили". Частина з них мусить залишити життя. Піддаючись впливам Мальтуса Рікардо ще далше його йшов в своїм песімізмові. Для поліпшення економічного стану працюючих мас у нього не залишалося жадних надій.

Зформульована теорія зарібної платні Рікардо довгий час приймалася як істина і її протиставляли всяким проектам поліпшення умов и існування робітничої класи. На всяку спробу такого поліпшення одповідалося: "Робітники можуть поліпшити своє становище тільки тоді, коли не будуть обтяжені чисельним потомством; їхня доля залежить од них самих." Пізніше в особі Ласалі теорія зарібної платні Рікардо приймає соціалізм, обернувши її одначе проти капіталістичної системи. Ласаль формулює ту-ж теорію в дусі Рікардо лишень в більш категоричній формі. Стійкість природної зарібної платні по Ласалю означає, що які-б зусилля для поліпшення свого економічного становища не вживало робітництво, вони за існуючого капіталістичного режиму зостануться марними, бо закон конкуренції неминуче зводить зарібну платню до мінімуму засобів існування. Такий "залізний закон зарібної платні", з точки поглядів інтересів людини, як верховної цінности, являвся вирокот для існуючого капіталістичного ладу.

Після наведених теорій ренти, прибутку і зарібної платні подивимося, як же по Рікардові впливає суспільний поступ на розмір долі участі землевласника, капіталіста і робітника в народньому зискові. В міру зросту населення і перехода до обробки другої і третерядних земель і завдяки тому, що ціна збіжжя опреділяється вартістю здобування його на найгірших участках, ціна хліборобських продуктів незмінно зростає, од чого зростає і рента землевласника. Землевласник е монополіст дарової сили природи, якої він не міг створити. Нікому не потрібний, на основі свого титулу власности, тоб-то по праву сили, землевласник богате в міру суспільного поступу, присвоюючи продукти чужої праці.

Зріст ренти землевласника ^{внаслідок зросту цін на хліборобські продукти} підіймає ціну хліборобських продуктів, зростає вартість істивних річей, в першу чергу хліба і за ту-ж саму кількість предметів споживання, що й раніш, робітник мусить платити більше, від чого зростає і зарібна платня. Зростає в грошах-номинально, остаючись на попередньому рівні в продуктах-не змінюючись реально. Таким чином зі зростом суспільного поступу доброт робітничих мас ні скільки не поліпшується. Але позаяк

робітнича платня по своїй цінності зростає, то і навпаки прибуток капіталістів в міру суспільного поступу падає. Отже в наслідок суспільного поступу класа капіталістів програє, класа робітнича нічого не виграє і не програє, лишень єдина суспільна класа землевласників, що не приймає жадної участі у виробництві, остається в баришах. То на долю землевласників припадає пожинати плоди успіхів культури і промисловости, плоди зусиль других клас населення. Землевласники жнуть де не сіяли. Правда сам Рікардо таких далекойдучих висновків не зробив зі своєї теорії поземельної ренти, але само собою з неї випливало, що інтереси землевласників ворожі інтересам цілого суспільства, що приватна власність на землю є зло і зрозуміло, що потім, опираючись на теорію ренти, Генрі Джордж прийшов до висновку, що громадський інтерес вимагає скасування самої великої і самої небезпечної існуючих монополій-приватної власности на землю.

Як теоретикові і практику банківської справи Рікардові прийшлося і друком і в парламентських комісіях висловлювати свої погляди в справі грошевої. Золото і срібло, на думку Рікардо і його наслідувачів, які вживаються в якості грошей, не придбають, як думав наприклад Д. Ло, в наслідок цієї функції якоїсь додаткової цінности, натомість подібно всім иншим товарам мають цінність, котра залежить од кількості праці і капіталу вжитих за самих гірших умовин їх добуття в певну добу. Різниця між цінністю злитків і набитої з них монети не може бути значною, бо коли монети дорожчі злитків, то публіка злитки обертає в монету, а коли навпаки злитки дорожчі за монету, то починають монету обертати в злитки. В країнах, де практикується свобідна чеканка монети за рахунок держави, цінність монет і злитків майже не має різниці. Гроші з дорогоцінних металів є лишим мірилом цінности всіх инших товарів, але й це мірило, однаково з золотом чи сріблом, хитається в своїй цінности. Цілком тривалого і незмінного мірила цінности, думає Рікардо, нема й бути не може. В купівній силі грошей-їх цінність; виявлена-ж в грошах цінність предметів є ціною цих останніх. Всі риночні товари уявляють з себе попит на гроші, а всі гроші, що перебувають в обороті, є попит на товари. Через це, кожній країні потрібна така кількість грошей, яка дорівнюється сумі товарних цін поділеній на прудкість обороту, тоб-то на пересічне число покупок зроблених кожною монетою, плюс суми лежачі без ужитку / схованки /, а мінус заміняючі монети кредитні знаки. Ігноруючи два останні члени формули можна сказати, що нормальною кількістю монет для данної країни є та, яка означається сумою цінностей товарів тої-ж країни.

До Рікардо Локк і Юм намічали вже так звану кількостну теорію грошей. Рікардо її розробляє і викінчує. Коли в якійсь країні, каже Рікардо, є зайві порівнюючи з потребою гроші, то мінена цінність їх падає, а ціни товарів ростуть, доки знову в наслідок одливу дешевих грошей за кордон відновиться рівновага. І навпаки, у випадках нехватки грошей в країні, вони дорожчають, товарні ціни падають, доки знов таки в наслідок припливу дешевших грошей з-за кордону вони не приходять у рівновагу. Відношення між кількістю грошей і товарними цінами Рікардо розуміє як маханично автоматичний звязок. Ціни товарів з одного боку, а кількість грошей з другого стоять в найтіснішому причинному звязку. Збільшення чи зменшення кількості грошей веде до обезцінення / депресіації /, або підняття / апресіації / ціни грошей, / Рікардо і його наслідувачі розрізняють таке обезцінення чи підняття ціни грошей в наслідок ЗМІНИ ІХ КІЛЬКОСТІ у всіх видах, в тому числі й в

папіровій валюті, від зміни ЦІННОСТІ грошей, яка залежить од зміни цінности грошових металів, золота та срібла, під впливом зміни ВИТРАТИ ПРОДУКЦІЇ цих металів, породжуючи тенденцію до підвищення або упадку товарних цін.-/ хх /-. Така кількостна теорія грошей запропонована Рікардо, вона існує до наших часів, тільки критика значно обмежила її значіння.-/ххх /-.

Рікардо був свідком паніки 25.ІІ.1797 р., котра зменшила готівку англійського бонку з 200 на 32 мільйони і примусила встановити тимчасово обовязковий курс банкнотів, бачив як на протязі війн з Наполеоном банкноти порівнюючи з золотом упали від 10 до 30 % вартости, і в році 1809 випустив працю під назвою "Про високу ціну дорогих металів", в котрій доводить, що єдиною причиною здешевіння банкнотів порівнюючи з золотом є надмірна їх емісія. Депресія банкнотів потягла за собою утечу золота. Аби цьому зарадити, на думку Рікардо, треба "щоб банк повільно зменшував суму своїх білетів, поки в позоставленій в обігу частині не буде повернена вартість, що дорівнюється репрезентованій через неї готівці". Рікардо простує до вирівнення паритету банкнотів з золотом, але не хоче залишити в обігу самі лишень металеві гроші, що було-б на його думку кроком назад, тоді як папірові гроші своїм курсуванням означають поступ в ідеях гандльових. Навіть більше того, він стоїть на тому, що випуском папірових грошей у відповідних кількостях можна цілком замінити металеві гроші. Кількість металевих грошей, каже він, не зростає рівнолежно зі зростом людности, через це вони будуть дорожчати, що викликало-б знижку цін. Розумна-ж емісія папірових грошей, нормована поруч зі зростом потреби, запобігне тій небезпеці. Гарантувати вартість банкнотів мусить золото в кусках, а не в формі монет. Кількість білетів випущених банком не повинна перевишати вартости тих золотих кусків. Тоді білети будуть стояти на рівні, *al pari*, з золотом, бо вексларі і банкіри кожду хвилю, коли банкноти починають підлягати депресії, мають спромогу обміняти їх на куски золота. Так дається спромога, послуговуватися не золотом, а дешевим папіровим грошовим знаряддям.

Нарешті, ще кілька уваг до поглядів Рікардо в обсягу економічної політики. В той час як його сучасник Мальтус, являючись представником інтересів землевласницької класи виступає оборонцем мита на привозний хліб, Рікардо будучи сам визначним капіталістом і представником капіталістичної класи з неменшою енергією ніж Мальтус нападає на хлібне мито.

Так два економісти однієї епохи і однієї школи в запальній тогочасній боротьбі пануючих класів Англії-капіталістичної і землевласницької, опинилися в різних лагерьх. Позіція Рікардо вилилась в послідовну прихильність вільного обміну, Рікардо був чистий фрітредер.

-/ хх /-. Карл Диль. Золото і валюта во время и послѣ войны. Видавницт. " Право " Птб. 1921. ст. 33.

-/ ххх /-. Дивись хоча б Диль же, стор. 34 і далі

Розходячись що до охоронних мит на хліб в другому відношенню, у відношенню до закону про бідних Рікардо цілком згоджувався з Мальтусом і так же категорично як і Мальтус відкидав державну поміч біднякам. Спільність поглядів пояснюється тим, що законом про допомогу біднякам за рахунок імущих однаково зачіплялися інтереси буржуазії і землевласників.

В одному відношенню однаке Рікардо виказав варту поваги незалежність наукової думки від класових впливів, в питанні про вплив машини на інтереси робітничої маси. Як було показано нами в главі про промислову революцію робітництво поставилось до машин, як до своїх небезпечних залізних конкурентів, що одбивають у працівників заробіток. Оповіція машинам доходила иноді навіть до знищення їх і переслідування винахідників. В протилежність цьому економісти силкувалися довести, що машини нікому не шкодять, а навпаки всі класи від заведення їх вииграють. Землевласники мають вигоду на тому, що споживають машинові вироби, капіталісти крім тої-ж вигоди що мають і землевласники вииграють ще тим, що одержують при заведенню машин додатковий прибуток аж до часу, відколи ціни продуктів не упали до рівня нових витрат продукції; робітники-ж насамперед вииграють як споживачі, а по-друге той капітал, що звільняється, завдяки витисненню машинами робочих рук в одному підприємстві, переноситься в другий род зайняти, в яких знайдуть собі роботу витиснені машинами безробітні. Роздумуючи над тим, хто прав в цій суперечці великої теоретичної і практичної ваги, Рікардо після деякого вагання став на бік робітників. Сильному логічному розумові Рікардо кинувся у вічі софізм в аргументації вчених, буцім то робітники витиснені машинами з одної галузі промисловости знайдуть собі працю в другій. Варто було тільки поставити припущення, до яких був так охочий Рікардо-ну, а як у всіх галузях промисловости будуть одночасно заведені машини. Куди в такому разі дінуться робітники. -щоби виявити безпідставність тої аргументації. В одні з приміток свого курсу політичної економії Рікардо говорить, що він зовсім не хоче ігнорувати "щастя так численних істот", тоб-то робітників. Лише переконаний в тому, що платня їхня дорівнюється їхньому утриманню. В обсязі робітничої політики він уважав, що подібно всім договорам і договір найму, а тим і зарібна платня, мусять залежати від справедливого і свобідного суперництва і ніколи не повинна підлягати контролю законодавця. Доля робітників мусять бути в їх власних руках.

Діяльність біржових ігроків -сама абстрактна господарча діяльність. Біржа є той ідеальний ринок, де панує необмежена воля конкуренції, де капітал без затримки переходить з одної форми підприємства в другу, який потім в своїй творчости має на увазі Рікардо. Біржова гра зовсім абстрагується від конкретного значіння біржових паперів, а біржовий ігрок і є тою істотою, що керується в своїй поведінці мотивом наживи. Виросший в умовинах біржової гри Рікардо вбрав в себе абстрактний метод біржи і приклав його до політичної економії. Звичайно він виходить з небагатьох точно окреслених посилок, ніби аксіом, і потім шляхом дедукції, через постройку сілогізму, приходять до висновку, що в очах самого Рікардо набуває характеру висновків математичних. Форма міркування у нього носить вигляд припущень: припустимо що... і т.д. Припустимо, що людина, наприклад, на безлюдному, як жив Робінзон, острові....., і через цей спосіб припущень та ізоляцій рікардовські дедукції од противників потім набрали насмішливого назвисько "робінзонад".

Своїм абстрактним методом Рікардо володів з такою дотепністю, що просто осліпляв сучасників, примушував їх дивуватись питати чи не упав він часом з другої планети. Ми не будемо наводити тут принципіальних заперечень, які робляться противниками абстрактного методу взагалі, вважаючи, що самий цей метод не підходящий до вивчення господарчих питань, про це читач знайде далі в розділі про історичну школу. Загалом кажучи удавалося більш досконало з'ясувати економічні явища в стані їхнього спокою / статіки /; далеко не так справдилися висновки Рікардо відносно динаміки народного господарства, в справі, наприклад, змін між зарібною платнею, прибутком і рентою в процесі розвитку товарного господарства на протязі часу. Як бачили вище він стояв на тому, що в міру суспільного розвитку поземельна рента зростає, а реальна зарібна платня стоїть на одному рівні. Факти-ж пізнішого господарчого побуту показали, що під впливом підвозу хліба з Америки, а також в залежності од великих поліпшень в обсягу агрікультури, земельна рента може і падати. З другого боку і свобода конкуренції, з якої виходив Рікардо, з часом завнає змін. У відношенню, наприклад, до свободи договорів між капіталістами і робітниками згодом настав перелом: фабричне законодавство і робітничі союзи та організації значно обмежили свободу договору і були одною з причин, що посприяла підвищенню зарібної платні і повному провалу "залізного закону зарібної платні". Положення до котрих прийшов Рікардо своїм абстрактним шляхом здебільше вірні і точні; їхня недостача в тому, що вони не завжди повні, не удосконалені всею масою обставин, в супроводі яких означені прояви виявляються в дійсности. Одні з подібних обставин роблять на ці закони тимчасовий і випадковий пертурбаційний вплив, другі рівні їм по силі і навіть переважають їх, од чого паралізується дія тих законів, а инколи то й зовсім усувається."-/ х /-.

Під впливом Сімонді Рікардо прийшов до протилежності інтересів підприємців і робітників і в своїх соціальних симпатіях, як то вже указувалося вище, він став на бік капіталістів. Скоро після його смерті склалася так звана манчестерська школа економістів і великих підприємців, котра була льогичним здійсненням його теорій в житті. "Манчестерці були апольгетами рухомого капіталу, визначнішим теретиком котрого був Рікардо"-/хх /-.

XXV. УТИЛІТАРИСТИ, МАНЧЕСТЕРЦІ та ЧАРТІСТИ в АНГЛІІ.

В першій половині ХІХ віку доктрина класичної школи в Англії набула величезного впливу, зробившись ідеологією третього стану, буржуазії. Доктрина стала лише одною стороною т.зв. "УТИЛІТАРИЗМУ", якого другий бік, філософично обгрунтував відомий англійський правник Геремія Бентам / 1748-1832 /. За винятком Сміта та почасти Мальтуса, инші економісти класичної школи, як от Рікардо, Джемс Мілль, Йосип Юм, Д.С. Мілль, Ф. Плес, Мак-Кулох, Сеніор та Д.Е. Кернс, були прихильниками бентамовського утилітаризму.

По думці Бентама людина завжди лишається егоїстом і лише тому робить добро, а не зло, що перше приносить їй більшу кількість задоволень та насолоди. Моральна оцінка є не що инше, як оден з випадків міркування про можливе щастя. Для неї мають значіння не мотиви

-/ х /-. Левитській. Історія..., ст. 360

-/ хх /-. Тотоміянц. Історія ..., ст. 113.

морального вчинку, а його наслідки, має значіння те, в якій мірі цей вчинок сприяв "максималізації щастя". Критерієм морального вчинку є тільки принцип користності- *utility*, — звідки пішло й слово утилітаризм, — під яким розуміється найбільше щастя найбільшій кількості людей. Кожда людина завжди бажає для себе найбільшого щастя, це перший з основних принципів; другим є принцип найбільшого щастя найбільшій кількості істот. Сей останній має бути ціллю кожного уряду. Всі нещастя народів, на думку бентамістів, походять від того, що уряди не хотять додержувати цього принципу. Через те влада є необхідне зло, якого значіння треба звести до мінімуму, підчинивши уряд через річні парламенти обрані загальним і потайним голосуванням суспільної opinio, що зробить міністрів і депутатів не панамі, а слугами народу. Цим шляхом політична сила перейде до рук більшості, яка керуватиметься принципом користі і дасть кожному свободний шлях до щастя. На ділі останнє виявилось в той спосіб, що фактично утилітарна доктрина набрала індивідуалістичного характеру, одбившись в ряді важніших законодавчих актів Англії.

З часів промислової революції, що дала буючий розвиток капіталізові, який в свою чергу породив нового носія новітнього суспільного руху пролетарія, англійське робітництво в боротьбі за свої інтереси ще не має свідомости. Про нього християнський соціаліст і палкий противник утилітаризму — / х / — Т. Карлейль каже: "Велика, німа, глибоко похована кляса лежить, як Енкелад, котрий робить землетрус, коли хоче пожалітися на свої страждання". І дійсно, коли робітництво хотіло покержитися на свої страждання воно робило рухи інстинктивного характеру, скеровані на речі, які можна помацати і які здавалося стоять на шляху робітничого добробуту, робить суспільний землетрус: рухи підпадвань, розгрому та знищувань, — з одного боку, а нанаді та убивство фабрикантів, з другого. Явища ці дуже нагадують собою ті форми аграрного руху, які пронеслися над селянською Україною ураганом під час 1905, а потім 1917-20 р.р. Подібний же характер носили повстання ліонських ткачів / Франція / шовкових виробів 1831 р., — / х, / —, пожежа устерської фабрики / Швейцарія / 1832 р., хвилювання німецьких ткачів 1840 р. Такі найраніші форми робітничих рухів, включаючих в себе навіть напади на житла підприємців, які уявлялись чимсь в роді замків нових володарів. Само собою, що робітничі організації могли існувати тільки як конспіративні організації. Допіру законами 1824 та 1825 р. було проголошено в Англії свободу коаліцій, рівно-ж свободу договору, або "свобідну торгівлю в справах праці" між підприємцями і робітниками; цілі професійних союзів і зборів обмежувалися законом лише економічними справами. Утилітаристи вважали доцільним тільки такий закон, який би давав свободу індивіду, але не підчиняв би його жадній організації. Один з них манчестерець Р. Кодбен називає робітничі союзи гіршим видом тиранії та монополії.

З реформою виборчого права до англійського парламенту 1832 р. в ньому панує значіння на місце поземельної аристократії набула "аристократія шерсти, бавовни та заліза" і переводить реформи не на користь працюючих. В першу чергу це виявилось в реформі суспільної добровичливости. Протягом часу з 1766 і по 1834 р. кождий робітник мав

- / х / -. В своїх двох працях: "Чартизм" / 1839 р. / і "Сучасне і попередне" / 1843 р. / він до утилітаризму ставиться, як до "самого убогого символу віри, якийсь коли небудь проповідувався світові". "Свобода суперництва, каже він, на практиці привела тільки до свободи умірати".

- / х, - / . Останні все-ж мали певний девіз: "Жити в праці, чи вмерти в боротьбі".

подвійне джерело для свого існування: а/ зарібну платню, а також в ці-
нях підтримки її на певнім рівні ще й б/ додаток з коштів суспільної
доброчинності, які збиралися в формі приходського налогу для бідних.
Утилітаристи / Ф. Плес / виступили проти цих доплат, які в 1832 р. пада-
ли на фермерів в розмірі, що дорівнювався ренті, яку платилося земле-
власникові. Утилітаристи виходили з положення, що свободна боротьба за
існування сама собою дасть можливість робітникам одержати належну
зарібну платню. Законом 1834 р. суспільне добродійство реформується і
ставиться під догляд держави. Для опікування бідняками були заведені
особливі робітничі дома з довіт суворим режимом, за який ці дома бу-
ли провані робітництвом "тюрьмами і бастіліями". Мало дає працюючим і
"бідль про десятигодинний робітничий день" для жінок і підлітків до
13 років за діяльною підтримкою партії торі / консерваторів / прове-
дений в 1833 р. Впливами утилітаріанського лібералізму, принципіально
відкидавшого втручання держави у відносини між підприємцями і робіт-
никами, він був так уложений і переводився, що по посвідченням фабричних
інспекторів його не можна було виконати проти волі господарів.

Цьму черствому утилітаризмові протиставляється ідея філантропич-
ного опікування робітництвом. Проти законів 1833 і 1834 р.р. виступають
з діяльною агітацією представники консервативної партії Остлер і Він-
цент. Їх підтримують радикали, частина котрих пройнята ідеями Овена. Ра-
дикали зробили в парламенті внесок на дальшу реформу виборчого права,
одначе потерпіли поразку, яка зробила їх дуже популярними серед "Лон-
донської Асоціації робітників", що була заснована Ловстом, з якої го-
ловним чином і вийшли пізніші представники чартистського руху, який
тягся з 1836 по 1848 р., досягши своєї кульмінації в 1842 р. На той же
час припадає діяльність манчестерської школи вільної торгівлі.

На початок і в першій чверті XIX віку англійська індустріальна
промисловість завдяки технічним удосконаленням, які в Англії зуміли
раніш других країн пристосувати до різних галузів виробництва, на
стільки опередила відповідні роди виробництва інших країн, а товари її
о стільки були ліпшими, як по якості, так і по таності / дешевизні / за
товари других земель, що від цього часу англійська промисловість мала
потребу вже не в протегуванні через охоронні мита і т.п. заходи, а в
одшуканні нових ринків і в вільнім доступі на них свого виробництва.
Одначе завдяки меркантилістичній політиці самої Англії, свободний до-
звіл необхідних для її промисловости закордонних предметів був або
заборонений зовсім, або гальмувався ввозним митом. Ставлячи т.ч. переш-
коди до проникнення на англійські ринки чужих товарів, Англія і від-
носно себе зазнавала труднощі в збуті на чужі ринки, бо інші держа-
ви відплачували їй тим-же, що вона робила відносно їх, тоб-то заборон-
ним чи охоронним митом одгороджували себе від напливу англійських то-
варів. Щоб поширити збут своїх виробів англичане мусіли насамперед
скасувати митне опікування на довіз / імпорт / до себе самих, тоб-то
стати на шлях свободи торгівлі. Цей рух за свободу торгівлі розпочав-
ся з петіцій поданих у 1820 році в англійський парламент від части
англійських купців і промисловців Лондона та Едінбурга. Призначена
для розгляду петіцій парламентська комісія не тільки згодилася з тверд-
женням, добре зрозумівших свій інтерес фабрикантів і купців, що для роз-
витку національної вивозної торгівлі / експорту / мусить бути дозволе-
ний свободний ввоз чужоземних товарів, - але й з свого боку зовсім рі-
шуче висловилася за необхідність для Англії стати на шлях свободної
торгівлі. В слід за цим йде фактичний перелом в політиці зовнішньої
торгівлі. Починаючи з 1822 року парламент одміняє цілий ряд заборонних
мит. Особливо багачко було зроблено для свободи ввоза в міністерство
Каннінга.

В 1823 році за міністрування Гускісона ввозні тарифи майже на всі предмети були знижені до мінімуму, напр. на полотна замість мита в розмірі 183 % вартости полишено було всего лишень 25 %, при чому було усталено, що найвища пошлина не повинна переходити взагалі 30 % вартости товару. Одначе коли дійшла черга скасувати і мито на ввозний хліб справа уперлася об противенство лендлордів, що склали з себе верхню палату. З попереднього нам вже відомо, що характерною рисою для англійського меркантилізму порівнюючи з іншими був протекціонізм хліборобству, що виявлявся в формі хлібних законів, якими на ввозний хліб накладалися високі митні податки. Це протегування хліборобству дотяглося до першої чверті XIX віку і завдяки хлібному закону 1815 року англійському споживачеві обходився хліб по 80 шілінгів за квартал в той час, як на гамбурському ринкові ця ціна варалася від 40-50 шіл. Англійські землевласники трималися хлібного мита, бо це давало їм можливість удержати поземельну ренту на тому високому рівні, що установився ще в часів наполеоновських війн, або навіть підняти ще й вище. Англійські-ж промисловці були зацікавлені, щоби ціни на хліб були низкими, од чого понизчала-б зарібна платня, а це потягло-би більшу таність товару, завдяки чому ширився-б міжнародний обмін. Для промисловців хлібні мита були просто збиточними, ті мита, що з другого боку вигідними були для землевласників. Зрозміло-ж чому між англійськими землевласниками з одного боку, а промисловцями з другого виникла така вперта міжкласова боротьба з приводу вільної торгівлі хлібом. На боці землевласників стояло старе ще виборче до парламенту право, за сидом котрого право виборів належало тільки селам, що належали лордам. Промислові-ж великі міста Англії, як Манчестер або Бірмінгам, не мали в парламенті свого заступництва. Отже ті, хто хотів скасувати хлібні тарифи, мусіли насамперед добитися зміни на користь торговельно-промислових станів виборчого права. В 1832 році, як вже зазначено, бажаний для промислової класи білль про реформу пройшов. Усиливши свою позицію в законодавчому органі країни промисловці повели з землевласниками уперту боротьбу за скасування хлібних законів. З ціллю боротьби проти хлібних законів в 1838 році вони в городі Манчестері заклали відому лігу проти хлібних законів, в якій головний провід мали утилітаристи Річард Кобден та Джон Брайт, добре зрозумівші життєві інтереси внов повставшої торговельно-промислової буржуазії. Кобден вже зрозумів, що Англія мусить стати країною оброблячою промисловости і що недостатчі в хлібові вона не матиме навіть як зовсім буде зруйноване її хліборобство. Крім домагання одміни хлібних законів ліга прямувала до скасування всіх монополій, також охоронних мит на користь чи хліборобства, чи промисловости, торгівлі, в тому числі і навігації; ліга стояла також за повну волю конкуренції. В боротьбі за свободу економічного обороту ліга, опираючись на гаманці велико-капіталістичної класи, виявила надзвичайну енергію випускаючи газету, брошури, листки, афіши, скликаючи по всій країні мітинги. В численних своїх промовах в парламенті і по-за ним Кобден безугавно доводить, що налог на хліб всім своїм тягарем лягає на робітничі класи, а що одміна хлібних мит не знизить зарібної платні і тим ліга на певний час повертає на свою руч частину англійського робітництва, якому боротьба за дешевий хліб була боротьбою за його інтереси; до ліги, нарешті, приєдналося попівство дисидентських церков. І боротьба закінчилася повною перемогою промислової класи-в 1846 році хлібні закони були одмінені. Вслід за цим ліга сама себе розпустила. Інші протекційні тарифи, поволі одмінюються. В 1842 р. їх налічувалося 1052, в 1860 році кількість обложених тарифом товарів зменшилася до 48, щоби потім тарифи й зовсім перестали існувати. Англія стає країною свободної торгівлі і вільної конкуренції. Крім цих практичних наслідків цільний світогляд відстоювавших свободу економічного обороту полишив по собі в економічній історії слід під назвою доктрини школи ФІТРЕДЕРІВ або МАНЧЕСТЕРСЬКОЇ школи. Остання назва звязана з

містом Манчестером, який був центром діяльності партії свободи торгівлі; вона надана цьому напрямкові німецькою критикою.

Манчестерці вимагали безумовної свободи економічної діяльності і, йдучи навіть далі Ад. Сміта, іноді допускавшого державні обмеження свободи господарювання, стояли за цілковите невтручання уряду в господарче життя народу. Девіз фізіократів "laissez faire, laissez passer" вони розуміли в категоричній необмеженій формі. Один з видатніших манчестерців Томпсон так виявляє доктрину манчестерської школи: "Знищити стісняючу протекційну систему, каже він, дайте свободу не лише для діяльності, - нам не треба нічого більше. Хист, геній, підприємчивість, капітал і трудолюбство нашого великого народу зроблять все останнє. Англія од цього не тільки не відстане, але випередить всі нації, як по багатству, так і по своєму поступу". Кобден і Брайт уважали, що свобода од обложення митним оподаткуванням хліба і всіх інших продуктів, які необхідні для прохарчування працівників, вилічить суспільство од всіх соціальних нещастів, а в першу чергу од пауперизму. З однією протекціонізма, казав прихильник Кобдена Фокс, "так само зникнуть робітничі богадільні, як зі зруйнуванням баронських замків зник феодализм". Оборонці свободи економічного обороту вірили, що ця свобода створить гармонію інтересів не тільки між суспільними класами в самій країні, але через те що кожна нація, каже Кобден вслід за Рікардо, здібна до виробництва тільки того чи іншого товару, - створить гармонію і між окремими державами і, зменшивши ворогування націй, приведе навіть до загального миру на землі. Будучи цілковитими прихильниками невтручання держави в господарче життя народу манчестерці також всякі закони, що нормували-би працю робітників, "вважали поворотом до феодального ладу і шкідливим утиском свободи особи". Виходячи з цього, манчестерці, як вже зазначалося, послідовно виступали, як в літературі, так і в законодавчій діяльності парламенту, проти соціального законодавства, що прямувало до обмеження довготи робочого дня на фабриках і в гірничій промисловості, а також до обмеження фабричної дитячої і жіночої праці. Закони про дитячу і жіночу працю проходили в парламенті під опозицію керівників фрїтредерів-Кобдена, Брайта. Натомісць Кобден радив робітникам в боротьбі за свій економічний добробут покладатися лишень на свою особисту самодіяльність поперед всього завойовучи собі свободу на світовому ринкові праці, чого на його гадку, вони легко досягнуть шляхом збережень. Проповідь цілковитого невтручання держави навіть і в сферу соціального законодавства безсумнівно була в інтересах буржуазної класи купців і фабрикантів. В тих же інтересах провадилася і проповідь дешевого хліба робітникові. За нею укрита думка доктрини Рікардо, що дешевий харч робітника і він тільки один спасає прибуток фабриканта від захватів його рентою землевласника.

"Історичний смисл устремлінь манчестерської школи є в тому, щоби позбавити англійську поземельну аристократію привілеїв та монополій, котрі вона скупчила в своїх руках в розріз з інтересами середнього стану. Вони були не що інше, як проти-аристократичне стремління середнього стану, розбагатівшого від торгівлі та промисловости і вимагаючого тої степені могутности, на котру йому давали право його величезні багатства". - / х / -.

Доктрина манчестерської школи насамперед в тій своїй частині, в якій вона виступала проти втручання держави на користь соціально пригночених верств, зустріла цілком зрозумілу реакцію з боку робіт-

- / х / - Левитскій. Історія ... стор. 368.

ничих верств Англії серед котрих розвинувся рух, що має назву ЧАРТИСТІВ. В 1847 р. 4-го лютого з 53 делегатів в Лондоні був скликаний "національний конвент" робітничої класи Англії. Не маючи ясної в соціальному відношенні програми тимчасово всі вони об'єднуються по вимозі загального виборчого права, на новій хартії, звідки пішла й назва їх -хартисти, чи по англійській вимові-чартисти. Петіцію свою /*chart*/, покриту 1,200,000 підписів, вони в 1838 р. подають до парламенту. В мотивіровці находимо такі місця:....."Ми знесилюємося під тягарем податків, яких все-ж для уряду здається не досить. Наші промисловці дріжать перед загрозою банкрутства; наші робітники вмирають з голоду. Капітал не приносить виску; праця не оплачується. Дом робітника пустий, а в кладовці дихв'яра повно. Робітничі будинки переповнено, а фабрики пустіють..... Парляментська реформа / 1832 р. / здійснила лише перехід влади од однієї пануючої класи до другої, а нарід лишився так само безпорадним, як і попередній".... На випадок неприняття петіції парламентом, до пропозиції фабриканта Т. Атвуда, члена парламенту і організатора "Бірмінгамського політичного союзу", було ухвалено оголосити тижневий страйк ідеї Томсона і Овена, про яких мова далі, панують серед найбільш радикальних елементів. В політичному характері петіції вбачалося хартію і "суспільних реформ". "Чартизм, товариші, казав палкий оратор Стефенс на мітингу в Манчестері, не політичне питання; се проблема ножа і виделки; одержавши хартію, ви одержите гарне помешкання і страву, добру зарібну платню і недовгий робітничий день." 13-го травня Конвент, перебравшись до Бірмінгаму, на випадок неприняття петіції парламентом, обмірковує вже й інші способи актививізму: рекомендує взяти внески з банків, бойкот всіх торговців противних чартизму, одмову од вжитку спиртних напоїв, озброєння і загальний страйк протягом місяця. Можливість здійснення цих способів боротьби викликала сумніви в рядях самого конвенту. 12 червня 1839 р. петіція була представлена в парламент, але він більшістю 235 проти 148 обговорення петіції відкинув. Це потягло за собою великі розрухи, які були суворо подавлені урядом. Конвент закликав до 2-3 денного страйку-протесту, але заклик не мав успіху. 14 вересня конвент визнав себе розпущеним. Хвилювання одначе продовжувалися, а з ними і переслідування найвидніших учасників руху: О. Брайян та О. Коннор були приговорені до в'язниці на 18 місяців. Але чартизм не вмер. В 1840 р. в Манчестері повстає нова об'єднана "Національна чартистська організація Великобританії".

Поборюючи утилітаристів-манчестерців, що стояли на шляху домагань чартистів, представники чартизму доводили, що політика державного невтручання в господарське життя є в інтересах самої тільки троговельно-промислової класи, але виходячи з народніх інтересів держава повинна керуватися іншими більш широкими принципами. Устремлінням манчестерців і Кодбена до того, щоби Англія ставала індустріальною країною не шкодючи загибелі хліборобства чартисти, стоявши на ґрунті доктрини Оуенітів, протиставляють діаметрально-протилежний девіз: "назад до землі". Нема чого клопотатися про розвиток промисловости через розширення торгівлі, а лише як кожда країна вироблятиме все сама для себе, як в кожній буде сполучення хліборобства з промисловістю. О. Брайян, свого роду наш поміркований соціаліст народник, заявляє робітникам, що він ворог тої системи господарства, яка з них поробила фабричних робітників для всього світа, ворог горювання промисловости над хліборобством, ворог системи, яка одірвала робітників од землі, "щоби віддати в повне розпорядження, ніби рабів, похотям нової аристократії, як в середні віки баронам". Натомість і в протилежність бентамітам, що цілимрядом законодавчих актів з 1832 і по 1856 р. встановляли повну свободу в розпорядженні всякого, а в тому числі й поземельною власністю, він стоїть за розподіл всіх земель Англії на участки, які-б здавалися в оренду в розмірі не більш того, скільки хто може обробити.

Оренда мусіла вноситися в окружний банок з якої мали землевласники одержати викуп за землю. Через тридцять років земля стала би власністю народу, тоб-то була націоналізованою. О. Коннор проповідував, що великі володіння треба розparcelювати, а з них кождий громадянин мусить мати можливість придбати право за невисоку оренду набути у повну власність, або вічно-спадкове арендне користування поземельний участок в два акра, з хатою і зі всим приналежним.

2 квітня 1842 р. в Лондоні був скликаний другий конвент і 2 травня представив парламентові петицію з трьома мільйонами підписів. Коли парламент відмовився вислухати петиціонерів і обмірковувати петицію між чартистами взяла гору партія революційна. В цілому ряді міст був оповіщений страйк, аж доки хартія не здобуде законодавчої ухвали. Робітникам пропонувалося, кидаючи роботу, одвинчувати втулки у парових машин, звідки цей страйк здобув назву "змови втульників". Одначе страйк не набрав значіння загального і боротьба закінчилася нічим. Робітництво поволі втрачає віру в чартізм і складає свої надії на тред-юніони. Февральська революція 1848 р. в Парижі знов будить до життя чартізм, знов скликається конвент, укладається знов петиція з 5,700,000 підписами по твердженню чартистів, по перевірці-ж парламенту 1,975,469, знову вона ні до чого не приводить і з цього часу чартізм уже занепадає назавжди.

Вище, з опису промислової революції, ми бачили, як в боротьбі проти розвитку машинофактури, робітництво чіплялося за устаріле законодавство Ялисавети, перешкоджавше розвитку мануфактур, а тим більше машинофактур, бажаючи спинити колесо історії, або й повернути його до добрих старих часів. Подібним же стремлінням, власне бажанням повернути старі цехові відносини, пройнятий і германський робітничий рух 1848 року. Значним кроком вперед по свідомості являється допіру описаний чартістський рух в Англії. Сей рух був організований, хоч і з перервами, але пляномірно протікав він на протязі коло десятиліття, складався переважно зі справжнього робітництва, висунені вимоги впливали безпосередньо зі становища пролетарів, з їхнього стремління до поліпшення матеріальних обставин. Серед інших вимог вже була виставлена також вимога заведення максимального робітничого дня. В тому рухові проявився неоднакратно антогонізм між працею і капіталом, виявилася зненависть до підприємців, капіталістів та їхнього уряду. Досить пригадати слова пропаганди О. Коннора: "долой тих підлих, котрі п'ють кров ваших дітей, котрі задовольняють свої похоті, користуючись бідолашним становищем ваших жінок, котрі ситі вашим власним потом." Уже тоді була поставлена проблема права на весь доход з праці, права на всю додаткову вартість. Пролетарський сам по собі чартістський рух, по мірі того як набиралася свідомості своїх інтересів, де-далі все більше перестає йти нога в ногу з манчестерцями і підтримувати намічені нею цілі. В тому рухові вже є навіть такий засіб боротьби, як проголошення загального страйку. Але все-ж в чартізмові не було ще програму соціальних вимог робітництва, так характерних для пізніших свідомих соціалістичних рухів пролетаріату; в ньому програмом була хартія, вимога парламентської політичної реформи, програм запозичений у радикальної буржуазної демократії. "За одні-ж побажання політичного характеру, каже Зомбарт, чартістський рух не може бути визнаний соціалістичним".

XXVI. КЛАСИЧНА ШКОЛА ЗА МЕЖАМИ АНГЛІЇ.

А. ФРАНЦІЯ: Ж. Б. СЕ.

Самим помітним наслідувачом англійської класичної школи економістів, точніш наслідувачом Адама Сміта, у Франції у першій третині

XIX віку був Жан Баптист Се *Jean Baptiste Say*, що жив з 1767 по 1832 рік. Служачи низчим урядовцем в асекураційному / страховому / товаристві Се якось помітив, що його начальник інституції, пізнійший міністр фінансів Клявієр, пильно штудіює якусь книжку. Зацікавлений тим він добуває собі примірник тої праці, яка була відомим твором Ад. Сміта "Про багатство народів" і знаходить, що вона має тісне відношення до швидко назриваючих нових господарчих норм між іншим і рідної країни. одвідуючи незадовго перед 1789 роком Англію Се спостерігав у ній триумфуючий розвій машинизму. По повероті до себе він бачив, як хліборобська країна Франція в свою чергу піддається впливові промислового перевороту. Перші несмілі кроки машинизму в часи Наполеона вже набувають бурхливого розвою, а на добу після 1815 року натиск промислового розвою набірає пануючого характеру також і у Франції.

Вже в рік виходу праці Адама Сміта "Про багатство народів" йому було зауважено, що "її читання з необхідністю вимагає напруженої уваги". Повільність проникнення думок Сміта до Германії Сарторіус приписує труднощі читання праці Сміта. Складалася загальна опінія влучно висловлена Се, що книжка Сміта є "непроглядний хаос слухних думок". Сміт потрібував коментатора і популяризатор такий знайшовся в особі Се. Його твір "*Traité d'économie politique*" *etc.* " —, або "Трактат по політичній економії", або простий виклад того, як продукуються, розпреділяються і споживаються багатства "і був головним чинном отим коментарем, що в захоплюючому і ясному, через те іноді поверховому і неглибокому стилі познайомив широкі верстви суспільства з безсмертною працею Сміта. В недовгому часі по оголошенню своєї праці "*Traité* першим консулом / Наполеоном / за "вільнодумство" Се усувається з посади члена Трибуналу при чому друге видання його книжки заборонено друкувати. — Для Се зосталася сфера приватної праці і він набуває коло Па-де-Кале свою власну бавовняну прядільну фабрику, якою і керує коло десяти років. Обставина ця дає ключ до зрозуміння його оригінальних поглядів в політичній економії. Він сам служив промисловості, тому не дивно, що в його особі новий капіталістичний лад, що прокладавав прудко собі дорогу і у Франції, находив не тільки прихильника, але й палкого апологета. Як і багатьом іншим йому здавалося, що людськість стоїть перед необмеженою перспективою багатства, праці, добробуту. Захоплення успіхами промисловості передалося цілому поколінню, а виразом його стає трохи пізніше сен-сімоновський індустріалізм. Повернувшись до Парижу в 1814 році Се видає друге видання, значно виправлене, згадані праці, а в 1816 року Се судилося розпочати першому у Франції виклади політичної економії. Назва "політичної" як на той час здавалася досить страшною і тому назвав він її, в згоді з загальним захопленням промисловістю, курсом економії промислової. Окрім названої головної його праці, що за життя автора вийшла п'ятьома виданнями, — останнє 1826 року, — в 1828 році видав Се ще й інший систематичний шоститомовий твір під назвою "Повний курс практичної політичної економії". В своєму першому творі він не виходив за межі властивої політичної економії, в цьому другому звертається він також і до економічного впливу соціальних інституцій. Ріжні автори по ріжному оцінюють значіння Се для розвитку економічної науки. Наприклад Туган-Барановський вважає Се вульгаризатором Смітовської науки. Але сучасник Се Рікардо находив, що Се "збагатив науку ріжними самостійними, старанними й основними студіями". Отже те, що він дав свого, ми й спробуємо зараз винайти.

До Се за виключенням фізіократів у Франції дивилися на політичну економію, як на науку практичну, що вчить, як найліпше вести народне господарство. На камералістичних факультетах Німеччини ототожнювали політичну економію з наукою адміністраційною. Починаючи од каноністів,

через камералістів і включаючи меркантилістів на політичну економію дивилися як на умілість, користну для мужів, розпоряджаючих адміністрацією. Практичними цілями керувався і Сміт ширючи свій твір. Се установлює завдання політичної економії, як науки теоретичної, розмежувавши її з практичною політичною економією чи економічною політикою, та одокремивши її і од статистики. Се любить дорівнювати політичну економію до "фізики Невтона". Як закони фізики—"її засади не є зовсім діло людей. Вони виникають з природи річей. Вони не установлюються, але одкриваються. Вони правлять законодавцями і царями і ніколи не можна їх безкарно ламати".... Як закони фізики, так і закони політичної економії, не замикаються в межах поодиноких держав, вони для всіх держав діючи, бо вони-універсальні. В політичній економії, як і в фізиці, не стільки важно нагромадження спостережень окремих фактів, скільки сформульованне невеликої кількості, але загальних принципів, з яких потім можна зробити великий ланцюг вислідів. Роля економіста, на думку Се, полягає в обсервуванні, аналізі і опису господарчої будови. "Ми обов'язані тільки сказати громадянству, як і для чого певний окреслений факт і наслідком певно іншого факту. Цього досить, а вже раде тому громадянство чи не раде-воно само знає що робити, з нашого боку не треба жадних порад, так каже Се в своєму листі до Мальтуса про завдання чистого політико-економа. Таке ухилення од практичних заінтересовань найшло прихильність одних і протест Сісмонді, ліста, школи історичної і других економістів.

У Адама Сміта праця лікарів, правників, артистів і інших т.зв. представників ліберальних професій кваліфікується, як непродукційна. Се виправляє сей погляд. На його думку цінність речі опреділюється її користністю. В залежності од такого мірила цінности, порівнюючи з Ад. Смітом, поняття продукції у нього поширюється. Продукувати щось небудь, каже він, не значить творити нові матеріальні предмети. Людина не може нічого створити, матеріяли з яких складається світ, не можуть бути збільшені, чи зменшені. Продукувати, на думку Се, значить просто творити користности, тоб-то збільшувати здібність річей відповідати нашим потребам і задовольняти наші бажання. Що стосується ліберальних професій, то як же можна відкидати те, що вони творять нові користности, сприяють виробництву. Правда ці послуги суть "нематеріальні продукти", але все-ж і ці продукти, як всякі інші продукти, мають мінову цінність і получаются вони зі співробітництва промислу і капіталу, при чому під словом промисел Се розуміє всі постаті праці. Послуги ліберальних професій дають нам приємність і користність подібно матеріальним предметам. Далі якась річ може набути необхідні нам користні свійства не тільки од трансформацій в її формі, але також і од простого переміщення її в друге місце, де її треба. І кожде таке переміщення, не дивлячись на незмінність форми, коли воно користне для людини, мусить бути так само віднесено до продукції. Т.ч. і торгівля у нього являється продукційним заняттям, а купецька професія-продукційною працею.

Се виставив свою власну теорію ринків. Він одкидає можливість всесвітнього застою в збуті. Довготривалі кризи на його думку неможливі через те, що кожлий покупець є одночасно з тим і продавець, а товар обмінюється на товар. Кризи-явища переходячі і щоби їм запобігти досить одної свободи економічного обороту. Своєю теорією ринків він хотів розвіяти "марні страхи" перепродукції і думки про необхідність не буйного, а повільного поступу промислового, що між иншим тоді висловлював Сісмонді.

Побувши сам власником одної з перших прядільних фабрик Франції Се в другому виданні свого головного твору виділяє в процеса виробництва

окремий чинник, полягаючий в особистості, - підприємця, чого ще не робили інші попередники класичної школи. Він перший і цілком слушно довів, що успіх виробництва залежить не од власника капіталу, землі чи робочих рук. Вони майже завжди пасивні в процесі виробництва. Той успіх залежить від активного, талановитого і досвідченого підприємця. В міру розвитку обміну, а також під впливом наукових відкриттів, в усіх країнах ряди таких смілих, обротливих, ділових людей все збільшуються. Таким чином і в розподілі багатств приймають у Се участь чотири чинники: капіталіст, підприємець, землевласник та робітник. Цим винагороджування капіталіста одокремлювалося од винагородження підприємця, що у Сміта було змішано до купи, бо капіталіст і підприємець ототожнювалися.

У Франції Се признається національним економістом класіком. Слідом за ним йшли такі учені як Блян, Гарнье, Россі, Мішель Шевальє, Поль Леруа, Больйо. Живучий ще й зараз визначний французський політико-економ проф. Ш. Жид каже, що "Ролі Се в історії думки не можна принаймні легковажити".

В. ГЕРМАНІЯ.- І.Г. фон-ТЮНЕН та інші.

В першій половині ХІХ віку Германія мала цілий ряд представників класичної школи. З них Х.Я. КРАУС / 1753-1807 / мав головним чином на увазі думки Сміта про практичне упорядкування держави. Г. САРТОРИУС / 1766-1828 / звернув увагу на відношення науки Сміта до історії. А.Ф. Лідер / 1760-1810 / прикладав думки Сміта до статистики. Вслід за цими трохи пізніше виступають Гюфеланд, Льоц, Якоб. ЮЛІУС ФОН-ЗОДЕН / 1754-1831 / тримається Сміта, критикуючи його форму викладу, а також дорікає йому за односторонні англійські симпатії. К.Г. РАУ / 1792-1890 / характеризується ученою основністю. Його "Підручник політичної економії" обіймає собою все те, що до нього появилася в Німеччині в обсягу політичної економії, економічної політики і фінансів. В ньому варто одмітити вказівку на вплив географічних ріжниць на політичну економію, крім того він трактує зиск підприємця, як окрему частину доходу, як "нагороду за клопоти, труди і небезпеки підприємства". Визначним німецьким економістом являється Ф. ГЕРМАН / 1795-1868 / Його праця "Дослід про державне господарство" трактує про важні поодинокі предмети не являючись систематичною цілістю. Герман доводить, що індивідуальний інтерес часто або протилежний спільному інтересові, або занадто слабкий, щоби його здійснити. На цій підставі твердження класичної школи про те, що індивідуальна діяльність, стимульована егоїзмом, вистарчаюча для всіх потреб народнього господарства, на думку Германа, - не правдива. В господарстві треба одвести багачько місця почуттю громадськості. - / х / -.

Серед економістів свого часу Іоган-Гейнріх ФОН-ТЮНЕН / 1783-1850 / являється визначною постаттю і першим самостійно німецьким теоретиком економістом. В своєму знаменитому творі "*Der isolierte Staat*...", або "Ізольована держава", на підставі досвіду в своєму власному земельному маєткові-Теллов, і користуючись з дотепно приміненого ним абстрактного методу, він виставив закон витрат по транспорту, яким довів величезне значіння для народнього господарства степені ВІДЛЕГЛОСТИ від ринку і

як вона впливає на виробництво. Він представляє собі державу відрізану від зносин з рештою світа, вона кругла, при всіх інших рівних умовах, окремі площі різняться лишень віддаленістю од великого міста, що стоїть посередині круга, постачаючи цілому краю промислові вироби в обмін на збіжжя. В центрі поставлене велике місто-є ринком обміну. На цьому абстрагованому од дійсности прикладі Тюнен досліджує залежність од віддалення інтенсивних та екстенсивних систем хліборобства. В залежності од витрат по подорожі до ринку збуту він дає схему розподілення систем кругом цього ринку, чим далі лежить смуга од ринку тим екстенсивніша система господарства. Таким шляхом в доповнення теорії Рікардо, який вказав на перші два джерела поземельної ренти, виводячи її з різниці урожайности ґрунтів та з закону убуючого плідородія, Тюнен прийшов до висновку, що опріч того поземельна рента отримується і в залежності од різниці віддалень од ринку збуту, на що в Рікардо були лише натяки. Це доповнення Тюнена причин походження поземельної ренти ще фактором відлеглости, третім фактором, зісталось з того часу в політичній економії загально прийнятим.

Тюнен багацько віддавав уваги проблемі зарібноі платні. Він вважав її не лише ціною того товару, що зветься "працею", але також підставою істнування великої маси суспільности. Він в математичній формулі пробує означити "природню платню" робітників, даючи їй вираз $\sqrt{a \cdot p}$, де А означає необхідні видатки по утриманню робітника, а Р продукт його праці. Цій формулі він надавав таке значіння, що заповів вибити її на своєму надгробному камені. Вона мала означати, що платня мусить рости зі зростом продукта. Багацько думаючи про положення працюючих Тюнен і практично дбає про поліпшення матеріяльного стану робітників, що працювали в його великому земельному маєткові. Він перший для своїх сільсько-господарських наймитів завів систему платні з участю в прибутках підприємства. "В інших творах Тюнена, на думку Інгрема, стрівається багацько ідей, що будять думку і дають імпульс для дальшої праці".

---КІНЕЦЬ---

О Г Л А В.

Передмова.

Стор.

Розділ I. ВСТУП.-Місце економики в ряді інших наук. Економічні дисципліни. Історія господарства. Історія господарських думок. Зв'язок ідей з господарським побутом. Економічні тлумачіння історії. Історія науки-сама наука. Періодизація в історії доктрин. Схеми господарського розвитку та їх критика. Курси по історії політичної економії.....1.

ДОІСТОРИЧНА ДОБА.

Розділ II. ПЕРЕДГОСПОДАРСЬКА ДОБА ПЕРВІСНОЇ ЛЮДИНИ. Метод трактування. Устрій первобутньої групи. Влада природи. Техніка первісної людини. Житло та одяг. Вогонь. Збирання страви. Зародки праці. Відсутність власності. Інстинкт самозаховання. Недбальство про запаси і в розпорядженню часом. Від приемного до користного. Без уявлення вартости. Початки вірувань. Зародки ідеології.....9.

Розділ III. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВОБУТНЬОЇ РОДОВОЇ ОБЩИНИ. Початки господарства. Устрій родової групи. Первісне: а/хліборобство, б/полювання, в/скотарство. Розвиток знаряддя. Зріст потреб. Запаси. Початки визиску праці. Розподіл праці. Появлення організатора. Вмістимість терену в залежності од продукційности праці. Початки народности. Перенаселення як фактор розвитку.....14.

Розділ IV. ГОСПОДАРСТВО СТАРОВИННОГО ФЕОДАЛІЗМУ / ФЕОДАЛІЗУЮЧІ ПРОЦЕСИ /. Наслідки дослідів Маурера, Лесна та инш. Феодалізм а/в часі і просторах, б/переходовий етап. Його підготовка в недрах общини. Одокреплення станів. Причина існування феодалізму. Появлення поземельної рати. 25.

СТАРОДАВНІЙ СВІТ.

Розділ V. 1/ РАБОВЛАСНИЦЬКІ СИСТЕМИ СХОДУ. Умови появи та існування рабства. Вплив природи та соціального оточення на повстання рабовласницьких деспотій. Прикмети рабського стану. Діючі та протидіючі фактори суспільного розвитку.
2/ З ГОСПОДАРСЬКОГО ПОВУТУ І ДУМОК СТАРОДАВНІХ : КИТАЮ, ІНДІІ, ВАВИЛОНУ та ІЗРАІЛЯ.....стор.28.

Розділ VI. ГОСПОДАРСТВО АНТИЧНОЇ ГРЕЦІІ. Пануюче значіння Аттики. Малоазійські міста і їх колонії на чорноморському побережжю. ГОСПОДАРСЬКИЙ ПОВУТ НАТУРАЛЬНОГО ПЕРІОДУ. ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРІОД. Рабовласництво. Торгівля. Банки, кредит, монета. Промисел. Міський феодалізм. Державне господарство. Законодавство Солона. Спарта.....36.

Розділ VII. СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКІ ДУМКИ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІІ. Несприятливі умовини розвитку економічних знань. Рабовласницький світогляд вчених. Економічні гадки Фукидида в його історичній праці про Пелопонезську війну. "Економія" в працях історика

Ксенофонта. ПЛЯТОН. Його "Республіка", як комуністична утопія. Його другий твір "Про закони". АРІСТОТЕЛЬ. Його погляди на суспільство, рабство, цінність, гроші, багатство, на проблему витворювання матерії в процесі виробництва, торгівлю, проблему народонаселення. Його критика Платонові утопії і Арістотелеві погляди на власність, родину, державу. Арістотелі та Епікур.....45

Розділ VIII. РИСИ ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ ПТОЛОМЕЙСЬКОГО ЕГИПТУ. Елінізація. Чергування централізації з феодалізмом. Птолемеї та їхнє законодавство. Положення селянського господарства. Монополії та концесії. Солдатська колонізація. Лятіфундіярні концесії. Промислові елементи.....54.

Розділ IX. ГОСПОДАРСЬКИЙ ПОБУТ РИМУ. *Populus Romanus*. в його найранішій історичній організації. *Hereditium?* і докатонівські лятіфундії. Зміна понять в поземельних відносинах з виступом римського народу на шлях завойовничої політики. *Agri publici et privati*. Рабство, як основа ойкосного господарства. Положення і кількість рабів. *Familia rustica* і *urbana*. Селянство і причини руйнування його господарства. Пролетаріят. Спроби поземельної реформи: Ліцінія Сталона та Люція Секетія і потім братів Гракхів. Кольонат. Чорноморське побережжя під владою Рима. ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВІ ВІДНОСИНИ. Споживчий характер Римського господарства і пасивність торгівлі. Гроші. Споживчий характер кредиту. Військова здобич як основа накопичення капіталів. *Negotiatores* і *publicani* та їх кредитові операції. Аттік, як взірць стану всадників. ПРОМИСЛОВІСТЬ. ремісницька і в ергастулах. Колегії вільних ремісників і їхня різниця від середньовікових цехів. Капітал, капіталіст, капіталізм, грошове господарство. Функції міняйлів та банкірів. Взаємовідносини торговельно-промислової діяльності і сільського господарства. НАТУРАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКА РЕАКЦІЯ. Причини занепаду. Державні заходи проти фінансової катастрофи. Обернення держави в натурально-господарський "фаланстер". Завалення західної Римської держави, а існування самої східньої-Візантії: З ГОСПОДАРСЬКОГО ПОБУТУ ВІЗАНТІЇ.....59.

Розділ X. ГОСПОДАРСЬКІ І СУСПІЛЬНІ ДУМКИ АНТИЧНОГО РИМУ. Римська економічна думка в порівнянні з грецькою також в порівнянні з римським правом. Цицерон. *scriptores de re agraria* і *scriptores de re rustica*. Катон. Варон. Колумела. Цілій Старший. Гораций. Сенека. РИМСЬКЕ ПРАВО. ХРИСТІАНСТВО.

СЕРЕДНЬОВІЧЧА.

Розділ XI. ДОБА НАТУРАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА. Характеристика і поділ середньовічного побуту. Ступінь кочовницько-скотарський. Осідість і община-марка. Церква і її роль у виділенні з общини першого стану. Монастирі і їх культурно-господарська роль. Феодалізація і виділення другого стану-військово-мілітарного. Феодалізм в розвиненій формі. Землі феодальні і цензуальні. Садиба феодалів як господарський і адміністративний центр. Фіскальні прибутки феодалів. Цензуальні-селянські землі. Колони. Літи. Раби. Хліборобські общини. Еволюція хліборобської системи і розвиток власності на землю. Картина феодального господарства в цілому. ЕКОНОМІЧНІ ДУМКИ НАТУРАЛЬНОГО ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧА.

Економічна думка і аскетичний принцип. Блаженний Августин і його "De civitate dei." — "Чернець Граціян і "Corpus juris canonici" — "з економічного боку..... 79.

Розділ XII. ДОБА МІЙСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА. Її загальна характеристика та поділ. РОЗВИТОК СЕРЕДНЄВІЧНОГО МІСТА. Доля римських міст. Появлення і причини розвитку нових міст. Найголовніші прикмети міст. Населення їх. *Luft in den Städten frei macht*. Через чиншеве володіння до приватної власності в містах. Мійське землеволодіння в кінці Середньовіччя. Од власницького управління містом через мішане до вільного самоврядування. Населеність міст. Їх розміщення в просторах. Міста України і одмінність їхньої історичної ролі в порівнянні з західноєвропейськими..... 93.

Розділ XIII. СЕРЕДНЄВІЧНА ТОРГІВЛЯ. Міжнародний і внутрішній обмін. Його предмети. Пункти виміни. "Ринковий спокій". Кочова/військово-мінова / та осідла торгівля. Цю. Одокремлення професійної групи торговців. Купецькі гільдії. Торгівля гуртова / *messe* , *Tanz-markt* / і на роздріб / *Wochen-markt* та *Tagmarkt* / як показники станів диференціації. Її регулювання. ПІВНІЧНИЙ СОЮЗ ТОРГОВЕЛЬНИХ НІМЕЦЬКИХ МІСТ. ГАНЗА. ПІВДЕННО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТОРГОВЕЛЬНИХ МІСТ ЛЕЖАЧИХ НА ПОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДЗЕМНОГО МОРЯ. Прочанство та Хрестові походи і їх ролі в розвитку європейської торгівлі та промисловості. Венеціянці та Генуезці на українському побережжі Чорного моря. Впровадження італійськими містами золотих грошей, як засобу обміну, та удосконалення кредиту, кредит під заставу / *льомбардовий* / . Широ-банки і їх еволюція до банків сучасного типу. Чек. Банкнот. Вексель. Зидівство і торгівля протягом історії..... 99.

Розділ XIV. РЕМІСНИЦЬКЕ ВИРОБНИЦТВО СЕРЕДНІХ ВІКІВ. Розвиток ремесла. Техніка. Перехід до цехів. Організація цехів. ДОБА РОЗЦВІТУ. Цех, як брацтво, як особна форма виробництва. Заходи до удосконалення виробництва, до забезпечення інтересів збуту; цех як напівкооперативна організація; заходи в інтересах споживача. ЗАНЕПАД ЦЕХІВ. Причини занепаду. Цехи епохи занепаду. "Цеховий капіталізм" і організації підмайстрів.... 107

Розділ XV. ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ МІЙСЬКОЇ ДОБИ СЕРЕДНЄВІЧЧЯ. Економіка в теології. Хома Аквінат і його пристосовування християнської доктрини до господарської дійсності, його погляди на "справедливу ціну", відсотки, приватну власність, рабство, суспільну рівновагу. Економічні погляди єпископа Ш. Орезма, св. Бернардина та Св. Антоніна..... 117

Розділ XVI. ПЕРЕХІД ДО НОВИХ ЧАСІВ. Загальна характеристика переходової доби. Відкриття Америки. Перехід торговельних осередків на побережжя Атлантики. Зріст міжнародної торгівлі, а з нею й значіння буржуазії. Доля цехів і міст. З федалів в поміщики-кріпостники. Замість рабства кріпацтво; їх різниця. Кріпацтво панщизняне і оброчне. Еволюція кріпацтва в Західній і Східній Європі. Причина кріпацтва там і тут. Кріпацтво Англії; кріпацтво Німеччини. ХРИСТІЯНСЬКО-КОМУНІСТИЧНІ СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАВНЯ: "патарів" та "апостольських братів" в Італії, "пастухів" та "жакерій" у Франції, "лоллардів" в Англії, "гуситів" та "таборитів" в Чехії,

"постола" та "анабаптистів" в Німеччині. Комунізм Томаса Мюнцера і Іогана Лейденського. Значіння повстань. СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКІ ДУМКИ. Петро Хельчицький. Еміграція візантійських вчених до Італії. Початки ренесансу. Макіавелі. Мартин Лютер. Кальвін. Томас Мор і його "утопія". Жан Боден..... 119.

Н О В І Ч А С И.

Розділ XVII. МЕРКАНТИЛІЗМ В ПРАКТИЦІ І ТЕОРІІ. Поняття та періоди.

1. МУНІЦИПАЛЬНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІІ МЕРКАНТИЛІЗМУ. Економічна політика середньовікових міст. Економічна політика Венеції в XIII-XV в. II. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІІ МЕРКАНТИЛІЗМУ. Його причини. Централізація влади. Міста як союзники централізму. Меркантилізм як частина системи поліційної держави. Фінансові потреби центральної влади. Перебільшення значіння золота. Об'єктивна потреба в золоті. Національні основи меркантилізму. I. МЕРКАНТИЛІЗМ ІСПАНІІ і його особливості. Значіння відкриття Америки. Кольоніальна політика. Колоніальне рабство. Занепад Іспанії... 131

2. МЕРКАНТИЛІЗМ АНГЛІІ. Обмін, розкріпощення населення, оголошення полів. Фіскальний і протекційний періоди меркантилізму. Король і парламент. Історія переходу до політики грошового білянсу. Заходи а/ до притягнення монети і б/ до невипуска іі. Протегування а/ вівчарству, б/ шерстяній мануфактурі. Протекціонізм взагалі. Його наслідки. Навігаційний акт. Торговельні кампанії. Протекція сільському господарству. Протекціонізм і споживачі. Кольоніальна політика..... 138.

3. МЕРКАНТИЛІЗМ ФРАНЦІІ ЧИ КОЛЬБЕРТИЗМ. Його різниця з англійським. Кроки розвитку. Заходи Кольбера. Його продовжувачі. Джон Ло і його папіро-грошева реформа. 4. МЕРКАНТИЛІЗМ МОСКОВЩИНИ. Петро I. Катерина II. 5. ОЦІНКА ДЕ-ЯКИХ ПОЛОЖЕНЬ МЕРКАНТИЛІЗМУ. Гроші-богатство. Торговельний білянс. Кольоніальна політика. Протекціонізм. Інтереси споживача і меркантилізм..... 145.

6. ВАЖНІШІ З ЕКОНОМІЧНИХ ПРАЦЬ ПЕРІОДУ МЕРКАНТИЛІЗМУ. Загальне зауваження. Лорд Трешем і закон його імені. *gaspari Scalfi, John Kohler, Edward Misselden, Thomas Mun.*

Іван Посошков і їхні економічні погляди. Антоніо Серра, Монкретьен Чайльд. ВІЛЛЯМ ПЕТІ і його погляди на роль праці, грошей, богатство націй, металізм та регулювання господарства. Додлей Норт. МАРШАЛ ВОБАН, його проект королівської десятини та інші економічні погляди..... 152.

Розділ XVIII. ШКОЛА ФІЗІОКРАТІВ. Назва "фізіократів" і "економистів".

Фізіократизм і меркантилізм. Фізіократизм і ідея натурального права. Русо, Монтеस्कьє, Вольтер. Фізіократизм як частина визвольного руху. Ідея закономірності господарських явищ. *Laissez faire.* Чистий зиск. Кляси суспільства. Фізіократи і кріпацтво. Єдиний податок. До теорії населення. Л'андель. Опозиція Галіані..... 161.

2. ГОЛОВНІШІ ПРЕДСТАВНИКИ ШКОЛИ ФІЗІОКРАТІВ. Попередники фізіократів: а/ Буагільбер, б/ Кантільон, в/ Де-Турне, та їх погляди.

Фізіократи: КЕНЕ, Мірабо-старший, Мерсьє-де-ля-Рівієр, Дюпон де Немур, ТЮРГО як теоретик і практик. Конділляк і його погляди на цінність, обмін, продукцію, працю, цехи, відсотки. Італійський фізіократ Ортез.....168.

Розділ XIX. ЕКОНОМІЧНИЙ ВІК ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. Неккер. Національне зібрання і роля в ньому третього стану. Переслідування ним своїх інтересів. Відбиття їх в декларації прав. Пошана до права Власности. Спроба конвенту регулювати економічне життя і її наслідки. Чому революція 1789 та 1793 р. не могли бути соціалістичними. Франсуа Бабеф і устремління до соціальної рівності.....178.

Розділ XX. ОСНОВНІ РИСИ АНГЛІЙСЬКОГО ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ НА ПЕРЕДОНІ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. Хліборобський характер країни. Процес "огороджувань". Пануюче політичне значіння лендлордів. Зростаюча роля зовнішньої торгівлі. Торгівля внутрішня. Англійська ручна промисловість, її форми і становище в ній працюючих. Англійська регламентаційна політика XVIII віку. Давид Юм.....184.

Н О В І Й Ш І Ч А С И.

Розділ XXI. АНГЛІЙСЬКА КЛАСИЧНА ЛІБЕРАЛЬНА ШКОЛА ЕКОНОМІСТІВ. АДАМ СМІТ. Його біографія. Впливи на Сміта. Його головна праця. Методи. ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ А. Сміта. Предмет політичної економії. Джерелом багатства-праця. Розподіл праці. Його межі. Капітал. Гроші. Мірило цінности. Теорія видатків продукції. Теорія цін. Оптимізм Сміта. Розподіл багатства. Праця, прибуток і рента. ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ПО СМІТУ. Принципове відношення. Межі державного втручання в господарське життя. Теорія свободної торгівлі. Теорія податку. Сміт і кріпацтво. Його суспільні симпатії і антипатії. ВПЛИВ І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ СМІТА. Дільці і економісти Впливи на на законодавство. Англійська ліберальна школа.....190.

Розподіл XXI. ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ. Її значіння. Машина і фабрика. Двигуни і їх роля на прикладі транспорту. Машинові винаходи. Загальне значіння винаходів. Роля фабрики відносно інших форм промисловости. Промислова революція і національне багатство. Її наслідки для капіталістів, землевласників, споживачів, ремесників та хліборобів. Ткачі та зайве населення. Пауперизація. Переслідування машинерії. Парляментська боротьба проти фабрики. Зріст англійської промисловости. Появлення робітничої класи, робітничого законодавства та постановка проблеми бідности.....204.

Розподіл XXIII. ТОМАС-РОБЕРТ МАЛЬТУС. Біографія і праці. Проблема населення до Мальтуса. Кондорсе. Годвін. Доктрина Мальтуса. Відношення його до засобів усуваючих бідність. Закон убуючої врожайности. До популяційної політики. Теорія фонда зарібно-платні. ПРОБЛЕМА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ. Оцінка прогресії. Геометрична прогресія. Перешкоди запобігачі і б/знішючі. Критика з боку Спенсера. Арифметична прогресія. ПРОБЛЕМА БІДНОСТІ. Класова позиція Мальтуса. Неомальтузіанство. Оцінка наукових заслуг Мальтуса.....

- Розділ XXIV. Давид Рікардо. Біографія і писання. Господарські умови часів Рікардо. Рента у попередників. Теорія земельної ренти Рікардо. Різна урожайність різних участків як джерело ренти. Друге джерело-падаюча продукційність хліборобської праці. Обмеження його теорії. Трудова теорія цінности. Доктрина про розподілення. Закони прибутку. Натуральна ціна праці. Залізний закон зарібної платні. Вплив громадського поступу. Гроші. Кількостна теорія грошей. Нормування емісії папірових грошей. Погляди Рікардо на митну політику, суспільну добродійність, впливу впровадження машин на добробут робітництва. --- 215.
- Розділ XXV. УТИЛІТАРИСТИ, МАНЧЕСТЕРЦІ та ЧАРТИСТИ в АНГЛІІ. Утилітаризм. Бентам і його світогляд. Утилітаристи і реформи: 1832, 1833 та 1834 р. МАНЧЕСТЕРСЬКА ШКОЛА. Її практична діяльність і теоретичні наслідки. ЧАРТИЗМ. Його цілі і способи досягнення їх. О'Брайєн та О'Коннор. Загальний погляд на чартистський рух..... 238.
- Розділ XXVI. КЛАСИЧНА ШКОЛА ЗА МЕЖАМИ АНГЛІІ. А.-. ФРАНЦІЯ: Ж. Б. Се. Його життя та твори. Завдання і межі політичної економії. Розширення поняття продукційної праці. Теорія ринків. Роля підприємця в виробництві. В.-. ГЕРМАНІЯ: Краус. Сарторіус. Лідер. фон-Зоден. Рау. Ф. Герман. І. Г. ТЮНЕН і його доповнення до теорії поземельної ренти Рікардо.

Накладом Української Господарської Академії
в Ч. С. Р.

Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії.
Č. S. R. Lázně Poděbrady, hotel „U krále Jiřího“ č. 42.